Януш Корчак

Дитя людське
Вибрані твори

Художник
Віктор Гукайло

Дух і Літера
2012

УДК 821.162.1

Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства
Центр європейських гуманітарних досліджень
Українське товариство Януша Корчака

Видавці:
Леонід Финберг, Костянтин Сігов

Упорядник: Світлана Петровська
Переклад з польської: Олександр Ірванець
Володимир Каденко
Костянтин Москалець
Редактор: Мирон Петровський
Літературна редакція: Леся Лисенко
Коректор: Наталья Резнік
Комп'ютерна верстка: Галина Ліхтенштейн

Бібліотека Польського інституту у Києві

К 703 **Януш Корчак. Дитя людське: Вибрані твори /** Упорядник С. Петровська, пер. з пол. В. Каденка, О. Ірванця, К. Москальця. — 2-ге видання. — К: Дух і Літера, 2012. — 536 с.

«Дитя людське» — вибрані твори видатного польського письменника, лікаря і педагога Януша Корчака (1878—1942), які вперше публікуються українською мовою.

З різних за жанрами текстів (трактат, драма, щоденник тощо), зібраних під назвою, наданою укладачем, унаочнюється Корчакова філософія дитиноцентризму, розроблена у жорстокому двадцятому сторіччі. Життя і творчість Януша Корчака — неперевершені скарби світового гуманізму.

Для широкого загалу читачів.

На обкладинці репродуковано малюнок Віктора Гукайла

ISBN 978-966-378-280-5

ЗМІСТ

Переклади здійснено за виданнями:

«Як любити дитину»: Janusz Korczak. Dziela. Vol. 7. Oficyna Wydawnicza Latona, Warszawa, 1993.
«Мойсей», «На самоті з богом», «Сенат шаленців»: Janusz Korczak. Dziela. Vol. 10. Oficyna Wydawnicza Latona, Warszawa, 1994.
«Щоденник»: Janusz Korczak. Pisma wybrane. Vol. IV. Nasza Księgarnia, Warszawa, 1978.
Примітки — за тими ж виданнями.

Як любити дитину

Дитина в сім'ї

Вступ до другого видання

Минуло п'ятнадцять[1] років, додалося багато питань, гіпотез та сумнівів, зросла недовіра до усталених істин.

Те, що є істиною для вихователя, — це тільки суб'єктивна оцінка досвіду, це лише один, останній момент роздумів і емоцій. Його багатство — це кількість і важливість питань, що турбують вихователя.

Замість того, аби виправляти чи додавати, краще зазначити (дрібним шрифтом), що змінилося довкола мене і в мені.

Адже народитися — не те, що воскреснути;
труна віддасть нас,
але не подивиться на нас, як мати.

«Ангеллі» [2]

---

1. Як, коли, скільки, чому?

Передчуваю багато запитань, які чекають на відповіді, сумнівів, які потрібно пояснити.

І відповідаю:

— Не знаю.

Книжка досягає своєї мети щоразу, коли, відклавши її, ти починаєш снувати нитку власних думок. — Якщо ж, гортаючи сторінки, ти поспішно вишукуватимеш поради та рецепти, невдоволений тим, що їх замало, знай, що коли в книжці й містяться якісь поради та вказівки, це сталося не самохіть, а всупереч волі автора.

Не знаю і не можу знати, як невідомі мені батьки можуть у невідомих мені умовах виховувати невідому мені дитину — наголошую — можуть, а не хочуть, а не повинні.

«Не знаю» в науці — це туманність виникнення, виявлення нових думок, щоразу ближчих до істини. «Не знаю» для розуму, далекого від наукового мислення, — страшна порожнеча.

Я хочу навчити розуміти й любити чудове, сповнене життя та натхненних несподіванок творче «не знаю» сучасної науки стосовно дитини.

Я хочу, щоб зрозуміли: жодна книжка, жоден лікар не замінять власної чутливої думки, власного уважного спостерігання.

Часто можна почути думку про те, що материнство ушляхетнює жінку, що духовно зрілою вона стає, тільки ставши матір'ю. Так, материнство вогненними словами змушує звернутися до питань, що обіймають усі царини зовнішнього та духовного життя, але їх можна й не помітити, боязко відсуваючи вирішення на далеке майбутнє, або гніваючися, що готовий розв'язок неможливо купити.

Змушувати когось дати готові думки — це те саме, що доручити сторонній жінці народити твою власну дитину. Є думки, які треба в муках народжувати самому, й саме такі думки — найцінніші. Від них залежить, чи ти, мати, даси своїй дитині груди, чи вим'я, виховуватимеш її як людина чи як самиця, керуватимеш нею, чи тягтимеш за собою на шворці примусу, чи тільки бавитимешся нею, допоки воно мале, ніжністю до дитини надолужуватимеш те, чого не дав тобі скупий на ласку або неприємний тобі чоловік; а пізніше, коли дитина трохи підросте, кинеш її напризволяще або боротимешся з нею.

2. Ти кажеш:

«Моя дитина».

Коли, як не під час вагітності, ти маєш найбільше право так говорити? Биття крихітного, мов персикова кісточка, серця є відлунням твого пульсу. Твоє дихання дає кисень і їй. Спільна кров

тече в ній і в тобі, і жодна крапля червоної крові ще не відає, належатиме вона тобі чи їй або, виливши́сь, загине, як данина величній таємниці зачаття та народження. Кусень хліба, який ти жуєш, — будівельний матеріал для її ніг, на яких вона бігатиме, шкіри, яка вкриватиме її, очей, якими вона дивитиметься, мозку, в якому зажевріє думка, рук, які вона простягне до тебе, посмішки, з якою вигукне: «Мамо!».

Разом ви маєте пережити вирішальну хвилину: разом страждатимете від спільного болю. Ударить дзвін — проголосить:

— Здійснилося.

Тієї ж миті воно скаже: «Я хочу жити власним життям», ти скажеш: «Живи тепер власним життям».

Потугами лона ти виганятимеш її з себе, не дбаючи про її біль; рішуче й завзято продиратиметься вона, не дбаючи про твій біль.

Жорстокий акт.

Ні — і ти, і дитина — ви виконаєте сто тисяч непомітних, легких, напрочуд узгоджених рухів, щоб, забираючи свою частку життя, вона не забрала більше, ніж їй належить за законом — загальним для всіх, одвічним.

«Моя дитина».

Ні, навіть у місяці вагітності, навіть у години пологів, дитина — не твоя.

3. Дитина, яку ти народила, важить десять фунтів[3].

У ній міститься вісім фунтів води і жменька вуглецю, кальцію, азоту, сірки, фосфору, калію, заліза. Ти народила вісім фунтів води і два фунти попелу. А кожна крапля *твоєї* дитини була парою в хмарі, кристалом снігу, туманом, росою, джерелом, каламутною водою міського каналу. І кожний атом вугілля чи азоту був зв'язаний в мільйони сполучень.

Ти тільки зібрала все те, що було...

Земля висить у нескінченності.

Найближчий друг — Сонце — 50 мільйонів миль[4].

Діаметр маленької нашої Землі — це лише 3000 миль вогню з тонкою, заледве 10 миль завтовшки, остиглою оболонкою.

На тонкій шкаралупці, заповненій вогнем, серед океанів кинуто жменьку суходолу.

На суходолі, серед дерев та кущів, комах, птахів та звірини — юрмляться люди.

Серед мільйонів людей ти народила ще одну — що саме? — стеблинку, порошинку — ніщо.

Воно таке слабке, що вбити його може бактерія, яка, збільшена в тисячу разів, буде лише точкою в полі зору.

Але це н і щ о є кревним братом морської хвилі, вихору, блискавиці, Сонця, Чумацького Шляху. Ця порошинка — сестра колоса, трави, дуба, пальми — до пташеняти, левеняти, лошати, щеняти.

В ній є те, що відчуває, досліджує, страждає, бажає, кохає, довіряє, ненавидить — вірить, сумнівається, пригортає та відштовхує.

Ця порошинка обіймає думкою все: зірки й океани, гори й безодні. А чим є душа, якщо не всесвітом без вимірів?

Ось суперечність людської істоти, яка виникає з пороху[5], в якій живе Бог.

4. Ти кажеш: «моя дитина».

Ні, це спільна дитина — матері й батька, дідів і прапрадідів[6].

Чиєсь далеке я, що спало серед предків, голос зотлілої, давно забутої труни раптом прокидається в твоїй дитині.

Триста років тому, посеред війни чи миру, хтось кимось заволодів, у калейдоскопі схрещення рас, народів, класів — чи з власної волі, чи ґвалтом, в хвилину жаху чи насолоди кохання, — зрадив чи спокусив, — ніхто не знає, хто, коли, однак Бог записав це в книзі доль, а антрополог прагне відгадати за формою черепа й кольору волосся.

Інколи вразлива дитина фантазує, що її підкинули, що вона чужа в батьківському домі. Так буває: її батько давно помер.

Дитина — це пергамент, щільно заповнений дрібними ієрогліфами, ти зумієш прочитати лише частину цих записів, а деякі зможеш стерти або тільки закреслити й заповнити власним змістом.

Страшний закон. — Ні, прекрасний. У кожній твоїй дитині він дає першу ланку невмирущого ланцюга поколінь. Пошукай приспану свою часточку в цій твоїй чужій дитині. Може, побачиш, може, навіть зумієш розвинути.

Дитина і нескінченність.
Дитина і вічність.
Дитина — порошинка в просторі.
Дитина — миттєвість у часі.

5. Ти кажеш:
«Вона мусить... Я хочу, щоб вона...»

І шукаєш взірця, яким має бути, шукаєш життя, якого бажаєш для неї.

Нічого, що навкруги мізерність і посередність. Нічого, що довкола сірість.

Люди товчуться, крутяться, клопочуться — дрібні турботи, нікчемні прагнення, приземлена мета...

Нездійснені надії, невгамовний жаль, одвічна туга...

Несправедливість панує.

Суха байдужість морозить кригою, лицемірство дух забиває.

Все, що має ікла та кігті, нападає, все тихе в собі ховається.

І не лише страждають, а й заплямовують себе.

Ким же бути дитині?

Борцем чи тільки трударем, вождем чи рядовим? Чи просто щасливою?

Де щастя? Що є щастя? Ти знаєш дорогу? Чи є ті, що знають?

Зумієш здолати цю дорогу?

Як передбачити, як захистити?

Метелик над розбурханим потоком життя. Як дати йому стійкість, а не обтяжити лет, гартувати, а не підрізати крила?

Певно, власним прикладом, допомогою, порадою, словом?

А якщо відкине?

Років через п'ятнадцять — вона дивитиметься в майбутнє, ти — в минуле. В тобі спогади й досвід, в ній несталість і зухвала надія. Ти сумніваєшся, вона сподівається й вірить, ти лякаєшся, вона не боїться.

Молодість, якщо не насміхається, не проклинає, не зневажає, завжди прагне змінити наповнене вадами минуле.

Так має бути. Та все ж...

Хай шукає, аби тільки не збилася зі шляху, хай підіймається, аби тільки не впала, хай викорчовує, аби тільки рук не зранила, хай побореться, тільки обережно-обережно.

Дитина скаже:

«А я маю іншу думку. Годі мене опікати».

То ти мені не довіряєш?

То я тобі не потрібна?

Тебе обтяжує моя любов?

Необачна дитино, ти зовсім не знаєш життя... Бідна дитина. Невдячна дитина!

6. Невдячне.

Чи вдячна сонцю земля за те, що воно світить? Чи вдячне дерево насінині за те, що виросло з неї? Хіба соловейко співає матері за те, що його зігрівала? Чи ти віддаєш дитині те, що отримала від батьків, чи тільки позичаєш, щоб потім забрати, ретельно склавши список і підрахувавши відсотки?

Хіба ж любов є заслугою, за яку ти вимагаєш віддяки?

«Мати-ворона метушиться, мов божевільна, хлопцеві мало не на плечі сідає, хапає дзьобом його кийок, зависає над ним і б'є головою, як молотом у стовбур, відгризає маленькі галузки і кряче захриплим, знесиленим, сухим голосом розпачу. Коли хлопчисько викине пташеня, вона кидається на землю, волочить крила, розтуляє дзьоба, силкується каркнути — голосу немає, тож знову починає бити крилами й кидається, ошаліла, смішна, до ніг хлопця. Коли вб'ють усіх її дітей, вона злітає на дерево, відвідує спустошене гніздо й, крутячись у ньому, про щось думає»[7].

Материнська любов — це стихія. Люди по-своєму змінили її. Весь цивілізований світ, за винятком мас, яких не торкнулася його культура, вбиває дітей. Подружжя, що має двох дітей, а могло їх мати дванадцятеро, це вбивці десятьох, які не народилися, серед яких була та, одна-єдина — «їхня дитина». Поміж тими ненародженими вони, можливо, убили найвартісніше маля.

То що ж робити?

Треба виховувати не тих дітей, які не народилися, а тих, які народжуються й будуть жити.

Незріла пиха.

Я довго не хотів розуміти, що потрібен розрахунок і турбота про дітей, які народжуються. У неволі гноблення, підданий, а не громадянин, я

байдуже не брав до уваги, що разом із дітьми треба народжувати школи, майстерні, де можна було б працювати, лікарні, культурні побутові умови. Нерозважну плодючість я сприймаю тепер як зло і легковажний переступ. — Можливо, ми живемо в переддень нових законів, продиктованих євгенікою[8] та демографічною політикою.

7. Чи дитина здорова?

Ще здається дивним, що дитина вже живе сама по собі, без тебе. Ще не так давно, у здвоєному житті, страх за неї був почасти страхом за себе.

Як вона хотіла, аби все це нарешті закінчилося, як прагнула, щоб та хвилина вже була позаду. Гадала, що після цього вона звільниться від тривог та неспокою.

А тепер?

Дивна річ: раніше дитина була ближча до неї, більше належала їй, вона була впевненішою в її безпеці, краще її розуміла. Вона гадала, що все знає, що в неї все вийде. З тієї миті, коли чужі руки — досвідчені, оплачувані, впевнені в собі — почали опікуватися дитиною, її відсунуто на другий план, вона залишилася самотня і відчуває неспокій.

Світ уже віднімає у неї дитину.

І в довгі години вимушеної бездіяльності виникає низка запитань: а що я їй дала, який зібрала для неї спадок, чи все у неї є?

Дитина здорова, тож чому вона плаче?

Чому вона така худа, чому погано бере груди, чому так довго спить, чому в неї велика голівка, зігнуті ніжки, затиснуті кулачки, червона шкіра, на носі білі пухирці, очі косують, чхає, кашлянуло, захлинулося, захрипло?

Так має бути? А, може, мені брешуть?

Вона дивиться на те маля, безпорадне, не схоже на когось із тих малих і беззубих дітей, яких бачила на вулиці, в саду. Невже за три-чотири місяці й воно?

А, може, вони помиляються?

Може, вони чогось не помічають?

Матір з недовірою слухає голос лікаря, стежить за ним поглядом: намагається вичитати з його очей, рухів, піднятих брів, зморшок на лобі — чи він каже правду, чи не вагається, чи досить уважний.

8. Дитина гарна?

Мені все одно. Так відповідають нещирі матері, які хочуть підкреслити своє серйозне ставлення до процесу виховання.

Краса, чарівність, фігура, приємний голос — це багатство, яке ти дала дитині, як здоров'я, як розум, це полегшує життєвий шлях. Не слід переоцінювати вартості краси; за браком інших чеснот краса може принести шкоду. Тим більшої чуйної уваги вона вимагає.

Дитину вродливу і дитину негарну слід виховувати по-різному. Й оскільки немає виховання без участі дитини[9], не слід сором'язливо приховувати від дитини проблеми, що пов'язані із вродою, бо саме це її псує.

Таке удаване нехтування красою є пережитком середньовіччя. Хіба може людина, яка милується квіткою, метеликом, краєвидом, залишатися байдужою до краси людини?

Ти хочеш приховати від дитини, що вона вродлива? Якщо про це ніхто не скаже дитині у твоєму домі, їй скажуть про це чужі люди на вулиці, в крамниці, в саду, всюди — вигуком, посмішкою, поглядом, дорослі чи однолітки. Їй скаже про це приниження негарних і потворних дітей. Вона зрозуміє, що врода дає привілеї, так само, як розуміє, що рука — це її рука, якою вона може користуватися.

Як слабка, хвороблива дитина може вдало розвиватися, а здорова — стати жертвою катастрофи, так вродлива дитина може бути нещасною, а під захисною оболонкою невродливості маля, якого не вирізняють і не помічають, — може жити щасливо. Бо ти повинна, повинна пам'ятати, що життя, помітивши будь-яку позитивну рису й оцінивши її, забажає купити, вкрасти або відняти її. При цій рівновазі тисячі найменших коливань виникає безліч несподіванок, які часто дивують вихователів і викликають часом болісне питання: чому так сталося?

— Все одно, вродлива дитина чи ні.

Ти починаєш з помилки та неправди.

9. Дитина розумна?

Якщо спочатку мати з тривогою запитує, незабаром вона вимагатиме.

Їж, навіть коли ти ситий, навіть із відразою; лягай спати, хоч зі сльозами, хоч ти ще годину не можеш заснути. Ти повинен, бо я вимагаю, щоб ти був здоровий.

Не грайся з піском, ходи у вузьких штанцях, не чухай чуприну, бо я хочу, щоб ти був гарний.

— Дитина ще не розмовляє... Вона старша за... а все ж таки ще не... Вона погано вчиться...

Замість спостерігати, пізнати й розуміти, береться перший-ліпший приклад «вдалої дитини» і перед власною дитиною висуваються вимоги: ось взірець, на який ти повинен бути схожий.

Не можна дитині заможних батьків стати ремісником. Нехай краще буде нещасною і деморалізованою людиною. Не любов до дитини, а егоїзм батьків, не благо одиниці, а амбіції громади, не пошук шляхів, а тиск шаблону.

Розум (розумові здібності) буває дієвий і пасивний, живий і апатичний, витривалий і примхливий, покірний і бунтівливий, творчий і епігонський, блискучий і ретельний, конкретний і абстрактний, реальний і літературний; пам'ять може бути чудовою і поганою; одна людина може швидко використати інформацію, інша — сумлінно вагається; комусь притаманний природжений деспотизм, комусь — розважливість, критичність; є розвиток передчасний і запізнілий; інтереси можуть бути однобічними та різнобічними.

Та кого це обходить?

«Нехай хоча б чотири класи закінчить», — смиренно проказують батьки.

Передчуваючи величне відродження фізичної праці, я бачу схильних до неї в усіх верствах суспільства. Тим часом триває війна батьків і школи з будь-яким винятковим, нетиповим, слабким чи невріноваженим розумом.

Не: «Чи дитина розумна», а радше: «У який спосіб дитина розумна».

Наївний заклик до родини, щоб вона добровільно принесла тяжку жертву. Дослідження інтелекту та психотехнічні[10] досліди результативно вгамовуватимуть амбіції самолюбства. Ясна річ, що це пісня далекого майбутнього.

10. Чемна, гарна дитина.

Потрібно остерігатися, щоб не змішувати поняття «чемна», «гарна» та «зручна».

Мало плаче, вночі нас не будить, довірлива, слухняна — чемна, гарна.

Погана — примхлива, криклива, без явного приводу приносить матері більше прикрощів, ніж приємних емоцій.

Незалежно від самопочуття, новонароджені бувають спадково більш або менш терплячими. Інколи одиниці неприємних відчуттів дитині вистачає, аби відповісти на неї десятьма одиницями крику, а інша на десять одиниць нездужання реагує одиницею плачу.

Одна дитина млява — її рухи ліниві, ссання повільне, кричить без напруження, без афектації.

Інша легко збуджується, рухи жваві, спить чутливо, ссе завзято, кричить аж до посиніння.

Дитина заходиться, задихається, треба приводити її до тями, іноді заледве повертаючи її до життя. Я знаю: це хвороба, ми лікуємо її риб'ячим жиром, фосфором, безмолочною дієтою. Проте така хвороба не заважає немовляті вирости дорослою людиною, наділеною сильною волею, величезною наполегливістю та геніальним розумом. Коли Наполеон був маленьким, він іноді заходився криком.

Все сучасне виховання прагне до того, аби дитина була зручною; послідовно, крок за кроком прямує до того, аби її приспати, пригасити, знищити все, що є волею та свободою дитини, силою її духу, її бажань та замірів.

Чемна, слухняна, гарна, зручна дитина. При цьому навіть думки не виникає, що вона виросте людиною без волі, безпорадною в житті.

11. Болісною несподіванкою для молодої матері є дитячий крик.

Вона знала, що діти плачуть, але, думаючи про власну дитину, не брала цього до уваги; чекала від неї самих тільки чарівних усмішок.

Вона прислухатиметься до потреб дитини, виховуватиме її розумно, сучасно, під керівництвом досвідченого лікаря. Її дитина не повинна плакати.

Але надходить ніч. Матір ще не прийшла до тями, в ній ще відлунюють страдні години, що тяглися вічно. Вона тільки-но відчула насолоду безтурботності, лінощів без докорів сумління, відпочинку після виконаної роботи, після відчайдушного зусилля, чи не першого в її зманіженому житті. Тільки-но піддалася вона ілюзії, що все закінчилося, тому що те — друге — вже дихає саме.

Тихо занурена в свої почуття, здатна ставити тільки сповнені таємничого шепотіння питання природі, не вимагаючи навіть відповіді на них.

Аж раптом...

Деспотичний крик дитини, яка чогось вимагає, на щось скаржиться, благає про допомогу, а вона не розуміє.

Не спи, будь напоготові!

— Не можу, не хочу, не знаю.

Той перший крик при світлі мерехтливого нічника заповідає здвоєне життя: одне життя — зріле, яке змушують поступатися, зрікатися, жертвувати, — захищається; друге — нове, молоде — відвойовує свої права.

Сьогодні ти не звинувачуєш дитини; вона не розуміє, вона страждає. Але на циферблаті часу є така година, коли ти в майбутньому скажеш: і я відчуваю, і я страждаю.

12. Є новонароджені і немовлята, які плачуть мало. Тим краще. А є й такі, в яких від крику виступають жили на лобі, випинається тім'ячко, червоний колір заливає обличчя та голову, синіють губи, тремтить беззуба щелепа, надимається живіт, кулачки судомно стискаються, ноги б'ють повітря. Раптом знесилене маля замовкає, з виразом повної покори «докірливо» дивиться на матір, мружить очі, благаючи про сон, а після кількох швидких подихів — знову подібний, може, й сильніший напад плачу.

Чи ж можуть витримати все це малесенькі легені, крихітне серце, молодий мозок?

Рятуйте! Лікаря!

Минають цілі сторіччя, поки той лікар з'явиться і вислухає з поблажливою усмішкою її побоювання, такий чужий, неприступний, професійний, для якого ця дитина є однією з тисячі. Він прийшов, щоб за мить іти до інших страждань, вислуховувати інші скарги, прийшов зараз, удень, коли все здається веселішим: бо сонце, бо люди ходять вулицею, він прийшов, коли дитина якраз заснула, до решти виснажена після безсонних годин, коли ледве помітні легкі сліди жахливої ночі.

Мати слухає, іноді слухає неуважно. Її мрія про лікаря-друга, керівника в її трудах, провідника у важкій подорожі зникає назавжди.

Вона вручає гонорар і знову залишається сам на сам з гірким переконанням, що лікар — це байдужа, чужа людина, яка її не зрозуміє. Зрештою, він і сам вагається, він нічого не сказав напевно.

13. Якби молода мати знала, наскільки важливі оті перші дні та тижні, не стільки для здоров'я дитини сьогодні, скільки для майбутнього їх обох.

І наскільки легко їх змарнувати!

Замість того, щоб, зрозумівши, змиритися з думкою, що як лікаря її дитина цікавить доти, доки є джерелом прибутку або задоволення амбіцій, так само для світу її дитина — ніщо, цінне лише для неї...

Замість того, щоб змиритися із сучасним станом науки, яка здогадується, намагається зрозуміти, досліджує і рухається вперед — знає, але не напевно, допомагає, проте не дає гарантій...

Замість того, щоб мужньо зрозуміти: виховання дитини — це не приємна гра, а завдання, в яке потрібно вкласти зусилля безсонних ночей, набуток тяжких переживань і багато роздумів...

Замість того, щоб переплавити все це у вогні почуття на тверезе усвідомлення, без ілюзій, без дитячого закочування очей і образ самолюбства, вона може відразу переселити дитину разом із нянею у найвіддаленішу кімнату, бо «не може бачити» страждань малюка, «не може чути» його болісного волання про допомогу. Вона може знову і знову викликати лікаря і лікарів, так і не здобувши жодного досвіду — виснажена, приголомшена, одуріла.

Якою наївною є радість матері, що вона розуміє перше белькотіння дитини, відгадує її перекручені й скорочені слівця.

Тільки зараз?.. Тільки ось це?.. І не більше?..

А мова плачу та сміху, мова погляду й гримаси, мова рухів та ссання?..

Не зрікайся цих ночей. Вони дають те, чого не дасть ані книжка, ані чиясь порада. Вони цінні не лише знанням, вони несуть глибоке духовне перевродження, яке вже не дозволяє повернутися до безплідних міркувань на кшталт: що могло б бути, що повинно бути, що було б добре, якби... Вони вчать діяти в тих умовах, які є.

У ці ночі може народитися чудесний союзник, ангел-охоронець твоєї дитини — інтуїція материнського серця, яснобачення,

складовими якого є дослідницька воля, чуйна думка й незатьмарене почуття.

14. Часом бувало так: викликає мене матір.

— Взагалі-то дитина здорова, нічого такого в неї нема. Я просто хотіла б, щоб ви її оглянули.

Я оглядаю, даю кілька порад, відповідаю на запитання. Адже маля здорове, миле, веселе.

— До побачення.

А того ж вечора, або на другий день:

— Пане лікарю, у дитини висока температура.

Мати помітила те, чого я, лікар, не зміг розпізнати з поверхового огляду під час короткого візиту.

Вона, годинами схилена над дитиною, не маючи методів обстеження, не знає, що вона помітила, не впевнена в собі, не насмілюється зізнатися про свої тонкі спостереження.

А вона помітила, що в дитини, хоч та й не кашляє, голос якийсь приглушений, вона менше або тихіше белькоче. Здригнулася уві сні сильніше, ніж зазвичай. Коли прокинулася, сміялася слабше, ніж завжди. Ссала трохи повільніше, може, з довшими зупинками, ніби неуважно. Або скривилася, розсміявшися, а може, це тільки здалося? Сердито кинула улюблену іграшку — чому?

Безліччю ознак, які вона помітила оком, вухом, грудьми, сповненими молока, дитина сказала безліччю крихітних скарг: «Щось зі мною не так. Я себе сьогодні погано почуваю».

Мати не вірила тому, що сама бачила, бо про жодну з цих ознак не читала в книжці.

15. На безкоштовний прийом у лікарні[11] мати-робітниця приносить немовля, якому виповнилося кілька тижнів:

— Не хоче ссати. Як тільки бере груди, випускає з криком. А з ложечки п’є залюбки. Інколи зненацька скрикує уві сні або коли гуляє.

Оглядаю ротик, горло — нічого не бачу.

— Дайте йому груди.

Дитина облизує груди, але не смокче.

— Малюк зробився якийсь не такий.

Нарешті я бачу, як мале хапає груди, швидко, ніби в розпачі, ковтає кілька разів, а потім з криком відпускає.

— Ось погляньте, у нього щось на яснах.

Дивлюся вдруге: почервоніння, але якесь дивне: тільки зверху.

— Ось тут щось чорніє, зуб чи що?

Бачу: тверде, жовте, овальне, з чорною облямівкою. Торкаюся — рухається, підіймаю — під ним маленьке червоне заглиблення із закривавленими берегами.

Нарешті тримаю це «щось» в руці: це лушпайка від насіння.

Над дитячою колискою висить клітка з канаркою. Пташка кинула насіннинку, лушпайка впала на губку, потрапила до рота, впилася в ясна.

Хід моїх думок: stomatitis catarrhalis, soor, stomatitis aphtosa, gingivitis[12], ангіна і т.ін.

Вона: болить, щось в роті.

Я шукав двічі... А вона?

16. Якщо лікаря часом вражає точність та доскіпливість материнських спостережень, то, з іншого боку, з таким же здивуванням він констатує, що часто матір не може не те що зрозуміти, але навіть помітити найпростішу ознаку.

Дитина від самого народження плаче, більше вона нічого не помічала. Весь час плаче!

Чи починається плач раптово й одразу досягає найвищої точки, чи, може, жалісне скиглення переходить у крик поступово? Чи швидко дитина заспокоюється відразу після випорожнення чи сечовипускання, після блювання (або відригування надлишку молока), чи зненацька скрикне під час одягання, купання, піднімання? Чи схожий її плач на скаргу — тужливий, протяглий, без скрикувань? Які рухи виконує при цьому дитина? Чи треться головою по подушці, чи робить губками рухи ссання? Чи заспокоюється вона, коли її носять на руках, коли її розгортають, покладуть на животик, чи часто малюк змінює позицію? Чи засинає після нападів плачу глибоко й надовго, чи прокидається від будь-якого звуку? Плаче дитина до годування чи після, більше вранці, ввечері, вночі?

Чи заспокоюється під час годування? Чи надовго? Чи відмовляється смоктати? Як саме? Чи випускає груди, ледве взявши до рота, чи, ковтаючи, раптово чи трохи згодом? Чи відмовляється

смоктати рішуче, чи все ж таки можна якось умовити? Як смокче? Чому не смокче?

Якщо у дитини нежить, то як смоктатиме? Охоче й міцно, відчуваючи голод, потім швидко й поверхово, нерівно, зупиняючись, бо бракує дихання? Далі — біль при ковтанні, що тоді буде?

Плакати дитина починає не лише від голоду чи тому, що болить «животик», а й від того, що болять губи, ясна, язик, горло, ніс, палець, вухо, кістки, ушкоджений спринцівкою задній прохід, від болю під час відходження сечі, нудоти, спраги, перегріву, свербіння шкіри, на якій ще немає висипу, але буде за кілька місяців, дитина плаче через надто шорстку зав'язку, через складки на пелюшках, крихітне пасемце вати, що потрапило до горла, від лушпайки насіннини з клітки канарки.

Виклич лікаря на десять хвилин, а однак сама дивись двадцять годин.

17. Книжка з її готовими формулами притупила твоє око й зробила лінивою думку. Живучи чужим досвідом, дослідом, поглядами дехто настільки втрачає віру в себе, що вже не хоче сам дивитися, ніби те, що видруковано на аркуші паперу є одкровенням, а не результатом спостереження, але чужого, не мого, десь, за кимось, а не сьогодні за моєю дитиною.

А школа сформувала в людині боязливість, страх показати, що я чогось не знаю.

Скільки разів матір, занотувавши на аркушку запитання, які вона хоче поставити лікарю, не наважується їх висловити. І як рідко вона таки дасть цей аркушик, бо «там понаписувала якісь дурниці».

Скільки разів мати, приховуючи своє незнання, змушує й лікаря ховати сумніви та вагання — щоб він сказав щось напевно. Як неохоче широкий загал приймає імовірні відповіді, як не люблять, коли лікар вголос роздумує над колискою, як часто лікаря змушують виглядати пророком, а стає він — шарлатаном.

Інколи батьки не хочуть знати того, що знають, — і бачити того, що бачать.

Пологи в світі, де панує фанатизм комфорту, — це такий рідкісний неприємний виняток, що матір категорично вимагає від природи щедрої винагороди. Якщо вона погодилася на зречення,

неприємності, нездужання вагітності й страждання пологів — дитина має бути саме такою, якої вона хотіла.

Ще гірше: звикнувши до того, що за гроші все можна купити, вона не бажає прийняти до відома: існують речі, які може отримати злидар, і яких не зможе виблагати найбагатший магнат.

Як часто в пошуках того, що продається на ринку під етикеткою «здоров'я», батьки купують сфальсифіковані засоби, які або не допомагають, або завдають шкоди.

[...]

20. Йдеться не про те, «наскільки часто годувати», а про те, «скільки разів на добу».

Якщо поставити запитання в такий спосіб, мати отримує свободу: нехай вона сама складе розклад, як краще їй і дитині.

Скільки разів на добу дитина має смоктати?

Від чотирьох до п'ятнадцяти.

Скільки має тривати кожне годування?

Від чотирьох до сорока п'яти хвилин і довше.

Буває, що молоко висмоктується зі значними зусиллями, а буває, що ллється легко, у грудях буває багато й мало молока, сосок буває гарний і поганий, міцний і чутливий. Діти можуть смоктати активно, вередливо, ліниво. Тому не може бути єдиної для всіх інструкції.

Сосок погано розвинений, але міцний; новонароджений активний. То нехай малюк смокче часто й довго, щоб «розробити» груди.

Молока багато, а немовля слабке. Можливо, перед годуванням краще відцідити частину молока, щоб змусити дитину зробити зусилля. Не виходить? Тоді спочатку дати груди, а потім вицідити решту молока.

Важкуваті груди, дитина сонлива. Починає смоктати тільки через десять хвилин.

Один рух ковтання може припадати на один, два, п'ять рухів смоктання. Кількість молока у ковтку може бути більшою або меншою.

Дитина лиже груди, тягне їх, але не ковтає; ковтає зрідка; ковтає часто.

«Все в нього по підборіддю тече». Може, тому, що молока забагато, може тому, що мало, може, голодне смокче засильно й захлинається, але тільки кількома першими ковтками.

Як можна давати якісь поради без матері та дитини?

«П'ять годувань на добу по десять хвилин кожне» — це тільки схема.

21. Без вагів не існує техніки годування грудьми. Все, що ми робимо, буде грою в «Куцу бабу».

Без зважування дитини ми ніколи не довідаємося, три чи десять ложок молока вона висмоктала.

А від цього залежить, наскільки часто, наскільки довго, з однієї чи з обох грудей слід смоктати малюкові.

Ваги можуть стати мудрим порадником, якщо говорять про те, що є, але можуть стати тираном, якщо ми захочемо отримати схему «нормального» розвитку дитини. Тоді ми побоювання перед «зеленкуватим випорожненням» змінимо на поклоніння «ідеальним кривим».

Як треба зважувати?

Слід зазначити: є матері, які безліч годин витратили на гами та етюди, а ось вивчення вагів вважають надто обтяжливим. Зважувати до і після годування? Зайвий клопіт! А є матері, для яких ваги — цей улюблений домашній лікар — є предметом ніжності, а не турботи.

Дешеві ваги для немовлят, розповсюдження їх аж до сільських хат — це суспільне питання[13]. Хто візьметься за це?

22. Тож як трапилося, що одне покоління дітей виростало під гаслом: молоко, яйця, м'ясо; інше отримує каші, овочі, фрукти?

Я міг би відповісти: розвиток хімії, дослідження в галузі перетворення матерії.

Насправді ж природа подібної зміни значно глибша.

Нова дієта є виразом поваги науки до живого організму, толерантності щодо його прагнень.

Коли давали білки та жири, хотіли стимулювати розвиток організму спеціально підібраною дієтою, сьогодні ми даємо дитині все: нехай живий організм сам вибирає, що йому потрібно, що принесе йому користь, нехай вже розпоряджається сам, виходячи з власних можливостей, запасів здоров'я, потенційної енергії розвитку.

Не те, що ми даємо дитині, а що вона засвоює. Бо кожне насильство і надмірність — баласт, кожна однобічність — можлива помилка.

Навіть близькі до істини, ми можемо припуститися якоїсь помилки. А повторюючи її постійно впродовж кількох місяців, ми шкодимо дитині або ускладнюємо шлях її розвитку.

Коли, як і чим догодовувати?

Тоді, коли дитині вже не вистачає висмоктаного літру молока, поступово, стежачи за реакцією організму, догодовувати всім — залежно від дитини, від її реакції.

23. А суміші?

Науку про здоров'я потрібно відрізняти від торгівлі здоров'ям.

Рідина для зросту волосся, зубний еліксир, пудра, що омолоджує шкіру, суміш, що полегшує прорізування зубів — все це дуже часто є ганьба науки, а не її гордість, її прагнення, її мета.

Фабрикант обіцяє, що його суміш забезпечує дитині нормальне випорожнення, зростання ваги, дає те, що тішить матір і смакує дитині. Але не дасть організмові навичок засвоєння , може зробити його лінивим, не дасть життєвої енергії і, вкриваючи жиром, може знизити її, не дасть організмові стійкості до різноманітних інфекцій.

Замість цього він завжди дискредитує груди, хоча й опосередковано, викликаючи сумніви, тихесенько підкопується збоку, зваблює і догоджає слабкостям загалу.

Хтось може сказати: учені зі світовим ім'ям визнали суміші. Проте й учені — теж люди. Серед них є більш і менш проникливі, обережні й легковажні, порядні і шахраї. Скільки генералів науки пробилися до її вершин не власним талантом, а завдяки спритності, багатству чи походженню! Наука потребує дорогого обладнання, яке можна отримати не лише за свої здібності, а й лицемірством, поступливістю, інтригами.

Одного разу мені довелося бути присутнім на засіданні, де безсоромний йолоп грабував результати дванадцятирічного сумлінного пошуку. Я знаю відкриття, сконструйоване для міжнародного з'їзду. Препарат, величезна цінність якого була підтверджена десятками «зірок» від науки, зрештою виявився фальшивкою; розпочався судовий процес, але скандальну справу швидко закрили.

Важливо не те, хто вихваляв суміш, а те, хто не хотів її вихваляти, незважаючи на всі старання рекламних агентів. А вони уміють добре наполягати. Мільйонні підприємства мають неабиякий вплив; це сила, якій не кожен може опиратися.

Багато чого в цих розділах є відлунням процесу про розірвання моїх подружніх стосунків з медициною[14]. Я бачив, що допомога не надається чи є недолугою. (Поряд із не оціненим належним чином Каменським[15] першим заговорив про рівноправність педіатрії і таки домігся її Брудзінський[16]). На бідності та злиднях почало знахабніло наживатися іноземне виробництво медичних препаратів. Сьогодні ми вже маємо пункти догляду, заводські ясла, табори, санаторії, шкільний медичний догляд, каси взаємодопомоги для хворих. Багато чого ще бракує, але ми вже дожилися до того, що бачимо початок. Нині вже можна покладатися на суміші та ліки; їхнім завданням є підтримувати, а не заступати собою гігієну та громадську опіку дитини.

24. У дитини температура. Нежить.

Їй нічого не загрожує? Коли вона одужає?

Наша відповідь підсумовує численні міркування, які спираються на все, що ми знаємо, і на те, що ми змогли помітити.

Можна сказати так: міцна дитина подолає хворобу за один-два дні. Якщо хвороба сильніша або дитина слабша, нездужання триватиме тиждень. Побачимо.

Або ще так: недуга невелика, але дитина надто мала. У немовлят катар зі слизової оболонки носа часто переходить на горло, трахею, бронхи. Перевіримо.

І нарешті: на сто подібних випадків дев'яносто закінчуються швидким одужанням, в семи — нездужання затягується, в трьох хвороба переходить у тяжкі форми, може закінчитися смертю.

Застереження: можливо, легкий нежить приховує іншу хворобу?..

Але мати хоче знати напевно, припущення її не влаштовують.

Розпізнанню хвороби можуть допомогти аналізи носового слизу, сечі, крові, спинномозкової рідини, можна зробити рентген, викликати вузьких спеціалістів. Тоді зросте відсоток вірогідності діагнозу і прогнозу, навіть лікування. Та чи не врівноважиться цей плюс шкодою від численних досліджень, присутністю багатьох лікарів, кожен з яких може принести із собою серйознішу інфекцію на волоссі чи одежі, у своєму диханні?

Де воно могло застудитися?

Цього можна було б уникнути.

А може, ця невеличка недуга посилить опір організму сильнішій хворобі, з якою дитина зустрінеться за тиждень, за місяць? Чи не покращить вона захисний механізм у термічному центрі мозку, в залозах, у фракціях крові? Чи можемо ми ізолювати дитину від повітря, яким вона дихає, адже його кубічний сантиметр містить тисячі бактерій?..

І чи не буде це нове зіткнення між тим, до чого ми прагнули, і тим, чому ми мусимо підкоритися, ще однією спробою озброїти матір не знаннями, а розумом, без якого неможливо виховати хорошу дитину.

25. Поки смерть косила жінок під час пологів, про новонародженого думали мало. Його помітили тоді, коли антисептика та техніка допомоги під час пологів змогли гарантувати життя матері. Поки смерть косила немовлят, вся увага науки мусила зосереджуватись на пляшечках та пелюшках. Можливо, незабаром крім вегетативного розвитку дитини ми нарешті заговоримо і про її психічний статус і розвиток малюків віком до одного року. Все, що було зроблено досі, не можна назвати навіть початком роботи.

Нескінченною є низка психологічних проблем і тих, що існують на межі між соматикою та психікою новонародженого.

Наполеон страждав спазмофілією[17]. Бісмарк хворів на рахіт[18]. І безумовно, кожен із пророків і злочинців, героїв і зрадників, людей великих і малих, сильних і слабких був немовлям, перш ніж став зрілою людиною. Якщо ми хочемо дослідити зачаток думки, почуття та прагнень ще до того, як вони розвинулися, диференціювалися і визначилися остаточно, ми маємо звернутися до новонародженої дитини.

Тільки через безмежне невігластво та поверховість погляду можна не помітити, що в новонародженій дитині втілюється певна чітко окреслена індивідуальність, яка складається з природженого темпераменту, сили інтелекту, самопочуття та життєвого досвіду.

26. Сто немовлят. Я схиляюся над їхніми ліжечками. Є такі, яким виповнилося кілька тижнів, місяців. У них різна вага і різне минуле, є хворі, такі, що одужують, здорові і діти, які ледве тримаються на поверхні океану життя.

Я зустрічаю різні погляди — від затьмарених, ніби затуманених, позбавлених будь-якого виразу, через уперті та болісно зосереджені до живих, дружніх, визивних. І усмішки — привітні, раптові, приязні, або такі, що з'являються після хвилини уважного вивчення, або це усмішки-відповіді на мій усміх чи лагідне слово-стимул.

І те, що спочатку видавалося мені випадковим, повторюється упродовж багатьох днів. Помічаю, вирізняю дітей довірливих і недовірливих, врівноважених і примхливих, веселих і сумовитих, нерішучих, переляканих і налаштованих вороже.

Дитина завжди в доброму гуморі: посміхається і до, і опісля годування, пробуджена від сну і сонна: розплющить очі, посміхнеться й знову засне. Завжди похмура дитина: вітається із занепокоєнням, мало не плаче, впродовж трьох тижнів тільки раз трохи усміхнулася...

Оглядаю горло. Дитина протестує, жваво, бурхливо, пристрасно. А хтось тільки неохоче скривиться, ворухне з нетерпінням голівкою і вже приязно усміхається. А буває недовірлива чутливість до кожного руху чужої руки, вибух гніву, ще поки нічого не робиш...

Масове щеплення віспи[19]; по п'ятдесят щеплень за годину. Це вже експеримент. Знову в одних миттєва та рішуча реакція, у когось — поступова та невпевнена, а в інших — байдужа. Одна дитина обмежується здивуванням, друга — занепокоєнням, а третя б'є на сполох; одна швидко відновлює рівновагу, а інша довго пам'ятає і не пробачає...

Хтось скаже: це залежить від віку. Так, проте лише до певної міри. Швидкість реакції, пам'ять про минулі переживання? О, ми знаємо дітей, які набули хворобливого досвіду знайомства з хірургом, знаємо, що є діти, які не хочуть пити молоко, бо колись їм давали білу емульсію з камфарою[20].

А хіба на психічний розвиток дорослої людини впливає щось інше?

27. Перше немовля.

Від народження сприймає як належне холодне повітря, шорстку пелюшку, його не турбують звуки, воно охоче береться до роботи смоктання. Смокче працьовито, тямовито, сміливо. Вже посміхається, вже белькоче, вже володіє руками. Росте, досліджує,

вдосконалюється, повзає, ходить, балакає, розмовляє. Як і коли це трапилося?

Спокійний, нічим не захмарений розвиток...

Друге немовля.

Минув тиждень, поки воно навчилося смоктати. Кілька неспокійних ночей. Тиждень спокою, одноденна буря. Розвиток трохи уповільнений, зубки прорізуються важко. А взагалі бувало порізному, тепер уже все гаразд: спокійне, миле, втішне маля.

Може, він флегматик від народження, не досить вміло його доглядали, недостатньо розпрацьовані груди — але розвиток цілком вдалий...

Третє немовля.

Бурхливе. Веселе, легко збуджується, якщо його торкнулося неприємне враження — внутрішнє чи зовнішнє — несамовито бореться, не шкодуючи енергії. Рухи жваві, зміни поведінки раптові, сьогодні не таке, як учора. Вчиться і забуває по черзі. Лінія розвитку ламана, із сильними злетами та падіннями. Несподіванки від найприємніших до начебто небезпечних. Неможливо сказати: нарешті все, як має бути.

Це — єретик[21], дитина збудлива, дратівлива, вередлива, проте з неї може вирости видатна людина.

Четверте немовля.

Якщо перелічити сонячні та дощові дні, перших буде небагато. Невдоволення — як постійне тло. Немає болю, але є неприємні відчуття, немає крику, але є неспокій. Було б добре, коли б... Завжди певні застереження.

Це дитина з ураженням, її неправильно доглядають...

Температура в кімнаті, надлишок молока в сто грамів, брак ста грамів води для пиття — це впливи не лише гігієнічні, а й виховні. Немовля, якому треба стільки всього дослідити, домислити, пізнати, засвоїти, полюбити і зненавидіти, розважливо захищати та вимагати, повинне мати добре самопочуття, незалежно від природженого темпераменту, швидкого або повільного розуму.

Замість нав’язаного нам неологізму *грудна дитина*

немовля

[22]? — Не можна без застережень порядкувати в словнику старих і важливих понять.

28. Зір[23]. Світло і темрява, ніч і день. Сон: щось відбувається дуже слабко, прокинувся — щось сильніше відбувається: щось добре (груди) або щось погане (біль). Новонароджений дивиться на лампу. Не дивиться: зіниці розширюються і звужуються. Пізніше, стежачи за предметом, що повільно рухається, пасе очима[24] його й губить щомиті.

Контури тіней, силуети перших ліній, і все без перспективи. Мати на відстані одного метра — це вже інша тінь, ніж тоді, коли нахиляється над дитиною. Профіль обличчя ніби серп місяця; тільки підборіддя та губи, коли дивитися знизу, лежачи на колінах матері; те саме обличчя з очами, й інакше — з волоссям, коли вона схиляється нижче. А слух і нюх підказують, що це та сама матуся.

Груди — ясна хмара, смак, запах, тепло, добро. Немовля випускає груди і дивиться, вивчає поглядом оте дивне *щось*, яке весь час виникає над грудьми, звідки долинають звуки і повіває теплий струмінь дихання. Новонароджене маля ще не знає, що груди, обличчя, руки складають одне ціле — матір.

Хтось чужий простягає руки. Помилившися через знайомий рух, знайомий образ, дитина охоче йде до нього. І тільки тоді помічає помилку. Цього разу руки віддаляють дитину від знайомої тіні і наближають до незнайомої, що викликає острах. Швидким рухом дитина повертається до матері, і знову стає безпечно, вона дивиться або ховається за матусиним плечем, щоб уникнути небезпеки.

Зрештою обличчя матері, вивчене руками, перестає бути лише тінню. Немовля безліч разів хапало за ніс, торкалося дивовижного ока, яке то виблискує, то знову стає непрозорим, прикриваючись повіками, вивчало волосся. А хто не бачив, як немовля відсуває губи, досліджує зуби, заглядає до рота, уважне, цілком серйозне, з насупленим чолом. Щоправда, малюкові заважають марні балачки, поцілунки, жарти — те, що ми називаємо «бавитися з дитиною». Це ми бавимося, а воно вивчає. І впродовж цих досліджень у дитини вже виникають відкриття, припущення, сумніви та здогади.

29. Слух. І галаслива вулиця за віконною шибкою, і далекі відлуння, і тихий хід годинника, розмови та стукіт, і шепіт, і слова, звернені безпосередньо до дитини, — все це створює хаос подразнень, який вона мусить класифікувати й зрозуміти.

До цього слід додати звуки, які видає сама дитина: і крик, і белькотіння, і мурмотіння. Перш ніж вона зрозуміє, що це вона сама, а не хтось інший, невидимий, белькоче і кричить, — минає багато часу. Коли вона лежить і вимовляє своє: «Абб, аба, ада», вона слухає і вивчає відчуття, які виникають у неї, коли рухаються губи, язик, гортань. Ще не знаючи себе, вона тільки переконується, що ці звуки виникають довільно.

Коли я звертаюся до немовляти його власною мовою — «аба, абб, адда», — воно здивовано придивляється до мене — таємничої істоти, від якої чує добре знайомі їй звуки.

Якби ми глибше вдумалися в сутність свідомості немовляти, нам вдалося б знайти в ній значно більше, ніж нам здається, тільки не те і не так, як нам здається. «Сердешне моє, голодне малятко, хоче їстоньки, хоче моньки». Немовля чудово все розуміє, воно чекає, коли годувальниця розстібне свій ліфчик, зав'яже хустинку. Дитина виявляє ознаки нетерпіння, коли відчуття, на які вона чекає, запізнюються. Однак всю цю довгу тираду матір виголосила не для дитини, а для себе. Дитина швидше засвоїла б ті звуки, якими господиня підзиває свійську птицю: «ципу-ципу-ципу».

Немовля мислить очікуванням приємних і побоюванням неприємних відчуттів; про те, що воно мислить не лише образами, а й звуками, можна зрозуміти хоча б з того, як на нього діє почутий плач: плач віщує нещастя або плач автоматично приводить в дію апарат, що виявляє невдоволення. Придивіться уважніше до немовляти, коли воно чує чужий плач.

30. Немовля працьовито намагається опанувати зовнішній світ: воно прагне перемогти довколішні злі, ворожі сили, поставити собі на службу добрих духів-охоронців. У немовляти є два закляття, якими воно користується доти, поки не здобуде чудодійне знаряддя свободи — власні руки. Ці два закляття — крик та смоктання.

Якщо спочатку немовля кричить тому, що щось йому заважає, то невдовзі воно навчається кричати, щоб йому ніщо не заважало. Коли дитину залишають саму, вона плаче, але відразу заспокоюється, щойно почує кроки матері; хоче їсти — плаче, але припиняє плакати, помітивши, що її готуються годувати.

Малюк діє в обсязі опанованих ним знань (хоча їх мало) і засобів, які має у своєму розпорядженні (вони мізерні). Дитина припускається помилок, узагальнюючи окремі явища і пов'язуючи два факти, що йдуть один за одним, як причину та наслідок (post hok, propter hok[25]). Чи зацікавленість та симпатія, які маля адресує своїм черевичкам, не пов'язана з тим, що воно приписує їм своє вміння ходити? Так само і пальтечко є тим чарівним казковим килимом[26], який переносить його у дивний світ — на прогулянку.

Я маю право робити подібні припущення. Якщо історик літератури має право домислювати те, що хотів сказати Шекспір, створюючи Гамлета, то й педагог має право висувати припущення, нехай навіть помилкові, які, за браком інших, дають якісь практичні висновки.

Отже:

У кімнаті задуха. У немовляти сухі губи, слина густішає, її мало, воно вередує. Молоко — це їжа, а йому хочеться пити — то треба дати води. Але немовля «не хоче пити»: крутить головою, вибиває з рук ложку. Воно хоче пити, тільки ще не вміє. Відчуваючи на губах жадану рідину, воно крутить головою, шукаючи грудей. Лівою рукою я притримую дитину за голівку, прикладаю ложечку до верхньої губи. Вона не п'є, а смокче воду, смокче жадібно. Випила п'ять ложечок і спокійно заснула. Якщо, даючи немовляті напитися з ложки, я раз чи два виявлюся незграбним, і воно захлинеться, відчує неприємність, тоді й справді не захоче пити з ложки.

Другий приклад:

Немовля весь час вередує, невдоволене; заспокоюється біля грудей, під час сповивання, впродовж купання, коли змінюють постіль. Цю дитину мучить сверблява висипка. Мені кажуть, що висипки немає. Напевно буде. І за два місяці вона з'являється.

Третій приклад:

Немовля смокче власні рученята, коли його щось турбує: будь-які неприємні відчуття, в тому числі і неспокій нетерплячого очікування, прагне зняти приємним, добре знайомим їй смоктанням. Смокче кулачок, коли голодне або хоче пити, коли через перегодування відчуває неприємний смак у роті, коли йому болить, коли перегрілося, коли свербить тіло чи ясна. І чого це лікар каже, що ріжуться зуби, чому немовля дізнає неприємних відчуттів у щелепах або яснах, а зуби впродовж багатьох тижнів

не показуються? Хіба зуб, прорізаючись, не подразнює дрібні відростки нерву ще всередині кістки? Додам, що теля, поки у нього не виростуть роги, переживає подібні неприємні відчуття.

І ось який бачимо шлях: інстинкт смоктання; смоктання, аби позбутися болісного відчуття; смоктання як насолода чи шкідлива звичка.

31. Повторюю: основною тональністю, змістом психічного життя немовляти є намагання опанувати невідомі стихії, розгадати таємниці довколишнього світу, звідки приходять до нього добро і зло. Бажаючи опанувати, воно прагне знати.

Повторюю: добре самопочуття полегшує об'єктивні дослідження, всі неприємні відчуття, що виходять з глибин організму, насамперед біль, затьмарюють ясність свідомості. Щоб переконатися в цьому, слід придивлятися до немовляти, коли воно здорове, коли страждає та хворіє.

Відчуваючи біль, немовля не лише плаче, а й чує плач, відчуває цей плач у своєму горлі, бачить його крізь приплющені повіки в розпливчастих картинах. І все це таке сильне, вороже, незрозуміле. Воно мусить як слід запам'ятати ці миттєвості, боятися їх, і, ще не знаючи себе, воно пов'язує їх із випадковими образами. І, напевно, саме тут — джерело багатьох симпатій, антипатій, страхів та дивної поведінки.

Вивчення розвитку інтелекту немовляти — річ надзичайно складна, оскільки воно весь час вчиться, запам'ятовує і забуває, в цьому розвитку є низка досягнень, зупинок і відступів. І, можливо, нестійкість її самопочуття відіграє в цьому важливу, навіть визначальну роль.

Немовля вивчає свої руки. Розпрямляє, водить ними праворуч і ліворуч, віддаляє, наближає, розводить пальчики, стискає кулачки, розмовляє з ними і чекає відповіді, правою ручкою хапається за ліву і тягне, бере іграшку і дивиться, як дивовижно змінилися обриси руки, перекладає іграшку з однієї руки в іншу, вивчає губами, відразу витягує і знову дивиться уважно, зосереджено. Кидає іграшку, тягне за гудзик ковдри, намагається встановити причини її опору. Немовля не бавиться, розплющіть, нарешті, очі, і ви помітите у нього вольове зусилля — дитина воліє зрозуміти. Це вчений у лабораторії, який замислюється над розв'я-

занням проблеми надзвичайної ваги, що не піддається його розумінню.

Немовля нав’язує свою волю через крик і плач. Пізніше — через міміку й жести — і насамкінець — через мову.

32. Ранок. Припустімо, п’ята година.

Дитина прокинулася, посміхається, белькоче, водить руками, сідає, встає. А матері ще хочеться поспати.

Конфлікт двох бажань, двох потреб, двох супротивних егоїзмів; третій етап одного процесу: мати страждає, а дитина входить у життя, мати хоче відпочити після пологів, а дитина хоче їсти, мати хоче дрімати, а дитина — не спати. І їх буде дуже багато. Це не якісь дрібниці, а проблема, май мужність визнати свої власні почуття і, віддаючи дитину оплачуваній няньці, скажи собі правду: «Не хочу», хоч би й лікар тобі говорив, що не можеш, бо він завжди говоритиме це в багатій квартирі й ніколи не казатиме цього в бідній.

А може трапитись і таке: матір віддає дитині свій сон, але бажає за це плати — пестить, цілує, пригортає до себе тепле, рожеве, шовкове тільце. Та начувайся: це сумнівний акт екзальтованої чутливості, прихований і замаскований у коханні материнського тіла, а не серця. Тож якщо дитина охоче тулитиметься до тебе, розчервонівши від багатьох поцілунків, виблискуватиме радісними оченятами, це означає, що вона реагує на твій еротизм.

То що, відмовитися від поцілунків? Я не можу цього вимагати, визнаючи, що розумно дозовані поцілунки є суттєвим виховним чинником; поцілунок вгамовує біль, пом’якшує прикрі слова нагадування, пробуджує каяття, нагороджує за зусилля, він є символ любові, так само як хрест є символом віри, і діє він як символ. Я кажу, що він є символом, а не що він повинен ним бути. А втім, якщо це дивне бажання обіймати, притуляти, горнути, загортати дитину в себе не здається тобі сумнівним, роби, як хочеш. Я нічого не забороняю і не наказую.

33. Коли я дивлюсь на немовля, як воно відкриває та закриває коробочку, вкладає в неї камінчик, а потім виймає його звідти, трясе нею і прислухається; як однорічна дитина на непевних ніжках тягне стілець, згинаючись під його вагою; як дитина двох років, якій кажуть, що корова це «му-у», додає: «ада — муу», а

«ада» — це ім'я вашого собаки; коли робить дуже логічні мовні помилки, які слід занотовувати й оприлюднювати[27].

Коли серед речей малої дитини я знаходжу цвяхи, мотузки, шматочки тканини, скельця, бо це «знадобиться» для виконання сотні справ; коли він змагається з друзями, хто далі «скакне», працює, крутиться, організовує спільну гру; запитує: «А що? Коли я думаю про дерево, у мене в голові є малесеньке деревце?»; коли він віддає жебракові не два гроші[28], щоб отримати гарну ноту[29], а двадцять шість — все своє багатство, бо той жебрак такий старий і бідний, і скоро помре...

Коли підліток наслинює собі чуприну, щоб волосся не стояло сторч, бо має прийти подруга сестри; коли дівчинка пише мені в листі, що світ ниций, а люди — це звірі, не пояснюючи чому; коли юнак з гордістю виголошує мені свою бунтівну, а насправді таку банальну та застарілу думку, виклик...

Я цілую цих дітей — поглядом, думкою, запитанням: «Хто ви, о чудесна таємнице? що ви принесете?» Я цілую їх напруженням волі: чим я можу вам допомогти? Цілую, як астроном цілує зірку, яка була, є і буде. Цей поцілунок має посідати рівнозначне місце між екзальтацією вченого та смиренною молитвою. Проте не осягне його чарівності той, хто, шукаючи свободи, загубив серед марноти життя Бога.

34. Дитина ще не розмовляє. Коли ж вона почне говорити?

Мова й насправді є показником розвитку дитини, але не єдиним і не головним. Нетерпляче очікування першого слова — показник незрілості батьків як вихователів.

Якщо, купаючись, новонароджений здригнеться й змахне руками, втративши рівновагу, він каже: «Боюся» — і наскільки цікавою є ця реакція страху у істоти, настільки далекою вона є від розуміння небезпеки. Ти даєш дитині груди, вона не бере, каже: «Не хочу». Простягає руки в напрямку до бажаного предмета: «Дай!» Закопиленими губками, затуляючись рукою, вона проказує комусь чужому: «Я тобі не довіряю», а часом запитує матір: «Чи можна йому довіряти?».

Хіба уважний погляд дитини не є питанням: «Що це?». Ось вона тягнеться до чогось, з великими зусиллями дістає, глибоко зітхає й цим зітханням, зітханням полегкості проказує: «Нарешті». Спробуй

відібрати в неї якусь річ, десятком відтінків вона скаже тобі: «Не віддам». Підводить голівку, сідає, встає: «Я дію». А що таке усміх очей і губ, як не слова: «Ой, як добре жити на світі».

Дитина розмовляє мовою міміки, мислить мовою образів і чуттєвих спогадів.

Мати одягає дитині пальтечко, маля радіє, всім тілом повертається до дверей, нетерпеливиться, підганяє. Вона мислить образами прогулянки і спогадами почуттів, які там отримала. Немовля дружньо ставиться до лікаря, але, помітивши ложечку в його руці, відразу здогадується, що це ворог.

Дитина розуміє не мову слів, а мову міміки і модуляцій голосу.

— А де в тебе носик?

Не розуміючи жодного з трьох слів, дитина з голосу, руху губ, виразу обличчя розуміє, якої відповіді від неї вимагають.

Немовля вміє повести дуже складну розмову, ще не вміючи говорити.

— Не чіпай! — каже йому мати.

Але дитина, незважаючи на заборону, тягнеться до забороненого предмета, чарівно схиляє голівку, усміхається, дивиться, чи повторить матір свою заборону суворішим голосом, чи, роззброєна її витонченим кокетством, зробить поступку і дозволить.

Ще не вимовивши жодного слова, дитина уже обдурює, безсоромно бреше. Бажаючи позбутися неприємної особи, вона подає умовний знак небезпеки і, сидячи на відомій посудині, дивиться на всіх довкола переможно й глузливо.

Спробуй пожартувати з нею, то даючи, то ховаючи предмет, якого вона бажає, й вона не завжди розгнівається, тільки зрідка образиться.

Немовля й без слів може бути деспотом, наполегливо домагатися свого, тиранити.

35. Дуже часто, якщо лікар запитує, коли дитина почала розмовляти або ходити, матір, ніяковіючи, відповідає:

— Рано, пізно, вчасно.

Їй здається, що вона зобов'язана пам'ятати точну дату такої важливої події, а найменші вагання виставлятимуть її в поганому світлі в очах лікаря; я згадую про це, аби довести, наскільки непопулярним серед більшості людей є усвідомлення того, що

навіть точне наукове дослідження з великими труднощами може накреслити тільки приблизну лінію розвитку дитини, наскільки поширеним є школярське намагання приховати незнання.

Як відрізнити, коли немовля замість «ам, ан і ама» вперше вимовило: «мама», замість: «абба» — «баба». Як окреслити, коли точно слово «мама» почало пов'язуватись у свідомості дитини саме з образом матері, а не з жодним іншим?

Немовля підстрибує на колінах, стоїть із підтримкою або самостійно, спираючись на край ліжечка, стоїть якусь мить без допомоги, робить кілька кроків по підлозі і багато кроків у повітрі, пересувається, повзе, рухає, суне собою стілець, не втрачаючи рівноваги; чверть-, напівходіння, три чвертіходіння, далі — нарешті — пішло. А ось тільки вчора, весь тиждень дитина ходила, і раптом знову не вміє. Набридло щось, чи, може, минуло натхнення. Впала і злякалася, боїться, два тижні не ходить.

Голівка, що безсило падає на материнське плече, є ознакою не тяжкої хвороби, а будь-якого нездужання.

Дитина в кожному новому рухові схожа на піаніста, якому потрібне гарне самопочуття, цілковита рівновага, щоб успішно зіграти складну композицію; навіть винятки з цього правила схожі між собою. Іноді дитина «вже нездужала, але нічого такого не було видно, може, навіть більше ходила, гралася, розмовляла», а далі йде самозвинувачення: «Я думала, що мені лише здається, ніби вона заслабла, і я вийшла з нею погуляти»; самовиправдання: «Погода була така гарна», і запитання: «Це могло їй зашкодити?».

36. Коли дитина вже має ходити, коли — розмовляти? Тоді, коли ходить і розмовляє. Коли мають прорізатися зубки? Саме тоді, коли прорізуються. І тім'я має заростати тоді, коли заростає. І спати немовля має саме стільки, скільки йому потрібно, щоб виспатися.

Але ж ми знаємо, коли все це зазвичай відбувається. У будь-якій популярній брошурі містяться переписані з підручників ці дрібні істини, правильні для загалу, а для твоєї єдиної — брехливі.

Бо є немовлята, яким потрібно більше або менше сну; бувають ранні зуби — гнилі вже відтоді, як прорізалися — і пізні здорові зуби здорових дітей; тім'я заростає у здорових дітей і на дев'ятому, і на чотирнадцятому місяці життя; дурненькі часто починають говорити раніше, розумні іноді довго не розмовляють.

Номери транспортних засобів, ряди крісел в театрі, термін виплати за квартиру — багато чого, що люди вигадали для порядку, треба дотримуватися; але на того, хто захоче розгорнути живу книгу природи, спираючись на поліцейські інструкції, звалиться сила-силенна тривог, розчарувань та несподіванок.

Вважаю своєю заслугою, що на наведені вище запитання я відповідав не низкою цифр, які я назвав дрібними істинами. Адже важливо не те, які зуби ріжуться раніше — нижні чи верхні, різці чи ікла, це може дослідити кожна людина, в якої є календар та очі, а те, чим є живий організм і що йому потрібно, — оце і є найбільша істина, яку ми можемо зрозуміти лише в процесі досліджень.

Навіть сумлінні лікарі мусять дотримуватись двох типів поведінки: для розумних батьків вони є вчені-природознавці, які мають право на сумніви і припущення, складні проблеми й цікаві запитання; для нерозумних вони є сухими гувернерами: від і до, і позначка нігтем на сторінці букваря.

По одній чайній ложечці щодві години.

Яєчко, півскляночки молока і два бісквітики.

37. Увага. Зараз ми або порозуміємося, або розійдемося назавжди. Кожна думка, що прагне втекти й сховатися, кожне почуття, яке тиняється саме по собі, слід закликати до порядку і чітко вишикувати зусиллям волі.

Я закликаю до виконання Magna Charta Libertatis[30], до дотримання прав дитини. Можливо, їх існує більше, але я знайшов три найголовніші:

1. Право дитини на смерть.
2. Право дитини на сьогоднішній день.
3. Право дитини бути такою, як вона є.

Потрібно розуміти їх, щоб при здійсненні цих прав робити якомога менше помилок. Помилки неодмінно будуть. Не будемо їх боятися: дитина сама буде їх виправляти з неабиякою проникливістю, тільки б ми не послабили цінної здатності, потужної захисної сили дитини.

Якщо ми дали малюкові надто багато їжі або те, що йому не потрібно — забагато молока, несвіже яйце, — він його виблює. Якщо ми подали дитині незрозумілу інформацію, дали пораду,

яка не має ніякої цінності, — вона її не сприйме, не послухає. Це не порожня фраза, коли я кажу: велике щастя для людства, що ми не можемо примусити дітей до того, щоб вони піддавалися виховавчим впливам та дидактичним замахам на їхній здоровий розум і здорову людську волю.

Ще не викристалізувалося й не утвердилося в мені розуміння того, що першим і безапеляційним правом дитини є право висловлювати свої думки і брати активну участь у наших міркуваннях та висновках щодо неї. Коли ми доростемо до поваги та довіри, коли вона сама повірить нам і скаже, які права їй потрібні, тоді менше буде загадок і помилок.

38. Гаряча, розумна, врівноважена любов матері до дитини повинна дати дитині право на передчасну смерть, на закінчення життєвого циклу не за шістдесят обертів Землі довкола Сонця, а всього лише за одну чи три весни. Жорстока вимога до тих, хто не хоче переносити трудів та збитків пологів більше, ніж раз чи два.

«Бог дав, Бог узяв»[31], — каже близький до природи народ. Він знає, що не кожна зернина дає колос, не кожна пташка народжується здатною до життя, не кожний кущик стане деревом.

Існує думка, що чим вищою є смертність у дітей робітників, тим сильніше покоління залишається жити і виростає. Зовсім ні: погані умови, які вбивають слабких, ослаблюють сильних і здорових. Водночас мені здається істиною, що чим більше мати із заможних верств вражає думка про можливу смерть дитини, тим менше дитина отримує можливості стати хоча б лише задовільно фізично розвиненою, а відтак більш-менш духовно самостійною людиною. Щоразу, коли у білій кімнаті, серед пофарбованих білою олійною фарбою предметів я бачу білу дитину в білому одязі з білими іграшками, мені здається: в цій не дитячій кімнаті, а, радше, операційній, напевно росте безкровна душа в анемічному тілі.

«У цій білій кімнаті з електричною лампою в кожному кутку можна захворіти на епілепсію», — каже Клодін[32]. Можливо, ретельніші дослідження доведуть, що перегодування нервів і тканин світлом є настільки ж шкідливим, як і брак світла в темному підвалі.

У нас є два слова: свобода і воля. Свобода, як мені здається, означає власність: я розпоряджаюся власною особою. Щодо волі, то тут є первень волевиявлення, тобто дії, що виникає з бажання. Наша дитяча

кімната з симетрично поставленими меблями, наші вилизані міські парки не є тією територією, де може виявити себе свобода, це зовсім не та майстерня, де б творча воля дитини знайшла для себе інструменти.

Кімната маленької дитини виникла як відгалуження акушерської клініки, а тій диктувала свої інструкції бактеріологія. Уважаймо, що захищаючи дитину від бактерій дифтерії, ми не переносили її в атмосферу, насичену задухою нудьги та безвілля. Сьогодні немає задухи від мокрих пелюшок, проте є запах йодоформу[33].

Дуже багато змін. Вже не лише біло полаковані меблі, а й пляжі, походи, спорт, скаутінг[34]. Це також тільки початок. Трохи більше свободи, проте життя дитини й далі пригашене, придушене.

39. Агу, моє бідненьке, де в тебе бобо?

Дитина насилу відшукує слабенькі сліди колишніх подряпин, показує на те місце, де міг би бути синець, якби вона вдарилася сільніше, доходить до найвищої майстерності в пошуку прищиків, плямок і шрамиків.

Якщо кожне таке «бобо» супроводжується тоном, жестом, мімікою безсилої покірності, безнадійної смиренності, то «фе, який поганий хлопчик» чи то «дівчинка» сполучається з проявами ненависті та відрази. Треба бачити, як немовля тримає ручку, замазану шоколадом, бачити всю відразу та безпорадність, поки матуся не витре його батистовою хустинкою, щоб поставити запитання:

«Чи не краще було б, якби дитина, вдарившись лобом об стілець, давала йому стусана; а під час миття, з очима, повними мила, плювалася й штурхала няньку?...»

Двері — притисне палець, вікно — висунеться і впаде, кісточка — подавиться, стілець — переверне на себе, ніж — поріжеться, прутик — виколе око, підняло з землі коробочку — заразиться, сірник — пожежа, згорить.

— Зламаєш руку, машина наїде, собака покусає. Не їж слив, не пий води, не ходи босоніж, не бігай по сонцю, застібни пальто, зав'яжи шарф. От бачиш: не слухався. Подивись: он кульгавий, дивись: сліпий. Рятуйте, кров! Хто тобі дав ножиці?

Удар — це не синець, а загроза менінгіту, блювота — не диспепсія[35], а загроза скарлатини. Скрізь повно пасток і небезпек, все є загрозою.

І якщо дитина повірить, не з'їсть потай фунт недозрілих слив, і, обдуривши батьківську чуйність, десь в кутку, коли серце шалено калатає в грудях, не запалить сірника, якщо вона слухняна, пасивна й довірливо піддасться вимозі уникати будь-якого досвіду, зректися будь-яких спроб, відмовитися від будь-яких зусиль, будь-якого вольового руху — то що вона зробить, коли десь у собі, всередині своєї духовної сутності, відчує, як щось ранить, пече, гризе її?

Чи у вас є план, як провести свого сина чи дочку від немовляти через дитинство до пори дозрівання, коли як грім серед блакитного неба впаде на неї несподіванка крові, а на нього — ерекції та нічні полюції?

Так, дитина ще груди смокче, а я вже запитую, як вона народжуватиме. Бо й двадцяти років, можливо, недостатньо, щоб подумати над цим питанням.

40. Боячись, щоб смерть не забрала в нас дитини, ми забираємо дитину в життя; не бажаючи, щоб вона померла, ми не даємо їй жити. Самі виховані в принизливому безвільному очікуванні того, що буде, ми постійно поспішаємо в сповнене чарів майбутнє. Ліниві, ми не хочемо шукати краси в сьогоднішньому дні, щоб приготуватися до гідної зустрічі завтрашнього ранку: завтра само має принести нам натхнення. І що це — «якби вона вже ходила, розмовляла», — як не істерія очікування?

Вона ходитиме, битиметься об тверді краї дубових стільців. Вона розмовлятиме, молотиме язиком січку щоденної сірості. Чим же сьогодення дитини є менш цінним, ніж її майбутнє? Якщо йдеться про важку роботу, то завтра вона буде ще важчою.

А коли вже нарешті настає завтра, ми чекаємо на нове завтра. Тому що найпоширеніша думка така: дитина не є, а буде[36], не знає, а знатиме, що вона не може, а тільки потім зможе — змушує постійно чекати.

Половини людства не існує: її життя — це жарт, прагнення — наївні, почуття — легкоплинні, погляди — сміховинні. Справді, діти відрізняються від дорослих, у їхньому житті дечого бракує, а чогось є більше, ніж в нашому житті, проте це відмінне від нашого життя є реальністю, а не примарою. Що ми зробили, аби зрозуміти цю реальність і створити умови, в яких дитина могла б розвиватися і зростати?

Страх за життя дитини пов'язується зі страхом каліцтва, страх перед каліцтвом пов'язується з необхідною для здоров'я чистотою, і тут привідний ремінь заборон накидається на нове колесо: чистота і безпечність одягу, панчох, краватки, рукавичок, черевиків; вже не діра на лобі, а дірка на коліні штанів. Не здоров'я і благо дитини, а наші амбіції й кишеня. Новий привідний ремінь заборон та інструкцій приводить у рух колесо нашої власної зручності.

— Не бігай, потрапиш під коня. Не бігай, бо спітнієш. Не бігай, бо в мене болить голова.

(А взагалі-то ми дозволяємо дітям бігати: це єдина дія, якою ми дозволяємо їм жити).

І вся ота потворна машина працює впродовж багатьох років, щоб руйнувати волю, підминати енергію, перепалювати силу дитини на попіл.

Заради завтрашнього дня не помічають того, що тішить, засмучує, сердить і цікавить її сьогодні. Заради завтрашнього дня, якого дитина не розуміє і не має потреби розуміти, у неї крадуть роки життя, багато років.

— Діти та риби не мають голосу.

— Ще встигнеш. Почекай, поки підростеш.

— Ого, у тебе уже довгі штани — ого-го! у тебе вже є годинник. А ну покажи: у тебе вже вуса ростуть.

І дитина думає:

«Я — ніщо. Чимось бувають тільки дорослі. Я вже трошки старше за ніщо. Скільки років ще чекати? Ну, нічого, ось я виросту...»

Дитина чекає і ліниво животіє, чекає і задихається, чекає і зачаюється, чекає і ковтає слину. Прекрасне дитинство; ні, просто нудне; а якщо в ньому і бувають прекрасні миттєвості, то відвойовані, а частіше — украдені.

Ані слова про загальне навчання[37], про школи в сільській місцевості[38], про міста-сади[39], про гарцерство. Таким це було неістотним і безнадійно далеким. — Книжка залежить від того, якими категоріями переживань і досвіду оперує автор, яким було поле діяльності, що було його майстернею, яке підґрунтя живило його думку. Тому ми зустрічаємо наївні погляди у авторитетів, тим більше це стосується чужих, особливо іноземних.

41. То що? Все дозволяти? Ніколи: з раба, який нудиться своєю бездіяльністю, ми зробимо тирана. Забороняючи, ми, будь-щобудь, а все ж загартовуємо волю дитини, нехай лише в напрямку гамування та відмови, розвиваємо її винахідливість у діях на затісному просторі, уміння вислизати з-під контролю, пробуджуємо її критичність. І це має цінність як підготовка — хоча й однобічна — до життя. Дозволяючи «все», потрібно стежити за тим, щоб, догоджаючи примхам, ми тим самим не тамували бажань. Там ми послабляємо волю, тут — отруюємо її.

Це не «роби, що хочеш», а: я зроблю, я куплю, я дам тобі все, що хочеш, але забажай тільки того, що я можу тобі дати, купити, зробити. Я плачу, аби ти сам нічого не робив, щоб був слухняним.

— Якщо з'їси котлетку, мама купить тобі книжечку. Не ходи гуляти, а я дам тобі шоколадку.

Дитяче «дай», навіть тільки без слів простягнута ручка, мусить наштовхнутись на наше «ні»; і від цих перших «не дам, не можна, не дозволяю» залежить величезна частина виховання.

Мати ще не хоче бачити проблеми: вона воліє ліниво, боязко відтягти, відкласти на потім, на колись. Вона не хоче знати, що з виховання не можна усунути трагічної колізії нерозумного, неможливого, неприпустимого бажання з забороною, що спирається на досвід, не можна виключити ще трагічнішого зіткнення двох бажань, двох прав на спільній території. Дитина хоче взяти до рота палаючу свічку, я не можу їй цього дозволити, вона хоче взяти ніж, я боюсь дати його, вона простягає руку до вазона, якого мені шкода, вона хоче, щоб ми перекидалися м'ячиком, а мені хочеться почитати. Ми мусимо встановити межі її і мого права.

Немовля тягнеться до склянки, матір цілує ручку, не допомагає, дає іграшку, не допомагає, наказує прибрати спокусу геть з очей. Якщо немовля вириває руку, кидає на підлогу іграшку, шукає поглядом прихований предмет, з гнівом дивиться на матір, я запитую себе: хто з них має слушність: матір, яка дурить дитину, чи дитина, яка зневажає матір?

Той, хто найґрунтовнішим чином не продумає систему заборон та наказів, коли їх мало, розгубиться і не зможе зорієнтуватись, коли їх стане багато.

42. Сільський хлопчик Є н д р е к. Уже ходить. Тримаючись рукою за двері, обережно перелізає з хати через поріг до сіней. Із сіней двома кам'яними сходинками повзе на чотирьох. Перед хатою зустрів кота: подивилися одне на одного та й розійшлися. Спіткнувся об грудку, зупинився, дивиться. Знайшов патичка, сів, копається в піску. Поруч лежить картопляне лушпиння, бере його до рота, в роті пісок, скривився, плює, кидає. Знову підвівся, біжить назустріч собаці, собака грубо збиває його з ніг. Закопилив губку, може, заплаче, ні: щось пригадав, тягне мітлу. Мати йде по воду, він чіпляється за спідницю і біжить вже впевненіше. Група старших дітей, вони мають візка — дивиться; його відігнали, зупинився збоку, дивиться. Два півня б'ються. Дивиться. Його посадили на візок, везуть, перекинули. Мати кличе його. Так проходить перша половина з шістнадцяти годин дня.

Ніхто не каже йому, що він дитина, він сам відчуває, що йому бракує сили. Ніхто не каже йому, що кіт дряпається, що він не вміє спускатися сходинками. Ніхто не забороняє гратися зі старшими дітьми. «Мірою того, як Єндрек підростав, все довшими ставали дороги його мандрів, вели все далі від хати» (Віткевич)[40].

Помиляється трохи або серйозно, отже — ґуля, велика ґуля, шрам.

Та ні: я не хочу замінити надмірну опіку її відсутністю. Я тільки хочу показати, що у віці одного року сільська дитина вже живе, тоді як у нас дозріла молода людина ще тільки житиме. Боже мій — коли?

43. Бронек хоче відчинити двері. Підсовує стільця. Зупинився й відпочиває, але не просить допомогти. Стілець важкий, він втомився. Тепер по черзі тягне його то за одну, то за іншу ніжку. Робота просувається повільніше, але легше. Ось уже стілець близько від дверей, йому здається, що тепер він вже дотягнеться, вилазить, стоїть. Похитнувся, злякався, злізає. Підсовує стільця впритул до дверей, але збоку від клямки. Друга спроба теж виявляється невдалою. Ані сліду нетерпіння. Працює знову, тільки перерви на відпочинок стають довшими. Втретє видирається на стілець: ногу вгору, хапається рукою і спирається зігнутим коліном, звисає, ловить рівновагу, нове зусилля, хапається рукою за край — лежить на животі; пауза, кидок тілом вперед, стає на коліна, виплутує ноги з одягу, стоїть. Бідолашні ліліпути в країні велетнів. Голову вічно треба дерти догори, аби щось розгледіти. Вікно десь там, високо, як у

в'язниці. Щоб сісти на стілець, треба бути акробатом. Зусилля всіх м'язів та всього розуму, щоб врешті дотягтися до клямки.

Двері відчинено. Глибоко зітхнув. Це глибоке зітхання полегкості ми спостерігаємо вже в найменших дітей після кожного зусилля волі, тривалої напруги уваги. Коли ми закінчуємо читати цікаву казку, дитина так само зітхає. Я хочу, щоб це було зрозумілим.

Таке глибоке зітхання полегкості доводить, що досі дитина дихала з напруженням, повільно, поверхнево, недостатньо. Дитина, затамувавши подих, дивиться, чекає, стежить, аж до того, що бракне кисню, аж до отруєння тканини. Організм негайно приводить у стан бойової тривоги центри дихання, дитина глибоко вдихає повітря, це повертає стан рівноваги.

Якщо ви вмієте діагностувати радість дитини, її інтенсивність, тоді ви повинні помітити, що найбільшою буде радість подолання труднощів, досягнутої мети, відкритої таємниці, радість перемоги і щастя самостійності, опанування, оволодіння.

— Де мама? Немає мами? Шукай. — Знайшло. Чому ж воно так сміється?

— Тікай, мама буде тебе наздоганяти! — Ой, не може упіймати! — Яке щастя!

Чому дитина хоче повзти, ходити, виривається з рук? Звичайна сцена: тупцяє, віддаляється від няньки, бачить, що нянька біжить за нею, тікає, втрачає почуття небезпеки, біжить навмання, відчуваючи повну свободу — або впаде, або, підхоплена ким-небудь, виривається, б'є ногами, верещить.

Ви скажете: надмірність енергії; це фізіологічний аспект справи, а я дошукуюся психофізіологічного.

Я запитую: чому дитина сама хоче тримати склянку, коли п'є, і щоб мати зовсім її не торкалася, чому, навіть коли вже не хоче їсти, їсть, бо їй дозволено самій користуватися ложкою? Чому радісно задмухує сірник, тягне батьківські капці, несе ослінчик бабці під ноги? Наслідування? Ні, це щось значно більше і цінніше.

— Я сам! — тисячу разів вигукує малюк жестом, поглядом, сміхом, благанням, гнівом, сльозами.

44. — А ти вмієш сам відчиняти двері? — запитую я пацієнта, мати якого попередила мене, що малюк боїться лікаря.

— Навіть в туалеті! — відповідає швиденько.

Я засміявся. Хлопчик зніяковів, але ще більш ніяково відчув себе я. Я вирвав у нього зізнання про таємний тріумф і висміяв.

Неважко додумати, що був час, коли всі двері прочинилися перед ним, а двері туалету все ще не піддавалися, вони були його пожадною метою. Він був схожий на молодого хірурга, який мріє про складну операцію.

Він нікому в цьому не зізнавався, бо знає, що те, з чого складається його внутрішній світ, не знайде відголосу серед оточення.

Можливо, на нього не раз бурчали і відштовхували, запитуючи з підозрою:

— Чого ти там крутишся, що ти там весь час майструєш? Не займай, зіпсуєш. Зараз же іди в кімнату.

То ж він працював крадькома, таємно і ось нарешті відчинив.

Чи звертали ви увагу, як часто, коли лунає дзвінок, ви чуєте прохання:

— Я відчиню!

По перше, замок вхідних дверей складний, по друге, як приємно відчувати, що там, за дверима, стоїть дорослий, який сам не може собі зарадити і чекає, поки він, малий, допоможе.

Такі маленькі перемоги святкує дитина, яка вже марить про далекі подорожі, яка у мріях уже є Робінзоном на безлюдному острові, а насправді щаслива, коли їй дозволяють подивитись у вікно.

— Можеш сам залізти на стілець?

— Вмієш підстрибувати на одній ніжці?

— Зможеш зловити м’яч лівою рукою?

І дитина забуває, що вона мене не знає, що я оглядатиму їй горло, що я випишу їй ліки. Я пробуджую в ній те, що вище за відчуття ніяковості, страху, небажання, і вона відповідає радісно:

— Можу.

Чи доводилося вам бачити, як немовля довго, терпляче, з нерухомим обличчям і розтуленими губами, зосереджено вдягає і знімає панчоху або черевичок? Це не забава, не байдикування, це праця.

Яку поживу ви дасте волі дитини, коли їй виповниться три роки, п’ять, десять?

45. Я!

Коли новонароджений дряпає сам себе; коли немовля, сидячи, тягне до рота ногу, падає навзнак і сердито шукає винного коло себе;

коли дитина тягне себе за волосся, кривиться від болю, але поновлює своє заняття, коли б'є себе ложкою по голові й дивиться вгору, що там таке, чого вона не бачить, але відчуває — дитина ще не знає себе.

Коли вона вивчає рухи своїх рук, коли, смокчучи кулачок, уважно його роздивляється; коли біля грудей матері раптом перестає смоктати і порівнює ногу з материнськими грудьми; коли, тупцюючи, зупиняється і дивиться вниз, і шукає чогось, що підіймає його вгору не так, як материнські руки, коли порівнює свою праву ніжку в панчішці з лівою ногою без панчішки; вона прагне дізнатися й знати.

Коли у ванночці дитина досліджує воду, знаходячи у багатьох несвідомих краплях себе, свідому краплю, вона відчуває велику істину, що міститься в короткому слові: я.

Тільки картина футуриста[41] може відкрити нам, якою бачить себе дитина: пальці, кулачок, менш виразно — ноги, може, живіт, може, навіть і голова, але тільки тонким контуром, як на картах приполярних територій.

Робота ще не закінчилася, вона ще обертається і перехиляється, аби подивитись, а що там ховається позаду, перед дзеркалом вивчає себе, дивиться на свою фотографію, знаходить то заглиблення пупа, то опуклість грудей, а тут вже нова праця: відшукати себе серед оточення. Матуся, татко, дядечко, тітонька, одні з'являються часто, інші — зрідка, повно таємничих постатей, призначення яких темне, а вчинки — сумнівні.

Тільки-но дитина встановила, що мати існує для здійснення її бажань або перепиняє їх здійснення, татусь приносить гроші, а тітоньки — шоколадні цукерки, як вона у власних думках, десь у собі, відкриває новий, ще дивніший, незвіданий світ.

Далі треба знайти себе в суспільстві, в людстві, у всесвіті.

От і волосся вже геть сиве, а працю й досі не закінчено.

46. Моє.

Де є амеба цієї думки-відчуття? Чи не зрослося воно з поняттям «я»? Може , тоді, коли немовля протестує проти сповивання рук, воно бореться за них, не як за «моє», а за «я»? Коли ти забираєш у дитини ложку, якою вона б'є об стіл, ти позбавляєш її не власності, а властивості, за допомогою якої рука розряджає енергію і виявляє себе інакше, через звук.

Ця рука не зовсім її рука, радше це слухняний дух Аладіна[42], вона тримає печиво, отримуючи нову цінну властивість, яку й захищає дитина.

Наскільки поняття власності пов'язане з поняттям збільшеної сили? Для дикуна лук був не лише власністю, а й покращеною рукою, яка вражала на відстані.

Дитина не хоче віддати подерту газету, бо вона її досліджує, бо вона вчиться, бо цей матеріал, як і рука, є знаряддям, який не подає звуків, не має смаку, але разом із дзвінком — промовляє, разом із булкою — надає смоктанню додаткової приємності.

Тільки пізніше приходить наслідування, емуляція[43], бажання горувати. Бо власність викликає повагу, підвищує особисту цінність, дає владу. Без м'яча хлопчик непомітно стояв би в тіні, а з м'ячем він може незалежно від заслуг посісти значне місце у грі; якщо у нього є іграшкова шабля, він стає офіцером; маючи батіжок, він стає візником; а солдатом, конем стає той, у кого нічого немає.

— Дай мені, дозволь, хоч трішечки, — це прохання, яке тішить самолюбство. Дам або не дам — залежно від примхи, бо це — моє.

47. Хочу мати — маю, хочу знати — знаю, хочу могти — можу; три розгалуження єдиного стовбура волі, корінням якого є два почуття: задоволення і незадоволення.

Немовля силкується пізнати себе, довколишній живий і неживий світ, оскільки з цим пов'язується його добробут. Запитуючи: «Що це?» — чи то словами, чи то поглядом — дитина вимагає не назви, а оцінки.

— Що це?

— Фе, кинь, це кака, цього не можна брати в руки.

— Що це?

— Це квітка, — і посмішка, і лагідний вираз обличчя, і дозвіл.

Коли дитина питає про нейтральний предмет і отримує назву без чуттєвої мімічної кваліфікації, вона, буває, дивлячись на матір, дивується, ніби розчаровується, повторює назву, розтягуючи слово, і застигає в непевності — а що, власне, з цією відповіддю робити. Дитині треба набратися досвіду, щоб зрозуміти: поряд із бажаним і небажаним існує також нейтральний світ.

— Що це?

— Вата.

— Вааата? — і вдивляється в обличчя матері, чекає на підказку, як до цієї вати ставитись.

Якби я подорожував тропічним лісом у товаристві тубільця, то, побачивши рослини з невідомими мені плодами, я запитав би так, як запитує дитина, що це, а тубілець, вгадуючи запитання, відповів би застережливим вигуком, гримасою чи усмішкою, що це отрута, смачна їжа чи непотрібна річ, якої навіть не варто класти в рюкзак.

Дитяче: «Що це?» означає: «Яке воно? Для чого? Яку користь з цього можна отримати?».

48. Звична, але цікава картинка.

Зустрічаються двоє дітей, що ледве тупцяють непевними ногами. Одна дитина тримає в руках м’ячика або пряника, а друга намагається відібрати.

Матері неприємно, коли її дитина що-небудь віднімає, коли не хоче чогось дати, не хоче поділитися, «позичити». Це її компрометує: поведінка дитини порушує прийняті норми, встановлені звичаї.

У цій сцені події можуть розвиватися за трьома сценаріями:

Одна дитина відбирає, друга здивовано дивиться, потім переносить погляд на матір, чекаючи оцінки незрозумілої ситуації.

Або: одна дитина силкується відібрати, але найшла коса на камінь — дитина, на яку нападають, ховає за спиною предмет зазіхань, відштовхує нападника, той падає. Матері поспішають на допомогу.

Або: дивляться одне на одне, боязко сходяться, одна дитина непевним рухом тягнеться до жаданого предмету, друга невиразно захищається. І тільки після тривалої підготовки виникає конфлікт.

Тут відіграє роль вік обох дітей, запас життєвого досвіду. Дитина, що має старших братів і сестер, уже не раз виступала на захист своїх прав чи власності, а інколи й сама нападала. Але після того, як ми відкинемо все випадкове, побачимо дві відмінні організації, два типи, притаманні людині: активний і пасивний, дієвий і бездіяльний.

— Він добрий, все віддає.

Або:

— Дурненький: все дозволяє забрати.

Це не доброта і не дурість.

49. Млявість, слабший життєвий натиск, нижчий злет волі, острах перед дією. Уникання раптових рухів, активного досвіду, того, що справляє труднощі.

Менше діючи, дитина здобуває менше реального досвіду, а отже, змушена радше довіряти, довше підкорятися.

Чи буде її інтелект менш цінним? Та ні, просто він буде іншим. У пасивного менше синців та прикрих помилок, тому йому бракує болісного досвіду; проте, можливо, він краще пам'ятає те, що з ним трапляється. У активного більше ґуль та помилок, але він, може, швидше про них забуває. Перша дитина відчуває менше й повільніше, але, можливо, глибше.

Пасивний тип зручніший. Коли таку дитину залишити саму, вона не випаде з коляски, не здіймає на весь дім галас без причини, як заплаче, то легко заспокоїться, не вимагає чогось надто наполегливо, менше ламає, дере, нищить.

— Дай, — не протестує. — Одягни, візьми, зніми, з'їж — підкоряється.

Ось дві сценки:

Дитина не голодна, але на денці залишилася ложка каші, отже, треба з'їсти, бо кількість їжі встановив лікар. Вона неохоче розтуляє рота, довго й ліниво жує, повільно, із зусиллям, ковтає. Друга, також не голодна, стискає зуби, енергійно крутить головою, відштовхує, випльовує, захищається.

А виховання?

Судити про дитину за двома полярно відмінними типами дітей — все одно, що на підставі властивостей окропу та льоду говорити про воду. Шкала має сто градусів, то де на ній місце для нашої дитини? Але мати може знати, що природжене, що важко вироблене, і має пам'ятати, що все досягнуте дресурою, тиском, силою є нетривалим, непевним, оманливим. А коли слухняна, «чемна» дитина раптом стає упертою і неслухняною, не слід гніватися, бо дитина є такою, якою є.

50. Селянин, що вдивляється в небо і землю, в плоди і творіння землі, знає межу людської влади. Прудкий, лінивий, боязкий,

норовистий кінь; курка-несучка; молочна корова; родюча чи погана земля; дощове літо, безсніжна зима — всюди він зустрічає щось таке, що можна трішечки змінити або хутко виправити доглядом, працею, батогом, проте буває, що нічим не зарадиш.

Городянин має перебільшені поняття про можливості людини. Картопля не вродила? То й що? Адже вона є, просто треба буде за неї більше платити. Зима — вдягаєш хутряний одяг; дощ — гумове взуття, сухо — поливають вулицю, щоб не було куряви. Все можна купити, з усім можна впоратися. Дитина слабує — покличемо лікаря, погано вчиться — гувернера. А книжка, кажучи, що слід робити, дає ілюзію, що всього можна досягти.

Як тут повірити, що дитина має бути такою, якою є. Як кажуть французи, екзематика[44] можна вибілити, але вилікувати неможливо.

Я прагну, аби худа дитина додала у вазі, роблю це повільно, обережно, і ось вдалося: вона набрала кілограм ваги. Але досить невеликого нездужання, нежиті, груші, яку дали невчасно, і пацієнт втрачає так важко здобуті жалюгідні два фунти.

Літні табори для бідних дітей[45]. Сонце, ліс, річка, веселощі, вони всотують піклування, доброту. Ще вчора дитина здавалася маленьким дикуном, а сьогодні вона гарно грається з іншими. Забита, залякана й тупа, а за тиждень — смілива, жвава, ініціативна й співуча. Тут зміни відбуваються щогодини, там — щотижня, а деінде жодних змін немає. Однак це не диво і не відсутність дива, це тільки те, що було в дитині й чекало своєї пори. А чого в дитині не було, того й не виявилося.

Вчу недорозвинену дитину рахувати: два пальці, два ґудзики, два сірника, дві монети — два. Ось дитина вже лічить до п'яти. Але тільки-но зміниш порядок запитань, інтонацію, жест — і вона знову нічого не знає, не вміє.

Дитина з пороком серця. Спокійна, мляво рухається, розмовляє, усміхається. Їй не вистачає дихання, кожний жвавіший рух викликає кашель, страждання, біль. Вона є такою вимушено.

Жінку ушляхетнює материнство, коли вона від чогось відмовляється, віддає себе дитині; материнство деморалізує, коли, прикриваючись удаваним добром для дитини, жінка віддає її на поталу своїх амбіцій, пристрастей, уподобань.

Моя дитина — це моя власність, мій раб, мій кімнатний песик. Чухаю за вухом, гладжу по спинці, прибираю стрічками й виводжу

на прогулянку, дресирую, щоб вона була слухняною і зручною; а коли вона набридає:

— Іди, пограйся. Іди, зроби уроки. Час вже спати!

Здається, в цьому полягає лікування істерії:

— Ви кажете, що ви — півень. Будьте собі півнем, тільки не кукурікайте.

— Ти надто запальний, — кажу я хлопцеві. — Добре, бийся, але не засильно, сердься, але не більше, ніж раз на день.

Якщо хочте, однією цією думкою я цілком окреслив виховний метод, який я використовую.

51. Бачиш того малого, який бігає, кричить, качається в піску? Він згодом буде видатним хіміком, зробить відкриття, які принесуть йому шану, становище, гроші. Ось так, між гульнею та танцями — він раптом замислиться, зачиниться, шалапут, у кабінеті, і вийде звідти ученим. Хто б сподівався?

Бачиш іншого, який сонним поглядом байдуже поглядає на ігри своїх однолітків? Позіхнув, підвівся, може, приєднатися до дитячого товариства? Та ні, знову сів. І він також стане видатним хіміком, зробить відкриття. Дивина та й годі: хто б міг подумати?

Ні, ані маленький пройдисвіт, ані той ледар не будуть ученими. Один буде тренером з гімнастики, а другий служитиме на пошті.

Це швидкоплинна мода, помилка, непорозуміння, що все невидатне здається нам безвартісним, неправильним. Ми хворіємо на безсмертя. Хто не доріс думками до пам'ятника на центральній площі, мріє хоча б про вулицю, названу його іменем, хоча б про меморіальну дошку. Якщо не некролог на чотирьох шпальтах, тоді хоча б згадка в тексті: «Брав активну участь... широкі кола суспільства висловлюють співчуття».

Вулиці, клініки, притулки носили імена святих покровителів, і це мало сенс, потім — імена представників панівного класу, це було знаменням часу, сьогодні — вчених і митців, і це не має сенсу. Уже ставляться пам'ятники ідеям, безіменним героям, тим, у кого немає пам'ятників.

Дитина — не білет грошової лотереї, на який має припасти виграш портрету в залі засідань магістрату або бюсту в театральному фойє. У кожному є власна іскра, яка може розпалити вогонь щастя та істини, а може — в десятому поколінні — спалахнути

полум'ям генія, спалити власний рід, даючи людству світло нового сонця.

Дитина — не нива, зорана предками під посіви життя; ми можемо тільки посприяти зростанню того, що стрімко вибрунькує ще до її першого подиху.

Визнання потрібне новим сортам сигарет і новим маркам вина, а не людям.

52. То що ж тоді? Фатум спадковості, беззастережність призначення долі, банкрутство медицини, педагогіки? — Вергають блискавками порожні фрази.

Я назвав дитину щільно списаним пергаментом, вже засіяною нивою. Покиньмо порівняння, які можуть призвести до помилок.

Є випадки, коли ми — на сучасному етапі розвитку науки — безсилі щось зробити. Сьогодні таких випадків менше, ніж було вчора. Але вони є.

Є випадки, коли ми нічого не можемо зробити — в сучасних умовах життя. І їх також трохи менше зараз.

Ось дитина, якій найкращі наміри і найбільші дадуть мало. А ось інша, якій наміри й зусилля дали б багато, але на заваді стають умови. Одній дитині село, гори можуть небагато дати, іншій допомогли б, але ми не маємо змоги дати їй це.

Коли ми зустрічаємо дитину, яка марніє від того, що їй бракує догляду, повітря, одягу, ми не звинувачуємо батьків. Коли ми бачимо дитину, яку калічать надмірність турботи, яку перегодовують, перегрівають, охороняють від вигаданої небезпеки, ми схильні звинувачувати матір, нам здається, що тут легко зарадити, було б лише бажання зрозуміти. Ні, треба значно більше мужності, щоб не безплідною критикою, а вчинками протистояти практиці, що панує в цьому класі, в цій верстві. Якщо там мати не може умити дитини, витерти їй носа, то тут вона не може дозволити їй бігати в подертих черевиках, із замурзаним обличчям. Якщо там дитину зі сльозами на очах забирають зі школи і віддають до найму, то тут з такими самими болісними відчуттями її мусять посилати до школи.

— Змарнується мені дитина без школи, — промовляє одна, забираючи книжку.

— Змарнується дитина в школі, — проказує друга, купуючи півпуда[46] нових підручників.

53. Для широкого загалу спадковість є фактом, який затуляє собою всі винятки, які тільки можуть нам зустрітися; для науки це проблема, яку й досі досліджують. Існує величезна література, що намагається відповісти тільки на одне питання: чи дитина народжується у хворих на туберкульоз[47] батьків хворою, чи тільки схильною до цієї хвороби й інфікується після народження? Думаючи про спадковість, чи брали ми до уваги такі прості факти, що крім успадкованої хвороби існує також успадковане здоров'я, що рідні брати і сестри не є рідними в отриманих плюсах і мінусах, перевагах і вадах — має і мусить. Першу дитину народжують здорові батьки, друга дитина буде дитиною сифілітиків, якщо батьки отримали цю хворобу, а третя — сифілітиків-туберкульозників, якщо батьки заразилися ще й сухотами. Троє цих дітей — чужі люди: без тари[48], з тарою, з подвійним тягарем спадковості.

Чи дитина є нервова тому, що народилася від нервових батьків, чи тому, що вони її виховують? Де є межа між нервовістю та делікатністю нервової системи, духовною прогенерацією[49].

Чи в батька-гультяя народжується син, що розтринькуватиме добро? Чи, може, батько спонукає сина своїм прикладом?

Скажи мені, хто тебе народив, і я тобі скажу, хто ти. Але так буває не завжди.

Скажи мені, хто тебе виховав, і я скажу, хто ти? Ні.

Чому іноді у здорових батьків народжуються хворобливі діти? Чому в добропорядній родині виростає негідник? Чому звичайна сім'я дає світові видатну людину?

Потрібно крім досліджень в галузі спадковості проводити дослідження середовищ виховання, можливо, тоді ми знайдемо розв'язання багатьох задач.

Середовищем виховання я називаю дух, що панує в сім'ї; окремі члени родини не можуть займати щодо нього довільне становище. Цей панівний сімейний дух примушує чинити так, а не інакше, він не терпить опору.

54. Догматичне середовище.

Традиція, авторитет, ритуали, наказ — як беззастережний закон, обов'язок — як життєвий імператив. Підпорядкування, лад і ґрунтовність. Розсудливість, душевна рівновага, спокій, що випливає із загартованості, з відчуття стабільності, невразливості,

впевненості в собі, виправданості своїх прагнень. Самообмеження, подолання себе, праця як закон, моральність як звичка. Розважливість аж до пасивності, до однобічного непомічання законів і істин, не заповіданих традицією, не освячених авторитетом, не усталених змеханізованим шаблоном дії.

Якщо впевненість у собі не переходить у свавілля, а простота — в простакуватість, то таке середовище є досить плідним для виховання: воно зламає дитину, чужу йому за духом або вирізьбить справді чудову людину, яка шануватиме суворих керівників за те, що не гралися ним, а вели непростою дорогою до чітко окресленої мети.

Погані життєві умови, обмеження фізичних потреб не змінюють духовної сутності середовища. Сумлінна робота тут переходить у тяжку працю, незворушність — у байдужість, небажання зважати на обставини — аж до затятого прагнення все подолати, часом несміливість і покірність, і завжди — впевненість у своїй правоті та віру. Апатія та енергійність — це не його слабкість, а його сила, яку даремно шарпає чужа зла воля.

Догмою може стати земля, церква, вітчизна, цнота і гріх; догмою може бути наука, суспільна та політична праця, гроші, боротьба, а також Бог — як герой, як ідол, як опудало. Яка різниця, у що ти віриш, важить, як ти віриш!

55. Ідейне середовище.

Його дієвість виявляється не в загартуванні духовної стійкості, а в русі, натиску, поступі. Тут не працюють, а радісно діють. Тут творять, а не вичікують. Тут немає примусу, є добра воля. Тут немає догм, є проблеми. Немає розважливості, є завзяття, ентузіазм. Його гальмо — це відраза до бруду, моральний естетизм. Трапляється, що якусь мить ненавидить, але не зневажає. Його толерантність — не половинчастість власних переконань, а повага до людської думки, радість від того, що вона може ширяти на різних висотах і в різні боки, схрещуючись, знижуючись і злітаючи, що вона наповнює собою Всесвіт. Сміливе у діях, це середовище з охотою підхоплює відлуння інших молотів, з цікавістю чекає на завтрашній день, на нове захоплення і подив, знахідки, пошуки, боротьбу, сумнів, твердження і заперечення.

Якщо догматичне середовище сприяє вихованню пасивної дитини, в середовищі ідейному можна висіяти активних дітей. Гадаю,

що в цьому середовищі є джерело багатьох болісних несподіванок: одній людині дають десять заповідей, закарбованих на скрижалях, тоді як вона бажає випалити їх власним вогнем на власному серці, іншу — приневолюють шукати істин, які їй треба прийняти в готовому вигляді. Не помітити цього можна тоді, коли наближаєшся до дитини з упевненим «я зроблю з тебе людину», а не зі сповненим пошуку «ким ти можеш стати, людино?».

56. Середовище спокійного й погідного життя.

У мене є стільки, скільки мені потрібно: тобто мало, якщо я ремісник або службовець, чи багато, якщо я володію великими маєтностями. Я хочу бути таким, як я є, тобто майстром, начальником станції, адвокатом, письменником. Робота — не служба, не посада, не мета, а засіб для здобуття зручностей і бажаних умов життя.

Спокій, безтурботність, невелике зворушення, привітність, доброта, скільки треба тверезості, самоосвіти стільки, скільки можна осягнути без труднощів.

Немає наполегливості в поведінці, немає її і в прагненні та пошуку.

Дитина дихає внутрішнім добробутом, лінивою звичкою, що зберігає минуле, поблажливим ставленням до нинішніх течій, красою простоти, яка її оточує. Тут дитина може бути ким завгодно: сама — з книжок, розмов, зустрічей, життєвих вражень — висновує нитку власного світогляду, обирає власну дорогу.

Додам до цього взаємну любов батьків: рідко дитина відчуває її відсутність, коли такої любові немає, але вона всотує її, коли вона є.

— Татусь гнівається на маму, мама з батьком не розмовляє, мама плакала, татко гримнув дверима, — така хмара закриває небо і стискає крижаною тишею веселий гамір дитячої кімнати.

У вступі я вже сказав:

«Наказати комусь давати готові думки, все одно, що попросити чужу жінку, аби вона народила твою власну дитину».

І, можливо, не одному з вас спало на думку:

«А чоловік. Хіба не чужа жінка народжує його дитину?»

Ні, не чужа, а кохана.

57. Середовище зовнішніх ознак і кар’єри.

І тут знову є цілеспрямованість, але вона випливає не з внутрішньої потреби, а з холодного розрахунку. В цьому сере-

довищі немає місця для повноти змісту, існує тільки хитра форма, спритне використання чужих цінностей, вишукане оздоблення реальної спустошеності. Гасла, на яких можна заробити, умовності, яким слід підкорятися. Замість цінностей — вправна реклама. Життя стає не працею і відпочинком, а винюхуванням і видурюванням. Невситима порожнеча, хижацтво, колотнеча, пиха й приниження, заздрість і злість, і злослів'я.

Дітей тут не люблять і не виховують, тут тільки підраховують, втрачають чи заробляють, купують і продають. Уклін, усмішка, потиск руки — все розраховано, аж до шлюбу й кількості дітей. Тут заробляють грошима, кар'єрою, орденами, знайомствами в потрібних «сферах».

Якщо в такому середовищі й виростає щось позитивно цінне, то іноді виявляється, що це тільки видимість, тільки вміліша гра, тільки маска, яка прилягає щільніше. Однак трапляється, що й у такому середовищі розкладу й гниття в муках і душевному розладі виростає «троянда на гнойовищі». Такі випадки вказують на те, що поряд із визнаним законом про вплив середовища на виховання дитини існує й інший закон — закон антитези. Ми бачимо, як він виявляється в тих прикладах, коли скнара виховує того, хто кидає гроші на вітер, коли поруч із безбожником виростає людина богобоязлива, коли боягуз виховує героя, чого однобічно або «спадковістю» не поясниш.

58. Закон антитези ґрунтується на силі, яка протиставляє себе впливам, що походять із різних джерел і використовують різні засоби. Це захисний механізм опору, самооборони, інстинкт самозбереження духовної організації, він вмикається автоматично.

Якщо моралізування вже є доволі здискредитованим, то вплив прикладу та середовища ще й досі користується у вихованні беззастережною довірою. А якщо так, то чому він часто не спрацьовує?

Хочу запитати, чому дитина, почувши лайливе, брутальне слово, намагається його повторити всупереч заборонам, а підкорившись погрозі, утримує його в пам'яті?

Де міститься джерело тієї начебто злої волі, коли дитина опирається, хоча могла б легко поступитися?

— Одягни пальто!

Ні, вона хоче йти без пальта.

— Одягни рожеве платтячко.

А їй якраз хочеться блакитного.

Якщо ти не наполягаєш, дитина послухає, а якщо наполягатимеш, батогом чи пряником, — вона опиратиметься й поступиться лише під тиском.

Чому в період перехідного віку наше банальне «так» найчастіше наштовхується на її «ні». Чи не є це виявом глибокого опору спокусам, які йдуть зсередини, а можуть прийти і ззовні? «Іронія долі, що примушує цноту бажати гріха, а злочин марити чистотою». (Мірбо[50]).

Переслідувана віра саме через те, що її переслідують, здобуває найпалкіших прихильників. Намагання приспати народну самосвідомість тільки пробуджує її. Можливо, я перемішав тут факти з різних галузей знання, однак досить і того, що для мене особисто гіпотеза про закон антитези пояснює багато парадоксальних реакцій на виховавчі стимули й утримує від надто частих, сильних і численних випадків застосування впливу навіть у бажаному напрямку.

Сімейний дух? Згоден. — Але де ж дух епохи; він зупинявся біля меж втраченої свободи; ми лякливо ховали від нього нашу дитину. «Легенда Молодої Польщі» Бжозовського[51] не врятувала мене від провінційного погляду на життя.

59. Що таке дитина? Хоча б фізично? Організм, що розвивається. Цілком правильно. Але приріст ваги і розмірів — це лише одне явище серед багатьох. Науці вже відомі деякі епізоди цього зростання: воно не є рівномірним, існують періоди швидкого та уповільненого темпу; ми знаємо, що дитина не лише росте, а й змінює пропорції.

Широкі кола не знають навіть цього. Скільки разів мати викликає лікаря і скаржиться, що дитина ослабла, схудла, тіло охляло, обличчя та голівка поменшали. Вона не знає, що немовля, вступаючи в період раннього дитинства, втрачає жирові складочки, що разом із розвитком грудної клітини голова ховається в плечах, що так само кінцівки і внутрішні органи розвиваються неоднаково, що по-різному ростуть мозок, серце, шлунок, череп, очі, кістки кінцівок, що, якби це відбувалось інакше, доросла людина була б потворою з величезною головою на короткому товстому тулубі, що вона не могла б рухатись на двох товстих ногах, що зміна пропорції супроводжує зростання.

У нас є кілька десятків тисяч вимірів[52], кілька не зовсім однакових кривих середнього зростання, ми ще не знаємо значення прискорення, уповільнення і девіації розвитку. Бо знаючи п'яте через десяте анатомію зростання, ми не знаємо його фізіології, бо сумлінно досліджували хвору дитину, й лише віднедавна почали здалеку приглядатися до здорової. Бо вже років сто наша клініка — це лікарня, а ще не виховний заклад[53].

60. Дитина змінилася. Щось із нею сталося. Мати не завжди може сказати, в чому полягає зміна, зате вона має готову відповідь на питання, чому треба цю зміну приписати.

— Дитина змінилася після того, як у неї прорізалися зубки, після щеплення віспи, після того, як її відняли від грудей, після того, як вона випала з ліжка.

Вже ходила, раптом перестала ходити; просилася на горщик, а тепер знову робить у штанці; «нічого» не їсть, спить неспокійно, мало або надто довго, стала вередливою, надмірно рухливою або млявою, схудла.

Інший період:

Після того, як пішла до школи, після повернення з села, після того, як перехворіла на кір, після призначених лікарем ванн, після того, як злякалася пожежі. Змінюється сон і апетит, змінюється характер: раніше була слухняною, а тепер стала свавільною, раніше була уважною, а тепер стала неуважною і лінивою. Бліда, спину прямо не тримає, якісь бридкі виверти. Може, друзі погано впливають, може, надто втомлюється від школи, може, захворіла?

Дворічне перебування в Будинку Сиріт, радше приглядання, ніж вивчення дітей, дало мені змогу дійти висновку, що все те, що нам відомо під назвою «неврівноваженість перехідного віку», в менш яскравій формі дитина переживає кілька разів у житті, як малі злами, такі ж «критичні» періоди, тільки вони менше впадають у вічі, а отже, залишаються непоміченими.

Намагаючись дійти єдності у поглядах на дитину, дехто хоче розглядати її як втомлений організм. Звідси підвищена потреба дитини у сні, слабкий опір хворобам, вразливість органів, низька психічна витривалість. Слушна думка, але не для всіх етапів розвитку. Дитина почергово буває то сильною, жвавою, веселою, то слабкою, втомленою, похмурою. Якщо в критичний період

дитина захворіє, ми схильні вважати, що хвороба вже підточувала її раніше, але я думаю, що хвороба розвинулася через тимчасове ослаблення, або ще так: хвороба причаїлася і чекала найсприятливіших умов для нападу, або так: випадково занесена ззовні, причепилася, не зустрівши опору.

Якщо в майбутньому ми не будемо ділити цикл життя на штучні відтінки: немовля, дитина, юнак, дорослий, літній, тоді директивою для поділу буде не зріст та зовнішній розвиток, а ще не відомі нам глибокі перетворення організму як цілого (про що говорив Шарко[54] у своїй доповіді щодо розвитку артритів від колиски до смерті протягом двох поколінь).

61. У період між першим і другим роком життя дитини часто змінюють сімейного лікаря. Саме в цей час мені траплялося зустрічати нових пацієнток-матерів, які були не задоволені моїм попередником, який нібито невміло опікувався дитиною, і навпаки, матері кидали мене, скаржачись, що той чи той небажаний симптом виник через те, що я недбало робив свою справу. І ті, і ті мають рацію, лікар вважав дитину здоровою, коли раптом виникла несподівана, непередбачена інфекція, якої фахівець не помітив. Однак досить лише терпляче перечекати критичний період, і дитина з незначним обтяженням спадковості швидко досягає рівноваги, яку ненадовго втратила, а якщо у дитини спадковість погана, то все одно настає покращення самопочуття, і молоде життя знову розвивається спокійно.

Якщо в першому, як і в другому шкільному періоді вчасно вжити потрібних заходів, то покращання приписують саме їм. І якщо сьогодні вже відомо, що одужання після запалення легенів чи тифу настає після завершення циклу хвороби, то непорозуміння триватимуть доти, поки ми не встановимо порядку етапів розвитку дитини, не окреслимо індивідуальних ліній розвитку для дітей різного типу.

Крива розвитку дитини має свої весни та осені, періоди копіткої роботи та відпочинку задля відновлення, закінчення спішно проведеної роботи і нагромадження запасів для подальшого будівництва. Семимісячний плід уже здатний до життя, а втім ще два довгі місяці (майже чверть періоду вагітності) він дозріває в лоні матері.

Немовля, яке за рік збільшило свою вагу втричі, має право на відпочинок. Блискавичний шлях, який проходить психічний розвиток маленької людини, дає дитині право дещо забути з того, що вона уже знала і що ми завчасно вважали вже сталим надбанням.

62. Дитина не хоче їсти.

Ось невеличка арифметична задача:

Дитина народилася з вагою 8 фунтів з гаком, після року життя, потроївши вагу, вона важить 25 фунтів. Якби вона набирала вагу в тому ж самому темпі, тоді до кінця другого року дитина мала б вагу — 25 фунтів х 3 = 75 фунтів.

На кінець третього року — 75 ф. х 3 = 225 ф.

В кінці четвертого року — 225 ф. х 3 = 675 ф.

В кінці п'ятого року — 675 ф. х 3 = 2025 ф.

Ця п'ятирічна потвора, при вазі 2000 фунтів, споживаючи, як новонароджені, 1/6 — 1/7 своєї ваги, щоденно з'їдала б 300 фунтів продуктів. Дитина їсть мало, дуже мало, багато, дуже багато залежно від механізму росту. Крива ваги дає повільні або раптові підйоми, іноді упродовж місяця нічого не змінюється. Вона невблаганна в своїй послідовності: під час хвороби дитина за кілька днів втрачає, упродовж кількох наступних — відновлює вагу, згідно з внутрішнім голосом, який наказує: «Стільки, а не більше». Якщо здорова дитина недоотримувала їжі через бідність батьків і раптом переходить на нормальне харчування, вона надолужує вагу за тиждень і зупиняється на потрібному рівні. Якщо зважувати дитину щотижня, вона через певний час почне відгадувати, худне вона чи набирає вагу:

— Минулого тижня я схуднув на триста грамів, сьогодні, мабуть, додам п'ятсот. Сьогодні буде менше, бо я не вечеряв. Знову набрав, дякую...

Дитина хоче догодити батькам, бо неприємно засмучувати матусю, бо задоволення батьківських бажань приносить їй величезну користь. Тож якщо вона не з'їсть котлету, не вип'є молока, то тільки тому, що не може. Якщо її примушуватимуть, то нормальний приріст ваги регулюватимуть повторювані шлункові розлади та дієта.

Принципове зауваження: дитина повинна їсти стільки, скільки хоче, ані менше, ані більше. Навіть при форсуванні одужання

хворої дитини релеву[55] слід укладати тільки з її участю, а лікування проводити, враховуючи її побажання.

63. Примушувати дітей спати тоді, коли їм не хочеться, — злочин. Таблиця, яка виголошує, коли, скільки годин сну потребує дитина, — абсурд. Встановити кількість годин для певної дитини легко, коли у вас є годинник: скільки годин дитина спить не прокидаючись, щоб прокинутися виспаною. Скажу так: виспаною, а не бадьорою; існують періоди, коли дитина потребує більше сну, є такі, коли дитина хоче не спати, а полежати в ліжечку, бо втомилася.

Період втоми: ввечері неохоче йде до ліжка, бо спати їй не хочеться, вранці неохоче залишає ліжко, бо вставати не хочеться. Ввечері прикидається, що не хоче спати, тому що не дозволять лежачи вирізати, бавитися кубиками або гратися з лялькою, вимкнуть світло і заборонять розмовляти. Вранці вдає, що спить, бо їй накажуть негайно вилізти з-під ковдри й умитися холодною водою. Як радіє дитина бухиканню, температурі, які дозволять їй не спати, але залишатися в ліжку.

Період спокійної рівноваги: засинає швидко, але прокидається ще до схід сонця, сповнена енергії, потреби руху та свавільної ініціативи. Ані похмуре небо, ані холод у кімнаті її не лякають: босоніж, в самій нічній сорочці, вона розігрівається, стрибаючи по столі та стільцях. Що робити? Пізніше вкладати спати, навіть, який жах, об одинадцятій. Дозволяти гратися в ліжку. Питання: чому розмова перед сном має «вибити зі сну», а знервованість від того, що мимоволі доводиться бути неслухняною, зі сну «не вибиває»?

Принцип (не важливо, слушний чи ні) — раніше йти спати, раніше вставати — батьки свідомо переробили для своєї зручності: що більше сну, то здоровіша дитина. До мерзенної нудоти дня додається дратівлива нудота вечірнього чекання на сон. Важко уявити собі більш деспотичний, на межі з тортурами, наказ:

— Спи!

Люди, які пізно лягають спати, хворіють через те, що ночі проводять у пияцтві та розпусті, а рано-вранці мають бігти на роботу і тому сплять мало.

Неврастеник, який одного разу прокинувся на світанку, почувається добре тільки в результаті навіювання.

Те, що дитина, рано лягаючи спати, менше часу перебуває при штучному освітленні, зовсім не такий великий плюс у місті, де вона не може вранці вибігти в поле, а лежить у кімнаті зі спущеними шторами, вже лінива, вже похмура, вже вередлива, ніби провіщаючи поганий день...

Тут, у кількох десятках рядків, як і в усіх проблемах, що порушує ця книжка, я не можу належним чином розвинути тему[56]. Моє завдання — пробудити увагу...

64. Чим є дитина як духовна організація, що відрізняється від нашої? Які вона має риси, потреби, які недосліджені можливості в ній приховані? Чим є ота половина людства, що живе разом і поруч з нами в трагічному роздвоєнні? Ми накладаємо на неї ярмо обов'язків завтрашньої людини, не даючи жодних прав людини сьогоднішньої.

Якщо поділити все людство на дорослих і дітей, а життя — на дитинство та зрілість, виявиться, що дитини і в житті, і на світі дуже, дуже багато. Просто ми, заклопотані власною боротьбою, власними тривогами, не помічаємо дитини, як раніше не помічали жінки, селянина, пригноблених класів та народів[57]. Ми влаштувалися так, щоб діти нам якомога менше заважали, щоб вони якомога менше розуміли, хто ми є насправді і що насправді робимо.

В одному з паризьких дитячих будинків я бачив[58] подвійні поручні сходів: високі — для дорослих, низькі — для дітей. Крім цього геній винахідництва вичерпав себе в шкільній парті. Але цього мало, дуже мало. Погляньте на жебрацькі дитячі майданчики, на щербату кружку на іржавому ланцюжку біля кринички в багатих парках європейських столиць.

Де будинки й садки, майстерні й дослідні ділянки, знаряддя праці й наочне приладдя для дітей, людей завтрашнього дня? Ще одне віконце, ще одна загородка, що відділяє класну кімнату від прівету[59] — от і все, що дала архітектура; коник з пап'є-маше і бляшана шабелька — от і все, що дала промисловість; малюнки на стінах і слойд[60], небагато; казка, та не ми її придумали.

На наших очах жінка з наложниці перетворилася на людину. Впродовж століть жінка грала роль, створювала тип, що нав'язали їй егоїзм та сваволя чоловіка, який не хотів бачити серед людей жінку-працівницю, як не бачить ще дитини-працівника.

Дитина ще нічого не сказала на свій захист, вона ще тільки слухає.

Дитина — сто масок, сто ролей здібного актора. Одна — в стосунку до матері, інша — стосовно батька, бабусі, дідуся, інша— щодо суворого або лагідного вчителя, інша — на кухні, серед однолітків, інша — в стосунку до багатих та бідних, інша — в буденній та святковій одежі. Наївна та спритна, покірна та зарозуміла, лагідна та мстива, слухняна та свавільна, вона так вміє приховатися, так вміє до часу замуруватися в собі, що дурить і використовує нас.

У царині інстинктів їй бракує лише одного, радше воно є, але розпорошене, як туманність еротичних передчуттів.

Щодо почуттів дитина переважає нас, оскільки у неї не виробилося гальмування.

Якщо говорити про інтелект, то вона — щонайменше — є рівною нам, просто їй бракує досвіду.

Тому так часто зріла людина буває дитиною, а дитина — зрілою.

Вся різниця полягає в тому, що дитина не заробляє і змушена коритися нам, перебуваючи на утриманні дорослих.

Дитячі будинки вже менше схожі на казарми та монастирі; вони радше нагадують лікарні. В них є гігієна, але немає усмішки, радості, несподіванки, бешкету. Тут все надто серйозно, якщо не суворо. Цього ще не виправила архітектура; немає «стилю дитини»[61]. Дорослий фасад будівлі, дорослі пропорції, старечий холод деталей. Французи кажуть, що Наполеон дзвін монастирського виховання замінив барабаном[62] — це так. Додам, що над духом сучасного виховання тяжіє заводська сирена.

65. Недосвідчена.

Ось приклад і пояснення:

— Я скажу мамі на вушко.

І обіймаючи матусю за шию, дитина каже по секрету:

— Матусенько, спитай у лікаря, чи можна мені з'їсти булочку (цукерочку, компот).

При цьому малюк часто поглядає на лікаря, кокетує з ним, усміхається, щоб підкупити, щоб випросити в нього дозвіл.

Старші діти говорять на вухо, тихо шепочучи, а молодші — звичайним голосом...

І ось приходить день, коли дорослі визнають малюка уже настільки великим, що зважуються на моралізування:

— Є такі бажання, про які не можна говорити вголос. По-перше, є такі, яких взагалі не слід мати, а якщо вони і з'являються, то за них має бути соромно, по-друге, є такі бажання, про які можна говорити тільки серед своїх.

Непристойно чіплятися до дорослих, непристойно з'ївши цукерку, просити ще одну. Іноді взагалі непристойно просити цукерку; треба чекати, поки дадуть.

Інколи непристойно запитувати вголос:

— А чому у цього дядька немає волосся?

Той сміявся, всі сміялись. Питати про це можна, але теж на вушко.

Дитина не зразу розуміє, що на вушко кажуть для того, аби почула тільки одна людина, тому вона каже на вушко, але вголос:

— Я хочу пі-пі, я хочу тістечко.

Навіть якщо дитина говорить тихо, вона все одно не розуміє. Адже навіщо приховувати те, про що присутні й так довідаються від мами?

Чужих взагалі не слід ні про що просити, тоді чому вголос можна просити у лікаря?

— Чому в цього песика такі довгі вуха? — запитує дитина найтихішим голосом.

І знову сміх. Виявляється, що про це можна запитувати вголос, бо песик не образиться. А ось питати, чому у цієї дівчинки така бридка сукня — непристойно. Адже ж сукня не може ображатися.

Як пояснити дитині, скільки в усьому цьому мерзенної нещирості дорослих?

Як їй потім пояснити, що на вухо взагалі говорити непристойно?

66. У дитини немає досвіду.

Вона дивиться цікавими очима, охоче слухає і вірить.

Яблучко, тітонька, квіточка, корівка.

Вірить.

Гарне, смачне, добре — вірить.

Погане, не чіпай, не можна, заборонено — вірить.

Дай цьом, вклонися, подякуй — вірить.

Дитина вдарилася; ну, дай, матуся поцілує; уже не болить.

Дитина усміхається крізь сльози; матуся поцілувала; уже не болить. Вдарилася, тож і біжить по ліки — за маминим поцілунком.

Вірить.

— Любиш?

— Люблю.

— Мама спить, у матусі голівка болить, не можна її будити.

Тож малюк тихенько, навшпиньки підходить, обережно тягне за рукав і шепоче. Він не будить маму, тільки спитає, а потім: «Спи собі, мамочко, у тебе голівка болить».

— Там, вгорі, є Бозя. Бозя гнівається на неслухняних дітей, а слухняним дає булочки та тістечка. Де Бозя?

— Там, вгорі, високо.

А по вулиці йде якийсь дивний дядечко, увесь білий. — Хто це?

— Це пекар, пече булочки та тістечка.

— То оце і є Бозя?

Дідусь помер і його закопали в землю.

— В землю? — дивуюся я. — А як же йому їсти дають?

— А його викопують, — каже дитина, — лопатою його викопують.

Корівка дає молоко.

— Корівка? — запитую я з недовірою. — А звідки ж корівка бере молоко?

— З криниці, — відповідає дитина.

Дитина вірить, бо коли сама хоче щось придумати, помиляється. Вона мусить вірити.

67. Дитині бракує досвіду.

З дитячих рук на землю випадає склянка. Сталося щось дуже дивне: склянка зникла, а замість неї з'явилися якісь абсолютно інші предмети. Вона нахиляється, бере до рук скло, ріжеться, біль, з пальчика тече кров. Все сповнене таємниць і несподіванок.

Штовхає перед собою стілець. Раптом щось промайнуло перед очима, шарпнуло, стукнуло. Стілець зробився іншим, а дитина сидить на підлозі. Знову виникає біль і страх. Світ сповнений чудес та небезпек.

Маля тягне ковдру, аби вилізти з-під неї. Втрачаючи рівновагу, хапається за сукню. Підводячись, хапається за край ліжечка.

Збагачене таким досвідом, тягне зі столу скатертину. І знову катастрофа.

Дитина шукає допомоги, бо сама не може собі зарадити. У спробах самостійності зазнає поразки. Залежна від дорослих, втрачає терпець.

Навіть якщо дитина не вірить або не зовсім довіряє дорослим, тому що її ошукували багато разів, вона все одно змушена йти вперед, користуючись їхніми вказівками, так само як недосвідченому роботодавцеві доводиться терпіти непорядного працівника, без якого він не може обійтися, так само як паралітику доводиться приймати допомогу і зносити деспотизм жорстокого санітара.

Наголошую: будь-яка безпорадність, будь-яке здивування від незнання, будь-яка помилка в застосуванні набутого досвіду, невдача у спробах наслідувати когось, будь-яка залежність — незважаючи на вік — нагадують нам дитину. Ми легко побачимо дитячі риси у хворого, у літньої людини, у солдата, у в’язня. Селянин у місті, городянин на селі поглядають довкола з дитячим здивуванням. Неук ставить дитячі запитання, скоробагатько припускається дитячої бестактності.

68. Дитина наслідує дорослих.

Тільки наслідуючи, вона вчиться розмовляти, дотримуватися звичаїв, робить вигляд, ніби вживається у світ дорослих, яких не може зрозуміти, які є для неї чужими за своїм духом.

Найголовніших помилок щодо дитини ми припускаємося тому, що істотні для неї думки та почуття губляться серед завчених слів, готових форм, які вони використовують, вкладаючи в них якийсь зовсім інший, свій зміст.

Майбутнє, любов, Батьківщина, Бог, повага, обов’язок — поняття, закам’янілі у словах, — народжуються, ростуть, міцнішають, слабнуть, і в кожний період життя вони інші. Потрібно багато зусиль, щоб не сплутати купу піску, яку дитина називає горою, із засніженою вершиною Альп. Для тих, хто вдумається в сутність слів, які ми застосовуємо в житті, не існуватиме різниці між дитиною, юнаком, дорослим, між посередністю і мислителем — перед ними виникне образ інтелектуальної істоти, що не залежить від віку, суспільного становища, рівня освіти й культури, образ істоти, яка мислить у межах більшого чи меншого досвіду. Люди різних

переконань (я кажу не про політичні гасла, інколи нещирі або вбиті силою) — це люди з різними скелетами досвіду.

Дитина не розуміє майбутнього, не любить батьків, не відчуває батьківщини, не розуміє Бога, нікого не шанує, не знає обов'язку. Вона каже: «Коли я виросту», але й сама в це не вірить, називає матусю «найулюбленішою», але не відчуває цього, вітчизна для дитини — це садок чи подвір'я, Бог — шанований дядечко або набридливий зануда; дитина вдає шанування, піддається обов'язкам, що втілені в тому, хто наказує та пильнує; треба тільки пам'ятати, що наказувати можна не лише батогом, а й проханням, і лагідним поглядом. Інколи дитина передчуває щось, але це тільки миттєвості, дивовижні передчуття.

Дитина наслідує? А що робить мандрівник, запрошений мандарином узяти участь у місцевому ритуалі або церемонії? Він дивиться, намагається нічим не вирізнятися, не перешкоджати, схоплює суть і зв'язаність епізодів, гордий тим, що йому вдалося впоратися зі своєю роллю. А що робить неотесаний простакуватий хлопець, якого допустили до спільної розмови з панами? Він приподоблюється їм. А хіба офіціаліст[63], службовець, офіцер не наслідують свого патрона[64] — в рухах, усмішці, вбранні?

Є ще одна форма наслідування: якщо дівчинка, проходячи через калюжу, підтримує коротесеньку сукню, значить, вона вже доросла. Якщо хлопчик наслідує підпис учителя, це він перевіряє власну кваліфікацію, яка знадобиться йому на високій посаді. Ту ж саму форму наслідування ми подибуємо й у дорослих.

69. Егоцентризм дитячого світогляду — це теж брак досвіду.

Від особистого егоцентризму, коли свідомість є осередком всіх речей і явищ, дитина переходить до родинного егоцентризму, який триває більше або менше часу, залежно від умов, в яких дитина виховується; ми самі вкорінюємо її в помилці, перебільшуючи цінність родинного дому, вказуючи на вигадані й реальні небезпеки, які їй загрожують поза межами нашої допомоги та опіки.

— Залишайся в мене, — каже тітонька.

Дитина тулиться до матері, на очах виступають сльози, вона ні за що не залишиться.

— Вона до мене дуже прив'язалася.

Дитина зі здивуванням та острахом приглядається до чужих мам, які їй навіть не тітоньки.

Але настає хвилина, коли дитина починає спокійно порівнювати те, що вона бачить в інших сім'ях, з тим, що є в неї. Спочатку вона просто хоче, щоб у неї була така сама лялька, садок, канарка. Потім помічає, що на світі існують інші мами, татусі, теж гарні, може, навіть ліпші.

— Якби вона була моєю мамою...

Сільська дитина і дворовий хлопчак раніше набуває досвіду порівняння, пізнає сум, якого ніхто з ним не поділяє, радість, яка зігріває тільки найближчих, розуміє, що іменини — свято тільки для неї.

— Мій татусь, а у нас, моя мамуся, — це вихваляння власних батьків, що так часто зустрічається в дитячих суперечках, це, радше, полемічна формула, іноді трагічний захист ілюзії, в яку дитина хоче вірити, але починає сумніватися.

— Почекай, от я скажу таткові...

— Дуже я боюся твого татка...

І правда: мій батько страшний тільки для мене...

Те, що дитина через брак досвіду живе тільки сьогоднішнім днем, я б назвав дитячим егоцентричним поглядом на теперішній момент. Гра, яку відкладають на тиждень, перестає бути реальністю. Зима влітку перетворюється на легенду. Залишаючи тістечко на «завтра», дитина відмовляється від нього з примусу. Їй важко зрозуміти, що псувати речі означає не зробити їх непридатними для використання зразу, а зробити такими, що швидше зношуються. Розповіді про те, що мама була маленькою — цікава казка. Зі здивуванням, близьким до страху, дивиться дитина на незнайому особу, що приїхала здалеку й називає батька на ім'я, бо вони дружать іще з дитячих років...

— Мене ще не було на світі...

А юначий егоцентризм: з нас починається світ?

А егоцентризм партійний, класовий, національний: чи багато хто доростає до усвідомлення місця людини серед людства й у Всесвіті? З якими труднощами ми погодилися з думкою про те, що Земля крутиться, що це лише планета. А глибоке переконання загалу в тому, що страхіття війни вже не можливі у XX сторіччі, хоча реальність підказує інше?

Хіба не є наше ставлення до дітей проявом дорослого егоцентризму?

Я не знав, що дитина так багато пам'ятає, чекає так терпляче. Багато помилок випливає з того, що ми зустрічаємося з дитиною примусу, неволі, кріпацтва, з дитиною понівеченою, враженою, бунтівною; треба докласти зусиль, щоб зрозуміти, якою дитина є насправді, якою вона може бути.

70. Спостережливість дитини.

На екрані кінотеатру розгортається вражаюча драма.

Раптом лунає пронизливий крик дитини:

— Ой, собачка...

Ніхто того песика й не помітив, а дитина угледіла.

Подібні вигуки іноді долинають до нас в театрі, в церкві, під час багатьох урочистостей; вони бентежать близьких, викликають усмішку в інших.

Дитина тільки радісно вітає знайому деталь, бо неспроможна обійняти ціле, зрозуміти зміст. Але так само й ми радісно вітаємо знайоме обличчя, яке випадково промайнуло в численному, чужому, незнайомому нам товаристві...

Дитина не може жити в бездіяльності, вона влізе в кожний куточок, зазирне в кожну шпарину, знайде, запитає про цікаву їй рухому цяточку мурашки, блискуче намисто, почуте слово чи речення. Наскільки й ми стаємо схожі на дітей, потрапивши до чужого міста, до іншого середовища...

Дитина знає своє оточення, його настрої, вади, слабкості, знає і, я б додав, добре використовує. Вона передчуває доброзичливість, відгадує нещирість, відразу вхоплює кумедне. Вона читає обличчя так, як селянин читає небесні прикмети щодо погоди. Бо й дитина роками вдивляється та досліджує; в школах та інтернатах ця праця проникнення в нас проводиться спільними зусиллями. Тільки ми не хочемо цього помічати, поки це не стосується нашого святого спокою, ми воліємо бачити дитину наївною, думати, що вона нічого не знає, не розуміє, що її легко обдурити, створивши видимість. Інша позиція поставила б нас перед дилемою: або відкрито відмовитись від привілею удаваної досконалості, або знищити в собі те, що нас принижує, робить смішними й убогими в очах дитини.

71. Схоже, що в пошуках нових відчуттів дитина нічим не може займатися довго, навіть гра їй швидко набридає; друг через годину спільних забав уже стає ворогом, щоб за хвилину знову бути найсердечнішим приятелем.

Переважно правдиве спостереження: у вагоні поїзда дитина стає вередливою і дратівливою; нетерпиливиться, коли її саджають на лавку в міському саду; в гостях заважає; найулюбленішу іграшку вже закинуто в кут; на уроці крутиться; навіть у театрі не може сидіти спокійно.

Зважмо, однак, на те, що під час подорожі дитина збуджена й утомлена, що на лавку її посадили силоміць, що в гостях вона соромиться, що іграшку й товариша для гри для неї обрали дорослі, що піти на урок її примусили, щоправда, до театру рвалася сама, бо вірила, що там, у театрі, вона добре проведе час.

Як часто ми буваємо схожими на дитину, яка прикрашає кота стрічками, дає йому грушу й показує котикові малюнки, щоб той подивився; і дивується, коли нечемна тваринка намагається тактовно втекти або у відчаї дряпається.

В гостях дитина хотіла б побачити, як відкривається ота коробочка, що стоїть на консолі[65], що там виблискує в куточку, чи є картинки в тій великій книзі; хотіла б зловити золоту рибку в акваріумі і з'їсти багато шоколадних цукерок. Але дитина нічим не видає своїх бажань, бо це непристойно.

— Ходімо додому,— каже нечемна дитина...

Їй обіцяли, що будуть прапорці, бенгальські вогні, вистава; вона чекала, але не дочекалася.

— Ну як? Добре тобі тут гратися?

— Дуже добре, — відповідає малюк, позіхаючи або тамуючи позіхання, щоб не скривдити того, хто питає...

Літній табір. У лісі я розповідаю казку. Під час розповіді один із хлопчиків іде, потім другий і третій. Це мене дивує, на другий день я розпитую їх і дізнаюся: один з хлопчиків поклав під кущиком кийка, він згадав про це під час казки, боявся, щоб його ніхто не взяв; у другого болів порізаний палець, а третій просто не любить вигаданих історій. А хіба дорослий не піде з вистави, якщо йому не цікаво, якщо його мучить біль, якщо забув пугілярес[66] у кишені пальта?

Я маю численні докази того, що дитина впродовж багатьох тижнів і навіть місяців може займатися однією справою, не

прагнучи жодних змін. Улюблена іграшка або гра ніколи не втрачає привабливості. Ту саму казку дитина може багато разів слухати з однаковою увагою. І навпаки, в мене є докази, що однобічність зацікавлень дитини дратує матір. Багато разів матері звертаються до лікаря, аби той дозволив «урізноманітнити дієту, бо кашки й компоти вже набридли дитині».

І я був змушений пояснювати:

— Пані, вони набридли не дитині, а вам.

72. Предметом ґрунтовних досліджень є нудьга.

Нудьга, самотність, відсутність вражень; нудьга, надмір вражень, галас, безлад. Нудьга: не можна, зачекай, обережно, непристойно. Нудьга нової сукні, соромливості, зніяковіння, наказів, заборон, обов'язків.

Напівнудьга балкону і виглядання у вікно, прогулянки, гостей, гри з випадковими, не підхожими товаришами.

Нудьга — гостра, неначе хвороба з високою температурою, або нудьга хронічна, тягуча, болюча, із загостреннями.

Нудьга, погане самопочуття дитини; через надмірну спеку, холод, голод, спрагу, надмірність спожитої їжі, сонливість і недосипання, біль і втому.

Нудьга-апатія, байдужість до всього, мала рухливість, малослів'я, послаблення життєвого пульсу. Дитина неохоче встає, ходить, опустивши плечі, човгаючи ногами, дляється, на запитання відповідає мімікою або дуже коротко, тихим голосом, гримасою. Сама нічого не хоче, однак ворожо сприймає будь-яке прохання, з яким до неї звертаються. Поодинокі раптові спалахи роздратованості, незрозумілі й слабко мотивовані.

Нудьга, посилена рухливість. Ані хвильки не всидить на місці, нічим не займається довго, вередливе, неслухняне, сердиться, ображається, плаче, гнівається. Іноді навмисне провокує скандали, щоб від можливого покарання отримати якомога сильніше враження.

Часто ми бачимо упертість злої волі там, де насправді існує банкрутство волі, а надмірну енергію там, де панує розпач нудьги.

Інколи нудьга набирає рис масового психозу. Не вміючи організувати гру чи то через сором'язливість, або через різницю у віці чи характері, або через незвичні умови — діти впадають у шал безглуздого галасу.

Кричать, штовхаються, тягнуть за ноги, перевертаються, крутяться дзиґою — аж до втрати свідомості, і падають на землю; збуджують одне одного, сміються силуваним сміхом. Найчастіше, перш ніж настає реакція, таку «забаву» перериває катастрофа: бійка, подертий одяг, зламаний стілець, надто сильний удар товариша — і от уже розгубленість, взаємні звинувачення. Інколи галасливий настрій згасає від чиєїсь фрази: «Перестаньте дуріти» або «Соромно! Що ви робите!» Тоді ініціатива переходить до енергійних рук — а далі розказують казку, співають хором, розмовляють.

Боюся, що не дуже часті прояви стану патологічної масової дратівливої нудьги деякі з вихователів схильні сприймати як нормальні забави дітей, за якими «не дивляться».

73. Навіть дитячі ігри, які зазвичай розглядаються поверхово, ще не дочекалися ґрунтовних клінічних досліджень.

Слід пам’ятати, що граються не лише діти, а й дорослі, що діти не завжди граються залюбки, що не все, назване грою, є грою по своїй суті, багато дитячих забав є наслідуванням вчинків та дій дорослих, що існує різниця між іграми на свіжому повітрі, в лісі та забавами на міській бруківці й у кімнаті, що дитячі ігри можна розглядати, тільки беручи до уваги становище дитини в сучасному суспільстві.

М’яч.

Подивись на те, яких зусиль докладає найменша дитина, щоб підняти його з землі, щоб котити його по підлозі в потрібному напрямку.

Хто кине найдалі, найвище, найточніше, хто найбільше число разів? Емуляція, пізнання своєї цінності через порівняння, перемоги й поразки, вдосконалення.

Подивися на наполегливе вправляння більш старшої: м’яч треба зловити правою, а потім лівою рукою, кілька разів вдарити ним об землю, об стінку, відбити палантом[67] , влучити в ціль.

Часто можуть трапитися несподіванки комічного характеру. Уже тримав того м’ячика, а він вислизнув; м’яч відскочив від одного й потрапив прямісінько до рук іншого; ловлячи м’яч, стукнулися головами; закотився під шафу й сам покірно викотився.

Враження. М’яч упав на траву, а підняти його — ризик. Зник серед кущів — пошуки. Мало шибок не висадили. Заскочив на

шафу — нарада про те, як його звідти дістати. Влучив чи не влучив? Хто винний: той, хто не туди кинув, чи той, хто не зловив? Жвава дискусія.

Індивідуальні прояви характеру. Хтось дурить: робить вигляд, ніби збирається поцілити, вдає, що кидає в одного, а сам б'є в іншого; спритно сховав м'ячика, ніби його у нього немає. Дмухає на кинутий м'яч, аби той швидше летів; мало не падає, коли ловить; намагається зловити м'яча ротом; робить вигляд, ніби боїться, коли в нього кидають; удає, що його сильно вдарили. Б'є м'ячик: «Ну, м'ячисько, я тобі дам!». «Там, у м'ячі, щось стукає!» — трясе м'ячем, прислухається.

Є такі діти, що, не беручи участі у грі, люблять дивитися, як дорослі грають у більярд або шахи. І тут зустрічаються цікаві, помилкові та геніальні рухи.

Цілеспрямованість руху — лише одна з рис, які роблять цей спорт приємним.

74. Гра є не стільки стихією дитини, скільки тією єдиною цариною, де ми дозволяємо їй власну ініціативу в більш-менш широкому діапазоні. У грі дитина відчуває себе до певної міри незалежною. Все інше є швидкоплинною милістю, хвилинною концесією[68], а на гру дитина має право.

Граючись у коників, солдатиків, розбійників, пожежників, дитина витрачає енергію в нібито цілеспрямованих рухах, піддається хвилинній ілюзії або свідомо тікає від сірості поважного життя. Діти тому так цінують, коли в їхніх забавах беруть участь однолітки зі жвавою уявою, різноманітною ініціативою, великим запасом книжкових сюжетів, так покірно піддаються їхній — інколи деспотичній — владі, що завдяки ним туманні ілюзії набувають видимих форм реальності. Вони ніяковіють у присутності дорослих та сторонніх людей, соромляться своїх ігор, розуміючи їхню нікчемність.

Скільки в забавах дітей гіркого усвідомлення вад реального життя й скільки в них болісної туги за ним.

Для дитини патичок — не кінь, просто через брак справжнього коня вона мусить погодитись на дерев'яного. А коли на перекинутому стільці пливуть по кімнаті, це не прогулянка човном у ставку.

Коли в дитини на порядку денному є купання досхочу, ліс із ягодами, вудка, пташині гнізда на високих деревах, голуб’ятня, кури, кролі, сливки в чужому садку, квітник перед будинком, гра стає зайвою або найґрунтовнішим чином змінює характер.

Хто ж зміняє живого песика на іграшкового? Хто ж віддасть лоша за коника-гойдалку?

Грі дитина віддається з примусу, тікає до неї від нудьги, ховається в ній від страшної пустки, від холодного обов’язку. Так, дитина воліє радше гратися, ніж зубрити граматичні формули та таблицю множення.

Дитина прив’язується до ляльки, щиглика, квітки в горщику, бо нічого більшого в неї *поки що* немає, — так само в’язень або людина похилого віку теж до чогось прив’язуються, оскільки в них *уже* нічого немає. Дитина бавиться чим завгодно, щоб тільки вбити час, бо не знає, що робити, бо в неї немає нічого іншого.

Ми чуємо, як дівчинка викладає своїй лялці правила доброї поведінки, як повчає і докоряє їй; але не чуємо, як, лежачи в своєму ліжечку, вона скаржиться тій же ляльці на дорослих, тихо повіряє їй свої неприємності, тривоги та мрії.

— Я тобі скажу, лялечко, тільки ти нікому не говори.

— Ти добрий, песику, я на тебе не гніваюсь, ти мені нічого поганого не зробив.

Дитяча самотність дарує лялці душу.

Це не дитячий рай, а дитяча драма.

75. Пастухові більше подобається грати в карти, ніж ганяти в м’яча: він уже досхочу набігався за коровами. Маленький продавець газет або хлопчик-посильний тільки на початку своєї кар’єри бігають швидко та охоче; вже скоро вони навчаються дозувати свої зусилля, плануючи їх на весь робочий день. Дитина, якій треба доглядати за немовлям, не бавиться з лялькою; навпаки, вона всіляко намагається уникнути неприємного обов’язку.

То що ж, дитині не подобається працювати? Праця дитини з бідної родини має утилітарне, а не виховне значення, вона не враховує ні її сили, ні її індивідуальні риси. Було б смішно, якби ми брали за взірець життя дітей бідарів: у їхньому житті теж не бракує нудьги, зимової нудьги затісної халупи і нудьги подвір’я чи придорожнього рову; просто вона має інші форми. Ані діти,

ані ми не можемо заповнити день так, щоб низка цих днів, логічно пов'язаних між собою, наповнила барвистим змістом їх життя від учора, через сьогодні й до завтра.

Численні ігри дітей також є працею.

Коли діти вчотирьох будують курінь — копають ямку шматком бляшанки, скельцем, цвяхом; вбивають кілочки, в'яжуть, накривають дахом із гілочок, вистилають шматками моху; працюючи то наполегливо й мовчки, то мляво, проте проектуючи вдосконалення, розвиваючи подальші плани, поділяючись результатами спостережень — це вже не гра, а невміла праця з недосконалими знаряддями, непридатним матеріалом, тому не досить плідна, але організована таким чином, що кожен — залежно від віку, сил, уміння — вкладає в неї стільки зусиль, на скільки його вистачає.

Якщо дитяча кімната, всупереч нашим заборонам, так часто перетворюється на майстерню чи склад мотлоху, тобто будівельного матеріалу для проведення запланованих робіт, то чи не належить спрямувати наші пошуки саме в цьому напрямку? Можливо, для кімнати маленької дитини потрібен не лінолеум, а купа чистого жовтого піску, велика в'язанка паліччя, тачка каміння? Може, дошка, картон, фунт цвяхів, пилка, молоток, токарне знаряддя були б бажанішим подарунком, ніж «іграшка», а вчитель праці — кориснішим, ніж тренер з гімнастики чи викладач гри на фортепіано? Але тоді треба з дитячої кімнати вигнати лікарняну тишу, лікарняну чистоту, жах перед подряпиною на пальці.

Розумні батьки з почуттям прикрості наказують: «Грайся!» і з болем чують відповідь: «Весь час тільки «грайся» та «грайся». А що робити, коли нічого іншого немає?

Багато чого змінилося. До ігор та забав зараз уже не ставляться легковажно, вони ввійшли до програми шкіл, все голоснішими є вимоги периферії. Зміни відбуваються щогодинни, за ними не встигає психіка середнього батька родини та вихователя.

76. Всупереч всьому сказаному вище, є діти, яких не турбує самотність і які не відчувають потреби в діяльному житті. Цих тихих дітей, яких чужі матері ставлять за приклад, у домі «не чути». Вони не нудьгують, самі знаходять собі гру, яку на вимогу розпочинають і на вимогу припиняють. Це пасивні діти, вони

бажають небагато, тому й підкоряються легко, ілюзії заступають для них реальність, тим більше, що цього ж домагаються від них дорослі.

У колективі такі діти розгублюються, страждають від колючої байдужості, не встигають за його стрімким потоком. Замість того, щоб зрозуміти, матері і тут воліють переробити, силою нав'язати те, що можна сформувати тільки докладаючи чималих зусиль, через досвід багатьох невдач, даремних спроб та болісних втрат. Кожний необережний наказ погіршує стан речей. «Іди, пограйся з дітьми!» кривдить дитину не менше, ніж «досить уже цих ігор».

Як легко пізнати таку дитину в колективі!

Приклад: діти граються в саду, ставши в коло. Кілька десятків дітей співають, тримаючись за руки, а двоє в середині кола грають головні ролі.

— Та йди вже, пограйся з ними!

Дівчинка не хоче, бо вона не знає, як гратися в цю гру, не знає дітей, бо коли, якось намагалася приєднатися до них, їй сказали: «Не треба, нас уже й так досить» або «Ти така нездара». Може, завтра, чи за тиждень, вона спробує знову. Але мати не хоче чекати, займає для неї місце, підштовхує силоміць. Несміливо й неохоче дівчинка бере за руки своїх сусідів, хоче, щоб її не помічали, ну, буде собі стояти, може, потроху зацікавиться, може, й зробить перший крок до нового, колективного життя. Але мати знову поводиться нетактовно: прагне заохотити її до активнішої участі в грі:

— Дівчатка, а чому у вас в середині кола весь час одні і ті самі? А ось ця дівчинка ще не була: виберіть її.

Одна з дівчаток, що водять, відмовляє. Дві інші погоджуються, але неохоче.

Сердешна дебютантка опиняється серед недоброзичливої групи.

Ця сцена завершилася сльозами дитини, обуренням матері, зніяковінням учасників гри.

77. Дитячий хоровод у саду[69] як практична вправа для вихователів: кількість помічених моментів. Загальне спостереження (робити це досить важко, оскільки потрібно спостерігати за всіма дітьми, які беруть участь у грі), індивідуальне (за однією довільно обраною дитиною).

Ініціатива, початок гри, розквіт і занепад хороводу. Хто подає пропозицію розпочати гру, хто організовує, веде, чий відхід припиняє гру? Хто з дітей обирає сусідів, хто бере за руки двох випадкових дітей? Хто охоче розчіплює руки, аби дати місце новому учаснику, хто протестує? Хто часто міняє місце, хто весь час займає те саме? Хто терпляче чекає під час перерви, хто нетерпеливиться: «Ну, швидше, починаймо»? Хто стоїть нерухомо, хто переступає з ноги на ногу, вимахує руками, голосно сміється? Хто позіхає, але не йде, хто залишає гру через те, що вона його не цікавить або через образу; хто наполегливо вимагає головної ролі? Мати хоче залучити до гри малюка; одна дитина їй відмовляє: «Ні, він замалий», а інша каже: «Що, тобі шкода? Хай собі стоїть».

Якби грою керував дорослий, він організував би чергу, поверхово справедливий розподіл ролей, і, гадаючи, що допомагає, вніс би в гру примус. Двоє, майже весь час ті самі, бігають (котик і мишка), грають (дзиґа), вибирають (кошик), решта, мабуть, нудьгує? Одна дитина дивиться, друга слухає, третя співає пошепки, упівголосу, голосно, четверта має невиразне бажання, але вагається, відчуваючи як сильно б'ється серце. А десятирічний лідер-психолог швидко все оцінює, схоплює ситуацію, панує.

У кожній спільній справі, отже, й у грі, роблячи те саме, діти відрізняються хоча б однією маленькою деталлю.

Так ми дізнаємося, ким дитина є в житті, в людському оточенні, у вчинках, чого вона варта (мається на увазі не внутрішня, а «ринкова» вартість), що вона вбирає в себе, яка її віддача, як це оцінюється группою, наскільки вона самостійна, як вона може опиратися загальному впливові. З довірливої розмови ми дізнаємося, чого вона бажає, з дослідження в группі — що вона може втілити у життя: тут — яким є її ставлення до людей, там — приховані мотиви цього ставлення. Якщо ми бачимо дитину лише саму, ми пізнаємо її лише однобічно.

Якщо дитину слухають інші, то як вона цього досягла, як цим користується; якщо ні, то чи прагне послуху від інших, чи страждає, чи гнівається, чи насуплюється, пасивно заздрить, наполягає чи відступає? Зчаста чи зрідка вступає в суперечки, чи має рацію, керується у своїх діях честолюбством чи примхами, як нав'язує

свою волю, тактовно чи брутально? Чи уникає тих, хто верховодить, чи хоче бути поряд з ними?

— Слухайте, давайте зробимо так. Почекайте, так буде краще. Я не граюся. Ну добре, скажи, як ти хочеш.

78. Що таке спокійні ігри дітей, як не розмова, як не обмін думками, мріями на вибрану тему, як не драматизований сон про могутність. Під час гри діти виголошують свої суттєві погляди, як письменник у романі, розвивають провідну думку. Саме тому в дитячій грі можна часто помітити несвідому сатиру на дорослих — коли діти граються в школу, ідуть «у гості», як приймають «гостей», частують ляльок, купують і продають, наймають і проганяють служницю. Пасивні діти поважно ставляться до гри в школу, намагаються отримати схвалення; активні зазвичай беруть на себе роль бешкетників, чиї вибрики часто викликають загальні протести; чи не показують вони тим самим своє істинне ставлення до школи?

Коли дитина не має можливості піти бодай до парку, вона охоче грає в подорожі по океанах і безлюдних островах; коли вона не має когось, хто б її слухався, хоча б собака, вона гордо командує полком; будучи нічим, дитина прагне бути всім. Та хіба тільки дитина? Хіба політичні партії, в міру зростання впливу на суспільство, замість замків на піску не звертаються до чорного хлібу реальних здобутків?

Інколи нам не подобаються деякі дитячі ігри, досліди й спроби. Дитина ходить на чотирьох і гавкає, щоб зрозуміти, як це роблять звірі, вдає кульгавого, горбатого діда, скошує очі, заїкається, хитається, наче п'яний, наслідує божевільного, побаченого на вулиці, ходить із заплющеними очима (сліпий), затуляє вуха (глухий), лягає нерухомо й затамовує подих (небіжчик), дивиться крізь окуляри, затягується цигаркою; таємно накручує годинник; обриває в мухи крила: а як вона літатиме; бавиться магнітом, притягуючи сталеве перо; заглядає до вуха (що там за барабанні перетинки), горла (де там мигдалини); хлопчик пропонує дівчинці пограти в лікаря в надії побачити, а як там все у неї; біжить на сонце зі збільшувальним склом; слухає, що шумить у мушлі; вдаряє кременем об кремінь.

Все, в чому дитина може пересвідчитися, вона хоче побачити на власні очі, перевірити, спробувати; адже й так залишається багато такого, у що треба повірити на слово.

Кажуть, що місяць один, а його видно звідусіль.

— Слухай, я стану за парканом, а ти стань у садку.

Замкнули хвіртку.

— Ну що, в садочку є місяць?

— Є.

— І тут є.

Помінялися місцями, повторили дослід: тепер вони впевнені, що місяців на небі два.

79. Окреме місце посідають ігри, метою яких є випробування сили, пізнання своєї вартості; а зрозуміти це можна, тільки порівнюючи себе з іншими.

Отже, хто робить найбільші кроки, скільки кроків пройде із заплющеними очима; хто довше простоїть на одній нозі; хто довше не моргне; хто довше не засміється, дивлячись в очі іншому; хто може довше не дихати? Хто голосніше крикне, хто далі плюне, хто вище пустить струмінь сечі або кине камінь? Хто стрибне з більшої кількості сходинок, вище і далі; хто довше витримає біль затиснутого пальця? Хто швидше добіжить до фінішу, хто кого підніме, перетягне, переверне?

— Я можу. Я вмію. Я знаю. Я маю.

— А я можу краще. Я знаю більше. Моє краще.

А потім:

— Моя мама і тато можуть, мають...

Ось таким чином завойовується повага, здобувається відповідне становище у власному середовищі. Але слід пам'ятати, що душевний добробут дитини не залежить лише від оцінки дорослих, рівною (якщо не більшою) мірою він залежить від думки однолітків, які мають інші, однак не менш тверді засади оцінювання значущості членів дитячої громади і розподілу прав між собою.

П'ятирічну дитину можуть допустити до товариства восьмирічних, а їх можуть прийняти до кола десятирічних, які уже самі ходять по вулиці, мають портфель з ключиком і записник. Такий, старший на два класи, хлопчик може пояснити багато сумнівних питань, за півтістечка або навіть за так він може відкрити таємницю, навчити.

Магніт притягує залізо, бо він намагнічений. Найкращі коні — арабські, бо в них тонкі ноги. У королів не червона кров, а

блакитна. Напевно, лев та орел теж мають блакитну кров (про це треба ще когось запитати). Якщо небіжчик візьме когось за руку, то вирватись уже не можна. У лісі є такі жінки, в яких на голові замість волосся змії; я сам бачив на картинці, навіть в лісі теж бачив, тільки здалеку, бо як зблизька подивишся, людина перетворюється на камінь (мабуть, бреше?). Він бачив утопленого, знає, як народжуються діти, й уміє з паперу зробити гаманця.

Він не лише казав, що вміє, а й зробив гаманця з паперу: мама такого не вміє.

80. Якби ми не ставились легковажно до дитини, її почуттів, прагнень, бажань, а отже, і до ігор, ми б розуміли, що вона має рацію, коли з кимось грає залюбки, когось уникає, зустрічається з примусу і грається неохоче. Можна побитися з найкращим другом, але швидко настає примирення, а з кимось неприємним навіть без явної суперечки водитися не хочеться.

З ним не можна гратися, бо він тонкосльозий, зразу ображається, скаржиться, кричить і дуріє, вихваляється, б'ється, хоче командувати, пліткує, обдурює — брехливий, незграбний; малий, дурний, брудний, бридкий.

Одне сльозливе й набридливе хлопчисько може зіпсувати всю гру. Придивіться до зусиль дітей, спрямованих на те, щоб його знешкодити. Старший охоче приймає до гри й малого, й воно може стати в пригоді; але нехай задовольняється відведеною другорядною роллю, нехай не заважає.

— Дай йому, поступися, дозволь: він малий.

Але це неправда: дорослі теж не поступаються дітям...

Чому дитина не любить ходити в гості? Там є діти, тож вона з ними охоче бавиться.

Так, охоче, тільки в себе вдома або в парку. А там є дядько, який кричить, там набридають поцілунками, служниця образила, старша сестра дражниться, там є пес, якого вона боїться. Самолюбство не дозволяє їй назвати істотні причини того, чого вона не хоче йти в гості, а мати думає, що дитина вередує.

Не хоче йти до парку. Чому? Тому що старший хлопчик сказав, що поб'є, бо няня однієї дівчинки говорила, що поскаржиться, бо садівник погрожував кийком, коли зайшов на газон по м'ячик, бо обіцяв одному хлопчикові принести марку[70], а вона кудись поділася.

Бувають діти примхливі, я бачив їх кілька десятків під час прийомів в абмулаторії. Ці діти добре знають, чого вони хочуть, але цього їм не дадуть: їм бракує дихання, вони задихаються під тягарем батьківської опіки. Якщо взагалі ставлення дітей до дорослих прохолодне, ці патологічно вередливі діти зневажають і ненавидять тих, хто їх оточує. Нерозумною любов'ю можна катувати дитину; закон повинен взяти її під свій захист.

81. Ми одягли на дітей уніформу дитинства і віримо, що вони нас люблять, шанують, довіряють нам, що вони невинні, легковірні, вдячні. Ми граємо ролі безкорисливих опікунів, нас розчулює думка про жертви, які ми принесли, і можна сказати, що до певного часу нам з дітьми добре. Спочатку вони вірять, потім сумніваються, силкуються позбутися підступних підозр, що підкрадаються дедалі ближче і ближче, інколи намагаються з ними боротися, побачивши усю безплідність такої боротьби, починають нас обдурювати, підкуповувати, використовувати.

Вони видурюють щось у нас проханням, гарною посмішкою, поцілунком, жартом, слухняністю, купують нас за певні поступки, зрідка й тактовно дають нам зрозуміти, що мають певні права, іноді набридають, доки не досягнуть свого, іноді питають відверто: «А що мені за це буде?».

Сто варіантів, сто бунтівних рабів.

— Недобре, погано для здоров'я, гріх. Вчителька казала в школі. Ой, якби матуся знала.

— Як не хочеш, то можеш піти. Твоя вчителька така ж розумна, як і ти. Ну нехай собі мама знає: і що ж вона мені зробить?

Ми не любимо, коли дитина, якій ми за щось докоряємо, «бурчить щось собі під носа», бо в гніві з вуст злітають щирі слова, яких ми воліємо не чути.

Дитина має сумління, але її голос не озивається в дрібних, щоденних сутичках, натомість випливає прихована нелюбов до деспотичної, а отже, й несправедливої влади сильних, а отже, й безвідповідальних.

Якщо дитина любить веселого дядечка, то за те, що завдяки йому в неї з'являється мить свободи, за те, що він вносить у дім життя, за те, що зробив подарунок. А подарунок цінний тим, що заспокоїв мрію, яку дитина давно плекала. Дитина значно менше

цінує подарунки, ніж ми про це думаємо, вона неохоче бере їх з рук неприємних людей: «Він думає, що зробив мені ласку», — закипає в грудях дитини, яке відчуває себе приниженою.

82. Дорослі нерозумні, вони не вміють користуватися свободою, яку мають. Вони такі щасливі, все можуть купити, їм все можна, а вони завжди через якісь дурниці зляться, кричать.

Дорослі знають не все — часто відповідають абияк: чи то жартом, чи то зрозуміло; один каже так, інший — інакше, і не відомо, хто каже правду. Скільки є зірок? Як буде по-негритянськи: кайєт[71]? Як людина засинає? Чи вода жива і звідки вона знає, що зараз нуль градусів тепла і що з неї утвориться крига? Де розташоване пекло? А як той пан зробив, що в капелюсі з годинників засмажилася яєчня, і годинники цілі, і капелюх не зіпсувався: може, це диво?

Дорослі недобрі. Батьки дають дітям їсти, але вони повинні давати їсти, а то б ми померли. Нічого дітям не дозволяють, сміються, коли щось треба сказати, а замість того, щоб пояснити, навмисне передражнюють, жартують собі. Вони несправедливі, а коли їх хто-небудь обдурює, то вони йому вірять. Люблять підлабузників. Коли у них гарний настрій, тоді все можна, а коли поганий, все їм заважає.

Дорослі брешуть. Це брехня, що від цукерок заводяться черви, а коли не їсти, присняться цигани, а як вогнем гратися, то вночі замочиш постіль, а хто вимахує ногами, той чорта колише. Вони не тримають слова: обіцяють, потім забувають або викручуються, або щось не дозволяють ніби за поганий вчинок: вони й так не дозволили б.

Наказують говорити правду, а коли сказати правду, ображаються. Вони фальшиві: в очі кажуть одне, а позаочі — інше. Коли когось не люблять, то вдають, ніби люблять. Весь час тільки й чуєш: «Будь-ласка, дякую, пробачте, вітаю...», ніби все це правда.

Я вас дуже прошу звернути увагу на вираз обличчя дитини, коли, весело підбігши до вас, в запалі скаже або зробить щось недоречне, а ви раптом зреагуєте в різкій формі.

Батько пише; дитина прибігає з новиною і хапає його за рукав. Вона не розуміє, що через її необережність на важливому документі з'явилася клякса. Вилаяна, вона дивиться на вас поглядом, сповненим здивування: що це сталося?

Досвід кількох недоречних запитань, невдалих жартів, зраджених таємниць, необачних визнань вчить дитину ставитися до дорослих як до приручених, але диких звірів, у поведінці яких ніколи не можна бути цілком впевненим.

83. Крім зневаги та антипатії, у ставленні дітей до дорослих можна помітити й певну відразу.

Колюча борода, шорстке обличчя, запах сигари неприємно вражають дитину. Після кожного поцілунку вона старанно витирає обличчя, аж поки їй не заборонять. Більшість дітей не переносить, коли їх беруть на коліна; коли візьмеш за руку, обережно, поволі вивільняють її. Толстой помітив цю рису сільських дітей[72] — вона притаманна всім не заляканим і не позбавленим гідності дітям.

Про запах поту, сильний аромат парфумів дитина з огидою говорить: «Смердить», аж поки її не навчать, що це непристойне слово, що парфуми пахнуть, тільки вона про це ще не знає...

Всі ці пані і панове, в яких гикавка, ломота в суглобах, гірко в роті, їм шкодять протяг, вологість, пізня їжа, їх душить кашель, у них немає зубів, їм важко підніматися сходами, червоні, товсті, сопуть — усе це так гидко.

Ці їхні пестливі звертання, поглажування, обійми, поплескуваня по плечах, це панібратство, безглузді запитання, сміх невідомо з чого.

— На кого ти схожа? Ого, який сильний. Подивіться, як він виріс.

Дитина, ніяковіючи, чекає, коли все це закінчиться.

Для дорослих нічого не варто сказати привселюдно: «Гей, штани загубиш!» або: «Ти вночі рибу ловитимеш». Це ж непристойно...

Дитина відчуває себе чистішою, краще вихованою, відчуває, що заслуговує на більшу повагу.

Бояться їсти, бояться вологості. Боягузи: а я нічого не боюся. Коли так бояться, хай сидять за пічкою, а нам навіщо забороняють?

Дощ: вибіжить з укриття, постоїть під зливою, втече зі сміхом, пригладить волосся. Мороз: зігне руки в ліктях, напружиться весь, підніме плечі, затамує подих, пальці у нього судомить, губи сині, а він дивиться на похоронну процесію, на вуличну бійку, потім біжить погрітися; брр, замерз, весело.

Бідні ці старигани, яким все заважає.

І чи не єдине добре почуття, яке дитина постійно має до нас, це — жалість.

— Певно, їм щось заважає, якщо вони нещасні.

Бідний татусь працює, мама хворіє, невдовзі помруть, бідні, не слід їх засмучувати.

84. Застереження.

Крім названих почуттів, які дитина, безперечно, відчуває, крім власних рефлексій, дитина розуміє обов'язок; вона цілковито не визволяється від нав'язаних їй поглядів та емоційних впливів. Активні діти сильніше й швидше, пасивні пізніше й туманніше переживають конфлікт роздвоєння особистості. Активна дитина доходить до всього самостійно, пасивній «відкриває очі» товариш по нещастю й неволі, але жодна з них не розуміє, як же це сталося. Дитяча душа є така ж складна, як і наша, вона наповнена суперечностями, подібними до наших, вона трагічно бореться з одвічним: хочу, але не можу, знаю, що треба, але в мене не виходить.

Вихователь, який не втлумачує, а визволяє, не тягне, а підносить, не пригнічує, а формує, не диктує, а вчить, не вимагає, а запитує, переживає разом із дитиною безліч натхненних миттєвостей, він багато разів зі сльозами на очах споглядатиме битву ангела з сатаною, де білий ангел перемагає.

Збрехав. Потихеньку зібрав варення з торту. Задер дівчинці сукню. Жбурляв камінцями в жаб. Сміявся з горбатого. Зламав статуетку і склав, щоб було не помітно. Палив цигарки. Був злий і подумки прокляв батька.

Дитина вчинила погано і відчуває, що це не востаннє, що її знову щось спокушатиме, що знову намовлятимуть.

Буває, що дитина раптом стає тихою, покірною і ніжною. Дорослі вже знають: «Мабуть, у неї щось є на совісті». Часто такій дивній зміні передує буря почуттів, сльози в подушку, якісь рішення, урочисті клятви. Буває, що ми готові пробачити, як тільки отримаємо запевнення (не гарантію, ні), що прикрість не повториться.

— Я не буду іншим. Я не можу обіцяти.

Не упертість, а чесність диктує ці слова.

— Я розумію, що ви кажете, але не відчуваю, — сказав дванадцятирічний хлопчик.

Подібну чесність, гідну поваги, ми зустрічаємо й у дітей, схильних до поганих вчинків:

— Я знаю, що не можна красти, що це сором і гріх. Я не хочу красти. Не знаю, чи я не буду далі красти. Я не винний!

Болісні хвилини переживає вихователь, вбачаючи власне безсилля в безпорадності дитини.

85. Ми піддаємося оманливому відчуттю, що дитина тривалий час може задовольнятися ангельським світоглядом, де все просто і по-доброму розумно, що ми зуміємо приховати перед нею наше невігластво, слабкість, суперечності, наші поразки та падіння — і відсутність формули щастя. Наївним видається рецепт педагогічних самоуків, що дітей потрібно виховувати послідовно, що батько не повинен критикувати вчинків матері, що дорослі не повинні вести розмов при дітях, що служниця не повинна брехати, ніби «господарів немає вдома», коли дзвонить небажаний гість.

А чому не можна мучити тварин, коли мухи сотнями гинуть на липкому папері? Чому мама купує гарну сукню, а говорити про те, що сукня гарна, не годиться? Чи кіт обов'язково повинен бути хитрий? Блискавка; няня перехрестилася і каже: «Бог», а ви кажете, що «електрика». За що дорослих треба поважати, а злодія теж? Дядько сказав: «Аж мені бебехи заболіли», а так казати непристойно. Чому «псякрев» — це лайливе слово? Кухарка вірить у сни, а мама — не вірить. Чому кажуть: здоровий, як бугай, коли бугаї теж хворіють? Чи собака теж п'є воду з криниці? Чому непристойно питати, скільки коштує подарунок?

Як приховати, як пояснити, щоб не поглибити нерозуміння?

О, ці наші відповіді...

Так сталося, що я двічі був свідком, як дитині перед вітриною книгарні пояснювали, що таке глобус.

— Що це за м'ячик? — питає дитина.

— Такий собі м'ячик, — відповідає няня.

А іншим разом:

— Мамо, а що це за куля?

— Це не кулька, а Земля. Там є будинки, конячки, матуся.

— Матусяааа? — дитина дивилася на матір зі співчуттям та страхом і ні про що вже не питала.

86. Ми бачимо дітей в бурхливих проявах радості та горя, коли вони відрізняються від нас, ми не помічаємо спокійного настрою, тихих роздумів, глибоких вражень, болісних здивувань, пекучих підозр і принизливих сумнівів, коли діти на нас схожі. «Справжньою» є не лише дитина, яка стрибає на одній ніжці, а й дитина, яка розкриває таємниці предивної казки життя. Потрібно лише вилучити справді «штучних» дітей, які на показ повторюють слова, вивчені чи запозичені у дорослих. Дитина не може думати, «як доросла людина», але вона може по-дитячому замислюватись над важливими проблемами дорослих; недостатність знань і досвіду призводить до того, що вона мислить інакше.

Я розповідаю казку: чаклуни, дракони, ворожки, зачаровані принцеси, і раптом виникає, наївне, на перший погляд, запитання:

— Це правда?

І чую, як хтось зверхньо пояснює:

— Та ж пан уже сказав, що це казка.

І герої, і події є доволі правдоподібними; це могло б бути правдою, але нею не є тому, що ми заздалегідь сказали: казки — неправда.

Мова, яка мала розплутати жахіття та чудеса довколишнього світу, навпаки — поглибила та розширила незнання. Раніше маленьке повсякденне життя особистих потреб потребувало певної кількості твердих відповідей, нове велике життя слова втопило їх у всіх питаннях одразу — вчорашніх і завтрашніх, далеких і найвіддаленіших. Немає часу ні на роздуми, ні на те, щоб принаймні все розглянути. Теоретичні знання відриваються від щоденного життя й злітають туди, де їхню слушність не можливо перевірити.

І тут активний і пасивний темпераменти перетворюються в різні типи мислення: реалістичний і рефлексивний.

Реалістичний тип вірить і не вірить залежно від бажання, авторитету вірити зручніше, корисніше; рефлексивний розпитує, робить висновки, заперечує, бунтує в думках та вчинках. Несвідому фальшивість першого типу ми протиставимо бажанню пізнання у другого; це помилка, яка ускладнює діагностику і робить непридатною для вжитку всю виховну терапію.

У психіатричних клініках стенографіст записує монологи й розмови пацієнтів, те ж саме відбуватиметься в майбутніх

педологічних[73] клініках. Сьогодні ми маємо тільки матеріал дитячих запитань.

87. Життя — це казка. Казка про тваринний світ.

В морі є риби, які ковтають людей. А ці риби більші від корабля? А коли вона ковтне людину, — людина задихнеться; а коли вона проковтне святого? А що вони їдять, коли кораблі не розбиваються? А чи можна таку рибу зловити? Як можуть жити в морі звичайні риби? Чому цих риб не повиловлюють? А їх багато? Може, мільйон? А з такої риби можна зробити човен? А чи були ці риби ще до потопу?

У бджіл є матка, а чому в них немає батька, може, він помер? Якщо пташки знають, якою дорогою летіти до Африки, то вони розумніші за людей, бо не вчилися в школі. Чому сороконіжку так називають, якщо у неї не сорок ніг, а скільки ж ніг у неї насправді? Чи всі лисиці хитрі, чи не можуть вони виправитися, чому вони такі? Якщо хтось мучить пса, то чи він все одно залишається християнином? А чому не можна дивитись, як собака лізе на собаку? А чи звірі, з яких зробили опудало, були живі? А з людини можна зробити опудало? Чи слимакові дуже незручно; чи помре слимак, коли його витягти; чому він такий мокрий, може, він риба; а він розуміє, якщо йому сказати: «Равлику, равлику, висунь ріжки»? Чому у риб кров холодна? Чому змії не боляче, коли вона змінює шкіру? Про що мурашки розмовляють між собою? Чому людина помирає, а звірі здихають? Чи здохне павук, якщо йому порвати павутину, звідки він візьме нитку, щоб зробити нову? Як із яйця може народитися курка, чи треба яйце закопувати в землю? Страус їсть каміння і залізо, то чим він ходить до вітру? Звідки верблюд знає, на скільки днів треба зробити запас води? Чи папуга ані трішечки не розуміє, що він говорить, чи він розумніший за собаку, чому собаці не можна підрізати язика, щоб говорив, чи то Робінзон перший навчив папугу розмовляти, чи важко його навчити того, як це робиться?

Барвиста казка про рослини.

Дерево живе, дихає, вмирає. З маленького жолудя виростає дуб. З квіточки робиться груша, чи можна це побачити? А сорочки ростуть на деревах? Вчителька казала в школі (божиться), чи це правда? Батько відповів: «Не говори дурниць», а мама, що не на деревах, а в полі росте льон, а в школі вчителька казала, що на

арифметиці про це не можна говорити, що вона пояснить це іншим разом. То це не брехня: от якби хоч одне таке деревце побачити.

Що таке дракон серед усіх цих див? Його немає, але він міг би бути. Як же Кракус зміг убити дракона, коли його немає? Якщо русалок немає, то чому їх малюють?

88. Казка — народи.

Негр чорний, щоб не знали, чи добре він помився. Але язик у нього не чорний, і зуби теж не чорні. Це не чорт: у нього немає ані рогів, ані хвоста. Їхні діти теж чорні. Вони страшенно дикі, їдять людей. Вони не вірять в Бога, бо вірять тільки в жаб. Раніше всі вірили в дерево, були дурні; греки також вірили в нісенітниці, хоча були розумні, то чого вірили? Негри ходять роздягнені по вулиці, і їм зовсім не соромно. Вони встромляють у ніс мушлі і гадають, що це гарно; чому їм не скажуть, щоб вони так не робили? Вони щасливі, їдять фіги, фініки і банани, мають мавп, зовсім не вчаться у школі, отакий маленький хлопчик, а вже йде на полювання. Китайці мають косички, вони дуже смішні. З усіх людей французи найрозумніші, але вони їдять жаб і кажуть: «Бонжур». Наче й розумні, а так смішно кажуть: «Бон-пон-фон-бздон». А німці: дердідас, капуста і квас. Євреї всього бояться, кричать: «Ай-вей», і обдурюють. Єврей, хай йому що, а він все одно мусить надурити, бо вони вбили Господа Ісуса. В Америці теж є поляки, що вони там роблять, навіщо туди поїхали, чи там гарно? Цигани крадуть дітей, ламають їм ноги і наказують жебракувати або віддають до цирку. У цирку, певно, приємно виступати, хоча там викручують руки. А коли раз руку викрутять, то вже завжди можна робити всякі штуки? А чи насправді є малесенькі гноми, чому їх немає, а коли їх немає, тоді звідки відомо, як вони виглядають? По вулиці йшов маленький дядечко, всі оглядалися, а ліліпути ніколи не ростуть, чи їх за щось покарали, що вони такі малі? Фінікійці були чарівниками: як вони з піску могли зробити скло[74]? А це важко? А моряки — це такий народ, чи можуть вони жити у воді, ким важче бути — водолазом чи моряком: хто важливіший?

Іноді запитання викликає занепокоєння:

— А якби я увесь замазався чорнилами, негри мене б визнали за свого?

Дитина заледве може змиритися з інформацією, яка не має практичного застосування. Вона хотіла б зробити так само, спробувати, принаймні побачити це зблизька.

89. Казка — людина.

А чи є люди зі скляними очами, чи можуть вони виймати очі, чи можна бачити цими очима? Навіщо роблять перуки, і чому люди сміються, коли хтось лисий? А чи є такі люди, які розмовляють животом, може, вони розмовляють пупом, а навіщо взагалі пуп? А що, барабанні перетинки у вухах — це справжні барабани? Чому сльози солоні й чому море солоне? Чому дівчинка має довге волосся і чому у неї там все по-іншому? А на серці справді ростуть гриби, чому на перше квітня малюють гриби на серці? Чи всі вмирають? Де я був, коли мене не було на світі? Служниця каже, що можуть так глянути, що захворієш, але якщо три рази плюнути, то не захворієш. Що робиться в носі, коли люди чхають? А божевільний теж хворий? А п'яний — це хворий? А що гірше: п'яний чи божевільний? А чому я зараз не можу дізнатися, як народжуються діти? А правда, що вітер буває тому, що хтось повісився? Ким краще бути: сліпим чи глухим? Чому діти помирають, а старі живуть? Коли треба більше плакати, коли бабуся помре чи коли братик? Чому канарка не може піти до раю[75]? Чи мачуха повинна бити дітей? А молоко з грудей — це теж від корови? А коли щось сниться, то це насправді чи лише здається? Від чого волосся руде? Чому без чоловіка не можна народити дитину? А що краще: з'їсти отруйний гриб чи щоб змія вкусила? А чи правда, що як стояти під дощем, то швидше ростимеш? А що таке луна, навіщо вона є в лісі? Чому коли скрутити руку в трубочку, то можна крізь неї побачити весь будинок: як він там може вміститися? Що таке тінь, чому від неї не можна втекти? А чи правда, що як поцілувати дівчинку вусами, то в неї виростуть вуса? Чи правда, що на зубах є черв'яки, тільки їх не можна побачити?

90. Казка — авторитети.

Дитина має численних богів, напівбогів та героїв.

Авторитети поділяються на видимих і невидимих, живих і неживих. Їхня ієрархія надзвичайно складна. Мама, батько, бабуся,

дідусь, тітоньки, дядьки, служниці, поліцейський, солдат, король, лікар, взагалі всі старші, ксьондз, учитель, досвідченіші товариші.

Видимі неживі авторитети: хрест, сувій Тори[76], книжка до літургії, святі ікони, портрети предків, пам'ятники великих людей, фотографії невідомих осіб.

Невидимі авторитети: Бог, здоров'я, душа, сумління, померлі, чарівники, чорти, ангели, духи, вовки, далекі родичі, про яких часто згадують.

Авторитети вимагають послуху; це дитина розуміє, болісно розуміє. Вони вимагають любові, і з цим набагато складніше.

— Я більше люблю татка й матусю.

Малюки кокетують, незрозуміло відповідають на незрозуміле запитання. Старша дитина взагалі не може терпіти такого запитання: вона від такого запитання губиться і відчуває себе приниженою. Вона, буває, більше любить, буває — менше, буває так собі, саме настільки, наскільки це необхідно, інколи ненавидить, так, це жахливо, але, що ж вдієш, ненавидить.

Повага — це настільки складне почуття, що дитина відмовляється тут від власного рішення, цілком покладаючись на досвід старших.

Мама наказує служниці, служниця боїться мами. Мама гнівається на няньку. Мама мусить запитати дозволу лікаря. Поліцейський може покарати маму. А товаришеві не треба слухати маму. На роботі на татка гнівався його начальник, тому татусь такий сумний.

Солдат боїться офіцера, офіцер — генерала, а генерал — короля. Тут все зрозуміло, може, саме тому хлопчиків так цікавлять військові звання; може, діти так точно дозують свою повагу до учнів різних класів тому, що тут все теж легко зрозуміти.

Заслуговують на велику повагу посередники між видимими та невидимими авторитетами. Ксьондз радився з Богом, лікар має якісь особливі стосунки зі здоров'ям, солдат має стосунки з королем, а служниця багато знає про чари, страхи й духів.

Втім, буває час, коли найбільшої поваги заслуговує пастух, який ножиком вирізає фігурки; цього ані мама, ані генерал, ані лікар робити не вміють.

91. Чому від зелених фруктів болить живіт? А де перебуває здоров'я — в животі чи в голові? Здоров'я — це душа? Чому собака може жити без душі, а людина без неї вмирає? А чи лікар теж хворіє і помирає, а чому? Чому всі великі люди померли? А чи правда, що

є такі люди, які пишуть книжки, а все одно живі? Королі помирають, їх не ховають. А чи є крила у королеви? А Міцкевич був святий? Чи ксьондз бачив Бога? А чи може орел долетіти до самого неба? А Бог молиться? Що роблять ангели, чи вони сплять, чи їдять, чи граються в м'яча, а хто їм одежу шиє? А чортам дуже боляче? А хто отруїв отруйні гриби, чорти? Якщо Бог гнівається на убивць, то чому Він каже за них молитися? А коли Мойсей побачив Бога, він сильно злякався? Чому татко не молиться, Бог йому дозволив? А грім — це диво? А повітря — це Бог? Чому не можна побачити повітря? А повітря зразу входить до порожньої пляшки, чи потрошку, звідки воно знає, що там немає води? Чому бідні лаються? Якщо дощ — не диво, то чому ніхто не може зробити дощу? А з чого зроблені хмари? А та наша тітонька, яка живе далеко, вона що, мешкає в труні?

Якою дитячою, якою наївною є надія батьків (тільки не називайте їх передовими), що, сказавши дітям: «Бога немає», вони полегшать їм розуміння навколишнього світу. Якщо Бога немає, тоді що є? Хто все це зробив? Що буде, коли я помру, звідки взялася перша людина? Чи правда, що коли не молитися, то будеш жити, як скотина? Татусь каже, що ангелів немає, а я його бачив на власні очі. Якщо немає гріха, то чому не можна убивати? Адже й курці теж боляче.

Ті самі сумніви і повні неспокою запитання.

92. Похмура казка про таємничу бідність.

Чому він голодний, чому бідний, чому йому холодно, чому він не купить, чому немає грошей, чому йому «за так» не дадуть?

Ти кажеш:

«Бідні діти брудні, вони вимовляють бридкі слова, у них на голові хробаки. Бідні діти хворіють, можна від них заразитися. Вони б'ються, кидаються камінням, очі вибивають. На подвір'я ходити не можна, до кухні не можна: там нічого цікавого немає».

А життя стверджує:

«Вони взагалі не хворіють, цілий день бігають, їм весело, воду з криниці п'ють, купують солодкі фарбовані цукерки. Хлопчик скручує собі мітлу, подвір'я мете, сніг згортає, це дуже приємно. Ніяких хробаків у них немає, це неправда, і камінням вони не кидаються, й очі у них на місці, вони не б'ються, а борються. Погані слова дуже смішні, а на кухні у сто разів краще, ніж у кімнаті».

Ти кажеш дитині:

«Бідних слід любити й шанувати, вони добрі, вони важко працюють. Треба дякувати кухарці за те, що вона готує, сторожеві за те, що він дивиться за порядком, грайся з дітьми сторожа».

А життя твердить:

«Кухарка забила курку, завтра ми будемо цю курку їсти, і мама теж буде їсти, бо ж курку вже приготували, їй не боляче; а кухарка різала курку, коли та була живою, мама навіть дивитись на таке не може. А сторож утопив цуценят, такі були гарненькі. У кухарки руки тверді, вона ними у брудній воді бабрається. Селянин смердить, жид смердить. На таких ніхто не каже «пані» або «пан», а тільки «торгівка» або «сторож». Бідні діти брудні; коли їм щось показати, вони відразу кажуть: «Дай мені», а як не дати, то капелюха з голови зірвуть, сміються, а один на мене плюнув, просто в обличчя...».

Дитина ще навіть не чула про злих чаклунів, а все одно з побоюванням підходить до жебрака, щоб дати йому грошик.

Дитина розуміє, що і тут їй кажуть не все, що й у цьому ховається щось погане, чого їй не хочуть або не можуть пояснити.

93. Дивацтва світського життя та гарних манер.

Непристойно пхати палець в рота, колупатися в носі, шморгати. Непристойно просити, казати: «Я не хочу», відсуватися, коли хтось тебе цілує, казати: «Неправда». Непристойно голосно позіхати, говорити: «Мені тут нудно». Не можна підпирати голову рукою, першим подавати руку дорослому. Погано теліпати ногами, тримати руки в кишенях, оглядатися на когось на вулиці. Непристойно голосно робити зауваження і показувати пальцем.

Чому?

Ці заборони й накази походять з різних джерел, діти не можуть збагнути їхньої суті та зв'язку.

Непристойно бігати в самій сорочці й непристойно плювати на підлогу.

Чому, приміром, непристойно сидячи відповідати на запитання дорослих? Чи батькові теж потрібно вклонятися, коли зустрічаєш його на вулиці? Що робити, коли хтось каже неправду; або, приміром, дядечко каже: «Ти дівчинка», а ти хлопець; або: «Ти моя наречена», або: «Я тебе у мами купив», адже це брехня.

— Чому з дівчатками треба бути чемним? — питає мене учень.

— Це має історичне значення, — відповідаю я.

За кілька хвилин я його питаю:

— А чому ти написав не «повернувся», а «повирнувся»?

— Це має історичне значення, — відповідає він з єхидною посмішкою.

На те ж питання одна з матерів відповідала:

— Ну, бачиш, дівчинка буде народжувати дітей, їй буде важко, і т.д.

Невдовзі між братом та сестрою знову виникла суперечка.

— Мамусенько, що мені з того, що вона народжуватиме дітей. Для мене важливо, аби вона не була плаксою.

Найгіршим мені видається пояснення, яке, певно, зустрічається найчастіше:

— З тебе будуть сміятися.

Це зручно й ефективно, дитина боїться бути смішною.

Але ж з неї сміятимуться, тому що вона слухається матусі, що все їй розповідає, що в майбутньому їй не захочеться грати в карти, пити горілку, йти до борделю.

І батьки, боючись, що їхнє дитя буде виглядати смішно, припускаються недоречних помилок. Найбільшою помилкою є приховування вад дитини і недоглядів у її вихованні, дитина до певного часу при гостях за добру винагороду являє собою взірець вихованості, а потім помститься.

94. Рідна мова; це не вибрані й підібрані для дитини приписи та правила моралі, а повітря, яким дихає її душа нарівно зі спільною душею всього народу. Істина та сумнів, віра та звичай, любов, ненависть, легковажність і поважність, гідність і ницість, багатство і бідність, все, що в натхненні створив пророк і виригнув у п’яному белькоті мерзотник, століття сумлінної праці й темні роки неволі.

Хто над цим замислювався, хто писав про це, хто досліджував, як знешкоджувати бактерій та наповнювати цю стихію озоном? Може, виявилося б, що зародки розпаду містить у собі не здорове народне слово «срати», а салонний вислів «вона варта гріха»?

Будь благословен. Бог його покарав. Лихий поплутав. Як у раю. На сьомому небі. Пекло в хаті. З Богом рушай. Як у Бога за пазухою.

Хай Бог береже. Розсипатися бісером. Святоша. Богомаз. Без копійки за душею. Душа в п'ятах. Чортові б душу продав. За ним водиться такий гріх. Сивина в бороду, а біс під ребро. Зроби собі свято.

На здоров'я. Твоє здоров'я. У середу по череду. Гикавка напала — хтось згадує. Закохалася — пересолила. Ніж упав — хтось голодний поспішає. Прийшла коза до воза. Однією ногою в могилі.

Китайська грамота. Циганське весілля. Панська ласка. Жлобська морда. Сирітська доля.

Старий занудник, старий ідіот, з глузду з'їхав. Шмаркач, пуцьвіріньок, цуценя, жовтодзьобий, молоко під носом не висохло.

Сліпий? Ні, незрячий. Старий? Ні, літній. Каліка? Ні, інвалід.

Собача погода. Собаці під хвіст. Псякрев. Собаче життя. Гарчить від злості. Як кіт на сметану. Вовчий апетит. Ведмідь на вухо наступив.

Бракує клепки в голові, вітер у голові. Замилити очі. Лусну зі сміху. Прикинувся дурником. Знає, як свої п'ять пальців. Ото колись буде штучка. Він мені життя отруює.

Що це таке? Звідки воно взялося? Навіщо все це?

— Стіл — іменник, стіл, підмет, предмет.

— Але чому ж тоді: дурний як стіл? Чи був розумним той, хто винайшов граматику?

95. Діти не люблять незрозумілих слів, хоча інколи намагаються вразити ними дорослих. Вони засвоюють мову дорослих вибірково, явним чином опираючись деяким нашим часто уживаним зворотам.

— Слухай, дай! Слухай, позич. Слухай сюди.

«Слухай» — це відповідник нашого: «прошу», «будь-ласка». Бо «просити» означає жебракувати (жебрак просить). Дитині не подобається це принизливе слово.

— Думаєш, я буду проситися? Не проси його. Ніби його просити будуть. Почекай, попросиш ти у мене.

Я знаю лише один, винятково урочистий зворот із цим словом.

— Бачиш, який ти: а я тебе так просив.

Навіть звертаючись до дорослих, дитина віддає перевагу таким формам як: «нехай мама, хай пан», і тільки зрідка, поступаючись чиїмсь вимогам, вона «просить».

Словом «бачиш» дитина заступає не менш прикрі «перепрошую» або «вибач».

— Бачиш, я не навмисне. Бачиш, я не хотів. Бачиш, я ж не знав.

А скільки є слів для умовляння та попередження, аби уникнути небажаних сцен.

— Припини, облиш, не починай, проходь собі, йди собі. Та кінець кінцем. Кажу тобі: припини (це уже не прохання, а справжнісінький наказ). Слухай, припини. А чи не підеш ти? Слухай: ти нарешті припиниш?

Погроза:

— Хочеш дістати? Понюхай, чим пахне? Ти ще пожалкуєш, от побачиш. Потім будеш плакати.

Зверхнє подвоєння слів:

— Гаразд, гаразд... Знаю, знаю... Почекай, почекай...

Ми хочемо, щоб дитина боялася:

— Ой, ой, дуже страшно. Думаєш, я злякався. Не думай, що я тебе боюся.

Будь-яка власність дитини є предметом суперечки: нічого не можна віддавати, не спитавшись, не можна псувати, дитина має тільки право користуватись нею (тим більше дитина цінує це неподільне право).

— Твоя парта?

— А от моя (або: а хіба твоя?).

— Я перший сюди сів.

«Перший» зайняв місце, почав тут гратися, почав копати. Дорослі, дбаючи про власний спокій, розбирають подібні дитячі конфлікти надто поверхово.

— Він до мене почав чіплятися. Він перший почав. Я собі стою, а він...

Існує дуже цікава форма заперечення:

— Я його як не трісну. Як не почну тікати. Як не почнемо сміятися.

Зміст оповіді — сваволя; можливо, оте «не» є відлунням численних заборон.

—Ти мені обіцяв, пам’ятай. Ти дав слово. Ти порушив слово.

Хто обіцянки не виконує, той — свиня. Дорослі мають про це пам’ятати.

Багатий матеріал для вивчення.

96. Дитина, яку не до кінця відокремили від нижчих верств, любить кухню, і любить не тому, що там зберігаються сушені сливки або родзинки, а тому, що в кухні завжди щось відбувається, тоді як у кімнатах не відбувається нічого. У кухні і казка здається цікавішою, бо крім казки там можна почути оповідку з життя, бо в кухні й самому можна щось розказати і тебе уважно слухатимуть, бо в кухні дитина є людиною, а не собачкою на атласній подушечці.

— Хочеш казку? Ну, добре. То що я хотів розказати? Ага, так от... Зараз пригадаю.

Поки почнеться казка, дитина має час, щоб зручніше влаштуватися, поправити одяг, відкашлятись, приготуватися до довгого слухання.

— Отож іде вона лісом, іде. А навкруги темно, нічого не видно: ані дерева, ані звіра, ані каміння. Темно та й темно. А їй так страшно, так страшно. Так от, перехрестилася вона раз, трохи страх пройшов, перехрестилася другий раз і пішла далі.

Я намагався так розповідати — це нелегко. Нам бракує терпіння, ми поспішаємо, не шануємо ані казки, ані слухача. Дитина не встигає за темпом нашого оповідання.

Якби ми вміли так говорити про полотно, зроблене з льону, то, може, дитина не думала б, що сорочки ростуть на деревах, а земля засівається попелом...

Реальний випадок:

— Прокидаюсь я вранці, а мені щось усе в очах двоїться, дивлюсь на одне, а бачу два. Дивлюсь на димар — два димарі, дивлюсь на стіл — два столи. І знаю, що насправді один, а бачу два. Очі протираю, не допомагає. А в голові щось стукає, стукає.

Дитина чекає на розв'язання загадки, а коли врешті з'являється невідоме поняття: тиф — вона вже готова до того, аби сприйняти чужомовне слово.

— Лікар каже: тиф...

Пауза. Оповідник відпочиває, відпочиває й слухач.

— Отож, як я захворів на цей тиф...

І розповідь плине далі.

Звичайна оповідь про те, що в селі був господар, який не боявся жодного собаки, побився об заклад і пса злого, як вовк, взяв на руки та й приніс, наче телятко, перетворюється на епос. А як на

весіллі один чоловік переодягся бабою і ніхто його не впізнав. А як господар шукав украденого коня.

Трішечки уваги і, можливо, на естраді з'явився б казкар у сіряку, навчив би нас, як розмовляти з дитиною, щоб тебе слухали. Треба бути чуйним, ми віддаємо перевагу заборонам.

97. Чи це правда?

Потрібно розуміти природу цього запитання, якого ми не любимо, вважаючи його зайвим.

Якщо матуся, якщо вчителька сказала, то значить, правда.

Проте дитина вже переконалася, що кожен із дорослих людей опанував тільки частину знання, що, скажімо, кучер знає про коней навіть більше, ніж батько. Потім, не кожний, хто знає, говорить про це. Іноді вони не хочуть говорити, іноді пристосовують правду до рівня дітей, а частенько приховують або свідомо дурять.

Крім знання, існує ще й віра; один вірить, другий не вірить: бабуся вірить у сни, а мама — ні. Чия рація?

Брехня теж буває різною: пожартувати — це одне, а інше — коли брешуть для того, щоб вихвалятися.

— А правда, що Земля — це куля?

Всі кажуть, що правда. Якщо хтось один скаже, що це неправда — залишиться тінь сумніву.

— Ви були в Італії? А чи це правда, що Італія схожа на чобіт?

Дитина хоче знати, чи ти сам бачив, чи знаєш про це від когось, звідки ти знаєш; хоче, щоб відповіді були короткі й упевнені, зрозумілі, однозначні, серйозні, чесні.

— Як термометр міряє температуру?

Один каже: ртуть, другий: живе срібло (чому живе?), третій каже, що тіла розширяються (а термометр це тіло?), а четвертий, що потім дізнаєшся.

Казочка про лелеку ображає й дратує дітей, як всяка жартівлива відповідь на серйозне запитання — чи то: «Звідки беруться діти?», чи то: «Чому собака гавкає на кота?».

«Якщо не хочете говорити — не треба, не полегшуйте мені роботи, але навіщо цю роботу ускладнювати, навіщо висміювати те, що я хочу знати?»

Дитина, яка хоче помститись товаришеві, промовляє:

«Я щось знаю, але коли ти такий, то я тобі не скажу».

Не сказати того, що вона знає, — покарання. Але за що ж її карають дорослі?

Записую ще кілька дитячих запитань:

«Чи цього ніхто на світі не знає? Чи цього не можна знати? А хто це сказав? Всі чи тільки один? Чи так є завжди? Чи так має бути?».

98. А можна?

Не дозволяють, бо це гріх, бо шкодить здоров'ю, бо непристойно, бо ти ще маленький, бо не можна, і все.

І тут справи сумнівні та заплутані. Іноді щось виявляється шкідливим, коли мама сердита, іноді й маленькому дозволяють, коли батько в доброму гуморі або коли гості приходять.

— Чому забороняють, чим би це їм зашкодило?

Щастя, що послідовність, яку рекомендує теорія, на практиці неможлива. Бо як же ви хочете ввести до життя дитину, певну, що все правильно, справедливо, розумно вмотивовано й незмінно? У теорії виховання ми забуваємо про те, що маємо вчити дітей не лише цінувати правду, а й розпізнавати брехню, не лише любити, а й ненавидіти, не лише шанувати, а й зневажати, не лише погоджуватись, а й обурюватись, не лише слухатись, а й бунтувати.

Часто ми зустрічаємо дорослих людей, які обурюються тим, чим можна знехтувати, зневажають, коли треба співчувати. Бо в царині негативних почуттів ми — самоуки, тому, що навчаючи нас, абетки життя нам показують лише кілька перших літер, решту приховують. То чи слід дивуватися тому, що ми читаємо з помилками?

Дитина відчуває неволю, страждає від кайданів, тужить за свободою, але вона не знайде її, бо заборона і примус змінюючи форму, не змінюють суті. Ми не можемо змінити свого дорослого життя, бо самі виховані в неволі, не можемо дати свободи дитині, поки самі в кайданах.

Якби я відкинув з виховання все те, що передчасно обтяжує мою дитину, її б зустріла сувора оцінка як з боку однолітків, так і з боку дорослих. Чи не стала б потреба торувати нові шляхи та рухатись проти течії новим, ще тяжчим ярмом? Як болісно розплачується за свою відносну свободу недавнє вільне птаство сільського

подвір'я, опинившись в школі-інтернаті після кількох років, проведених в полі, в стайні та серед челяді...

Я писав цю книжку під час війни[77] в польовому лазареті під грім гармат; самої лише програми всерозуміння мені було замало.

99. Чому дівчинка нейтрального віку вже так сильно відрізняється від хлопчика?

Тому що, крім загальних утисків дитинства, вона підлягає обмеженням як жінка. Хлопчик, позбавлений прав як дитина, обома руками захопив привілей статі й не віддає його, не хоче ділитися ним із ровесницею.

— Мені можна, я можу, я хлопець.

Дівчинка — чужинний елемент у хлопчачому середовищі. Із десятьох принаймні один запитає:

— Чого це вона з нами?

Коли виникає суперечка, яку хлопці владнають між собою, не наражаючи своє самолюбство, не погрожуючи вигнанням, то для дівчинки вона завершується суворим:

— Як тобі не подобається, то йди до дівчат.

Дівчинка, яка охочіше грається з хлопцями, підпадає під підозру у власному дівчачому колі:

— Не хочеш, іди собі до хлопців.

Меншовартість відповідає на зневагу зневагою; це захисна реакція зачепленої гордості.

Рідко яка дівчинка триматиметься свого, знехтує загальною думкою, підніметься над юрбою.

У чому виявляється ворожість дитячого колективу до дівчаток, які віддають перевагу грі з хлопчиками? Гадаю, що я не помилюся, коли скажу, що ця ворожість створила абсолютний, суворий закон:

Дівчинка вважається зганьбленою, якщо хлопчик побачить її трусики.

Цей закон у тій формі, яка прийнята в колі дітей, вигадали не дорослі.

Дівчинка не може вільно бігати, бо якщо вона впаде, то ще до того, як встигне привести в порядок свою сукню, почує оте злосливе:

— О, труси!

— А от і неправда! — або з викликом: — Ну то й що з того? — відповідає почервоніла дівчинка, засоромлена й принижена.

Хай лише спробує вона побитися, й відразу той самий вигук утримає її на місці, паралізує.

Тому дівчатка не такі спритні, а отже, менш гідні поваги, вони не б'ються, а тільки ображаються, сваряться, скаржаться й плачуть. А тут ще дорослі вимагають поважати їх. З якою радістю діти кажуть про когось із дорослих:

— Мені не треба його слухатися.

То чому ж хлопчик має поступатися дівчинці?

Поки ми не звільнимо дівчаток від «тобі не личить», що має джерелом їхній фізичний устрій, всі зусилля, щоб дівчатка товаришували з хлопцями, будуть марними. Цю проблему ми розв'язали інакше: примусили хлопчиків носити довге волосся, обплутали їх такою ж кількістю правил пристойності, й ось вони вже граються разом із дівчатками; замість виховувати мужніх дочок, ми подвоїли кількість синів, схожих на дівчаток.

Короткі сукні; купальні та спортивні костюми; нові танці — смілива спроба розв'язання проблеми на нових засадах. Скільки міркувань криється в модних ідеях? Маю надію, що це не легковажність. Не можна ображатися та критикувати; в обговоренні т. зв. гострих тем ми все ще зберігаємо перебільшену обережність.

* * *

100. Дитина, яка спочатку радісно пливе своїм корабликом по поверхні океану життя, не знаючи про його темні глибини, зрадницькі течії, про прихованих страховищ, про його таємні сили, довірлива, зачарована, усміхнена барвистим несподіванкам і раптом пробуджується з блакитного напівсну й нерухомо дивлячись довкола, затамувавши подих, тривожно шепоче тремтячими губами:

— Що це, чому, навіщо?

П'яничка хитається в усі боки, сліпий ціпком намацує дорогу, епілептик падає на тротуар, ведуть зв'язаного злочинця, кінь здихає, півника ріжуть.

— Чому? Навіщо все це?

Батько промовляє гнівним голосом, а мама плаче, плаче. Дядечко поцілував служницю, вона його посварила пальцем, сміються, дивляться одне одному в очі. А от говорять про когось, що той — лиходій, тож йому треба кістки поламати.

— Що це, чому?

Дитина не насмілюється запитати. Вона відчуває себе маленькою, самотньою та безпорадною перед таємничими силами.

Вона, котра раніше панувала, чиє бажання було законом, озброєна сльозами й усмішкою, багата, бо має матусю, татуся, няньку, раптом помічає, що це вони нею забавляються, що це вона існує для них, а не вони живуть для неї. Чутлива, як розумний пес, як королевич-невільник, вона дивиться довкола й заглядає в себе.

Вони щось знають, вони щось приховують. Вони зовсім не те, чим себе називають, і хочуть, щоб і вона не була тим, ким є насправді. Вони вихваляють правду, а самі брешуть і наказують брехати. Вони по-різному розмовляють із дітьми і між собою. Вони насміхаються з дітей. Вони живуть своїм життям і гніваються, коли дитина прагне проникнути в нього; вони хочуть, щоб дитина була легковірною, і тішаться, коли наївним запитанням дитина показує, що чогось не розуміє.

Смерть, тварини, гроші, істина, Бог, жінка, розум — в усьому ніби щось фальшиве, якась мерзенна загадка, зла таємниця. Чому вони не хочуть сказати, як все є насправді?

І дитина з жалем згадує дитячі роки.

101. Другий період неврівноваженості, про який я нічого певного сказати не можу, крім того, що він існує, я назвав шкільним періодом. Це — ухильна назва, назва незнання, абияка відчепка, одна з багатьох етикеток, пущених в обіг наукою, щоб обдурювати профанів, щоб створювати враження, ніби вона все знає, тоді як насправді вона тільки-тільки починає про щось здогадуватись.

Шкільна неврівноваженість — це не перелом між віком немовляти і раннього дитинства і не період дозрівання.

У фізичному плані: погіршення зовнішнього вигляду, сну, апетиту, зниження опору хворобам, виявлення прихованих доти спадкових вад, погане самопочуття.

У психічному плані: відчуття самотності, духовний розлад, ворожість до оточення, дитина легко наслідує поганий приклад, відбувається бунт природжених нахилів проти нав'язаних впливів виховання.

— Що з ним трапилося? Я його не впізнаю, — таку характеристику дає мати.

Інколи можна почути таке:

— Я гадала, що це примхи, гнівалася, сварила, а дитина, вочевидь, уже давно була хвора.

Для матері тісний зв'язок між поміченими фізичними та психічними змінам є абсолютною несподіванкою.

— Усе це я приписувала поганому впливові товаришів.

Так, але чому тоді серед багатьох товаришів дитина обрала саме поганих, чому так легко вона їм підкорялася?

Дитина, яка з болем відривається від своїх близьких і ще надто слабко зрослася з дитячою громадою, ображена тим сильніше, що їй не хочуть допомогти, що вона не має до кого звернутися за порадою, не має до кого пригорнутися.

Коли подибуєш ці незначні зміни в інтернаті зі значною кількістю дітей, коли з-поміж сотні сьогодні один, а завтра другий «псується», стає лінивий, незграбний, млявий, вередливий, дратівливий, недисциплінований, брехливий, щоб через рік знову врівноважитись, «виправитись», важко сумніватися, що ці зміни залежать від процесу зростання; певне знання щодо цього процесу дають об'єктивні вимірювання ваги та розмірів.

Я передчуваю, що настане день, коли вага, розміри, а можливо, й інші параметри, відкриті людським генієм, стануть сейсмографом прихованих сил організму, дозволять не лише розпізнавати, а й передбачати.

102. Те, що дитина бажає неможливого — зірки з неба, що її можна підкупити улесливим словом та поступливістю, що вона є природженим анархістом — неправда. Ні, дитина має почуття до

не нав’язаного примусом обов’язку, вона любить порядок і лад, не відмовляється від правил і обов’язків. Вона лише просить, щоб тягар не був заважкий, щоб не обдер їй барки, щоб вибачили, якщо вона завагається, послизнеться, якщо, втомившись, зупиниться перепочити, щоб перевести подих.

Спробуй, і ми пересвідчимося, чи піднімеш цей тягар, скільки кроків пройдеш з ним, чи зможеш це робити щодня — це головна засада ортофренії[78].

Дитина хоче, щоб до неї ставилися серйозно, прагне довіри, вказівки й поради. Ми ставимось до дитини жартома, безперервно в чомусь підозрюємо, відштовхуємо її своїм нерозумінням, відмовляємось допомогти.

Мати не хоче говорити щось конкретне лікареві, до якого прийшла по пораду, вона говорить взагалі:

— Нервова, вередлива, неслухняна.

— Факти, шановна пані, в чому це виявляється?

— Вона вкусила подружку. Навіть сказати соромно. Вона добре до неї ставиться, завжди з нею грається.

П’ять хвилин розмови з дитиною і виявляється, що вона ненавидить свою «подружку», яка весь час насміхається з неї, з її сукні, а матусю назвала «смітникаркою».

Інший приклад: хлопчик боїться спати сам у кімнаті, його пригнічує думка про наближення ночі.

— Чому ти мені не казав?

— Та я ж казав.

Мати відмахнулася від цього: сором, такий великий хлопчик, а боїться.

Ще один приклад: плюнув на виховательку, вчепився їй у волосся, ледве відірвали.

А вихователька вночі клала його до свого ліжка й наказувала притулятися; погрожувала, що покладе його у велику валізу й кине в річку.

У своєму стражданні дитина може бути страшенно самотньою.

103. Реальний період — спокою та затишшя. Навіть «нервові» діти знову стають спокійними. Повертається жвавість, дитяча рухливість, гармонія життєвих функцій. Є й повага до старших, і слухняність, і гарний настрій; немає питань, які її непокоять,

примх, вибриків. Батьки знову задоволені. Зовні дитина асимілюється зі світоглядом родини та середовища, користується відносною свободою, не прагне більшого, ніж їй дають, стережеться виявляти свої погляди, наперед знаючи, що їх сприйматимуть вороже.

Школа з її міцною традицією, галасливим і барвистим життям, розкладом, вимогами, опікою, поразками та перемогами, другомкнижкою — стає змістом життя дитини. Факти не залишають часу безплідним розмислам.

Тепер дитина вже знає. Знає, що не все гаразд на білому світі, що існують добро та зло, знання та незнання, справедливість і несправедливість, свобода й залежність. А як чогось не розуміє, то й нехай, зрештою, це її не обходить. Вона змиряється, пливе за течією.

Бог? Треба молитися, в сумнівних випадках додати до молитви милостиню, як це роблять всі. Гріх? Прийде каяття й Бог пробачить.

Смерть? Звісно, треба плакати, носити чорне, згадувати, зітхаючи, так усі роблять.

Вимагають, щоб дитина була зразковою, веселою, наївною, вдячною батькам; аякже, до ваших послуг.

Будь ласка, дякую, вибачте, матуся шле свої вітання, бажаю вам від усього серця (не від половини). Це ж так просто, легко, а від цього залежить похвала, цим можна купити спокій.

Дитина знає, коли, до кого і як, і з яким проханням звернутися, як зручніше вийти зі скрутного становища, як кому можна чимось догодити, і тільки підраховує «а чи варто».

Добре духовне самопочуття, фізичний добробут роблять дитину поблажливою, схильною до поступок: батьки по своїй суті — хороші люди; взагалі-то кажучи, світ — приємний; за винятком якихось дрібниць життя — прекрасне.

Цей етап, який батьки можуть використати для того, щоб підготувати себе та дітей до нових завдань, які невдовзі виникнуть, є періодом наївного спокою й безтурботного відпочинку.

Допомогли арсеник або залізо, гарна вчителька, ковзанка, поїздка на літній відпочинок, сповідь, материнські проповіді.

Батькам і дитині здається, буцімто вони порозумілися, що подолали труднощі, тоді як незабаром така ж важлива, як зростання, однак найменш контрольована сучасною людиною функція розмноження почне трагічно ускладнювати функцію особистого

розвитку, який ще не закінчився, знищить ясність духу й здійснить атаку на тіло.

104. І знову спроба обійти істину, дрібне полегшення в її розумінні, небезпека помилки, коли здається, ніби ми її вже осягнули, хоча насправді маємо лише її тінь, кілька штрихів із загального контуру.

Ані період збурення, ані час урівноваженості не є поясненням явища — це тільки його поширена назва. Таємниці, опановані нами, ми записуємо як об'єктивні математичні формули, інші секрети, щодо яких ми безпорадні, лякають нас і дратують. Пожежа, повінь, град є катастрофами, але тільки згідно з оцінками завданої шкоди; для того, щоб зарадити лихові, ми організовуємо пожежну службу, будуємо дамби, страхуємо майно, захищаємося. До весен і осеней ми пристосувалися. З людиною ж ми боремося безуспішно, бо, не знаючи її, не вміємо привести до гармонії з нею саме життя.

Сто днів ведуть до весни. Ще немає жодного пагону трави, жодної бруньки, але в землі та корінні вже існує наказ весни, яка перебуває у сховку, тремтить, таїться, ховається, збирається з силами — під снігом, в оголених кронах, у морозній заметілі, щоб зненацька здивувати пишним цвітінням. Тільки поверхове спостереження вбачає безлад у мінливій погоді березневого дня: там, в глибинах є те, що логічно щогодини дозріває, нагромаджується й шикується, ми просто не вміємо відрізнити залізного закону астрономічного року від його випадкових, легкоплинних схрещень із іншим законом, який ми менше знаємо або не знаємо зовсім.

Між періодами життя немає прикордонних стовпів, ми розставляємо їх так само, як розмалювали карти світу різними кольорами, встановивши штучні межі держав, що змінюються щокілька років.

— Дитина це переросте, все зміниться, це ж перехідний вік, — і вихователь з поблажливою посмішкою чекає, коли допоможе щасливий випадок.

Кожний дослідник любить свою працю за муки пошуків і насолоду боротьби, проте сумлінний дослідник так само ненавидить її, побоюючись помилок, які вона несе з собою, видимості, яку вона створює.

Кожна дитина переживає період старечого знесилення і сп'яніння від повноти життя, але це не означає, що слід поступатися й оберігати, боротися й гартувати. Серце не встигає за зростанням, то ж треба дати йому перепочинок, а може, спонукати до жвавішої роботи, щоб воно зміцнилося? Цю проблему можна розв'язати тільки в конкретному випадку і в конкретний момент, однак треба, щоб ми здобули довіру дитини, щоб можна було вірити їй.

А насамперед потрібно, щоб наука знала.

105. Треба піддати ґрунтовній ревізії все те, що ми приписуємо нині періодові дозрівання. Ми справедливо приділяємо йому значну увагу, однак чи не перебільшено, не однобічно, а головне, без розрізнення чинників, що входять до його складу? Хіба пізнання попередніх періодів розвитку не дало б нам змогу об'єктивніше придивитися до цього нового, проте одного з багатьох періодів неврівноваженості, що має риси, подібні до попередніх, позбавивши його нездорової, таємничої винятковості? Чи часом не одягли ми дозріваючу молодь в таку саму уніформу неврівноваженості та неспокою, як дітей — в уніформу безхмарності та безтурботності, хіба не впливає на підлітків наше переконання? Чи не впливає наша безпорадність на бурхливість цього процесу? Чи не забагато ми говоримо про пробудження життя, світанок, весну, поривання? А от фактичних даних у нас замало.

Що ж переважає: явище загального буйного зростання чи тільки розвитку окремих органів? Що залежить від змін у системі кровообігу, серці та судинах, від зниженої чи якісно зміненої оксидації[79] тканин мозку та їх живлення, а що від розвитку залоз?

Якщо певні явища викликають паніку у молоді, болісно травмуючи, збираючи багатий врожай жертв, ламаючи лави й несучи втрати, це відбувається не з доконечності, а лише тому, що так складається ситуація в нинішніх соціальних умовах, тому що все сприяє саме такому протіканню життя на цій ділянці життєвої орбіти.

Утомлений солдат легко піддається паніці; ще легше, коли він з недовірою дивиться на тих, хто ним командує, підозрює зраду чи бачить нерішучість керівників; ще легше, коли його дратує

неспокій, коли він не знає, де він перебуває, що перед ним, що з флангів і що за ним; а найлегше тоді, коли атака несподівано припиняється. Паніці сприяє й самотність, а вишикувана колона, де всі стоять пліч-о-пліч, зміцнює спокійну відвагу.

Стомлена зростанням самотня молодь без розумного керівництва, молодь, заблукана в лабіринті життєвих проблем, несподівано зустрічається з ворогом, маючи перебільшене уявлення про його нищівну могутність, не відаючи, звідки він взявся, як від нього сховатися та захищатися.

Ще одне питання.

А чи не змішуємо ми патології періоду дозрівання з фізіологією? Чи не вибудовані наші погляди лікарями, які в цьому періоді помічають тільки *maturitas dificilis*, тобто складне, ненормальне дозрівання? Чи не повторюємо ми помилки, якої припускалися сто років тому, коли всі небажані явища у дитини до трьох років пов'язувалися з прорізанням зубів? Те, що залишилося від легенди про «зубки», можливо, через сто років залишиться й від легенди про «статеве дозрівання».

106. Дослідження Фройда[80] щодо сексуального життя дітей заплямували дитинство, проте, чи не очистили вони тим самим юність? Розвіялися улюблені ілюзії про незаплямовану дитячу білість, а отже, й інша болісна ілюзія: ніби раптом «в дитині пробуджується звір і кидає її у бруд». Я включив до тексту цей поширений вислів, щоб якнайсильніше наголосити, наскільки фаталістським є наш погляд на еволюцію сексуального потягу, що так само пов'язаний з життям, як і зростання.

Це зовсім не пляма — імла розпорошених почуттів, якій тільки свідоме або несвідоме збочення передчасно надає форми. Не є плямою й оте невиразне спочатку «щось», яке поволі, упродовж кількох років, щоразу виразніше забарвлює почуття двох статей аж до тієї миті, коли в момент дозрівання сексуального потягу й цілковитої зрілості органів відбувається зачаття нової живої істоти, наступної ланки в низці поколінь.

Статева зрілість: організм готовий без шкоди для себе дати здорового нащадка.

Зрілість сексуального потягу: чітко оформлене бажання нормального поєднання з представником протилежної статі.

У міської молоді статеве життя розпочинається часом раніше, ніж дозріє сексуальний потяг; у дівчат ускладнюється залежно від обставин шлюбу або зґвалтування.

Складна проблема, але тим більш нерозумною є безтурботність, коли дитина нічого не знає, і роздратованість, коли вона про щось починає здогадуватись.

Чи не тому ми брутально відштовхуємо її щоразу, коли питання торкається забороненої теми, щоби в майбутньому вона, ніяковіючи, не насмілилась звернутися до нас тоді, коли почне не лише передчувати, а й відчувати?

107. Кохання. Мистецтво взяло його в оренду[81], припнуло до нього крила і накинуло йому на плечі сорочку божевільного, воно то падало перед ним на коліна, то давало по пиці, саджало на трон й змушувало моргати до перехожих на вуличній панелі, вчинило сто недоречностей поклоніння й приниження. А лиса наука, начепивши на ніс окуляри, визнавала кохання гідним уваги лише тоді, коли могла вивчати його гнійники. Фізіологія кохання може тільки заявити однолінійно, що воно «служить для збереження виду». Цього замало, та й звучить досить убого. Астрономія знає більше, ніж те, що Сонце світить і гріє.

І сталося так, що кохання видається переважно брудним і шаленим, і завжди підозрілим і смішним. Гідною поваги є лише взаємна прихильність, яка завжди настає після народження спільної законної дитини.

Отож ми сміємося, коли шестирічний хлопчик віддає дівчинці половинку власного тістечка; сміємося, коли дівчинка червоніє у відповідь на уклін однокласника. Ми сміємося, коли застаємо школяра за тим, що він пильно вдивляється в її фотографію; сміємося, коли дівчинка підхоплюється з місця, щоб відчинити двері братовому репетитору.

Проте хмара вкриває наше чоло, коли він і вона якось надто тихо граються разом або, борюкаючись, падають розпашілі додолу. Проте ми впадаємо в гнів, коли кохання дочки чи сина стає впоперек нашим намірам.

Ми сміємося, коли час кохання ще далеко, похмурніємо, коли він наближається, й обурюємося, коли плутає наші розрахунки. Ми дошкуляємо дітям насмішками та підозрами, зневажаємо почуття, яке не приносить прибутку.

І вони приховують любов, але кохають.

Він кохає її, бо вона не така гуска, як всі інші, бо вона весела, бо вона не свариться, бо має розпущене волосся, бо в неї немає батька, бо вона така якась мила.

Вона кохає його, бо він не такий, як всі хлопці, бо він не бовдур, бо він кумедний, бо у нього очі сяють, бо має гарне ім'я, бо він такий якийсь милий.

Криються, але кохають.

Він кохає її, бо вона схожа на ангела з ікони в бічному вівтарі, бо вона чиста, а він навмисне був на одній вулиці, щоб побачити повію перед брамою.

Вона кохає його, бо він погодився б оженитися з нею за єдиної умови: ніколи не роздягатися в утій самій кімнаті, що й вона. Цілував би її двічі на рік і тільки в руку, а раз по-справжньому.

Вони пізнають усі відчуття кохання, крім одного, в якому їх брутально підозрюють, суворо картаючи:

— Замість того, щоб крутити роман, краще б ти... Замість того, щоб забивати собі голову коханням, ти б краще...

Чому їх вистежили й цькують?

Чи це так погано, що вона кохає? Навіть не кохає, а просто він їй дуже подобається. Може, більше, ніж батьки? Може саме це і є гріх?

А якби хтось помер? Боже, адже я прошу про здоров'я для всіх.

Кохання в період дозрівання не є чимось новим. Одні — ще діти — вже кохають, інші в дитячому віці вже насміхаються з кохання.

— Ти що, з нею ходиш? Уже тобі показала?

І хлопчик, прагнучи довести, що ні з ким він не «ходить», навмисне підставляє дівчинці ногу або боляче смикає за косу.

Чи не вбиваємо ми в голову передчасну розпусту, коли вибиваємо з голови передчасне кохання?

108. Кажуть: «період дозрівання», ніби всі попередні періоди не були таким самим поступовим дозріванням, то вповільненим, то прискореним. Придивимося до кривої ваги й зрозуміємо втому, незграбність, лінь, напівсонну задумливість, мінливі напівтони, блідість, млявість, безвілля, вередливість, нерішучість, що притаманні цьому вікові, скажімо, великого «неврівноваження», щоб відрізнити його від попередніх.

Зростання є працею, тяжкою працею організму, а умови життя не жертвують задля неї жодною годиною навчального процесу, жодним днем роботи на заводі. А як часто зростання схоже на стан, близький до хвороби, оскільки відбувається зарано, надто раптово, з відхиленням від норми.

Перший період статевого дозрівання є трагедією для дівчинки, тому що її навчили боятися самого вигляду крові. Розвиток молочних залоз бентежить її, тому що її навчили соромитися своєї статі, а груди її викривають, усі ж бачитимуть, що вона — дівчина.

Хлопчик, який фізіологічно переживає те ж саме, психічно реагує інакше. Він з нетерпінням чекає на появу перших ознак вусів, бо це — початок, обіцянка, і якщо він соромиться ламливого голосу й обвітрених рук, то це тому, що він ще не готовий, ще мусить чекати.

Чи ви не помічали, з якою заздрістю і відразою ставляться дівчатка до привілейованих хлопців? Так, раніше, коли її за щось карали, завжди була хоча б тінь провини, а тут за що, чим вона винна, що народилася не хлопцем?

Дівчата раніше починають оформлюватися і радісно маніфестують цей свій єдиний привілей.

— Я вже майже доросла, а ти ще шмаркач. Я через три роки вже можу вийти заміж, а ти все ще будеш сидіти над книжкою.

І милий товариш дитячих забав отримує зневажливу посмішку.

— Вийдеш заміж, та чи тебе хтось візьме? Я й без дружини всього досягну.

Вона швидше дозріває до кохання, він — до любовної інтриги, вона — до шлюбу, а він — до кнайпи, вона — до материнства, він — до поєднання із самицею, «на зразок мух, — каже Купрін, — що на секунду зліпилися на віконній рамі, а потім з дурнуватим здивуванням пошкрябали себе лапками по шиї та й розлетілися навіки»[82].

Тепер давнє протистояння двох статей отримує нове забарвлення, щоб невдовзі знову змінитися, коли вона ховається, а він полює на неї, щоб утвердитися у ворожому ставленні до дружини, яка його обтяжує, яка відбирає його привілеї, а сама їх здобуває.

109. Страхітливе забарвлення отримує колишня прихована неприязнь до оточення дорослих.

Таке часте явище: дитина завинила, розбила шибку. Вона мусить відчувати провину. Коли ми слушно дорікаємо їй, то рідше побачимо каяття, частіше — бунт, гнів у насуплених бровах, у поглядах з-під лоба. Дитина хоче, щоб вихователь ставився доброзичливо саме тоді, коли вона винна, коли вона погана, коли її спіткало нещастя. Розбита шибка, розлите чорнило, подертий одяг — це невдале починання, нехай усупереч застереженням. А як дорослі, понісши збитки через погано обдумане починання, сприймають претензії, гнів, виказування?

Ця неприязнь до суворих і жорстоких дорослих існує тоді, коли дитина вважає дорослих вищими від себе. І раптом дитина ловить їх на гарячому.

Ага, так от що, ось яка у вас таємниця, так от що ви приховували; таки й було чого соромитись.

Дитина чула це й раніше, але не вірила, сумнівалася, це її не обходило. А тепер вона хоче знати, має від кого довідатись, їй потрібна ця інформація для боротьби з дорослими, зрештою, вона відчуває, що вже й сама вплуталася в ці справи. Раніше було так: «Цього я не знаю, а це знаю напевно», а тепер все вже ясно.

Отже, можна хотіти, але не мати дітей; тепер зрозуміло, як дівчина може мати дитину; отже, можна не народжувати, якщо не хочеться, отже, за гроші, отже, хвороби, отже, всі?

А вони живуть і нічого, між собою їм не соромно.

Їхні усмішки, погляди, заборони, побоювання, заклопотаність, натяки — все, що колись здавалося незрозумілим, тепер стає очевидним і жахливо справжнім. Ну гаразд, ми поквитаємося.

Вчителька польської мови пострілює очима в бік математика.

— Йди-но сюди: я тобі щось скажу на вухо.

І сміх злого тріумфу, і підглядання крізь шпаринку, і малюнок палаючого серця на промокальному папері чи на дошці.

Стара причепурилася, старий розпустив хвоста. Дядько бере тебе за підборіддя і каже: «Гарний шмаркач».

Ні, вже не шмаркач. «Я знаю».

Вони ще вдають, ще намагаються брехати, отже, треба їх вистежувати, викривати дурисвітство, мститися їм за роки неволі, за вкрадену довіру, за вимушені пестощі, за видурене зізнання, за повагу з примусу.

Поважати? Ні, зневажати, кепкувати, принижувати. Боротися з ненависною залежністю.

— Я не дитина. Що я думаю, це мої справи. Не треба було мене народжувати. Ти мені заздриш, мамо? Дорослі теж не такі святі.

Або удавати, ніби нічого не знаєш, користуватися тим, що й вони не насміляться сказати, і тільки зневажливим поглядом і напівпосмішкою говорити: «Я знаю», тоді як вуста проказують:

— Не знаю, що в цьому поганого, не розумію, чого ви хочете?

110. Слід пам’ятати, що дитина буває недисциплінована й злослива не тому, що «знає», а тому, що страждає. Коли все гаразд — вона доброзичлива, а от дратівлива втома робить її агресивною і дріб’язковою.

Було б помилкою вважати, що розуміти означає уникати труднощів. Скільки разів вихователь, співчуваючи дитині, мусить приховувати свої добрі почуття, мусить вгамовувати її вибрики, щоб зберегти дисциплінованість у вчинках дитини, хоча в думках її не має. Тут через складні випробування проходить і солідна наукова підготовка, і великий досвід, і рівновага.

— Я розумію і вибачаю, але люди, світ не пробачать.

На вулиці ти мусиш поводитись пристойно, утримуватись від надто бурхливих проявів веселощів, не давати виходу нападам гніву, не робити зауважень та оцінок, виявляти повагу до старших.

Це буває дуже складно, дуже тяжко навіть при добрій волі та напруженні розуму; а чи в батьківському домі дитина має умови для спокійних роздумів?

Коли дитині шістнадцять, батькам уже за сорок, це вік болісних рефлексій, часто вік останнього протесту проти власного життя, це та мить, коли підбиття балансу минулого виявляє явний дефіцит.

— Що я отримую від життя? — запитує дитина.

— А що я від нього отримала?

Передчуття підказує, що й дитина не виграє в цій лотереї життя, проте ми уже програли, а в неї ще є надія, і заради цієї примарної надії вона рветься у майбутнє, байдуже не помічаючи нас під ногами.

Чи пам’ятаєте ви ту хвилину, коли рано-вранці вона розбудила вас своїм зворушливим белькотом? Тоді ми заплатили собі поцілунком за цей клопіт. Так, за пряник ми одержували дорого-

цінну дитячу усмішку. Пінетки, чепчик, слюнявчик, все це таке дешеве, миле, нове, потішне. А тепер все дороге, і псується надто швидко, а навзамін нічого, навіть доброго слова. Скільки черевиків стопче, ганяючись за ідеалом, як швидко виростає, і на виріст носити не хоче.

— Ось тобі на дрібні витрати...

Вона має розважатися, у неї є свої маленькі потреби. І дитина сухо бере від вас гроші, наче милостиню від ворога.

Біль дитини болісно ранить батьків, страждання батьків мимоволі б'ють у біль дитини. Якщо це зіткнення такої сили, то наскільки воно була б сильнішим, якби дитина всупереч нашій волі, сама в самотньому зусиллі не підготувалася потроху до того, що ми не все знаємо, що ми не є всесильні й досконалі.

111. Якщо уважно вдивитися не в сукупну душу дітей цього віку, а в її складові частини, не в спільноту, а в індивідуумів, ми знову бачимо дві діаметрально різні організації.

Ми відшукаємо дитину, яка тихесенько скиглила в колисці, поволі набирала силу, без жодного протесту віддавала печиво, здалеку приглядалася до інших дітей, що гралися між собою, а тепер бунт і біль топить у нічних сльозах, яких ми не бачимо.

Ми відшукаємо іншу дитину, яка кричала до посиніння, якої ані на мить не можна було залишити, яка відбирала в однолітків м'ячик, весь час командувала: «Ну, хто тут грається, швидше беріться за руки!», а тепер нав'язує свою програму бунту і чинить неспокій своїм ровесникам, усьому суспільству.

Я наполегливо шукав пояснення болісної загадки: чому і в суспільному житті дітей, і в житті сумлінна думка так часто мусить ховатися або тихо переконувати, а пиха скрізь здіймає галас; чому доброта виступає синонімом дурості та безпорадності. Як часто розважливий суспільний діяч і сумлінний політик поступається, сам не знаючи чому, а міг би знайти пояснення в словах Єленти[83]:

«Я не вмію відгавкуватися від їхніх наклепів і злостивих зауважень, або розмовляти й обговорювати проблеми з тими, хто на будь-що має приготовану брутальну відповідь альфонсів».

Що робити, щоб у кровообігу суспільного організму могли посісти своє місце активні й пасивні, щоб у ньому вільно кружляли засновки всіх плідних середовищ.

«Я цього не пробачу. Я-то знаю, що робити. Годі бути чемним», — каже активний бунт.

«Облиш. Навіщо тобі це? Може, тобі тільки здається?»

Ці прості речення, вирази чесного вагання або щирого розчарування, діють заспокійливо і мають більшу силу, ніж вишукана фразеологія тиранії, яку застосовуємо ми, дорослі, бажаючи поневолити дітей. Однолітка послухати не соромно, а от дозволити переконати, а тим більше зворушити себе дорослому означає дозволити себе обдурити, ошукати, визнати свою убогість; на жаль, діти мають слушність, не довіряючи нам.

Але як, повторюю, захистити роздум від захланного честолюбства, тихе обмірковування від крикливих аргументів, як навчити відрізняти ідею від «зовнішнього добробуту та кар'єри», як захистити вищу істину від кепкувань, а ідейність юності від досвідченої зрадливої демагогії.

Дитина рішучим кроком вступає в життя, а не в статеве життя, дитина дозріває, а не статево дозріває.

Якщо розумієш, що ти жодної проблеми не зможеш розв'язати сам, без їхньої участі, коли розповіси про все, сказане тут, а після закінчення спільної розмови почуєш:

— Ну, пасивні, ходімте додому.

— Не будь таким активним, бо дам по голові.

— Гей ти, догматичне середовище, віддай мою шапку...

Не думай, що вони кепкують, не кажи: «Не варто...».

112. Мрії.

Гра в Робінзона[84] змінилася мрією про подорожі, гра в розбійників — мрією про пригоди.

І знову реального життя стає замало, адже мрія є втечею від нього. Бракує матеріалу для роздумів і думка поринає в поезію. У мрії спливають почуття, які в реальному житті не отримують виходу. Мрія стає програмою життя[85]. Якби ми вміли її розшифрувати, то побачили б, що мрії збуваються.

Якщо хлопчик із народу мріє про те, щоб стати лікарем, а стає санітаром[86] у лікарні, це означає, що він виконав свою життєву програму. Якщо він мріє про багатство, а закінчує свої дні на жорсткій лаві, то це тільки видимість розбитої мрії: насправді він мріяв не про працю здобуття грошей, а про розкіш неробства; мріяв

про те, щоб сп'яніти від шампанського, а упивався самогоном, мріяв про великосвітські салони, а гуляв у шинках; хотів розкидати золото, а розкидав мідяки. А цей хлопчина мріяв стати ксьондзем, а став учителем, ні, навіть не учителем, а двірником; але він став ксьондзем як вихователь, або ксьондзем як двірник.

Вона була у мріях грізною королевою; та чи не тиранить вона свого чоловіка й дітей, ставши дружиною дрібного чиновника? А інша була у мріях улюбленою королевою; то хіба ж вона не царює в малесенькій народній школі? А ця мріяла про королівську славу; то ж хіба вона не прославилася як чудова, виняткова швачка чи бухгалтерка?

Що штовхає молодь до артистичної богеми? Когось недисциплінованість, когось екзотика, когось поривання, бажання слави чи кар'єри; а ось цей один-єдиний любить мистецтво, тільки він з усього грона є справжнім митцем, тільки він не продасть мистецтва; помер у злиднях, усіма забутий, але він мріяв про перемогу, а не про славу і золото. Перечитайте «Творчість» Золя[87]; в житті значно більше логіки, ніж ми гадаємо.

Вона мріяла про монастир, а потрапила до публічного будинку, проте залишилася сестрою милосердя, яка у вільний від службових обов'язків час доглядає хворих подруг, заспокоює їхні смутки та страждання. Інша все життя хотіла веселощів і принесла веселощі в притулок для хворих на рак, і навіть людина, що не сьогодні-завтра помре, усміхається, слухаючи її теревені, стежачи згаслим поглядом за її життєрадісною фігуркою...

Бідність.

Учений *розмірковує* про неї, досліджуючи, проектуючи, створюючи теорії та гіпотези; юнак *мріє* про те, що будує лікарні, роздає милостиню...

У дитячих мріях є Ерос, до певного часу в них немає Венери[88]. Однобічна формула, що нібито кохання є егоїзмом біологічного виду, є шкідливою. Діти люблять осіб тієї ж статі, старереньких, не бачених ніколи людей, навіть таких, що взагалі не існують. Навіть відчуваючи потяг, вони ще довго закохані не в тіло, а в ідеал.

Потреба боротьби, тиші, гомону, праці, жертовності; бажання оволодіти, використати, домогтися; честолюбство, пасивне наслідування — все це відбито в мрії незалежно від її форми.

Життя втілює мрії, із сотні юнацьких мрій виліплює один монумент реальності.

113. Перша стадія періоду дозрівання: я знаю, але ще не відчуваю, відчуваю, але все ще не вірю, суворо осуджую те, що природа вчиняє з іншими; я страждаю, бо мені це теж загрожує, не маю певності, що зможу цього уникнути. Але я не винен, зневажаючи їх, — я просто боюся за себе.

Друга стадія: уві сні, у напівсні, у мріях, у запалі гри, всупереч моєму опорові, всупереч відразі, всупереч забороні, щоразу частіше і виразніше з'являється почуття, яке до болісного конфлікту із зовнішнім світом додає тягар конфлікту із самим собою. Відкинута думка нахабно повертається знову, як симптом хвороби, як перший прояв гарячки. Існує інкубаційний період сексуальних почуттів, які дивують і лякають, згодом викликають тривогу і відчай.

Згасає епідемія таємниць, які передавалися пошепки, лоскітлива пікантність втрачає привабливість, дитина вступає до періоду сповідей; дружба поглиблюється, прекрасна дружба сиріт, покинутих напризволяще в хащах життя, й вони присягаються, що допомагатимуть один одному, ніколи не покинуть одне одного і не розлучаться в недолі.

Дитина, й сама нещасна, тепер уже підходить до кожного страждання не з вивченою формулою і похмурим здивуванням, а з гарячим співчуттям звертається вона до будь-якої біди, знедоленості. Надто зайнята собою, заклопотана своїми тривогами, вона не може довго співпереживати іншим, але знайде хвилину й сльозину для спокушеної дівчини, побитої дитини, засудженого в кайданах.

Будь-яке нове гасло, ідея і гарна фраза знайдуть в ній чуйного слухача й гарячого прибічника. Книжку не читає, а п'є, як алкоголік, і молиться про диво! Дитячий Бог — казка, пізніше Бог — винуватець, праджерело всілякого нещастя та переступу, той, хто може, але не хоче, — Бог повертається, як могутня таємниця, Бог, прощення, Бог, розум, що височіє над слабкою людською думкою. Бог, тиха гавань в годину урагану.

Раніше було так: «Якщо дорослі примушують молитися, то, вочевидь, і молитва є брехнею; якщо вони картають мого друга, то, мабуть, саме він зможе вказати мені дорогу», бо як же можна їм довіряти? Сьогодні все інакше: ворожа неприязнь поступається місцем співчуттю. Визначення «свинство» стає недостатнім: тут

приховано щось набагато складніше. Але що? Книжка тільки ілюзорно, на мить розвіює сумніви. Однолітки і сам слабкий і безпорадний. І настає хвилина, коли дитину можна здобути знову, вона чекає, вона хоче вислухати.

Що їй сказати? Тільки не про те, як запліднюються квіти й розмножуються бегемоти, не про те, наскільки шкідливим є онанізм. Дитина відчуває, що йдеться про щось значно важливіше, ніж чистота пальців та простирадла, що на терезах опинилися його духовні принципи, вся сукупність його життєвої відповідальності.

Ах, знову бути наївною дитиною, яка вірить, довіряє, не думає.

Ах, нарешті бути дорослим, втекти від «перехідного» віку, бути, як вони, як всі.

Монастир, тиша, побожні роздуми.

Ні, слава, геройські подвиги.

Подорожі, зміна картин та вражень. Танці, розваги, море, гори.

Але найліпше — це смерть; бо навіщо жити, навіщо страждати?

Залежно від того, що вихователь приготував упродовж довгих років, уважно приглядаючись до дитини, він може дати їй програму, як пізнати себе, як здобути перемогу над собою, яких зусиль докласти, як знайти власний життєвий шлях.

114. Буйне свавілля, легковажний сміх, веселощі молодості.

Так, радість, що всі в гурті, тріумф омріяної перемоги, спалах недосвідченої віри, що всупереч реальності ми зможемо перевернути землю.

Нас багато — стільки молодих облич, стільки стиснутих кулаків, стільки здорових ікол, нас не здолати.

Келих вина чи кухоль пива розвіюють рештки сумнівів.

Смерть старому світові, за нове життя, віват!

Але вони не помічають одного, який поглядає на них з-під примружених повік і насміхається: «дурні», вони не бачать і другого, який самими лише засмученими очима промовляє: «бідолахи», не бачать і третього, який прагне скористатися цим моментом і щось започаткувати, скласти якусь присягу, щоб шляхетне піднесення не перетворилося на оргію, не розпорошилося в беззмістовних вигуках...

Часто ми приймаємо колективні веселощі за надмір енергії, а насправді вони є тільки проявом дратівливої нудьги, яка на мить відчула розкутість і перейшла в стан ілюзорного піднесення. Пригадай веселощі дитини у вагоні поїзда, яка, не знаючи, чи довго триватиме дорога й куди вона їде, начебто задоволена новими враженнями, потім вередує через їх надмір і очікування того, що буде далі, і врешті веселий сміх закінчується гіркими сльозами.

Поясніть, чому присутність дорослих «все псує», викликає зніяковіння, вносить вимушеність...

Урочистість, помпезність, серйозний настрій — дорослі так майстерно зворушені, так вживаються в те, що відбувається. А ці двоє поглядають один на одного й душаться, конають від сміху, намагаються стриматись аж до сліз, щоб не вибухнути, і не можуть утриматися від бажання штовхнути свого друга ліктем або пошепки зробити злостиве зауваження, збільшуючи небезпеку скандалу.

— Тільки не смійся. Тільки не дивись на мене. Прошу, не сміши мене.

А після урочистості:

— Який у неї був червоний ніс. У нього краватка перекрутилася. Вони мало не розплившся. А ну, покажи: у тебе так добре виходить.

І весь час говорять, як це було кумедно...

Ще одне:

— Вони гадають, буцімто мені весело. Нехай собі. Це ще один доказ того, що вони нас не розуміють...

Сумлінна праця молодості. Якісь приготування, потужні зусилля, вчинки в ім'я ясної мети, коли потрібно застосувати спритність рук і кмітливість. Тут молодь перебуває у своїй стихії, тут можна побачити здорову веселість і радісне піднесення.

Запланувати, вирішити, втомитися, виконати, сміятися з невдалих спроб і подоланих труднощів.

115. Молодість є шляхетна.

Якщо ви назвете відвагою те, що дитина сміливо перехиляється з вікна п'ятого поверху; якщо ви називатимете добротою те, що дитина віддала кульгавому жебракові золотий годинник, який мама залишила на столі; якщо ви назвете злочином те, що малюк кинув у брата ніж і вибив йому око, тоді згоден, молодь є шляхетна, не маючи досвіду у великій, як половина життя, царині праці для заробітку, соціальній ієрархії і законах життя в суспільстві.

Недосвідчені, вони вважають, що можна виявляти свою доброзичливість або недоброзичливість, повагу або зневагу залежно від власних почуттів.

Недосвідчені, вони вважають, що можна з власної волі зав'язувати й розривати стосунки, зважати на чи відкидати усталені форми, підпорядковуватись ігнорувати загальноприйняті норми.

— Мені все одно, начхати, мене це не обходить, нехай собі говорять, не хочу і все, а що мені до того?

Заледве молода людина полегшено зітхнула, частково вийшовши з-під влади батьків, а тут — на тобі! — нові кайдани.

Тому лише, що хтось багатий чи ясновельможний, тільки тому, що хтось десь щось може подумати чи сказати?

Хто вчить молодь, які компроміси є життєвою необхідністю, а яких можна уникнути та яким коштом, які компроміси можуть завдати болю, але не обкидають брудом, а які є злочином. Хто визначить межі, в яких «лицемірство» є пристойністю, що забороняє плювати на підлогу, сякатися в скатертину, а не переступом.

Ми ж самі говорили дитині:

«З тебе насміхатимуться».

А тепер слід додати: і їсти не дадуть.

Ви скажете: юнацький ідеалізм. Ілюзія, що будь-кого можна переконати і все виправити.

І що ж ви робите з цією шляхетністю? Ви нищите її у власних дітях дощенту й пристрасно клепаєте[93] (розводитеся) про ідеалізм і веселощі абстрактної «молоді», як раніше говорили про невинність, чарівність та любов своїх дітей. І створюється ілюзія, ніби ідеалізм — така сама хвороба, як свинка або вітрянка, що це такий собі невинний обов'язок, як відвідини художньої галереї під час весільної подорожі.

І я був Фарисом[94]. І я бачив картини Рубенса[95].

Шляхетність не може бути ранковим туманом, шляхетність — це сніп проміння. Якщо ми ще на це не здатні, виховуймо тим часом просто порядних людей.

116. Щасливий той автор, який, закінчуючи працю, впевнений: він сказав те, що знає і що запозичив із книжок, оцінив відповідно до усталених взірців. Віддаючи до друку працю, він відчуває спокій-

не задоволення, що його творіння визріло і здатне до самостійного життя. Буває й інакше: автор не бачить читача, який чекає пересічного повчання, готових рецептів і вказівок щодо застосування цих рецептів. Тоді творчий процес стає вслухуванням у власні неоформлені, недоведені, несподівані думки. Тоді закінчення роботи над книгою — холодний підрахунок зусиль, болісне пробудження зі сну. Кожний розділ наче докоряє: його кинули раніше, ніж він оформився. Остання думка книги не є завершенням цілого, й дивує, і дивуєшся: то це все? Далі нічого не буде?

Щось додати? Це означало б почати ще раз, відкинути те, що я знаю, зустрітися з новими проблемами, про які я лише здогадуюсь, написати нову книжку, таку ж незавершену.

Дитина приносить в життя матері дивовижну пісню мовчання. Від кількості годин, які вона проведе поруч із малям, коли воно нічого не вимагає, а просто живе, від думок, якими матір ретельно огортає свою дитину, залежить її сутність, її програма, її сила, її творчість, у тихому спогляданні мати дозріває дитиною до хвилин натхнення, якого потребує праця вихователя.

Не з книжки, а з себе. Тоді будь-яка книжка буде не такою вже й важливою. І якщо моя книжка переконала в цьому, вона зробила свою справу.

То ж пильнуй у мудрій самотності...

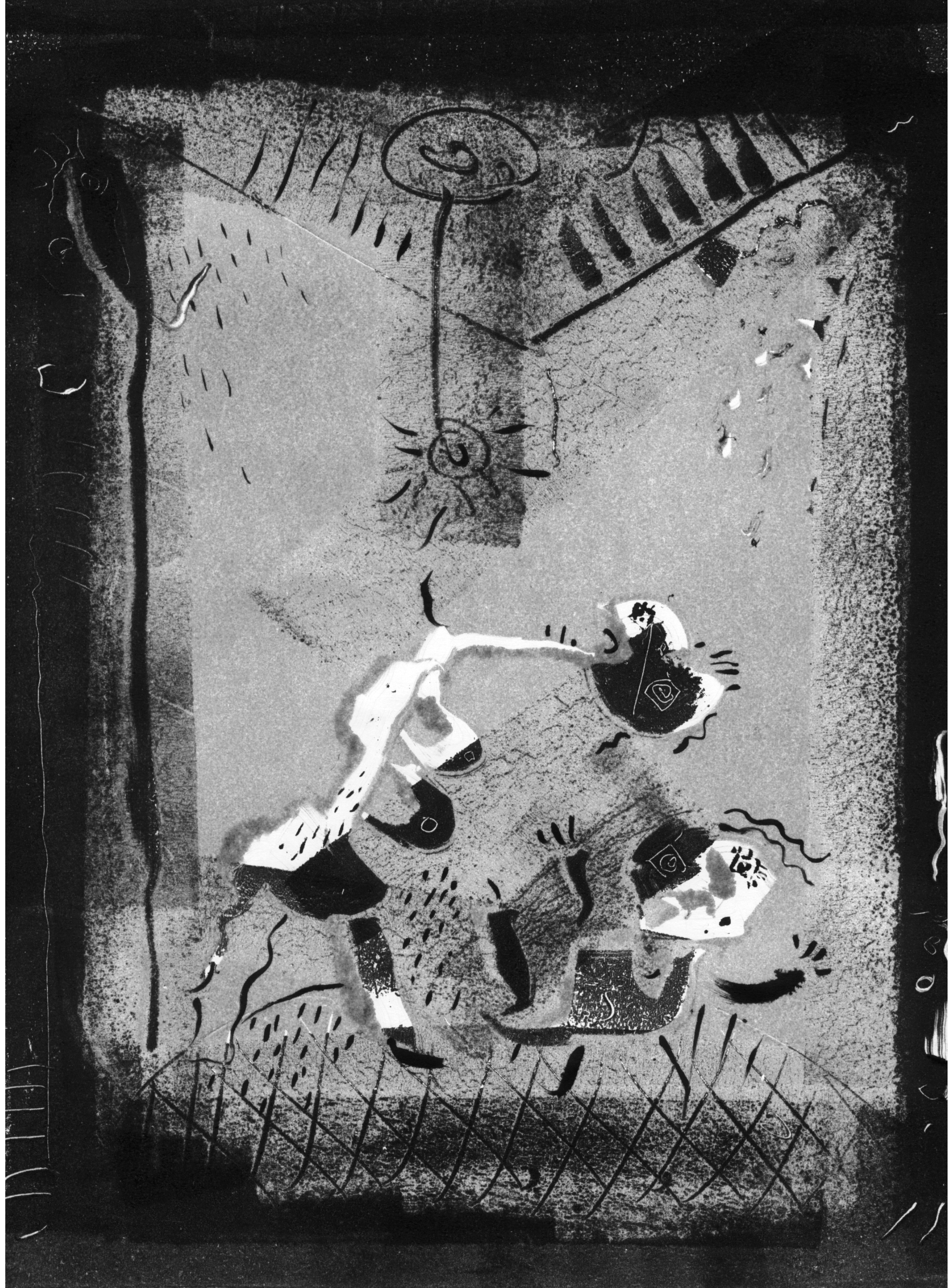

Інтернат.
Літні табори.
Будинок Сиріт

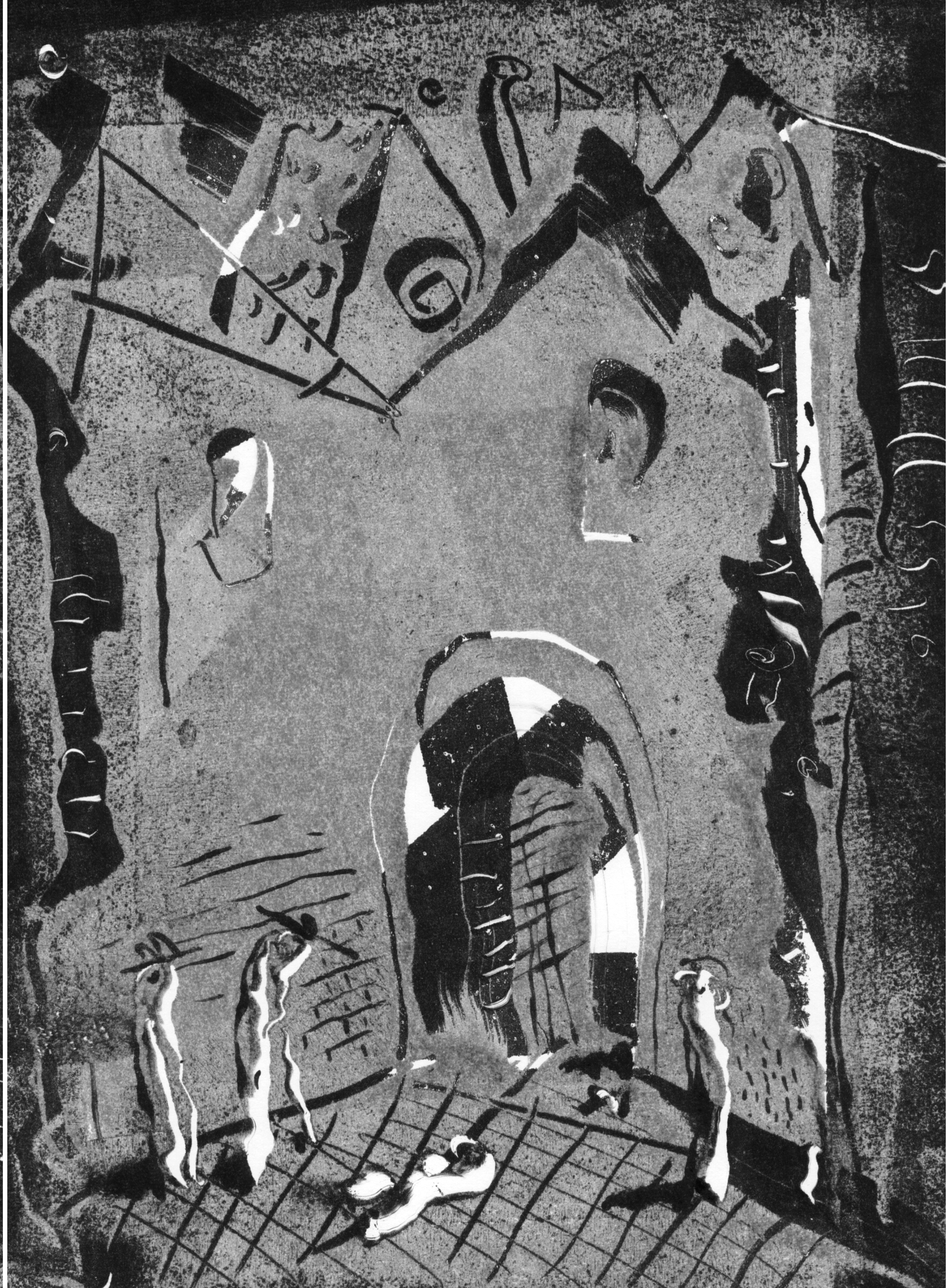

Передмова до другого видання

1. П'ятнадцять років тому я писав в цій книжці:

«Хай будь-які погляди не будуть ані абсолютними, ані незмінними. Хай день сьогоднішній завжди буде тільки переходом від суми вчорашніх здобутків досвіду до більшої завтра... Тільки за цих умов праця не буде ані монотонною, ані безнадійною».

Саме так я думав, саме так я думаю і тепер. Не можу сказати, в чому я став зрілішим, а в чому старшим; що є здобутою довірою до дитини та життя, а що — втраченою ілюзією щодо того, ніби вихователь може умовлянням і впливом вкласти дитину у власне розуміння життя та життєвих обов'язків.

2. Повільно обертається колесо історії. Людина є продуктом території та доби, — додайте до цього запас власного здоров'я, сил, відчуттів, уяви, розуму, здібностей, краси, вміння спілкуватися, узгоджувати різноскеровані бажання свої й чужі.

Можливо, передовсім люди поділяються на типи: homo rapax, vulgaris і тільки певний відсоток — sapiens[92]. Завданням євгеніки[93] буде — підбір позитивних рис, обмеження приросту суспільно негативних осіб. — Хіба закон Менделя[94] не знайшов відголосу вже й у педології[95]?

Одну з форм психічного розладу ми лікуємо шляхом застосування опотерапії (мікседемат-тиреоідин)[96]; чи дослідження внутрішньої секреції[97] залоз не започаткують педагогічної медицини?

3. Кожний живий організм прагне того, щоб йому було добре, уникає болю або отримує від нього задоволення.

Я довго бився над питанням: що саме ми називаємо інстинктом самозбереження? Для щоденного вжитку я з'ясував творчу роль страждання.

Так само взаємини добра і зла, сила та кількість того, що кривдить і руйнує або загоює і творить, — стали темою свідомих пошуків у спостереженні колективного життя.

Асоціативні зв'язки між міркуваннями про нечисленну громаду інтернатських дітей і світом дорослих, його явищами та законами ставали дедалі виразнішими: від самоврядування дітей до парламентів різних країн.

4. Кодекс товариського суду видається мені незавершеною, але успішною спробою уникнення системи покарання і репресій, що повсюдно застосовується. — Кількість негайних, а отже, і випадкових, покарань стала значно меншою.

Тілесні покарання пережили себе. Вони стали зайвими. Можливо, замикання — ув'язнення в багатьох випадках також не потрібне? Зрештою, закон реагує активніше. Уже не вистачає в'язниць для всіх небажаних осіб за всі злочинні дії. Можемо почати з суду над неповнолітніми[98] і молодому деліквентові пробачати (параграфи нижчі від100[99]) або сказати: «Ти зробив неправильно, погано, дуже погано», — не завжди викликати батьків.

Не знаю — я забігаю надто далеко.

5. Яким є моє сьогоднішнє ставлення до дитини й дитячої спільноти пояснює брошура «Право дитини на повагу»[100].

Про те, який у найголовніших рисах має вигляд самоврядування, може пояснити книжечка Марії Фальської «Наш Дім»[101].

Десятиріччя самоврядування, його історія заслуговує на серйозне вивчення. На жаль, я не маю часу — стільки ще потрібно зробити: дошкільний вік, молодь, зрештою, й поточні справи: шкода витрачати кілька років життя на те, щоб оглядатися назад.

Документи містяться в газетах інтернату, звітах засідань груп самоврядування, судових визнаннях, статистиці[102]. Позитивною рисою системи є саме те, що вона дозволяє колекціонувати моменти життя.

Я.К.

Інтернат

1. Я хочу написати книжку про міський інтернат, де сто дітей-сиріт шкільного віку, хлопців і дівчаток, виховуються під опікою нечисленного персоналу, у власній будівлі, при нечисленному штаті допоміжних працівників.

Інтернат не може похвалитися тим, що про нього багато написано[103]. Серед літератури, присвяченої інтернатам, ми зустрічаємо переважно або праці суто гігієнічні, або затяту критику самих засад виховання дітей в колективі.

Я пізнав безбарвні та темні таємниці інтернатського життя в ролі вихователя у спальні, ванній, рекреаційній залі, їдальні, подвір'ї й туалеті. Я не знаю дітей в їх парадному вбранні шкільного класу, я знаю їх у хатньому одязі щоденного життя.

Книжка може зацікавити не лише вихователя в'язниці казарменного типу, якою є інтернат, вона цікава також і для вихователя в'язнів камери-одиночки, якою для сучасної дитини є сім'я.

В інтернаті, так само як у родині, дітей мучать, діти енергійніше намагаються обдурити варту, вирватися з-під уважного контролю — наполегливо і безнадійно борються за свої права.

Я побоююся того, що читач захоче вірити мені — тоді книжка принесла б йому шкоду. То ж попереджаю: дорога, яку я обрав, пробиваючись до мети, не є ані найкоротшою, ані найзручнішою, однак вона є найкращою саме для мене — оскільки це моя власна дорога. Я знайшов її не без труднощів, не без болю, і знайшов лише тоді, коли зрозумів, що всі прочитані книжки, весь чужий досвід і чужі думки брехали.

Видавці друкують часом застарілі афоризми великих людей; наскільки було б краще, якби зробили збірку фальшивих думок, проголошених класиками правди та науки. — Руссо починає «Еміля» реченням, яке спростовує вся сучасна наука про спадковість[104].

2. Книжка має бути якомога стислою, бо я призначаю її передусім для молодого колеги, який зненацька потрапив у вир найскладніших проблем виховання, найзаплутаніших життєвих обставин — і оглушений, розчарований, волає про порятунок.

У нього, бідолахи, немає часу на самоосвіту. Серед ночі його двічі будять: у дитини зуб заболів, вона почала плакати — то ж мусив її втішати й лікувати. Тільки заснув, інший його збудив, приснився страшний сон: мерці, розбійники — хотіли вбити, кинули до річки; отож він знову заспокоював, намагався приспати.

Сонна людина не може читати ввечері товстих праць, присвячених вихованню, бо в неї очі злипаються, бо якщо не виспиться, то буде роздратованою, нетерплячою — не здатною до втілення в життя благодатних засад вченої праці. Тож писатиму коротко, аби не порушувати його нічного відпочинку.

3. І вдень вихователь не має часу на навчання. Ледве сів він почитати, приходить перша дитина зі скаргою, що коли вона писала, сусіда підштовхнув і зробилася клякса — то вона не знає, чи починати все спочатку, чи залишити все, як є, чи, може, видерти аркуш. Друга дитина накульгує: у неї цвях у черевику, не може ходити. Третя питає, чи можна взяти доміно. Четверта просить ключ від шафи. П'ята віддає знайдений носовик: «Я знайшов не знаю, чий». Шоста дає на збереження чотири гроші, які їй дала тітка. Сьома прибігла по носовичок: «Це мій, я тільки на хвильку поклав на вікно, а він відразу забрав».

А он у закутку малий недотепа бавиться ножицями: насмітить, поріжеться — хто йому дав ножиці? Посеред кімнати розігрується жвава суперечка, от-от перейде в бійку — треба відвернути лихо. Та дитина, в якої вночі болів зуб, зараз носиться, мов навіжена, — знову підштовхне когось із тих, хто пише, або чорнильницю скине на підлогу; а серед ночі у неї, може, знову зуб заболить.

Вихователь повинен мати величезне бажання, щоб спромогтися прочитати навіть невелику книжку.

4. Але він не дуже хоче, бо не вірить.

Автор з допомогою численних цитат доведе, що він — людина вчена. Ще раз повторить те, що вже всім відомо. Ті ж самі побожні побажання, теплі побрехеньки, поради, які неможливо виконати. Вихователь повинен... повинен... повинен. Але зрештою в усіх великих та малих справах він сам мусить вирішувати, як знає і вміє, а найголовніше — як може.

— Все це добре в теорії, — втішає сам себе вихователь.

Він відчуває неприязнь до автора за те, що той, сидячи в тиші біля зручного письмового столу, диктує вказівки, не маючи потреби безпосереднього спілкування з рухливою, галасливою, набридливою і недисциплінованою громадою, рабом якої стає кожний, хто не хоче бути її тираном, з якої щодня хтось із дітей так отруює життя, що всі інші з величезними труднощами можуть його упогіднити.

Навіщо його зваблюють міражем великої науки, великих завдань, високих ідеалів, коли він є й буде працівником-попелюшкою?

5. Він відчуває, що втрачає завзяття, яке вкладав у роботу сам, незалежно від чиєїсь проповіді. — Раніше його тішила думка, що він зорганізує гру, приготує для дітей несподіванку. Він прагнув внести в сіре й одноманітне життя інтернату новий, радісний дух. А тепер радіє, коли безнадійно занотує: все без змін. Якщо жодну дитину не знудило, якщо ніхто з дітей не висадив шибку, якщо його ніхто не картав — то день минув добре.

Він втрачає енергію — на дрібні переступи він дивиться тепер крізь пальці, намагається менше бачити, менше знати — хіба що найнеобхідніше.

Він втрачає ініціативу: раніше, коли отримував цукерки, іграшки — вже мав якийсь план якнайкращого їх використання. А тепер він швидесенько роздає ласощі: хай швидше з'їдять, а то знову почнуться суперечки, скарги, претензії. Коли з'являється нове приладдя або предмет, знову треба пильнувати, бо зламають і зіпсують. Якийсь горщик на вікні, картинка на стіні — стільки ще треба зробити, але він цього не знає, не хоче або не може. А зрештою, він уже цього не помічає.

Він втрачає віру в себе. Раніше дня не бувало, щоб він не помітив чогось нового в дітях або в собі. Діти до нього горнулися, а зараз відсторонюються від нього. Чи він досі любить їх? Він стає суворим, інколи брутальним.

І, можливо, невдовзі він буде схожим на тих, для кого хотів бути прикладом, до кого відчував неприязнь за їхню холодність, пасивність і несумлінність?

6. Він незадоволений собою, оточенням, дітьми.

Тиждень тому отримав листа про хворобу сестри. Діти довідалися, з поваги до його суму тихо лягли спати. Він був їм вдячний.

А одного дня прибув новий вихованець. Діти видурили в нього все, що родина дала йому з собою — цукерки, пенал, картинки — погрожували, що як він поскаржиться, поб'ють, — і участь у цій брудній справі брали навіть ті, кого він уважав за порядних.

Обхопить його дитина руками за шию і скаже «люблю» — і просить про новий одяг.

Та сама дитина: то він, розчулений, дивується, звідки в ній стільки тонкої тактовності, глибоких почувань, то викликає відразу хиже віроломство.

Одного разу: хочу, мушу, повинен; а іншого — безнадійне: чи варто?

Теоретичні засновки так переплелися з особистим щоденним досвідом, що він втратив нитку міркувань — і що довше думає, то менше розуміє.

7. Він не розуміє, що відбувається навколо.

Намагається обмежити настанови й заборони до найменшої кількості. Він дає дітям свободу, а вони, незадоволені, бажають більшого.

Хоче вникнути в дитячі клопоти. Наближається до хлопчика, який всупереч своїм звичаям відійшов набік, тихий і байдужий. «Щось трапилось? Чому ти такий сумний?» — «Нічого не трапилося, і зовсім я не сумний», — відповідає той неохоче. Вихователь хоче погладити його по голові, хлопчик сахається.

Ось група дітей веде жваву розмову. Наближається, вони замовкають. «Про що ви тут говорили?» — «Ні про що».

Здається, що його люблять. Але він знає, що з нього кепкують. Довіряють, але завжди щось приховують. — Начебто вірять його словам, але охоче слухають злосливе нашіптування.

Не розуміє, не знає — і відчуває самотність і ворожість, і йому погано.

Як вихователь, радше можеш радіти. Ти вже відкидаєш забобонний, сентиментальний погляд на дитину. Ти вже знаєш, що не знаєш. — Все

не так, як ти думав, а отже, — все інакше. — Ще не усвідомлюючи цього, ти вже шукаєш шляху. —Розгубився? — Пам'ятай: заблукати у величезному лісі життя — не ганьба. — Навіть блукаючи, зацікавлено роздивляйся, і ти побачиш мозаїку прекрасних картин. — Страждаєш? — У стражданнях народжується істина.

8. Будь собою — шукай власний шлях. — Пізнай себе, перш ніж захочеш пізнати дітей. — Усвідом, на що ти здатен, перш ніж почнеш визначати межі прав та обов'язків дітей. — Серед інших дітей ти сам — дитина, яку передусім мусиш пізнати, виховати і вивчити.

Одна з найгірших помилок — уважати, що педагогіка є наука про дитину, а не про людину.

Дитина спересердя раптом ударила, а дорослий спересердя вбив. — У довірливої дитини видурили іграшку, а у довірливого дорослого — підпис на векселі. — Легковажна дитина за десятку, яку їй дали на зошит, купила собі цукерок, а дорослий програв у карти купу грошей. — Немає дітей, є люди; проте з іншою шкалою понять, з іншим запасом досвіду, з іншими потягами, з іншою грою почуттів. Пам'ятай, що ми їх не знаємо.

Недозріла людина!

А ти запитай у старого діда, він тебе в твої сорок років теж вважає недозрілим. — Та що там говорити! Цілі суспільні класи є недозрілими, бо вони слабкі. — Цілі народи плтребують чужої опіки — вони також недозрілі, оскільки у них немає гармат.

Будь собою і чуйно приглядайся до дітей тоді, коли вони можуть бути собою. — Приглядайся і не вимагай. — Бо ти не змусиш жваву, агресивну дитину бути зосередженою й тихою; недовірлива й похмура дитина не стане щирою й відкритою; амбіційна й уперта не буде лагідною та покірною.

А ти сам?

Якщо у тебе немає солідної фігури та міцних легенів, марно намагатимешся гучним голосом встановити тишу. — Маєш добру усмішку та спокійний погляд — не говори нічого: може, вони самі заспокояться? Шукай власний шлях.

Не вимагай від себе серйозності зрілого вихователя з психологічною бухгалтерією в серці й педагогічним кодексом у голові. У тебе є чудовий союзник-чарівник — твоя молодість, а ти закликаєш недолугий досвід, який щось буркоче собі під носа.

9. Не — що має бути, а — що може бути.

Ти хочеш, щоб діти любили тебе, а сам мусиш заганяти їх у затісні, задушливі форми сучасного життя, сучасної брехні, сучасного насильства за допомогою сумлінної, обов'язкової, примусової праці. — А вони не хочуть, захищаються, незадоволені тобою.

Ти хочеш, щоб вони були щирими і добре вихованими, тоді як світські форми життя — брехливі, а щирість є зухвалістю. — Знаєш, що думав той хлопчик, у якого ти вчора запитав, чому він такий сумний? — Він подумав: «Відчепися». — Він уже нещирий; він не сказав тобі того, що думає; тільки неохоче ухилився, і навіть це тебе зранило.

Не можна скаржитись, погано обмовляти когось, а в який же тоді спосіб ти досягнеш утаємниченості в дитячі справи, страждання, гріхи?

Не карати і не нагороджувати. Але ж має бути і розпорядок, і заклик, які вони повинні виконувати. — Дзвоник мусить зібрати всіх на обід; а якщо вони спізняться, не прийдуть, не захочуть?

Ти маєш бути взірцем. Але як устережемося від своїх вад, недоліків, кумедних рис? — Спробуєш їх приховати? — Напевно, це тобі вдасться: і що старанніше ти їх приховуватимеш, то старанніше діти вдаватимуть, що вони їх не бачать і не знають. І тільки якнайтихіше, пошепки вони кепкуватимуть з тебе.

Важко — навіть дуже важко — я згоден! — Але ж труднощі є у кожного, тільки долати їх можна по-різному. — Відповідь буде тільки відносно точною. — Оскільки життя — це не збірка арифметичних задач, де відповідь завжди одна, а способів розв'язання — не більше двох.

10. Забезпечити дітям свободу гармонійного розвитку всіх духовних сил, якомога повніше розкрити приховані можливості, виховувати в повазі до добра, краси та свободи... Наївний — спробуй. Суспільство дало тобі маленького дикуна, щоб ти його обтесав, виліпив, зробив їстівним — і чекає. — Чекає держава, чекає церква, чекає майбутній працедавець. — Всі вони вимагають, очікують, чатують. — Держава вимагає від нього державного патріотизму, церква — церковної віри, роботодавець — чесності, а всі разом — посередності та покори. Того, хто надто міцний — зламає, тихий — знищить, підступний — часом перекупить, бідному завжди закриє дорогу — хто? — ніхто — життя.

Гадаєш, що дитина — це не велика цінність. Сирота — пташеня, що випало з гнізда; помре, ніхто не помітить, могила травою заросте. —

Спробуй — сам переконаєшся — заплачеш. — Прочитай історію притулку Прево[105] у вільній, республіканській Франції.

Дитина має право хотіти, вимагати, бажати — має право виростати й дозрівати, а, дозрівши, приносити плоди. — А мета виховання — не галасувати, не дерти черевики, слухати й виконувати накази, не критикувати, а вірити в те, що всі навколо бажають їй добра.

Гармонія, відвертість, свобода — це заповідь: люби ближнього. Поглянь на світ довкола тебе — посміхнися.

11. Новий вихованець.

Ти його підстриг, зрізав нігті, вимив, перевдягнув — і от він вже схожий на всіх.

Він уже навіть уміє вклонятися, не каже: «хочу», а «дозвольте, будь-ласка»; коли заходить хтось чужий, він знає, що треба привітатись. — Вже він і віршика задекламує на показовому виступі, і взуття почистить; і на підлогу не плюне, і носовичка використає.

Тільки не піддавайся ілюзії, що тобі вдалося викреслити з його пам'яті гіркі спогади, погані впливи, сумний досвід. Ці чисті й чисто одягнені діти ще довго залишатимуться зім'ятими, зболілими, злинялими — є такі гнійні рани, які треба гоїти місяцями, й тоді ще залишаються шрами, які завжди можуть загноїтися знову.

Інтернат сиріт — це клініка[106], де ти можеш зустріти всі недуги тіла та душі при слабкому опорі організму, де хвора спадковість гальмує і перешкоджає одужанню.

Можеш замкнути двері інтернату на всі засуви, однак тобі не стане сили зробити так, щоб не просочувався крізь них злий вуличний шепіт, щоб не протискалися невідфільтровані й жорстокі голоси, яких не заглушить молитовне повторення правил моралі. Вихователь може спустити очі й удавати, ніби він не знає, але тоді діти знатимуть зліснiше.

12. Ти кажеш: я погоджуюся на компроміси, приймаю той дитячий матеріал, який дає мені життя, приймаю всі необхідні умови праці, хоча вони дуже складні. — Але при цьому я хочу свободи в дрібницях, — допомоги й полегшення самої техніки праці.

Наївний! Ти нічого не можеш бажати.

Начальник докорятиме тобі, що на підлозі накидано папірців, що якийсь малий розбишака набив собі ґулю, що халати недостатньо чисті, а ліжка не дуже рівно застелені.

Хочеш віддати якусь дитину, ти вирішив, що це необхідно заради добра решти дітей. Вони просять, щоб ти її не виганяв: може, вона ще виправиться?

У кімнатах холодно, а в більшості твоїх анемічних дітей відморожені пальці. Вугілля, тепло — дорогі, але ж холод виснажує дитину фізично й духовно. — Ні, дітей треба загартовувати.

Ти дивуєшся, чому з двох яєць виходить неповна ложка яєшні. І чуєш різку відповідь, що це не твоя справа.

Колега напевно знав, де лежить ключ від шафи, може, він сам його сховав, а потім навмисне дозволив його шукати. — Коли ввечері він виходить, то залишає спальню без нагляду, не дозволяє втручатися в те, що робиться в його кімнаті, у справи своїх дітей.

Деспотичні примхи й некомпетентність влади, нечесність адміністрації, зла воля й несумлінність товариша по роботі. — Додай до цього ще й невігластво службового персоналу, скандал із прачкою з приводу буцімто кинутого тобою простирадла, з кухаркою про пригоріле молоко, з двірником про затоптані сходи.

Якщо вихователь знайде кращі умови роботи, тим ліпше. — А якщо саме такі, то хай не дивується, не обурюється — а розумно розрахує свої сили та енергію на термін, довший від перших кількох місяців.

13. Інтернат із пташиного польоту.

Галас, рух, молодість, веселощі.

Така мила країнка наївних маленьких людей.

Стільки дітей, а як чисто!

Гармонія однострою, ритм хорового співу.

Звучить команда — й усі замовкають. Молитва — сідають за столи. — Ані бійок, ані сварок.

Промайне симпатичне личко, засяють усміхнені очі. Таке одне худеньке — бідолашко.

Вихователь лагідний, спокійний. — Прибігла до нього якась дитина із запитанням — він відповів. Когось здалеку жартома пальцем насварив — зразу зрозуміли й послухали. — Громадка найвірніших дітей обліпила вас тісним колом.

— Вам тут добре?

— Добре.

— Ви любите пана вихователя?

Вони посміхаються, кокетуючи, схиляють голови.

— Непристойно не відповідати, коли вас запитують. То любите чи ні?

— Любимо.

Радісна робота, вдячні завдання. Дрібні клопоти, дрібні потреби — маленький дитячий світ.

— Візьміть, тут вам пряничкі!

Чемно подякували. Жодна дитина не простягнула руки першою.

14. Випадковий гостю, пильніше придивися до тих дітей, які стоять осторонь.

Десь у затінку похмуро стоїть одна дитина з перев'язаним ганчіркою пальцем. Двоє старших дітей пошепки говорять про щось з іронічною посмішкою й уважно стежать за вами поглядом. А кілька зайнятих своєю справою навіть не знають, що прийшов хтось чужий. Хтось із дітей навмисне вдає, що читає, тільки б до нього не зверталися з традиційним запитанням. — Хтось, користуючись тим, що вихователь зайнятий, тихцем вислизає з кімнати, щоб безкарно побешкетувати.

А ще є такі, хто з нетерпінням чекає, коли ти до них підійдеш, бо хочуть вихователя про щось запитати. Хтось підходить саме для того, щоб їх побачили. Хтось чатує, щоб підійти останнім, щоб побути з вами наодинці, оскільки знає, що вихователь скаже: «Це наш співак, це наша маленька господиня, це жертва трагічної історії».

Під однаковим убранням б'ється сто різних сердець, і кожне з них — своя складність, своя праця, свій клопіт, свій острах.

Сто дітей — сто людей, які не колись там, не ще, не завтра, а вже... зараз... сьогодні є людьми. Не маленький, а величезний світ — не дрібних, а великих, не невинних, а людських — цінностей, чеснот, трагедій, бажань, прагнень.

Замість того, щоб питати, чи люблять вони, запитай краще, яким чином так діється, що слухаються, що панує порядок, що є програма і лад.

— У нас немає покарань...

— Брехня.

15. Які у тебе обов'язки? — Стояти на чатах. — Якщо хочеш бути наглядачем, можеш нічого не робити. Якщо ж ти вихователь, тоді у тебе — шістнадцятигодинний робочий день, без перерв, без свят, день, що складається з праці, яку неможливо ані окреслити, ані помітити, ані контролювати, зі слів, думок, почуттів, ім'я яким — легіон. — Зовнішній лад, видимість пристойної поведінки, дресирування на

показ — потребують тільки твердої руки та численних заборон. І діти завжди є мучениками хвилювань про гадану «користь» для них; у цьому хвилюванні — джерело найтяжчих кривд.

Вихователь, так само як наглядач, добре знає, що, коли дитину вдарити в око, вона може осліпнути, що їй завжди загрожує перелом руки або вивих ноги, але він пам'ятає про численні випадки, коли дитина мало не втратила ока, ледве не випала з вікна, сильно вдарилася й могла зламати ногу, тоді як справжні нещастя трапляються відносно рідко, і — найважливіше — від них неможливо застрахуватися.

Що нижчим є духовний рівень, безбарвнішим моральне обличчя, більшим клопіт про власний спокій і зручність, то більше з'являється наказів і заборон, продиктованих начебто піклуванням про «користь» для дітей.

Вихователь, якому не хочеться мати прикрих несподіванок, який не бажає нести відповідальності за те, що може трапитися, стає для дітей тираном.

16. Тираном буде вихователь, який піклується про моральність дітей.

Хвороблива підозріливість може зайти так далеко, що вже не лише дітей різної статі, не лише кожну пару дітей, яка десь відійшла подалі, а й власні руки дитини здаватимуться нам ворогами.

Якийсь безіменний пан десь, колись продиктував заборону тримати руки під ковдрою.

— Коли мені холодно, коли мені страшно, я не можу заснути.

Якщо в кімнаті тепло, дитина не тільки руки випростає з-під ковдри — вона розкриється зовсім. Якщо їй хочеться спати, вона засне через п'ять хвилин. — Скільки ж їх є, подібних безглуздих підозр, які ґрунтуються на незнанні дитини...

Одного разу я помітив, як двоє старших хлопчиків, таємниче щось шепочучи, водили до туалету малюків, які через певний час поверталися звідти розгублені. — Мені коштувало великих зусиль всидіти на місці й продовжувати писати. — А гра була невинною. — Один із хлопців (він працював у фотографа) завісив халатом коробку від сигар, подібно до того, як майстер закриває свій апарат; тих, хто бажав сфотографуватися, ставили під краном на стіні туалету, й коли малюки з посмішкою на обличчі нерухомо чекали, поки їх знімуть, на слово «три» — їм на голову пускали струмінь холодної води.

Чудовий урок розумної обережності для малюків; облиті водою, вони після першого ж таємничого запрошення вдруге до туалету вже не підуть.

Вихователю, якщо ти надто однобічно піклуєшся про моральність дітей, боюся, з тобою самим не все гаразд.

17. Теоретик поділяє дітей на категорії залежно від темпераменту, типів мислення, уподобань. Практик знає передусім зручних і незручних дітей, посередніх, звичайних, якими займатися не треба, і виняткових, на яких ти витрачаєш багато часу.

Незручні діти: наймолодші, нижче середнього віку, найстарші — критичні й уперті; недолугі, товсті та слабкі, невгамовні та набридливі.

Дитина, яка вже нудиться, яка виросла з режиму інтернату, яку принижує загальний розклад спальні, їдальні, молитви, гри, прогулянки.

Дитина, в якої гній з вуха тече, утворилася виразка, ніготь злазить, очі сльозяться, голова болить, висока температура, кашель.

Дитина, яка повільно одягається, миється, зачісується, їсть. Її ліжко застелено останнім, рушник повішено в останню чергу, на її тарілку й чашку треба чекати; вона затримує прибирання спальні, витирання столу, відправлення посуду на кухню.

Дитина, яка щохвилини звертається із запитанням, скаргою, претензією, плачем, не любить товариства дітей, нав'язливо горнеться до тебе, завжди чогось не знає, про щось просить, щось їй потрібно, має розказати щось важливе.

Дитина, яка відповідає брутально, яка образила когось з персоналу, посварилася, побилася, кинула камінь, навмисне щось зламала або порвала, яка каже: «Не хочу».

Вразлива й вередлива дитина, якій завдає болю навіть дрібне зауваження, похмурий погляд чи холодна байдужість — як покарання.

Симпатичний розбишака, який заб'є тобі камінчиками умивальник, гойдатиметься на деревах, відкрутить кран, засуне заслінку, відкрутить дзвоник, замаже стіну синім олівцем, подряпає цвяхом підвіконня, виріже на столі літери. Він страшенно винахідливий і непередбачуваний.

Все це крадії твого часу, тирани твого терпіння, каталізатори твого сумління. — Ти борешся з ними, хоча знаєш, що вони не винні.

18. О шостій діти встають. — Ти повинен сказати їм тільки одне: «Діти, вставайте». І більше нічого.

Насправді ж, якщо сотні дітей сказати, щоб, вони вставали, вісімдесят зручних встануть, одягнуться, вмиються, й будуть готові до

сигналу на сніданок. Але вісьмом ти муситимеш повторити ці слова двічі, п'ятьом — тричі. — На трьох — гримнути. — Двох треба розбудити. — У однієї дитини голова болить: хвора чи тільки прикидається?

Дев'яносто дітей одягаються, але двом ти маєш допомогти, бо не встигнуть. — У однієї перекрутилася зав'язка, у іншої відморожено палець і вона не може взути черевик. У когось зробився вузол на шнурку. Хтось комусь заважає застелити ліжко. Хтось не хоче віддати мила, хтось штовхається або обливається під час вмивання, взяв чужий рушник, наляпав на підлогу. Хтось натягнув правий черевик на ліву ногу, не може застібнути халатик, бо ґудзик, бач, відірвався; хтось забрав блузку, вона щойно була тут. — Хтось плаче: це його миска, він завжди в ній миється; але той сьогодні прийшов перший.

Вісімдесят дітей з'їли за п'ять хвилин, десятеро проковтнули за хвилину, а двома ти був зайнятий майже півгодини.

Те саме буде завтра, тільки вже інша дитина щось загубить, інша нездужатиме, інша погано застелить ліжко.

Те саме буде через місяць, через рік, через п'ять років.

19. Ти мав сказати тільки: «Діти, вставайте», — не більше. А все одно не встиг би.

Не встиг би, якби хтось один із послужливих дітей не знайшов кинутої десь зав'язки чи блузки, а ще хтось не приніс би запасного капця для відмороженої ноги, а ще хтось не розв'язав би вузлика.

Бо зав'язка була так захована, що за нею треба було лізти під ліжко, а запасного капця треба було принести з дальньої кімнати, а над тим вузликом твій помічник працював довго, спочатку намагався підчепити його нігтем, потім зубами, потім гвіздком, який вчора десь знайшов, і нарешті, спеціально позиченим шилом.

Ти не можеш не помітити, що одна дитина частіше губить, інша частіше знаходить, одна робить вузли, а інша розв'язує. Одна часто хворіє, а інша — завжди здорова. Ця дитина потребує допомоги від тебе, а інша допомагає тобі. — Припустимо, що ти не відчуваєш жалю до перших і вдячності — до других.

Проте сьогодні тяжко прокидається саме та дитина, яка вчора ввечері надто довго розмовляла в спальні. Проте молодший краще застелив своє ліжко, ніж старший. Проте саме той хлопчик, у якого болить горло, вчора пив воду з крану, хоча ти його попереджав, що

вода холодна, а він спітнів. — Сам подумай, що ти скажеш, хоча ти знаєш, розумієш, погоджуєшся, пробачаєш.

Бо чим більше незручних дітей, тим більше з шістнадцяти годин щоденної праці поглинатимуть дрібні клопоти, тупцювання на одному місці, бурчання, і менше залишиться часу на те, що підносить і ушляхетнює — читай: «вихователь зобов'язаний».

Менше часу й менше сил...

20. Допомога, яку діти надають вихователю, може бути абсолютно безкорисливою. Допомагає, тому що хоче, допомагає, тому що сьогодні хоче, а що буде завтра — не знає.

Проте подібний помічник, примхливий, честолюбний і чесний, робитиме не все. У нього швидко опустяться руки, коли він зустріне несподівані ускладнення, образиться, коли вихователь виявить незадоволення, він сумнівається, а отже , запитує, вимагає контролю і вказівок. Він не кинеться з допомогою, яка йому набридла; треба його розшукати, зробити так, щоб він повірив, що може допомогти, треба його заохотити; якщо його попросити, він все зробить залюбки, а якщо наказати — нічого не захоче робити. На нього не можна покладатися, бо він може підвести саме тоді, коли буде тобі потрібен найбільше.

Наглядач без труднощів знайде собі серед дітей іншого помічника. Спритний, енергійний, нахабний, брехливий і корисливий, той сам кинеться допомагати, повернеться, якщо його відштовхнули, якщо треба, виросте з-під землі, з півпогляду відгадає твоє бажання, виконає кожне доручення, візьметься за будь-яку справу.

Якщо він зробить роботу погано, викрутиться, збреше, якщо його насварити, вдаватиме повну покору. Такий завжди відрапортує: «Все гаразд».

Якщо, не звертаючи уваги на «дрібні» справи й клопоти дітей, несумлінний, бездарний або втомлений вихователь передасть свою владу такому помічникові-черговому, то цей черговий її візьме і зможе легко замінити вихователя. З дитини, яка шукатиме, гукатиме, принесе, прибире, нагляне, нагадає — знає, чула, скаже, — невдовзі він стане справжнім заступником.

І тут з'являється не невинний шкільний підлабузник, а грізний фельдфебель[107] інтернату-казарми.

21. Черговому легше порозумітися з групою дітей, ніж дорослому. Оскільки наглядач[108], якщо й вдарить, то не з усієї сили, якщо погро-

жуватиме, то стримано, якщо покарає, то за провину. — А дитина-наглядач вдарить не в спину, а в голову або в живіт, бо так більше болітиме, загрожуватиме не покаранням, а чимось начебто наївним: «Почекай, як будеш спати вночі, то я тебе фінкою заріжу», він холоднокровно звинуватить невинного і змусить признатися в тому, чого не робив: «Скажи, що це ти з'їв, взяв, зламав», — і малюк тремтячим голосом скаже: «Так, це я зламав, це я вкрав».

Дитячий загал боїться його більше за вихователя, тому що черговий знає все, він постійно з ними. Непоступливі ненавидять його, рідко коли мстяться, частіше перекуплюють.

Тепер уже маленький тиран має своїх помічників і заступників. Уже він сам нічого не робить, тільки наказує, доносить на непоступливих і за все відповідає перед владою.

Треба розрізняти: це не фаворит, не улюбленець, це справжній помічник, сірий кардинал-доноситель. — Він дбає про зручності для хазяїна, і хазяїн терпить його, хоча знає, що той бреше, обдурює, використовує, але й обійтися без нього не може, та й зрештою, він чекає на кращу посаду.

22. Підступні та таємничі погрози заступають собою заборонені бійки, явні та галасливі.

— Почекай, я панові розкажу. Почекай, я тобі вночі надаю.

Це звучить як магічні закляття, якими спритний і підступний змусить до мовчання, поступок, покірності молодших, слабших, дурніших, чесних.

Туалет та спальня — дві вільні території, де обмінюються таємницями, де концентрується підпільне життя інтернату. І дуже помиляються вихователі, коли думають, що спальня і туалет потребують лише однобічної пильності.

Мені відомий випадок, коли хлопчик вночі підповзав до ліжка свого ворога і щипав його, тягав за вуха, за волосся, застерігаючи:

— Тихо лежи, бо коли крикнеш і розбудиш пана, тебе виженуть.

Я знаю випадок, коли хлопчикові навмисно вночі наливали у ліжко воду, щоб наглядач підклав йому ганебну клейонку.

Я знаю випадок, коли черговий сильно, аж до крові обкорнав нігті товаришам, які йому не подобались. — Інший черговий навмисне зробив холодну ванну хлопчикові, з яким він посварився.

Терор злих сил може вкорінитися в інтернаті, отруюючи атмосферу, поширюючи моральні епідемії, скалічуючи та спустошуючи душі. — І тільки в атмосфері брехні, примусу, приховування, утисків, насильства, тихих розправ, фальшивих доносів, страху й мовчання, в атмосфері, насиченій міазмами морального гниття, виникає епідемія онанізма та кримінальних вчинків.

І вихователь, потрапивши до подібної клоаки, тікає, а якщо не може втекти, затаюється.

23. Діти швидко помітять, що вихователь-наглядач щось приховує від начальства, що йому подобаються ті, яких похвалили, що на неприязнь наражаються ті, з вини яких вихователь почув неприємне зауваження.

Між вихователем-наглядачем та дітьми укладається неписана угода: будемо разом удавати, ніби все відбувається якнайкраще, будемо приховувати, якщо раптом «щось таке» станеться.

І вже мало що долітає до затишного кабінету директора, а за стіни закладу взагалі нічого не виходить. — Діти скоюють недозволені й неприпустимі вчинки, він це терпить через нездарність або свідоме недбальство.

Можливо, саме тому інтернатські діти такі несміливі й мовчазні, вони охоче відповідають тільки на найпростіші запитання: «Чи тобі тут добре, чи ти слухняний?», і зберігають тактовну мовчанку тоді, коли «можуть проговоритися». Можливо, саме тому інтернат ніби позначений якоюсь похмурою таємницею, а розмова з дитиною, яка раз у раз намагається за допомогою поглядів порозумітися з вихователем, є вимушеною та неприємною?..

У третій частині цієї книги я розкажу, як в організації Будинку Сиріт ми забезпечили себе допомогою дітей, яка не давала поганих наслідків, як ми запровадили гласність у житті інтернату.

24. День пересічних, буденних клопотів і копіткої метушні має своїх зручних і незручних дітей, так само їх має і день показу, день урочистого ярмарку.

Для вихователя, який навчає співам, зручною дитиною є та, яка має найдзвінкіший голос, для вихователя, що займається з дітьми гімнастикою, — найспритніша. Перший думає про успіх хору, другий — про відкритий турнір.

Здібні, виховані, сміливі діти прославляють заклад під час парадного візиту, добре представляють свій заклад, добре свідчать про вихователя; а вродлива дитина підносить букет шанованій особі.

Чи може вихователь не бути їм вдячний? — Що з того, що хтось заспівав, зіграв на скрипці, талановито виконав свою роль у спектаклі? — Це не його заслуга. — І повний мук сумління чесний вихователь всупереч собі самому приховує розчуленість.

Чи це правильно? — Чи може обдурити удавана байдужість, а якщо так, то чи не кривдить вона? Для дитини це важливий, урочистий, пам'ятний день — трохи ошелешена, а більше настрашена серед чужих людей, серед численних поважних осіб — вона біжить до того, хто їй близький, бо вона найбільше цінує його похвалу, домагється її, має на це право...

Не дозволяй їй вихвалятися, але ти повинен вирізнити її...

А що ж тоді буде з приписом про беззастережну рівність усіх дітей? — Але ж цей припис — брехня.

25. У вихователя-практика є діти, які дають йому радість розчулення, винагороджують його за працю, це діти неділі його власної душі — улюблені абсолютно незалежно від цінності та користі, яку вони приносять.

Мила, бо вродлива; мила, бо життєрадісна, бо весела, бо приваблива, бо усміхнена; мила, бо тиха, поважна, зосереджена й насуплена; мила, бо маленька, незграбна й розхристана; мила, бо критична, смілива й бунтівлива.

Залежно від духовного обличчя та ідеалів вихователя, різні діти будуть йому близькі та дорогі.

Одна дитина подобається своєю енергією, друга розчулює добродушністю, третя пробуджує спогади власного дитинства, четверта — велику тривогу про її майбутнє, у п'ятій лякає її високій політ, у шостій — покірна заляканість. Але серед цих багатьох симпатичних дітей одну дитину ти любиш, як найближчу істоту, якій бажаєш найкращого, сльози якої найбільше болять тобі, про дружбу якої ти дбаєш найбільше, від якої хочеш, щоб вона тебе не забула.

Як це сталося — коли? — Ти не знаєш. — Це прийшло раптом, без жодного приводу — неочікувано — як кохання.

Не приховуй почуття: усмішка, звучання голосу, погляд все одно тебе зрадять.

А решта дітей? — Не бійся, що вони нарікатимуть; адже й у них є свої улюбленці.

26. Молоді та чуйні вихователі схильні полюбити оту, найтихішу, загублену в натовпі дитину зі смутком в очах і тугою в душі. Саме до цих, забутих, у тіні, звертаються вони з гарячим почуттям, прагнуть здобути їхню довіру, саме від них чекають визнань. — Що відчуває, про що думає цей ангел з опущеними крилами?

Всі діти дивуються. І за що його любити, коли воно таке дурненьке. Тепер піднесеного так високо улюбленця, на якого раніше не звертали уваги, коли він став на дорозі іншим, свідомо й цілеспрямовано переслідують. Йому заздрять, бо з вибором не пощастило.

Вихователь починає нерівну боротьбу за свого улюбленця — й програє. — Помітивши помилку, він його намагається злегка, трохи відсунути від себе. — Дитина зрозуміла, відійшла, дивиться сумно, ніби з докором, своїми вологими очима. — Вихователь страждає, сердиться на себе й на дітей.

О поете, якби ти знав, що в цієї поетичної дитини у величезних очах із довгими віями є тільки одна таємниця — таємниця схильності до туберкульозу — може б ти замість того, щоб чекати, коли вона розкриє душу — чекав би, коли вона почне кашляти, а замість поцілунків давав би їй риб'ячий жир з гуаяколем[109]. І їй, і собі, і дітям ти заощадив би багато прикрих хвилин.

27. Буває так, що ти полюбив дитину без взаємності. Вона хоче грати в м'яча, у війну, бігати наввипередки, а ти прагнеш її приголубити, обійняти, попестити. Це її дратує, злостить і принижує — вона або ухиляється від зайвої чулості, або обіймає тебе за шию й просить про новий одяг. — Це твоя провина, а не її.

Трапляється так, що прихильності однієї дитини домагається кілька осіб персоналу; тоді маленький фаворит майстерно маневрує, щоб нікого не образити. Бо ти дозволяєш їй пізніше лягати спати, сестра-хазяйка замінить їй подерті панчохи, а кухарка почастує яблуком або родзинками.

Буває, що влюблива або розбещена дитина отримує задоволення від пестощів. Вона любить гладити руку, бо м'якенька, скаже, що твоє волосся пахне, поцілує у вухо або в шию, або по черзі перецілує кожний коханий пальчик. Розплющ очі: це любосні пестощі.

Еротичні почуття живуть в дитині. Природа наказала життю зростати й розмножуватися; цей закон охоплює й людину, й тварину, й рослину. Сексуальне почуття не виростає несподівано й з нічого; воно ще дрімає, але його тихий подих ти вже відчуваєш. Вже є й рухи, й притуляння, й поцілунки, й дитячі ігри — приховано або відверто чуттєві.

Проте вихователю не потрібно ані підводити очі до неба, ані в здивуванні сплескувати руками, ані з обуренням відхрещуватися від цього.

Дай життю дитини розгін, щоб вона не нудьгувала, дозволь їй бігати і галасувати, спати стільки, скільки вона захоче; і сексуальне почуття проростатиме спокійно, без бруду і шкоди.

28. Дослідницьке око науки помітило сексуальний первень у почуттях батьків[110]. Під його вплив потрапляє мати, коли годує немовля, так само й батько, коли тулить до губів холодні руки мертвої дитинки.

Невинно погладити дитину по обличчю або волоссю, поправити ковдру, навіть молитися за її щастя, поки вона тихо спить, біля колиски — це нормальний прояв здорового еротичного почуття, а якщо залишати дитину під наглядом служниці й отримувати найвище задоволення в даремній балаканині в кав’ярні — це збочення.

Для звироднілого почуття ці відчування є надто слабкі, вже невловимі. Тоді матір обсипатиме поцілунками ніжки, спинку й животик дитини, щоб відчути те саме, що здоровій жінці дає легкий дотик. Не вистачає дотику цнотливого-чуттєвого, вона жадає любосного.

Ти дивуєшся — може, навіть не хочеш мені вірити? Можливо, я сказав про те, що ти сам передчував, про що сам здогадувався, проте гнівно відкидав?

Бо не знаєш, що інстинкт розмноження в його найрізноманітніших проявах існує в проміжку між найвищим творчим натхненням і найганебнішим злочином.

Ти повинен усвідомлювати свої почуття до дітей і контролювати їх, тому що тебе, хто не лише виховує дітей, а й виховується ними, можуть розбестити й самі діти.

Чотири стіни будинку, школи, інтернату приховують похмурі таємниці. Інколи кримінальний скандал на мить блискавкою кине на них світло. І знову западає морок.

В узаконеному насильстві, яке припускає сучасне виховання дитячих душ — в неволі, таємниці та беззаперечній підвладності — напевно ховаються свавілля й злочин.

29. Вихователь-апостол. Майбутнє народу. Щастя прийдешніх поколінь.

Але де ж у цьому моє власне життя? Моє власне минуле, моє власне щастя, моє власне серце?

Я роздаю думки, поради, застереження, почуття, роздаю їх щедро. Коли щомиті підходить інша дитина, щоразу з іншою вимогою, проханням чи запитанням, забираючи час, думку, розчулення, — інколи болісно відчуваєш, що, будучи сонцем для цієї громади, остигаєш сам, що, світячи, сам втрачаєш промінь за променем.

Все для дітей, а що для мене?

Вони стверджуються у знанні, досвіді, моральних вказівках, нагромаджують запаси — а я витрачаю. — Як надалі розпорядитися запасом власних духовних сил так, щоб не стати банкрутом?

Припустімо, що у вихователя немає власної молодості, яка вимагає свого, сім'ї, яка сковує його, матеріальних клопотів, які його непокоять, фізичних недуг, які йому дошкуляють. — Цілковито відданий святій справі виховання, він не може не мати почуттів. — Як вберегти їх від розчарувань?

А коли він повертається додому, який має бути його домом, хіба, не маючи змоги сердечно всіх привітати, не має він права усміхнутись комусь одному? Коли ввечері він іде зі спальні, не маючи змоги ніжно з усіма попрощатися, хіба хоча б інколи він не має права вирізнити одного чи двох окремою фразою: «Спи, синку, спи, малий розбишако». Хіба, картаючи за дрібну провину, він не має права виразніше пробачати поглядом, коли з вуст злітають гіркі докори?

Якщо він навіть помиляється й обрав не найкращу дитину, то що з того? — Розчулення, яке вона дає, покриє собою цілу низку прикростей; отриманою від улюбленої дитини усмішкою, він наділить багатьох.

Можливо, є вихователі, яким всі діти однаково байдужі або ненависні, але немає таких, яким всі діти були б однаково милими та дорогими.

30. Припустімо беззастережну рівність. Немає зручних і незручних, приємних і неприємних. Для всіх однакові шматки хліба і порції супу, однакова кількість годин сну і гри, однакова суворість і поблажливість — обов'язкова форма одягу, однакові порції, режим, почуття.

Всупереч явній недоречності, припустимо, що так має бути. — Жодних привілеїв, жодних винятків, жодного вирізнення — бо це псує.

І навіть тоді вихователь має право робити помилкові вчинки, відповідаючи за наслідки помилок, яких він припустився.

Листи Песталоцці про перебування в Станці[111] — це найпрекрасніший твір вихователя-практика.

«... Один із моїх найулюбленіших вихованців зловжив моєю любов'ю і дозволив собі на несправедливу погрозу щодо іншого; це мене обурило; я дав йому відчути своє незадоволення досить суворо».

Дивно: великий Песталоцці мав улюбленців, проймався гнівом...

Він помилився, надто довіряючи або надмірно вихваляючи; і сам у першу чергу залишився покараним: розчарувався.

Інколи дивуєшся, як швидко і страшно вихователь мусить нести покарання за зроблені помилки. — Він повинен чуйно їх коригувати.

На жаль, іноді, у найважливіших справах він не може цього зробити.

31. Тихіше! Не галасуйте!

Діти дають вихід тільки частині своєї енергії, що сидить у горлі, в легенях, в душі, тільки частині крику, що сидить у м'язах. Слухняні діти придушують цей крик до меж витривалості.

Тихо — це галас шкільного класу.

— Не можна галасувати під час обіду.

— Не галасуйте в спальні.

Діти галасують аж до розчулення тихо, бігають аж до сліз обережно, щоб не відсунути столу — обминають одне одного, відступають — аби не виникла сварка, аби чогось не сталося; бо знову почують оте ненависне: «Тільки без галасу».

І на подвір'ї кричати заборонено, оскільки це непокоїть сусідів. — А єдина їх провина полягає в тому, що в місті кожний метр землі дорого коштує.

— Ви не в лісі, — цинічне зауваження, брутальне знущання над дитиною, що вона не може бути там, де має бути.

Дозвольте їм побігати лукою і не буде жодного вереску, а тільки приємне щебетання людського птаства.

Якщо не всі, то значна більшість дітей любить рух і гомін, від свободи руху й крику залежить їхнє фізичне та моральне здоров'я. — А ти, знаючи про це, мусиш нагадувати:

— Сидіть спокійно — і тихо.

32. Ти завжди робиш ту саму помилку — поборювання справедливого дитячого опору.

— Я не хочу!

Я не хочу йти спати, тому що, хоча годинник і пробив відповідну годину, вечір пахне, усміхається пасмом неба, всіяного зорями. — Не хочу йти до школи, бо вночі випав перший сніг і так весело на світі. — Не хочу вставати, бо холодно, сумно. — Не хочу обідати, бо хочу закінчити партію в паланту. — Не проситиму вибачення у вчительки, бо вона покарала мене несправедливо. — Не хочу робити уроків, бо читаю «Робінзона». — Не надіну коротких штанців, бо з мене сміятимуться.

Мусиш.

Бувають накази, які ти віддаєш, тому що наказали тобі, сердито — але й сам не впевнений у тому, що вони потрібні; а не виконати не можна.

Слухайся вже не лише мене, який зважує кожний наказ перед тим, як його віддати, а й тих, численних і безіменних, чиї закони жорстокі та несправедливі.

— Учись, шануй, вір.

«Я не хочу» — це крик дитячої душі, а ти мусиш його засуджувати, бо сучасна людина живе не в лісі, а в суспільстві.

Мусиш — інакше буде хаос.

Що лагідніше ти подолаєш опір, то краще, чим швидше й ґрунтовніше, тим менш болісно забезпечиш необхідну дисципліну колективу — й досягнеш мінімуму необхідного порядку. — І горе тобі, якщо ти — лагідний — не зможеш цього зробити.

Без організації, серед недисциплінованості, тільки нечисленні, виняткові діти можуть нормально розвиватися, а десятки пропадуть.

33. Є помилки, яких ти припускатимешся завжди, тому що ти людина, а не машина.

Коли ти сумний, стомлений, коли щось тебе мучить чи прикро вразило, ти помічаєш в дитині рису, яка дорослих робить злими та шкідливими: фальшивість, холодний розрахунок, мерзенну пиху, жалюгідну підступність, хижацьку жадібність — чи не вчиниш щось необдумано?

Не збігається кошторис. Щохвилини заходить інша дитина, хоча входити до канцелярії дітям буцімто заборонено. Останнім входить хлопчина, що несе мені в дарунок букетик: букет викидаю у відчинене вікно, а його за вухо виводжу за двері.

Навіщо примножувати приклади нерозумних і брутальних вчинків...

Але дитина пробачить. Образиться, розсердиться — подумає — і дуже часто перекладе провину на себе. — Кілька вразливих дітей уникатимуть зустрічей із тобою, коли ти сердитий або зайнятий. — Пробачать, якщо знають про твоє добре ставлення до них.

Це не якась надприродна інтуїція дитини, що знає, хто її любить, — а чуйність залежної істоти, яка мусить ґрунтовно пізнати тебе, оскільки її добробут перебуває в твоїх руках. Так само і службовець-невільник довго приглядається й розмірковує про шефа, поки дізнається про всі його звички, уподобання, примхи, оті смикання губ, рух рукою, блиск очей. — І він знає, коли просити про підвищення або відпустку, інколи слушної хвилини він терпляче очікує довгі тижні. — Дайте їм незалежність, і вони втратять цю спостережливість.

Дитина вибачить нетактовність, несправедливість, але вона не прив'яжеться до вихователя, якщо він педант або сухий деспот. А будь-яку фальшивість дитина з незадоволенням відштовхне або візьме на кпини.

34. Не вдається уникнути помилок, які випливають через укорінення затертих слів, загально прийнятих вчинків, через звичне ставлення до дітей, як до нижчих істот, що не відповідають за свої вчинки й такі забавні у своїй наївній недосвідченості.

Легковажно, жартома, зверхньо ти ставитимешся до їхніх турбот, мрій, запитань — завжди когось болісно вразиш.

Дитина має право вимагати поваги до свого суму (навіть якщо це втрата якогось камінчика), бажання (навіть якщо йдеться про прогулянку без пальта, коли на дворі мороз), запитання (навіть якщо воно видається недоречним). — Ти не співчуваєш її втраті, коротким «не можна» відкидаєш її прохання, одним лише «який же ти дурненький» перекреслюєш будь-який сумнів.

Чи ти знаєш, чому хлопчик хотів надягти пелерину в спекотний день? — Тому що в нього гидка латка на коліні панчохи, а в саду буде дівчинка, в яку він закохався...

У тебе немає часу, ти не можеш бути весь час напоготові, все обдумувати, відшукувати приховані мотиви начебто безглуздого бажання, заглиблюватись у таємниці недосліджених сфер дитячої логіки, фантазії, пошуків правди — нахилитися до її прагнень і уподобань.

Ти будеш припускатися цих помилок, тому що не помиляється тільки той, хто нічого не робить.

35. Я надто запальний. Олімпійський спокій і філософська рівновага — не для мене. — Це погано. — Що ж робити, коли я не можу?

Коли господар-життя облає мене, немов економа, я гніваюся, що дитина-раб не розуміє, з якими труднощами я добуваю для неї кайдани бодай на одну ланку довші, хоча б на один грам легші. — Я бачу опір там, де не можу поступитися. Як службовець я кажу: ти повинен, а як природознавець: ти не можеш. — То, як сільський парубок, я серджуся, що скотина лізе в шкоду, то, як людина, тішуся тим, що діти — живі. — Я по черзі стаю то ключарем в'язниці, який пильнує за порядком, спущеним циркуляром[112], то рівний поміж рівними, такий самий невільник серед товаришів, бунтую проти деспотії закону.

Коли розбиваю лоба об задачу, яка мені не під силу, коли чую віщування небезпечних явищ, яким не можу запобігти, сам уже — і страх, і передбачення, помічаючи безтурботність і довірливість дітей, я відчуваю гнів болю або сердечне співчуття.

Коли я помічаю в дитині безсмертну іскру божого вогню, блиск неслухняної ідеї, гідність гніву, запальне поривання, осінній смуток, солодку жертовність, лякливу гідність, хоробрий, радісний, сповнений віри, наступальний пошук причини й мети, наполегливі спроби, суворий порух сумління — я падаю на коліна, тому що я гірший, слабкий і боязкий.

То хто ж я для вас, як не баласт вільного польоту, як не павутиння для ваших барвистих крил, як не ножиці, що мають кривавий обов'язок обтинати буйні поривання?

Я стою впоперек вашої дороги або топчуся безпорадно, бурчу, набридаю, перемовчую, переконую нещиро — безбарвний і смішний.

36. Гарний вихователь відрізняється від поганого тільки кількістю зроблених помилок, завданих образ.

Є помилки, які хороший вихователь робить тільки раз і, оцінивши їх критично, більше не повторює, він довго пам'ятає про свою помилку. Якщо вихователь вчинить неправильно, нетактовно — у стані перевтоми, всі свої зусилля він скерує на те, щоб автоматизувати дрібні, проте набридливі дії, оскільки знає: щось відбувається не так тому, що у нього немає досить часу. Поганий вихователь провину за власні помилки приписує дітям.

Гарний вихователь знає, що варто поміркувати над дрібним епізодом, бо в ньому криється проблема, — не нехтує нічим.

Гарний вихователь знає, що він робить на вимогу переможної влади, панівної церкви, що має силу традиції, прийнятого звичаю, під залізними вимогами обставин. Він знає, що наказ корисний для дітей лише тому, що навчає прогинатися, коритися, розраховувати, привчає до компромісів майбутнього, коли діти стануть дорослими.

Поганий вихователь вважає, що діти справді повинні не галасувати, не бруднити одяг, сумлінно зазубрювати граматичні правила.

Розумний вихователь не відчуває себе ображеним тому, що не розуміє дитини, а розмірковує, шукає, розпитує дітей. Вони самі навчать його, щоб він їх надто не мучив, — аби тільки він хотів учитися.

37. «У мене немає покарань», — говорить вихователь, й інколи він сам не підозрює, що покарання у нього не лише є, а й дуже суворі.

Немає темного карцера, але є ізоляція й позбавлення свободи. — Він тільки поставить дитину в куток, посадить за окремий стіл, не дозволить відвідати сім'ї. — Відніме м'яча, магнітик, картинку, пляшечку від парфумів — отже, існує конфіскація власності. — Заборонить лягати спати разом зі старшими, не дозволить у святковий день надягти нове вбрання — отже, існує позбавлення особистих прав та привілеїв. — Нарешті, хіба не можна вважати покаранням, коли він показує дитині свій холод, неприязнь, незадоволення?

Ти застосовуєш покарання, ти лише пом'якшив або змінив їхні форми. — Діти бояться незалежно від того, чи це покарання велике, маленьке, чи тільки символ покарання. — Ти розумієш: діти бояться, є дисципліна.

Адже можна бити різками любов до себе, — почуття дитини, як раніше били різками тіло.

38. Я нікого не караю, я тільки пояснюю дитині, що вона зробила погано.

Як поясниш?

Скажеш, що якщо вона не виправиться, ти будеш змушений її виключити. Наївний, ти погрожуєш смертною карою. Ти його не виключиш: та дитина, яку ти виключив рік тому, була хвора, ненормальна, а цей хлопчик — здоровий, славний розбишака, з нього виросте гідна поваги людина; ти тільки хочеш його налякати. — Ба, і

нянька не віддасть дитину дідові, не відведе її до лісу, щоб її там вовки з'їли — вона теж тільки погрожує.

Викличеш опікунів, щоб з ними порозмовляти: це ще більш рафінована загроза.

Погрожуєш, що дитина спатиме в коридорі, їстиме на сходах, що надягнеш їй слюнявчик — ти завжди погрожуєш покаранням на щабель вищим від тих, що бувають насправді.

Інколи погрози виглядають якимись невизначеними, неконкретними:

— Останній раз тобі кажу. — Побачиш, це погано закінчиться. — Ти врешті-решт дограєшся. — Більше я тобі повторювати не буду: можеш робити, що хочеш. — Зараз я за тебе серйозно візьмуся. — Сама невичерпність подібних виразів доводить, наскільки часто їх уживають, додам: і надуживають.

Дитина часом вірить, завжди напіввірить:

— Ой, що зі мною буде?

Не покарав, а якщо покарає, то коли — як? Острах перед невідомим, неочікуваним.

Якщо ти покарав, то на другий день дитина вже віддалилася від болісного переживання, наблизилася до примирення, до того, щоб забути. — Прокидаючись на другий день після погрози, дитина, можливо, наблизилася до миті тяжкої розплати.

Погрозами можна утримувати міцну дисципліну, думати — ставлячись до цього діла некритично, — що існує м'який спосіб покарань, тоді як невиконана погроза є великою карою.

39. Існує помилкове, засноване на поверховому спостереженні, переконання, що дитина швидко забуває про свій сум, образи, рішення. Тільки-но плакала, а вже сміється. Щойно посварилися, а вже граються разом. Годину тому обіцяла так не робити, й знову бешкетує.

Насправді це не так: дитина довго пам'ятає образу, нагадає тобі про те, як ти скривдив її рік тому. Вона не тримає даного нею слова, тому що не може.

Дитина бігає і грається, бо піддалася загальним веселощам; але в тиші, за книгою, ввечері перед сном вона знову повернеться до тривожних думок.

Іноді помічаєш, що якась дитина тебе уникає. Не підходить із запитанням, не всміхнеться, проходячи поруч, не зайде до твоєї кімнати.

— Я думав, що ви ще сердиті на мене, — відповість на твоє запитання.

Із зусиллям ти пригадаєш, що тиждень тому за дрібну провину ти сказав хлопчикові щось відносно неприємне дещо підвищеним тоном. І горда або вразлива дитина серед тиші непомітно пережила багато прикрих хвилин.

Дитина пам'ятає.

Вдова в глибокій жалобі забудеться на мить у жартівливій розмові й голосно розсміється; та раптом зітхне: «Ах, я сміюся, а мій бідний чоловік помер». Вона знає, що так треба. Ти швидко навчиш цьому мистецтву дітей; тільки суворо скажи, чому це ти так веселишся, коли повинен розкаюватись і сумувати — послухається. — Мені багато разів доводилося бачити, як дитина, яка брала жваву участь у грі, зустрівши мій похмурий погляд, відразу ж робила винувату міну. «Ой, правда, не можна гратися, коли на тебе гніваються».

Запам'ятай: є діти, які вдають байдужість: хай він не думає, що я боюся, переживаю, пам'ятаю. Якщо покарання було розраховане на їхнє підкорення, честь наказує — не зважати. Так буває з дітьми, які, мабуть, найбільше відчувають і довго пам'ятають.

40. Немає покарань, тільки нагінка, тільки нагадування, тільки слова. — Але якщо в цьому слові приховується бажання осоромити.

— Поглянь, на що схожий твій зошит? На кого ти схожий? Добре ж ти себе показав. Погляньте, що він зробив.

А публіка — товариші — зобов'язані іронічно посміхатися, показувати свій подив, зневагу. Так роблять не всі, чим вони чесніші, тим стриманіше виявляють несхвалення.

Існує інший спосіб покарання — не звертати увагу й виявляти розчарованість, яка принижує дитину:

— Ще не з'їв? — Знову останній? — Знову забув?

Погляд, сповнений докору, помах руки, розпачливе зітхання.

Порушник, відчуваючи провину, опускає голову, іноді, сповнений бунтарського духу й неприязні, зиркає з-під лоба на зграю, що його цькує, щоб у вільну хвилину показати кому треба.

— Дай мені це, — частіше за інших повторював один із хлопців.

Я досить гостро насварив його за цю погану звичку. — Через рік, коли записувалися прізвиська дітей, я почув відлуння своєї

нетактовності: серед інших дітей хлопчик мав найобразливіше прізвисько: «Дайменіце-жебрак».

Висміювання — це суворе, болюче покарання.

41. Ти звертаєшся до почуття.

— Це ти так мене любиш? Так ти дотримуєшся своїх обіцянок?

Лагідне прохання, сердечний докір, поцілунок, як завдаток бажаного виправлення, нарешті дитина змушена дати нову обіцянку.

І залишаєш дитину з тяжким почуттям у душі: зобов'язана добротою, великодушним пробаченням, вона відчуває свою безпорадність, часто не вірячи в можливість виправлення, вона знову клянеться собі виправитись, збирається ще раз вступити у вирішальний бій зі своєю запальністю, зі своїми ліноцами, неуважністю — із собою.

— А що буде, коли я знову забуду, запізнюся, вдарю, зухвало відповім, загублю?

Інколи поцілунок накладає пута, тяжчі, ніж різка.

Хіба ти не помічав, що коли дитина один раз щось накоїть після даної нею обіцянки виправитися, начувайся, бо після першої буде друга, третя провина.

Так виявляється біль понесеної поразки і неприязнь до вихователя, який змусив до нерівної боротьби, підступно вирвавши обіцянку. — Якщо ти знову звернешся до дитячого сумління, до почуття — дитина із силою тебе відштовхне.

На її гнів ти відповідаєш бурхливим гнівом — криком. Дитина не слухає, але розуміє, що ти викидаєш її зі свого серця, забираєш добре до неї ставлення. Чужа, самотня — навколо порожнеча. А ти в нестямі застосовуєш до неї всі покарання: і погрози, і докори, і кпини, і справжні репресії.

Подивись, з яким співчуттям дивляться на неї товариші, як лагідно вони намагаються її заспокоїти:

— Та він тільки так сказав. Не бійся — це нічого: не переживай — він забуде.

І все це обережно, щоб вихователь не побачив, щоб не отримати штурхана бунтівної жертви.

Щоразу, коли я робив «великий скандал», крім неприємного осаду я ясно відчував: я скривдив одну дитину, але багатьох навчив великої чесноти: солідарності в горі. — Маленькі невільники знають, як це боляче.

42. Іноді, розпікаючи дитину, читаєш в її погляді сто бунтівливих думок.

«Може, ти думаєш, що я забув. Я добре все пам'ятаю».

Дитина, погано вдаючи каяття, говорить тобі неприязним поглядом: «Не моя провина, що у тебе така гарна пам'ять».

Я:

— Я довго терпів. Я чекав, коли ти виправишся.

Вона:

«Ой, як шкода. Не треба було чекати».

Я:

— Думав, може, ти нарешті отямишся. Але я помилявся.

Вона:

«Якщо ти такий розумний, то не повинен помилятися».

Я:

— Через те, що я тобі пробачаю, ти думаєш, тобі все можна?

Вона:

«Зовсім я так не думаю. — Коли це нарешті скінчиться?»

Я:

— Довше з тобою просто не можна витримати.

Вона:

«Балакай, балакай, ти сьогодні злий, мов хрін, тому й причепився до мене...»

Інколи під час болі дитина виказує дивовижний стоїцизм[113].

— Скільки разів я тобі повторював, що не можна стрибати на ліжках, — гримаю я. — Ліжка не призначені для гри. Для гри у нас м'ячі, головоломки...

— Які це головоломки? — з цікавістю запитує порушник дисципліни.

Замість відповіді дав йому по руках...

Іншим разом, після бурхливої розмови, він мене питає:

— Пробачте, чому, коли хтось сердиться, то робиться червоний?

Поки я підвищував голос і напружував розум, щоб навернути його на правильний шлях, він досліджував, як змінюється під впливом афекту колір мого обличчя. Я поцілував його — він був чарівний.

43. Діти праві, коли ненавидять загальні звинувачення.

— З вами по-доброму не можна... Знову починаєте... Якщо ви не виправитеся...

Чому за провину одного або кількох мають відповідати всі?

Якщо привід для грози подав малий цинік, він буде задоволений: замість того, щоб отримати повну порцію гніву, він отримав тільки частку. — Чесна дитина буде прикро вражена, побачивши стільки невинних жертв свого переступу.

Інколи грім падає на певну групу дітей: хлопці нічого не варті — або, навпаки: дівчатка у нас вічно щось накоять, і найчастіше: «старші замість того, щоб показувати приклад... подивіться, як добре себе поводять молодші».

Крім справедливого гніву невинних, ми змушуємо ніяковіти тих, кого вихваляємо, які самі знають про свої численні гріхи, пам'ятають, як їх самих сварили. І нарешті, ми є свідками злої перемоги малих насмішників: «Ага, от бачите, беее».

Одного разу я хотів винятково показово відреагувати на нез'ясовану крадіжку. Я зайшов до спальні хлопців, коли вони вже засинали, і, вдаряючи в такт своїм словам по спинці ліжка, гучним голосом проказав:

— Знову крадіжка. Це повинно закінчитися. Шкода праці на виховання злодіїв...

Ту ж саму, досить довгу промову я повторив у спальні дівчаток.

На другий день хлопчики вели з дівчатками таку розмову:

— І у вас теж кричав?

— Аякже.

— Казав, що всіх вижене?

— Казав.

— І бив кулаком по ліжку?

— Бив з усієї сили.

— А по чиєму ліжку? У нас по Манюсіному.

Щоразу, коли я виступав із загальними звинуваченнями, я засмучував найчесніших і роздратовував усіх, я сам себе робив смішним в очах найкритичніших: «Це нічого, нехай трошки посердиться — для здоров'я добре».

44. Хіба вихователь не розуміє, що значна частина покарань є несправедливою?

Бійка.

— Він мене перший ударив. — Бо він дражнився... Взяв, а віддавати не хотів. — Я тільки пожартував... Він мені заважав, він забруднив. — Це не я, він мене штовхнув.

І ти покарав або обох (чому?), або старшого, що повинен поступитися молодшому (чому?), або того, хто випадково сильніше вдарив. — Ти покарав, тому що не можна битися. — А чи можна скаржитися?

Вилив, перекинув, розбив.

— Я ненавмисне.

Дитина повторює твою власну думку: ти кажеш, що треба пробачати, якщо хтось ненавмисне завдасть їй шкоди.

— Я не знав... Я думав, що можна.

Спізнився, тому що... знаю, але...

Ці слушні приводи ти відкидаєш, як викрутаси. Це подвійна образа: ти й не віриш дитині, хоча вона говорить правду, й несправедливо її покарав.

Інколи часткова заборона через якийсь випадок стає абсолютною. А інколи вона перестає бути забороною.

У спальні не можна галасувати, але можна розмовляти тихим голосом. Якщо тобі весело, ти сам розсмієшся над невинним жартом, коли ти втомлений, припиниш звичайне базікання перед сном суворим зауваженням:

— Досить уже цієї балаканини... Ні слова більше... Хто ще раз заговорить...

Не можна заходити до канцелярії, але діти заходять. Саме сьогодні у тебе кошторис за місяць, тобі потрібен спокій. — Хлопчик не знав, тож він зайшов і відірвав тебе від роботи. — Якщо його навіть не вивели за вухо, а тільки сказали:

— Чого ти тут вештаєшся? Забирайся негайно звідси.

То й так — твій гнів буде незаслуженою карою.

45. Під час гри в м'яча він розбив шибку — ти пробачив, тому що шибки рідко розбиваються, тому що не знаєш, хто саме завинив, тому що ти не любиш карати.

Але коли розбивається уже четверта шибка, коли її вибив незмінний урвиголова, за яким ще є гріх поганої оцінки в школі — ти караєш його криком, погрозою, злістю.

— Я ненавмисне, — відповідає він сміливо, а ти переконаний, що пихато.

Четверта шибка... бешкетник... поганий учень... ледацюга... та ще й відповідає так... Вихователю, я тебе запевняю, що ти даси йому по руках. — Але ж дитина не може зрозуміти, вона не може миритися з

тим фактом, що ти покарав її для прикладу, що вона, як менш вразлива, є зручним медіумом для застосування ефективнішого покарання, що ти покарав не за цей єдиний факт розбитої шибки, а за всю сукупність її діяльності.

Дитина знає, що дітям А, В, С — ти пробачив, а його ти несправедливо покарав...

Ти зробив інакше: забрав м'яча.

— Не можна гратися в м'яча.

Несправедливо: покарання стосується десятків невинних дітей.

Ще м'якше: попереджаєш, що якщо ще раз виб'ють шибку, ти забереш м'яча: ти несправедливо застосовуєш покарання — погрозу для всіх тоді, коли винних буде четверо.

Та й із тих чотирьох не всі будуть винними, тому що один розбив шибку, яка вже була трохи тріснутою, другий не розбив всієї, а тільки самий ріжечок, третій справді розбив, але його штовхнули, і власне кажучи, насправді винен той четвертий, який завжди зробить щось таке, що вас розлютить.

46. Ти безумовно пробачив. Гадаєш, що зробив правильно. — Ти помиляєшся.

«От якби я це зробив», — думає один.

«Йому все можна, — думає другий, — бо пан вихователь його любить».

Знову несправедливо.

Є діти, для яких зморшка на чолі або суворе зауваження чи навіть лагідне «ти мене засмутив» — уже виявляється достатнім покаранням. Якщо ти хочеш пробачити, діти мусять розуміти, чому ти так робиш, і пробачена дитина хай теж розуміє, що їй не можна робити більше, ніж всім іншим. Інакше ти її збаламутиш, розбестиш, віддаси на розтерзання ображеній у відчутті своїх прав громаді. Ти припустишся помилки; і вона, і діти покарають тебе.

Забудь на мить про чотири розбиті шибки (а точніше — про дві, бо одна шибка уже була тріснута, а в другої відбили тільки ріжечок). Забудь і спробуй розібратися, скільки груп обговорює і коментує цей випадок. У кожній групі хтось формує громадську думку на твою користь або проти тебе.

Праве крило стверджує, що шибки дорогі, що у вихователя будуть неприємності від управління, тому що там скажуть: він занадто добрий

і діти його не слухаються, й порядку немає: треба було суворіше покарати.

Ліве крило (прибічники гри в м'яча):

— Нічим уже погратися не можна — все забороняють. Як тільки хтось щось зробить, відразу крики, погрози, скандали. Не можна ж цілий день сидіти, мов опудало.

І тільки центр сприймає все мирно та спокійно.

Не посміхайся поблажливо: це не жарт, не дрібниця — це справжнє життя дітей у казармах.

То що ж, раз і назавжди, принципово й у будь-якому випадку відмовитись від покарань і дати дітям повну свободу?

А якщо сваволя когось із дітей обмежує права загалу? Бо свавільний і сам не вчиться й решті не дає, власного ліжка не застелить і чужі розкидає, закине кудись своє пальто й одягне чуже — що тоді?

47. «Скаржитись погано, я не дозволяю скаржитись».

А що робити дитині, якщо її обікрали, якщо образили її батька або матір, обмовили перед товаришами, якщо їй погрожують, намовляють на поганий вчинок?

Скаржитись погано. Хто освятив це правило? Чи діти це почули від поганих вихователів, чи, може, вихователі перейняли його від поганих дітей? Оскільки це правило зручне для поганих і найгірших.

Тиху й безпорадну дитину будуть кривдити, дурити, грабувати, а волати про допомогу, вимагати справедливості не можна. Кривдники тріумфують, скривджені страждають.

Для несумлінного, безпорадного вихователя зручно не знати, що відбувається серед дітей, бо він нехтує їхніми суперечками, бо він не вміє розумно розсудити їх.

«Найкраще буде, якщо вони самі помиряться». І там, де йдеться про власну зручність, довіра вихователя до дітей сягає настільки далеко, що він вірить у їхній розум, досвід та справедливість, що в такій важливій сфері залишає їм свободу дій.

Свободу? — Та ні: битися не можна, сваритися не можна, навіть вивести когось із гри ти не дозволиш, відсунутися не даси. — Хтось розсердився на товариша і просто не хоче спати з ним поруч, сидіти разом за столом, ходити в одній парі. Це ж таке слушне, таке природне бажання — не можна.

Діти сварливі? — Неправда — вони й поступливі, й поблажливі. — Вдивись-но уважно в умови їхньої праці та співіснування. —

Спробуй сорок службовців посадити в одній кімнаті, тримати їх п'ять годин на незручних лавах за відповідальною роботою під безупинним контролем начальника — вони одне одному очі видряпають.

Вслухайся у скарги дітей і досліджуй, тоді ти знайдеш способи, як багатьом допомогти і відновити справедливість. Сусід штовхнув ріжок мого зошита, що виступав за стіл, і зробилася бридка лінія через всю сторінку, або сталеве перо дряпнуло папір, розбризкавши чорнило. — Ці скарги найчастіше зустрічаються в класі.

48. Особливий характер мають скарги під час шкільної перерви.

— Він не дає гратися — заважає.

Перерва робить деяких дітей здичавіло напівпритомними. Вони бігають, стрибають, штовхаються: безглуздий вереск, хаотичні рухи, безвідповідальні вчинки. Дитина біжить, безцільно штовхає тих, хто йде, вимахує руками, кричить, нарешті б'є першого-ліпшого. Зверни увагу, як часто дитина, яку штовхнули або вдарили, гнівно відвернеться — нічого не скаже — відійде.

Є діти, які без жодної причини не залишать у спокої того, кого зачепили. «Відійди, облиш», — це для них своєрідний пароль, щоб якраз не відходити. Інші діти їх не люблять і зневажають за брак гордості й тактовності — і вони спричиняють скарги.

— Ми граємося, а він... Він завжди... Як тільки ми починаємо гратися, він відразу...

Дитина, що звинувачує бешкетника, гнівається, перебуває в стані афекту, голос виявляє розпач. — Перерва коротка, шкода кожної цінної миті, а він отруює, краде хвилини волі.

Пам'ятай, що до тебе звертається тільки в крайньому випадку виведена з терпіння, безпорадна дитина, яка не бажає вступати в бійку. — Вона даремно витрачає час, наражається на сувору або недбалу відповідь. — У тебе має бути рефлекторна, звична фраза — це заощадить тобі розумову працю.

— Заважає? Поклич його сюди, — кажу я.

Часто на тому все й закінчується. Йшлося про те, щоб відігнати того, хто заважає: побачивши, що товариш іде скаржитись, він ховається — отже, мети досягнуто.

Якщо дитина, яка скаржилась, повертається: «А він не хоче йти», — тоді я кажу грізно: «Скажи йому, щоб прийшов негайно».

Взагалі-то діти скаржаться рідко й дуже неохоче. Якщо певний відсоток скаржиться часто, слід це питання вивчити, подумати, чому. — Ти ніколи не зрозумієш дітей, якщо нехтуватимеш їхніми скаргами.

49. «Скажіть, будь ласка, а можна... чи можливо так зробити, щоб... чи ви дозволите?»

Мені здається, що вихователь, який не любить скарг, так само не терпить прохань. Однак, прагнучи й тут знайти точну причину цієї нелюбові, він спирається на правило, яке проголошує:

«Усі діти тут мають рівні права. Жодних винятків, жодних привілеїв».

Чи це правильно? — Може, тільки зручно?

Необхідність часто відповідати на запитання дітей словами «не можна — я не дозволяю — це заборонено» є для вихователя неприємним обов'язком. — Коли здається, що ми зменшили кількість заборон та наказів до мінімальної кількості, нас дратує, що діти вимагають нових поступок. І інколи, визнаючи слушність дитячого прохання, ми забороняємо, тому що одне задоволене прохання викликає цілу низку прохань багатьох дітей. — Ми прагнемо досягти ідеалу, щоб діти визнали доконечність окресленої межі й не бажали від нас більшого.

Якщо ти все ж таки зобов'яжешся не лише відкидати прохання, а й вислуховувати (а це тяжкий обов'язок), якщо будеш записувати їх і сортувати — ти переконаєшся, що бувають часті, щоденні бажання, а бувають — геть виняткові.

Набридливі прохання про зміну місця за столами виникають постійно. Ми дозволили дітям змінювати місця раз на місяць. — Про цю дрібну реформу можна було б написати величезну монографію, стільки в ній позитивних сторін — а ми зробили це винятково через набридливі прохання.

Горе дітям і вихователю, якщо тому вдасться придушити кожне не регламентоване правилами бажання. Завдяки їм, так само як завдяки скаргам, ти пізнаєш більшість таємниць дитячої душі.

50. Окрім дітей, які звертаються до вихователя у своїй власній справі, є ще прохання, які передаються через посланців.

— Він питає, чи можна, чи ви йому дозволите?

Тривалий час мене з багатьох причин дратував подібний рід відвідувачів.

Часто такими посланцями бувають діти, у яких своїх справ вдосталь, чиї часті звертання вже встигли надокучити; вони переважно приходять невчасно, коли ти поспішаєш, коли ти зайнятий, коли у тебе кепський настрій, прохання найчастіше бувають такого роду, що відповідь може бути тільки негативна; це створює начебто протекційну систему: чи не припише посланець собі заслугу прихильного рішення; нарешті, в цьому проглядає якась пиха: прийди сам, потурбуйся, а не проси за себе через адвоката.

Безплідність боротьби з проханнями подібного роду примусила дошукуватись глибших причин цього явища. І я ці причини знайшов.

Я помітив загальнолюдську, не лише дитячу, витонченість душі.

Різка відповідь не ображає того, хто виступає посередником у чужій справі. Саме той, хто просить, а не зацікавлена особа, бачить неприязне обличчя, неприємну гримасу, нетерплячий помах руки. Зацікавлений отримує лише відмову.

Мені доводилось бачити, як справжній проситель приглядався здалеку, який ефект викличе його прохання, готовий на перший виклик з'явитися сам для безпосередніх пояснень.

Коли в Будинку Сиріт ми запровадили систему письмового порозуміння з дітьми — кількість прохань через посланців значно зменшилася. Ми зазвичай почали користуватися відповіддю:

— Хай напише, що він хоче й чому.

51. Аж до нудоти часто повторюється наказ ex cathedra[114] відповідати на запитання дітей. І бідний вихователь, беззастережно вірячи в це правило, вступає у конфлікт із власним сумлінням, бо він не може, не вміє, не має терпіння постійно відповідати на запитання. Йому й на гадку не спадає, що чим частіше він змушений короткою відповіддю: «Не набридай» відкараскуватися від маленького причепи, тим кращий він вихователь.

— Чи я добре написав, почистив черевики, помив вуха?

Якщо перший запитує тому, що у нього виникають сумніви, то наступні прагнуть тільки звернути на себе увагу, перервати розпочату роботу, отримати додаткову похвалу.

Є важкі запитання, на які краще не відповідати взагалі, ніж викручуватися поверховим, незрозумілим поясненням. Дитина зрозуміє пізніше, коли буде вивчати фізику, космографію, хімію. — Вона зрозуміє, коли вивчатиме фізіологію. — А цього ніхто не знає, навіть дорослі, навіть учитель — ніхто не знає.

Слід зважати на саму дитину, зосереджену чи неуважну, на спрямованість запитання: що це — беззмістовна цікавіть чи бажання розв'язати проблему, таємницю природи, етичну задачу, що не залишають її в спокої — зрештою — на можливість відповіді. І моє: «Подивися в книжці, не зрозумієш, не знаю, запитай мене через тиждень» або «Не задурюй мені голову» — буде результатом багатьох міркувань.

Я з підозрою дивлюсь на вихователя, який стверджує, що він терпляче відповідає на запитання дітей. — Якщо він говорить правду, то, можливо, він настільки чужий дітям, що вони звертаються до нього з запитаннями дуже рідко.

52. Якщо скарги, прохання й запитання є ключем до пізнання дитячої душі, то визнання, зроблене пошепки, є широким шляхом до неї.

Ось добровільне зізнання, зроблене через кілька місяців після вчиненого:

«Ми дуже на вас сердилися — він і я. Отож ми домовилися, що вночі один із нас залізе через вікно до вашої кімнати, візьме окуляри й вкине до туалету — потім ми подумали, що шкода викидати, що ми тільки сховаємо. — Ми вночі не спали, а чекали до дванадцятої години. — Коли я уже встав, щоб піти, один хлопчик прокинувся і пішов до вітру. — Але пізніше я знову встав. — Заліз через вікно — так у мене серце колотилося — окуляри лежали на столі. А ви спали. — То я швиденько взяв і сховав під подушку. — Потім ми злякалися. Ми вже не знали, що робити. — Потім він сказав, щоб покласти на місце. — То я сказав, щоб він поклав. — Але він не хотів. — Тоді я знову встав, але через вікно вже не влізав, тільки сам поклав і трохи підштовхнув».

Знаючи обох, я розумію, звідки походила ініціатива, як помалу склався план виконання, і чому помста не була доведена до кінця.

Одному цьому фактові можна було б присвятити цілу доповідь, настільки він багатий матеріалом для роздумів.

53. Якщо ти усміхаєшся до дитини, очікуваною відповіддю має бути усмішка. Якщо розповідаєш щось цікаве, чекаєш зацікавлення. Гніваєшся — дитина повинна виявити каяття.

Це означає, що на подразнення ти отримуєш нормальну реакцію. Буває інакше: дитина реагує парадоксальним чином. — Ти маєш право здивуватися, ти мусиш подумати, але не гнівайся і не дратуйся.

Ти привітно підходиш до дитини, а вона з неприязню відходить, інколи явно уникає зустрічей з тобою: може, ти завинив перед нею, може, вона завинила, зробила щось погане — і чесність не дозволяє їй отримувати незаслужену ласку. — Занотуй, запитай у неї через тиждень, через місяць: можливо, вона вже забула, а можливо, скаже, можливо, усмішкою або засоромленістю покаже, що пам'ятає, але не хоче говорити. — Постався з повагою до її таємниці.

Якось я суворо присоромив дітей:

— Що це за якесь шепотіння по кутках, ховання в класі, таємниці; ви ж знаєте, я цього не люблю.

І що я мав у відповідь? Стоїчне смирення, злостиву покірність, свавільний спокій. — Явна відсутність каяття мусила б привернути мою увагу. — Я не зрозумів, гадав, що це якісь витівки наших упертюхів. — А вони таємно проводили репетиції п'єси, якою вирішили нас здивувати. — Ще й досі я червонію, коли думаю про те, яким смішним я видавався у своїй затятості.

54. — Моя дитина не має від мене таємниць, звіряє мені всі свої думки, — каже мати.

Не вірю, що так є насправді, але вірю, що мати цього бажає — і помиляється.

Ось приклад:

Дитина бачить на вулиці похорон. Повагом крокують люди — ліхтарі — в усьому серйозність. За труною йде дитина в жалобному вбранні: її платтячко обшите крепом — вона є учасницею цього обряду, сповненого таємничої поетичності. — І тут мимохіть з'являється думка: це має бути приємно; якби матуся померла... З тривогою дивиться на маму: о ні, не хочу, щоб мама померла, звідки такі думки беруться?

Чи можна звіритись у подібній думці? Чи маємо ми право атакувати дитину в момент страшного конфлікту із сумлінням?..

Якщо дитина розповідає тобі про свої таємниці, радій, бо її довіра — це найвища нагорода, найкраще свідоцтво. Але не змушуй її до розкриття таємниць, бо вона має на них право; не змушуй ані проханням, ані хитрістю, ані погрозою — всі способи будуть однаково негідні — вони не наблизять тебе до дитини; радше віддалять тебе від вихованця.

Слід переконати дітей, що ми поважаємо їхні таємниці, що запитання: «Ти можеш мені сказати?» не означає «Повинен». — На моє:

«Чому» хай не відповідає ухильно, а відверто скаже: «Я цього сказати не можу. Я вам колись потім скажу. Ніколи не скажу».

55. Одного разу я помітив, як одинадцятирічний хлопчик, підійшовши до дівчинки, в яку він був закоханий, сказав їй щось пошепки. У відповідь вона зарум'янилася, засоромлено опустила голову, заперечливо повела плечима.

Через кілька днів я запитав у нього, про що він її спитав. — Жодної ніяковості, щире намагання згадати.

— А, я спитав, чи знає вона, скільки буде шістнадцять разів по шістнадцять.

Я був йому дуже вдячний, стільки добрих, сердечних думок він у мені збудив.

Іншого разу мені стало відомо, що в однієї дівчинки була якась таємнича пригода, коли вона проходила ввечері садом. — Наші діти виходять до міста самі й по одному; це грунтується на виховній програмі, відмовитись від цього правила було б дуже болісно. Слід бути уважним. — Але пригода в саду мене занепокоїла. — Отже, я наполягав, щоб вона розказала мені, навіть пригрозив, що інакше вона не зможе ходити сама.

Вона розповіла:

Коли йшла садком, то пташка, що летіла над нею, забруднила їй капелюшок, «наробила мені на голову».

З нас двох, як мені здалося, я більше засоромився.

Якби ми були делікатніші щодо дітей, ми значно частіше змушені були б червоніти від сорому за нехлюйство життя, яке вони застали, і захистити від якого ми не можемо.

56. Тихий шепіт довірливої розмови інколи буває шепотінням доносу.

Не обурюйся лицемірно, ти вислухаєш доносщика, бо вислуховувати — твій обов'язок.

— Він вас лаяв, сказав про вас погане слово.

— А звідки ти знаєш, що він мене лаяв?

— Багато хлопців чуло.

Отже, він почув це випадково, а не підслуховував навмисне.

— Ну, добре, але навіщо ти мені про це кажеш?

Ніяковіє: так просто сказав.

— І що ти хочеш, щоб я йому зробив?

Соромиться: не знає, що хоче, аби я зробив.

— А чи ти знаєш, чому він на мене лаявся?

— Він був злий, що ви...

Нікчемний привід, невизначений намір. — Напевно, він розраховував на зацікавленість вихователя, можливо, йому була приємною думка, що, дізнавшись про важливу таємницю, він поділиться нею зі старшим.

— А ти не лаєшся, коли злий?

— Часом буває.

— Не роби цього, це погана звичка.

Не читай йому моралі — можливо, ним керувало дійсне співчуття; а якщо ні, кілька незручних запитань і відсутність зацікавленості щодо отриманої інформації вже є достатнім покаранням.

57. Злочинний намір — бажання помститися.

— Старші хлопці кажуть непристойності, у них є якісь сороміцькі картинки та віршики.

— Які картинки та віршики?

Він не знає. — Він сховався, щоб його не побачили, навмисне підслухав. Говорить тому, що не можна мати таких картинок. Він хоче, щоб хлопців покарали.

— А ти сам не просив, щоб вони тобі показали картинку?

Та просив, але вони не хотіли, сказали, що він замалий.

— А можна їм сказати, від кого мені стало відомо про картинки?

Ні, він не дозволяє: вони його поб'ють.

— Коли ти мені не дозволяєш сказати, від кого я про це знаю, тоді я нічого не можу їм зробити. Тому що вони підозрюватимуть когось іншого і поб'ють його.

Та ні, він не боїться: ви можете робити, як хочете.

— Спасибі, що ти мені розповів. При нагоді я поговорю з ними, попрошу, щоб вони цього більше не робили.

Я йому вдячний: він побачив те, що помітити було моїм обов'язком. — Якщо я хочу вказати йому на огидність помсти, відкладаю моралізування на потім. А на сьогодні досить: він розчарувався, чекав іншого ефекту — снаряд не потрапив у ціль.

58. Але справа може бути важливою, а намір чистим.

Наприклад, він був у домі, де хворіють на скарлатину. — Хлопці збираються в роздягальні й палять цигарки, можуть будинок

підпалити. Ікс намовляє Ігрека, щоб той украв. — Зет виносить двірникові їжу, а за це одержує яблука. — Вчора на вулиці якийсь пан пропонував дівчинці зайти до кондитерської, а потім покататися з ним на машині.

Дитина знає, чому вона про це говорить. Помітивши небезпеку або неприпустимий вчинок, вагалася, не знала, що робити. Вона приходить за порадою, як їй слід поводитись, тому що вона тобі довіряє. — А як будуть сердитись, уникатимуть — то що ж — нічого не вдієш. — Дитина виконала свій обов'язок: вона застерігає.

Я мушу трактувати її як порадника у розв'язанні важкої проблеми. Вона зробила мені велику послугу. І тепер ми разом думаємо, що робити далі.

Пам'ятай, щоразу, коли до тебе приходить дитина з чужою таємницею, вона звинувачує:

«Ти не виконав свого обов'язку: ти про це не знаєш». А не знаєш ти тому, що, хоча тобі й довіряють, ця довіра відносна — діти тобі довіряють, але не всі.

59. Але з тієї миті, коли ти вже знаєш, не поспішай.

Не давай нечесному донощику святкувати перемогу: я звернув увагу, я виконав важливу місію. — Чесну дитину ти повинен захистити від помсти, неприязні — відкладаючи обговорення цієї справи на потім, мобілізувавши всю свою чуйність, ти маєш можливість помітити все сам.

Далі: якщо, помітивши переступ, ти негайно підіймаєш тривогу, ти сієш у дітях упевненість, що, коли ти мовчиш, ти про щось не знаєш.

— Звідки ви знаєте, коли це ви довідалися, чому ви відразу не сказали? — Ці запитання ставлять найчастіше, коли ти нагадуєш про давно скоєний гріх.

Далі: не поспішаючи, ти чекаєш відповідного моменту, щоб обговорити цю справу, чекаєш моменту, коли дитина настроєна доброзичливо, коли сама подія уже применшена часом, коли вона втратила актуальність. О, це було давно: вже місяць минув. Дитина щиро розповість, що її підштовхнуло до поганого вчинку, як вона це зробила, що вона відчувала перед тим, під час і після того.

Далі: ти не гарячкуватимеш, у тебе буде час все зважити, обміркувати, підготуватися. — Адже від розумного розв'язання

справи інколи залежать усі твої подальші стосунки з дитиною або групою дітей...

Користуючись твоїм гарним настроєм, хлопчик просить тебе виділити йому шухлядку, яка б замикалася на ключик.

— Будь ласка. Тепер ти краще зможеш ховати свої непристойні картинки, щоб їх малі діти не знайшли.

Він присоромлений, ошелешений, здивований.

Тепер він матиме бажання поговорити з тобою. — Не поспішай! — Коли він охолоне, то сам охоче віддасть тобі картинку (адже вона втратила чарівність нового), розкаже, у кого він її взяв, кому давав подивитись. — Чим спокійніше ти говориш, тим простішою здається ця справа — чим розумніше, тим ближче наближаєшся ти до дитини.

60. Загальна засада.

Хай дитина грішить.

Не домагаймося того, щоб запобігти кожному вчинкові, щоб щоразу, коли дитина вагається, негайно вказувати їй правильний шлях, щоб при кожній втраті рівноваги відразу бігти з допомогою. Слід пам'ятати про те, що в момент сильної внутрішньої боротьби нас може не бути поряд.

Хай вона грішить.

Коли з пристрастями бореться ще слабка воля, хай вона зазнає поразки в боротьбі. Пам'ятаймо про те, що в сутичках із сумлінням буде тренуватися й зростати її моральний опір.

Хай вона грішить.

Бо якщо людина не помиляється в дитинстві і, перебуваючи під постійним наглядом та охороною, не навчиться боротися зі спокусою, вона виростає морально пасивною, їй бракує здатності чинити опір силі.

Не кажи:

«Я засуджую гріх».

Радше:

«Мене не дивує, що ти прогрішився».

Пам'ятай:

Дитина має право збрехати, видурити, змусити, вкрасти. — Вона не має права постійно брехати, видурювати, змушувати, красти.

Якщо дитина жодного разу не мала нагоди виколупати з булочки родзинки, а потім потихеньку їх з'їсти — вона не є і не буде чесною, коли виросте.

— Я обурений.

Брешеш.

— Я тебе зневажаю.

Брешеш.

— Від тебе я такого ніколи не чекав... Що ж, навіть тобі не можна вірити?

Погано, що не чекав. Погано, що беззастережно вірив. — Жалюгідний з тебе вихователь: ти навіть не знаєш, що дитина є людиною.

Ти обурюєшся не тому, що вбачаєш у цьому вчинку небезпеку для дитини, а за те, що вона наражає на критику твій заклад, твій спосіб виховання, твою особу: ти дбаєш тільки про себе.

61. Дозволь дітям помилятися і радісно прямувати до виправлення.

Діти хочуть сміятися, бігати, сваволити. Вихователю, якщо для тебе життя є цвинтарем, то дозволь їм бачити в ньому зелену галявину. Вбираючи волосяницю, банкрут колишнього щастя чи жертовний покутник, май мудру поблажливу усмішку.

Бо тут має панувати атмосфера широкої терпимості до жарту, бешкетування, злостивості, підступності, фальшу — до наївного гріха. Тут немає місця для залізного обов'язку, кам'яної серйозності, суворого примусу й беззастережної певності.

Щоразу, коли мій голос уподібнювався до монастирського дзвону, я помилявся.

Повір мені: життя інтернату тому є нечистим, що ми намічаємо для нього надто високий ідейний рівень. Повторюю всоте, ти не виховаєш у казарменому житті інтернату ані чудової одностайної праведності, ані лякливої чистоти, ані незаплямованої невинності почуттів, якій не відомо, що існує зло.

Зрештою, хіба не тому ти так любиш отих своїх чесних, жертовних, лагідних, що знаєш, як їм буде погано?

Зрештою, хіба любов до правди може обійтись без знання доріг, якими ходить кривда? — Чи ти хочеш, щоб прозріння прийшло раптом, коли світ жорстоким кулаком розіб'є ідеали? Чи тоді, помітивши твою першу брехню, дитина не перестане відразу вірити в усі твої істини?

Зрештою, коли життя вимагає пазурів[115], чи маємо ми право озброювати дитину лише рум'янцем сорому та тихим зітханням?

Твій обов'язок — виховати людей, а не овець, працівників, а не проповідників — фізичне й моральне здоров'я. — А здоров'я не є ані сентиментальним, ані жертовним. Я хочу, щоб у відсутності моралі мене звинуватило лицемірство.

62. Діти брешуть.

Вони брешуть, коли бояться і знають, що правда не вийде на яв.

Вони брешуть, коли їм соромно.

Вони брешуть, коли ти змушуєш їх говорити правду, якої вони сказати не хочуть або не можуть.

Брешуть, коли їм здається, що так потрібно.

— Хто розлив?

— Я, — дитина зізнається й спробує виправдатися, коли знає, що ти скажеш лише: «Візьми ганчірку й витри», і щонайбільше — додаси: «Незграба».

Дитина признається й у більш вагомішій провині, якщо вона знає, що вихователь буде як слід дошукуватись, бо вирішив беззастережно дізнатися правду. — Приклад: хлопчику, якого не люблять, у ліжко налили води. — Ніхто не зізнається. — Я сказав, що нікого не випущу зі спальні, поки винний не зізнається. — Минає година, коли старші хлопчики йдуть на роботу, наближається час сніданку для всіх. Снідатимуть у спальні. — До школи вони не підуть — на заняття вони й так спізнилися. — У спальні глухий гомін секретних нарад. — Є група абсолютно невинних, інші — хто менше, хто більше, хто найбільше — підпадають під підозру. — Вони вже напевно здогадуються, а можливо, навіть знають — може намовляють, щоб зізнався.

— Вибачте...

— Це ти зробив?

— Я.

Покарання було б зайвим: подібна провина більше не повториться...

Дозволь дітям зберігати таємницю — цим ти даси дитині право говорити: «Я знаю, але не скажу» — вона не брехатиме, що не знає.

Дозволь дітям щиро відкривати свої почуття, які не відповідають освяченим заповідям.

63. «Як вас люблять діти», — каже сентиментальна особа.

Кажуть, що є в'язні, які люблять поблажливих наглядачів. Але чи є дитина, яка б не ображалася на свого вихователя: якийсь неприємний

наказ, десь, колись сказане гостре слово, приховане бажання, про яке ніколи не скаже, бо «з цього все одно нічого не вийде». — Якщо вони думають, що люблять, то тільки тому, що так має бути, бо їм так кажуть старші — а інші щоб не пасти задніх; певна кількість сама добре не знає, то їм здається, що так, люблять, то — що ненавидять; а всі разом, усвідомлюючи мої вади, хотіли б трішечки мене переробити, покращити. — Сердешні, вони не знають, що найтяжча моя провина полягає в тому, що я перестав бути дитиною.

«Як вас діти люблять».

Як вони бігли до мене, притулялися, товклися довкола, коли я повернувся з війни[116]. Але чи не раділи б вони більше, якби раптом у кімнаті несподівано з'явилися білі миші або морські свинки?

Матір, батьку, вихователю, якщо дитина полюбила тебе глибокою, завжди рівною, безкорисливою любов'ю — призначте їй легку гідропатію[117], навіть трошки брому[118].

64. Бувають моменти, коли дитина любить тебе безмежно, коли ти потрібен їй, як Бог у горі: коли дитина хворіє і коли серед ночі дитину налякав страшний сон.

Пам'ятаю ніч, проведену мною в лікарні біля ліжка хворої дівчинки. Час від часу я давав їй кисень, щоб вона могла нормально дихати. Дрімаючи, вона міцно трималася за мою руку. Кожен рух руки супроводжували її напівпритомні слова, які вона пошепки вимовляла, не розплющуючи очей: «Мамо, не йди».

Пам'ятаю, як, тремтячи від безнадійного розпачу, прийшов до моєї кімнати хлопчик, наляканий сном про небіжчиків. — Я взяв його до ліжка. Він розповів мені сон про померлих рідних, про перебування після їхньої смерті у дядька. Він говорив сердечним, тихим, повним довіри голосом, можливо, таким чином бажаючи винагородити мене за перерваний відпочинок, а можливо, боячись, щоб я не заснув доти, поки його остаточно не залишать страшні привиди.

Є у мене лист від хлопця, повний скарг на мене і на Будинок Сиріт. — Він написав його на прощання. — Він жаліється, що я його не розумів, був злим і несправедливим до нього. Як доказ того, що він вміє цінувати доброту, хлопець наводить приклад: він ніколи не забуде, що коли вночі у нього якось болів зуб, я не сердився, що він мене розбудив, і що мені не було бридко класти йому в зуб ватку з ліками. З усього дворічного перебування в Будинку Сиріт цей єдиний

факт він уважав гідним найсердечнішої згадки. А вихователю треба усувати хворих дітей з інтернату, а вночі він має спати після цілоденної роботи.

65. Не будемо вимагати від дітей ані поодиноких, ані колективних проявів самопожертви.

Батько, що тяжко працює, мама, в якої голова болить, втомлений вихователь — один чи кілька разів це ще може зворушити — але, коли так буде постійно, це виснажить, набридне, розсердить. — Ми можемо залякати дітей так, що на першу нашу гримасу болю або незадоволення вони відповідатимуть шепотінням і ходінням навшпиньки , але вони робитимуть це неохоче, через страх, а не через прив'язаність.

Вони будуть ввічливими й поважними, бо у вас неприємності. Але хай це буває рідко, як виняток.

А ми, дорослі, чи завжди ми готові виконувати примхи старих, погоджуватися з їхніми шанованими поглядами та старечими забаганками?

Гадаю, що багато дітей виростає з почуттям відрази до цноти, бо їх весь час повчають і перегодовують красивими словами. — Хай дитина сама поволі відкриває потребу, красу й солодощі альтруїзму.

Щоразу, коли я вказую дітям на їхній обов'язок щодо родини, молодших братиків та сестричок, у мене виникає побоювання, що я помиляюсь.

Вони самі несуть додому картинки, виграні в лотерею цукерки, бо їм самим приємна радість молодшого братика, а можливо, це тільки гордість, що вони теж щось дають — як дорослі.

Дитина бере зі своєї скарбнички заощадженого карбованця, дає на черевички сестрі. Добрий вчинок. Але чи усвідомлює вона вартість грошей — може, це тільки легковажність?

Не вчинок, а спонукальний мотив характеризує дитину, її моральне обличчя, її потенційний розвиток в майбутньому.

66. Ми пригнобили дітей обов'язком вдячності, поваги — нашим авторитетом. Дитина все це відчуває, але інакше — кожна по-своєму.

Вони тебе шанують, тому що в тебе є годинник, тому що ти отримав листа із закордонною маркою, тому що ти маєш право носити сірники й пізно лягати спати, тому що ти підписуєшся червоним чорнилом,

тому що у тебе є шухляда, яка замикається на ключик, тому що ти маєш усі привілеї дорослих. — Значно менше вони шанують тебе за освіту, в якій завжди помітять недоліки. — А ви вмієте говорити по-китайськи, а рахувати до мільярда?

Вихователь розповідає гарні казки, але сторож і кухарка знають ще кращі. Вихователь грає на скрипці, але під час гри в паланту його друг підбиває м'яча значно вище.

Добродушним дітям імпонують усі, а критичні діти не схиляють голови ані перед нашим розумом, ані перед нашою моральністю. — Дорослі брешуть, обманюють, вони фальшиві, вдаються до гидких прийомів. Якщо вони не палять крадькома цигарок, то тільки тому, що можуть робити це відкрито, тому що вони роблять, що хочуть.

Чим ретельніше ти дбаєш про збереження авторитету, тим більше він тебе обминає, чим обережніше ти його носиш, тим легше він вислизає в тебе з рук. Якщо ти не вкрай смішний, не цілком безпорадний, не намагєшся по-дурному здобути прихильності дітей кокетством та поблажливістю — вони тебе по-своєму шануватимуть.

По-своєму — як? — не знаю.

Вони сміятимуться, що ти худий і високий, що ти товстий, що ти лисий, що у тебе бородавка на лобі, що коли ти сердишся, у тебе ворушиться ніс, що коли ти смієшся, то ховаєш голову в плечі. І вони наслідуватимуть твої вади, і хочуть бути худими або товстими і ворушити носом, коли сердяться.

Дозволь їм у сердечну, виняткову мить у товариській розмові сказати, що вони про тебе думають.

— Ви такий дивний. Часом я вас люблю, але іноді так просто убив би зі злості.

— Коли ви щось говорите, то здається, що все це правда. А як подумати, то бачу, що ви тільки так говорите, тому що ми діти.

— Ніколи не знатимеш, що ви про нас насправді думаєте.

— І посміятися з вас не можна, бо ви тільки іноді буваєте смішний.

67. Ніхто не протестував, що в повісті для дітей, яка називається «Слава»[119], я дозволив одному з героїв украсти. Я довго вагався, але інакше написати не міг: цей хлопчик із сильними бажаннями та жвавою уявою мусив один раз украсти.

Бо дитина краде, коли настільки сильно прагне щось мати, що не може опиратися цьому бажанню.

Дитина краде, коли чогось дуже багато, тож можна взяти одне. — Краде, коли не знає власника. — Краде, коли у неї щось украли. — Краде, бо їй ця річ потрібна. — Краде, бо її підмовили.

Предметом крадіжки може бути камінчик, горіх, обгортка від карамельки, гвіздок, сірникова коробочка, уламок червоного скельця.

Трапляється, що всі діти крадуть, що до крадіжок ставляться поблажливо. Це дрібні, нічого не варті предмети є чи то особистою, чи то спільною власністю.

— Ось тут є ганчірки, то грайтеся.

А якщо посваряться, що тоді?

— Припиніть сваритися: у тебе й так багато, дай і йому кілька.

Знайшов зламане сталеве перо — віддає тобі.

— Візьми викинь.

Знайшов подерту картинку, мотузку, намистину. — Якщо можна викинути, то можна й сховати.

І потроху перо, голка, шматочок гуми або олівець, наперсток, нарешті кожний предмет, що лежить на вікні, на столі, на підлозі, — ніби перетворюється на спільну власність. — Якщо в сім'ї через це виникають сотні суперечок, то в інтернаті їх щодня будуть тисячі.

Існує два способи виходу з цієї ситуації: перший — негідний — заборонити дітям ховати усякий «мотлох», другий — правильний, він полягає в тому, що в кожного предмета є власник, все знайдене треба повернути, незважаючи на мінімальну вартість або навіть на її відсутність. — Кожний закинутий предмет потрібно негайно відшукати.

Таким чином, дитина має чітко окреслені директиви, і залишається тільки один, перший тип крадіжки — а інколи піддаються спокусі і ненайгірші діти.

68. Шахрайство є тільки особливим типом крадіжки — замаскованою крадіжкою.

Випрошування подарунків, явно недоречне биття об заклад, азартні ігри, а також ігри «в зелене», «в кошлате», обмін цінних предметів (ножик, пенал, коробка від цукерок) на предмети невартісні, нарешті позичка без повернення.

Найчастіше вихователь, дбаючи про власну зручність, забороняє мінятися, робити подарунки, грати з наміром мати користь. Ця заборона раз і назавжди закриває скривдженому дорогу до і так забороненої можливості поскаржитися.

Сотні справ найбільш життєвих, цікавих, своєрідних не доходять до вихователя, а одна розкрита, ефектна, відкриває йому поле для риторичного виступу, повної життєвої неправди проповіді. Ще рішучіша заборона — і знову тиша до наступного скандалу. — Тому що заборона має силу на короткий час, бо життя відкидає її.

Скільки ж бридких, аморальних і образливих справ — з приводу вимушених зобов'язань, видурених подарунків, свідомо шахрайських обмінів.

Дитина, яка загубила позичений ножик або м'ячик, може стати рабом.

69. Вихователь, який приходить до інтернату, плекаючи солодку ілюзію, що входить у маленький світ чистих, чуйних і щирих маленьких душ, прихильність і довіру яких так легко завоювати, — швидко розчарується. І замість того, щоб ображатися на тих, хто ввів його в оману, і на себе, що їм повірив, — він сердитиметься на дітей за те, що вони скривдили його віру. Та хіба ж вони винні, що хтось тобі вказав усі принади роботи, а колючки приховав?

Серед дітей є стільки ж злих людей, скільки серед дорослих, однак вони не хочуть чи не можуть це виявити. У дитячому світі відбувається все те саме, що й у брудному світі дорослих. Ти знайдеш у ньому представників усіх типів людей та приклади всіх їхніх негідних учинків. Адже діти наслідують життя, розмови, прагнення середовища, в якому їх виховано, адже в зародку в них вже живуть усі людські пристрасті.

І якщо завтра я зустріну групу дітей, то вже сьогодні повинен знати, хто вони. Там будуть ніжні, пасивні, добродушні, довірливі — аж до найзлостивіших, відверто ворожих і сповнених підступних намірів або удавано слухняних, підпільно злісних — інтригани й діти-злочинці.

Я припускаю необхідність боротьби за розпорядок і безпеку слабкодухих і порядних. Я звернуся до позитивних цінностей групи із закликом до співпраці, протиставлю їх злим силам. І тільки тоді розпочну планову виховну роботу, ясно усвідомлюючи межі виховного впливу в цьому середовищі.

Я можу створити традиції правди, порядку, працьовитості, чесності, щирості, але не зроблю жодної дитини іншою, ніж вона є. Береза залишиться березою, дуб — дубом, лопух — лопухом. Можу пробуд-

жувати те, що дрімає в душі, не можу нічого створити. Видаватимуся смішним, ображаючись на себе чи на дитину.

70. В чесних вихователях я помітив неприязнь до нещирих дітей. Хотів би звернути їхню увагу на те, що несвобода, в якій ми тримаємо дітей, виховує і фальш, і вміння використовувати твої уподобання, й удаване бажання догодити, і користолюбну комедію прив'язаності. Різною мірою ця недуга зачіпає кожного.

Зазирни в душу твоїх нещирих вихованців. Це бідні діти. Часом честолюбні, але без здібностей, може, невизнані, інколи фізично слабкі й негарні, зневажені, інколи кимось навчені лицемірити, зіпсовані й скалічені порівну тобою, бо їх не любиш, і тими, хто не помітив, що їхня прив'язаність, вдячність і зразковість фальшива, — і надавав їм перевагу.

Якщо ця холодна і злостива дитина підходить до тебе — пригорни її, знаючи, що це з розрахунку, ти все ж не маєш права нехтуватиме нею. Може, ця дитина просто незграбна, може, інші ошукують тебе хитріше, вправніше, ще брехливіші, бо підпадають під чари власної гри?

Поміж тими, які юрмляться біля тебе більше, ніж ти хотів би, можливо, є слабкі й ті, кого ніхто не любить, тому вони прагнуть, щоб ти більше піклувався про них, щоб захистив їх від кривдників?

Може, хтось тихенько підказав їм: вияви сердечність, подаруй букетик, поцілуй і — проси. Може, дитина виконає таку рекомендацію неохоче, всупереч своєму щирому, але стриманому характерові, тож не з власної волі, незграбно, невміло.

Я дивувався, коли один із хлопців, стриманий, тверезий, передчасно постарілий, замкнений у собі мізантроп, раптом став зі мною сердечним, першим сміявся з моїх жартів, прокладав мені дорогу, випереджав мої бажання. Він робив це незграбно, було очевидно: він хоче, щоб я звернув увагу на його дії. Так тривало досить довго, я приховував, що це мені неприємно... Нарешті, коли він попросив прийняти до Будинку Сиріт свого молодшого брата — я відчув, як на очі мені набігають сльози: сердешна дитина, скільки він доклав зусиль до того, щоб так довго бути таким, яким він насправді не був.

71. Діти, яких не люблять інші діти, та улюбленці, проводирі дітей. Важлива тема, її вивчення, можливо, дало б нам ключ до розв'язання багатьох загадок життєвої поведінки не за шкалою цінності та сили, а за чимось, що не можна відчути, що не можна пізнати.

Діти вродливі, здорові, привітні, ініціативні, сміливі, талановиті завжди мають друзів, союзників, шанувальників; надто честолюбні мають і ворогів. Звідси — різні табори. Є тимчасові улюбленці дитячої громади: діти самі висувають їх вперед, щоб потім радіти їхньому падінню.

Немає нічого дивного в тому, що з дитиною, яка вміє організувати гру, знає казки, любить і вміє гратися, швидко потоваришують: вона принесе веселощі, різноманітність, як інша поділиться фруктами. Кінець кінцем, що ж любити, як не розсипи ласощів і душ, з яких вони черпають.

Діти не люблять розсіяних і занудних, а хто ж це такі, як не бідні тілом і слабкі духом? От вони і звертаються до вихователя, бо не в змозі щось дати дітям, вони нічого й не отримують навзамін.

Так має бути — найбільше часу у тебе віднімають, найближче туляться до тебе саме ті діти, які найменше чогось варті. Не вимагай для них усіх прав, вони самі небагато хочуть.

Але не відштовхуй їх.

72. Дитина намагається, додам, має право використати всі свої плюси, всі позитивні цінності, які в неї є, щоб звернути на себе увагу: приємну зовнішність, спритність, уміння добре говорити, дзвінкий голос, походження. Якщо ми, не довівши їм справедливості своєї позиції, будемо їм перешкоджати, викличемо неприязнь, вона побачить у цьому злосливий утиск, можливо, заздрощі.

— Це наш співак, наш гімнаст.

А може, це неправильно? Може, це її псує? А може, просто робить її сміливішою, й дитина щиро висловлює те, що думає: так, вона пишається тим, що найкраще співає, що вона найспритніша.

Чи не буде більшою нетактовністю грубо сказати дитині:

— Ти що, гадаєш, що коли ти добре співаєш, коли твій татко війт — так тобі вже все дозволено?

Або:

— Ти що, гадаєш, ніби зможеш мене обдурити своєю посмішкою? Цілуєш мене, бо хочеш щось отримати?

Це справді так; але ж і ти сам так робиш.

Хіба ти не надолужуєш пам’яттю відсутність власних думок або розумом — не надто добру пам’ять? Хіба ти не намагаєшся здобути їхній послух усмішкою, бо не вмієш чи не любиш погрожувати? Хіба ти не хочеш поцілунком змусити їх виправитися?

Хіба ти не приховуєш своїх вад і недоліків?

Навіщо тоді ти відбираєш у дитини право, яким сам користуєшся, маючи колосальний привілей віку та влади?

Величезна більшість дітей ще не має розуму. Вони користуються хитрістю та кмітливістю. Локк[120] називає хитрість мавпою розуму. Що кращі умови ти створиш своїм вихованцям, то швидше твої забавні мавпочки стануть людьми.

73. Діти, що спізнюються й приходять останніми, є мірою терпіння вихователя.

Дзвоник — непосвячені люди не знають, скільки потрібно зусиль вихователя, скільки стійкої доброї волі дітей, щоб вся сотня вихованців з'являлася на цей сигнал.

Ще тільки один рядок переписати в зошит для віршів, один номер лотереї розіграти, одне тільки слово незакінченої розмови, вже не до розділу, а до крапки дочитати казку.

Виходячи з кімнати, чекаєш, щоб замкнути двері. Галасуючи, штовхаючись, біжать усі, крім одного чи двох, на яких ти мусиш чекати, поки вони в останню хвилину щось покладуть або щось витягнуть.

Видаєш взуття, пальта — знову те саме.

І так само ти чекаєш біля відчиненої шафи, біля лампи, щоб її згасити, біля ванни, щоб випустити воду, біля столу, щоб зібрати посуд — чекаєш, щоб почати чи закінчити справу, на одного чи двох. А у них завжди кудись поділася шапка, коли вже треба виходити, зламалося перо, коли починаєш диктант.

— Швидше... Ворушись... Ще довго?.. Може, зволиш нарешті?

Не ображайся: нічого не вдієш, такі теж трапляються.

74. Здавалося б, необтяжлива заборона. Ти безрезультатно борешся за її виконання, а діти не слухаються. Не ображайся.

Заборонили ввечері розмовляти в спальні.

— У вас цілий день був на балачки. А тепер спати.

Очевидно, щось не дає дітям виконати справедливу вимогу, тому що діти тихо розмовляють упівголосу, пошепки, ледь чутно.

Ти прикрикнув — тиша, але не надовго.

Сьогодні, вчора, завтра — те саме. Тоді залишається кийок, брутальність — або дослідження.

— Ти про що вчора розмовляв у спальні?

— Я розповідав йому, як ми жили вдома, коли татко ще був живий. — Я питав у нього, чому поляки не люблять євреїв. — Я казав, щоб він виправився, тоді ви не будете завжди на нього сердитися. — Я говорив, що коли я буду великий, то поїду до ескімосів і навчу їх читати та зводити будинки.

Брутальним «ану, тихо» я перервав би ці чотири розмови.

Замість провини ти помічаєш одну з глибоких, душевних тривог твоїх дітей. У галасі та ярмарковій метушні не місце на тихе зізнання, сумний спогад, щиру пораду, запитання «по-секрету». Тебе втомлює цілоденний гамір, ти прагнеш перед сном знайти тиху хвилину, того ж прагнуть і вони...

І знову безглуздість боротьби за ранній спокій у спальні принесла дітям перемогу, а мені відкриття, якщо не вирішальної, то в будь-якому разі не другорядної ваги.

75. Інший приклад.

Мені часто траплялося запитувати дітей:

— Ну, що поробляєш? Що в тебе нового? Чому ти такий сумний? Як там у тебе вдома?

Частенько мені відповідали:

— Нічого нового, все гаразд, я не сумний.

Тоді я був задоволений. На те, щоб виявити свою зацікавленість, співчуття дитині, я витрачав менше хвилини. Часто на ходу гладив когось із дітей по голові.

Через якийсь час я помітив, що діти не люблять ані цих запитань, ані цих пестощів. Дехто відповідав неохоче, ніби соромлячись, дехто — з холодною стриманістю, іноді з іронічною посмішкою. Якось до мене у досить важливій справі звернувся хлопчик через мить після того, як дав на моє запитання звичну відповідь. Від ласки відверто ухилялися деякі діти, які загалом були ніжні, чутливі.

Визнаю, що мене це дратувало, я ображався; врешті зрозумів. У цих звичних, знічев'я кинутих запитаннях дитина не бачить ані щирого зацікавлення, ані можливості звернутися з проханням. І слушно. Пропонуючи коробку з цукерками, ти розраховуєш на те, що гість візьме одну і не найбільшу. Ти частуєш дитину часткою хвилини, вона дає тобі бажану відповідь: «Все гаразд», але виконуючи обов'язок чемної поведінки, вона незадоволена фальшивістю твого удаваного зацікавлення її особою; вона не хоче, щоб з нею говорили неуважно, мимохіть.

— Ну що, вам краще? — запитує лікар під час обходу в лікарняній палаті.

З тону голосу, з рухів хворий бачить, що лікар поспішає, тож він і відповідає неохоче:

— Дякую, краще.

76. Дітям бракує досвіду вживання фальшивих мовних форм, прийнятих у товаристві, додам, що й звичної брехливості поточної мови:

«У мене просто руки опускаються; має бути тихо, як у церкві; на ньому все горить; що вхопить у руки, те зіпсує; я йому сто разів казав; більше вже не повторюватиму».

Для дитини все це брехня.

Як не соромно говорити, що руки опускаються, коли вона ними рухає, як хоче? У церкві зовсім не тихо. Штани подерлися, коли перелазив через паркан, їх можна зашити; і зовсім вони не згоріли. Бере в руки дуже багато речей і не псує, а що одна якась річ зламалася, так з кожним може трапитися. І зовсім не сто разів казали, а щонайбільше п'ять, і ще не раз повторять.

— Ти що, оглух?

Ні, не оглух. І це питання теж брехня.

— Не показуйся мені на очі.

І цей наказ є брехнею, тому що під час обіду дитині велять сидіти за столом.

Скільки разів дитина поводиться з непокорою, бо воліє отримати пару стусанів, аби лиш закінчилася ця гидка нотація. Може, дитина, яка впевнена в доконечності поваги до вихователя, страждає, коли бачить, як ця повага руйнується? Наскільки ж дитині легше коритися, вірячи в справжню моральну вищість вихователів.

77. У Будинку Сиріт ми запровадили таку реформу: під час сніданку, обіду та вечері діти отримують стільки сухого хліба, скільки захочуть. Однак його не можна розкидати й залишати. Нехай візьме стільки, скільки може з'їсти. Відповідний досвід щодо цього нововведення діти здобувають не зразу, тому що свіжий хліб для багатьох з них є делікатесом.

Вечір, вечеря закінчилася, менших кличуть до спальні.

Тієї ж миті одна зі старших дівчаток, відкусивши маленький шматочок хліба, демонстративно кидає решту недоїденого хліба на стіл, за

яким сиджу я, а сама, човгаючи, іде далі. Я був настільки здивований, що тільки й спромігся сказати: «Ти противна, безсоромна дівиця». У відповідь зневажливий рух плечима, сльози, пішла, ображена, до спальні.

Я здивувався, коли невдовзі побачив її у ліжку, вона вже спала.

Тільки через кілька днів я зрозумів причину такого геть недоречного вчинку, коли та сама дівчинка сказала, що хоче лягати спати раніше, разом із меншими.

Через гордість вона не могла відразу зважитися на принизливе вкладання спати разом із малюками. І тоді, напівсвідомо чи підсвідомо, вона спровокувала мій гнів, щоб мати причину до образи, сліз і, як наслідок — дострокового вкладання спати.

Кілька слів про її ходу.

Вона ходила, не піднімаючи ніг, совала ними по підлозі. Деяким дітям це сподобалося, вони почали її наслідувати. Ця старече хода у дитини здавалася мені неприродною, смішною, бридкою, додам — зневажливою. Трохи пізніше я помітив, що така хода є не лише природною, а й властивою дітям у віці пришвидшеного розвитку. Це хода втоми.

В приватній практиці я неодноразово запитував у матерів:

— Ви не помітили, що у дитини змінилася хода?

— Саме так: вона ходить, як ображена принцеса. Це мене іноді доводить до відчаю, до оскаженіння. Соває ногами, ніби їй сто років, ніби вона Бог знає як наробилася.

78. Хіба один цей приклад не доводить, як тісно пов'язаний світ духовних проявів із його фізіологічною основою?

Помиляються ті, хто гадає, що покинувши лікарню[121] заради інтернату, я зрадив медицині. Після восьми років роботи в лікарні я досить чітко зрозумів, що все, що є настільки випадковим, як наїзд атомобіля чи ковтання цвяха, можна помітити в дитині лише впродовж кількарічного клінічного спостереження, причому, приглядаючись до неї не зрідка — під час хвороби-катастрофи, — а щоденно, тоді, коли все гаразд.

Берлінська лікарня і німецька медична література навчили мене думати про те, що ми знаємо, і повільно, систематично просуватися вперед. Париж навчив мене[122] думати про те, чого ми не знаємо, але прагнемо, мусимо й будемо знати. Берлін — це робочий день, сповне-

ний дрібних клопотів і дій, Париж — це свято завтрашнього дня з його сліпучим передчуттям, могутньою надією і неочікуваною перемогою. Силу бажань, біль незнання, розкіш пошуків — мені дав Париж. Техніку спрощень, винахідливість у дрібницях, лад деталей я виніс з Берліна.

Великий синтез дитини — ось про що я мріяв[123], коли в паризькій бібліотеці, розчервонілий від почуттів, читав дивовижні роботи французьких класиків-клініцистів.

79. Медицина дала мені техніку дослідження та дисципліну наукового мислення.

Як лікар, я констатую симптоми: бачу висипання на шкірі, чую кашель, помічаю підвищення температури, нюхом виявляю запах ацетону з рота дитини. Якісь симптоми я помічаю відразу, прихованих шукаю.

Як вихователь, я теж помічаю симптоми: усмішка, сміх, рум'янець, плач, позіхання, крик, зітхання. Як кашель буває сухим, вологим, задушливим, так і плач буває сльозами, схлипуванням і майже без сльозинки.

Симптоми я констатую без гніву. У дитини температура, дитина вередує. Знижую температуру, усуваючи наскільки можливо її причину, зменшую вередливість, наскільки це можливо, не зашкоджуючи душі дитини.

Не знаю, чому моя лікувальна процедура не дає бажаних наслідків, не ображаюся, а шукаю. Помічаю, що мої розпорядження не досягають мети, наказ не виконується багатьма дітьми або однією дитиною, не ображаюся, а досліджую.

Інколи начебто дрібний і неважливий симптом говорить про великий закон, начебто поодинокий вияв іноді в своїй основі пов'язаний із важливою проблемою. Як лікар і як вихователь, я не знаю дрібниць і уважно стежу за тим, що здається випадковим і неважливим. Невеличка травма інколи руйнує міцні, усталені, проте крихкі функції організму. В одній краплині води мікроскоп відкриває хворобу, яка спустошує міста.

Медицина відкрила мені чудеса терапії та чудеса зусиль підглядання за таємницями природи. Завдяки медицині я багато разів бачив, як людина вмирає і з якою безжальною силою, розриваючи материнське лоно, дозрілий плід продирається на світ до життя, щоб стати людиною.

Завдяки медицині я навчився ретельно пов'язувати розпорошені подробиці та суперечливі симптоми в логічну картину діагнозу. І збагачений набутим завдяки досвіду усвідомленням сили законів природи та геніальності дослідницької думки людини — я опиняюся перед невідомим: перед дитиною.

80. Гнівний погляд вихователя, похвала, нагадування, жарт, порада, поцілунок, казка як нагорода, заохочення словом — усе це лікувальні засоби, які слід призначати в менших або більших дозах, частіше або рідше, залежно від конкретного випадку, залежно від індивідуальних рис організму.

Існують девіації, викривлення характеру, які потрібно терпляче лікувати ортофренією. Існує вроджена або тимчасова анемія душі. Існує вроджений слабкий опір моральній інфекції. Усе це можна діагностувати та лікувати. Надто поспішний, помилковий діагноз і неправильне або надто енергійне лікування призводять до погіршення стану.

Голод і пересичення в духовному житті так само матеріальні, як і в житті фізичному. Дитина, яка відчуває голод поради, підказки, поглине її, перетравить і засвоїть, дитина перегодована моралізуванням — відчує нудоту.

Дитячий гнів — одна з найважливіших, найцікавіших галузей дослідження.

Розказуєш їй казку, а вона слухає неуважно. Ти не розумієш чому, але замість того, щоб здивуватися, як належить природознавцеві, виявляєш нетерпіння, сердишся.

— Не хочеш слухати, будь ласка; але, як проситимеш, не розказуватиму.

— Як ні, то ні, — нелюб'язно відповідає дитина.

А якщо й не скаже так, то подумає: в жесті, у виразі обличчя ти помітиш, що казка її не обходить...

Цілуючи, пригортаючи до себе малого пройдисвіта, я попросив, щоб він виправився. А він розплакався й зі сльозами у відчаї відповів:

— Вибачте, та хіба я винний, що ви любите не розбишак, а самих лише недолугих. А ви йому скажіть, щоб став розбишакою, він вас так само не послухає.

Його сльози зовсім не були ознакою каяття. Він не протестував проти моїх пестощів і солодких промов, бо вважав їх заслуженим суворим покаранням за свої численні гріхи. Він тільки безнадійно думав про своє майбутнє: цей шановний, але дурний вихователь не

може збагнути, що я не можу бути іншим. Чому він так суворо карає поцілунком, якого я терпіть не можу, ліпше надавав би мені по вухах і наказав ціле літо ходити в подертих штанах.

81. Підсумовуючи величезну кількість результатів, яку дало клінічне спостереження дитини в лікарні, я запитую, що дав нам інтернат: нічого.

Я запитую в інтернату, скільки годин сну потребує дитина? Підручники гігієни наводять нам якусь таблицю, що переписується з видання у видання, а ким ця таблиця складена — невідомо. Таблиця проголошує, що чим дитина старша, тим менше годин сну вона потребує: це брехня. Взагалі, дітям потрібно менше сну, ніж ми гадаємо, додам: ніж ми б хотіли. Кількість годин сну коливається залежно від етапу розвитку, на якому дитина перебуває, і часто тринадцятирічні підлітки ідуть спати з малюками, тоді як десятирічні діти бувають занадто жваві й не слухаються книжкових правил.

Та сама дитина сьогодні не може дочекатися підйому, щоб вискочити з ліжка, незалежно від погоди і температури в спальні; через рік вона раптом стає якоюсь обважнілою, із зусиллям підводиться, потягується й щулиться, а від холоду в кімнаті впадає у відчай.

Апетит дитини: вона не їсть, не хоче, віддає, викручується, обманює, аби тільки не їсти. Минає рік: їсть, поглинає — краде булку з буфету.

А страви, які люблять і які терпіти не можуть?

На прохання сказати про два найбільших горя в житті, хлопчик відповідає: «Перше, що в мене померла мама, а друге, що доводиться їсти гороховий суп». А є діти, які з'їдають по три порції горохового супу.

Та чи можна говорити про індивідуальні властивості, не знаючи загальних законів?

А діти, які ходять зігнувшись, а через якийсь час знову випростовуються і знову згинаються. Бліда дитина стає рум'яною, а потім знову блідне. Психічно врівноважена раптом стає примхливою, упертою, недисциплінованою, щоб через певний час знову врівноважитись — «виправитися».

Скільки б зникло з нашої медицини миш'якової розпусти та ортопедичних пристроїв[124], коли б нам були відомі весни та осені дитячого розвитку. А де ж їх вивчати, як не в інтернаті? Завданням лікарні є вивчення хвороб, різких змін, яскравих симптомів; ювелірна точність гігєни, мікроспостереження коливань — це має вивчатися в інтернаті.

82. Ми не знаємо дитини, навіть гірше: ми знаємо її з пересудів. Навіть соромно, як на дві-три роботи, дійсно написані біля колиски, набридливо посилаються абсолютно всі. Просто сором, що перший-ліпший сумлінний працівник стає авторитетом чи не у всіх питаннях. Найменша подробиця в медицині має більше літератури, ніж цілі галузі тут. Лікар є лише почесним гостем, а не господарем інтернату. Тож нічого дивного, що хтось несхвально сказав, що реформа інтернату є реформою стін, а не реформою душі. Над дитиною в інтернаті все ще панує моралізування, а не вивчення.

Перечитуючи старі медичні праці лікарів, ми бачимо дріб'язковість наукового дослідження, яке викликає часом сміх, і завжди — здивування: рахували кількість прищиків на шкірі при висипкових хворобах, лікар дні і ночі не відходив від хворого. Сьогодні медицина має право з деякою недбалістю ставитись до клініки, покладаючи нові надії на лабораторії.

А педагогіка, перестрибнувши клініку-інтернат, відразу взялася за роботу в лабораторії.

За неповних три роки перебування в інтернаті, час, за який лише встигнеш роздивитися, — а я не дивуюся, що надбав чималі скарби спостережень, проектів, припущень; бо в цій золотій країні ще ніхто не бував, про її існування не знають.

83. Ми не знаємо дитини.

Дитина дошкільного віку, шкільний вік — все це поліційний поділ там, де існує шкільний набір. Період прорізування зубів, час появи корінних зубів, період дозрівання. Нічого дивного, що в умовах сьогоднішнього спостереження за дитиною ми помітили лише її зуби і волосся під пахвами.

Ми навіть не усвідомлюємо ті суперечності в дитячому організмі, що кидаються у вічі: з одного боку — життєздатність клітин, з іншого — їхня вразливість. З одного боку, активність, витривалість, сила, з іншого — ламкість, неврівноваженість, втома. Й ані лікар, ані вихователь не знають чи то дитина є «невтомною» істотою, чи то хронічно втомленою.

Серце дитини? Знаю. Дитина має два серця: центральне, перепрацьоване, і периферійне, в еластичних судинах. Тому пульс так легко зникає, але так само легко врівноважується знову.

Проте чому в одних дітей під впливом афекту пульс стає уповільненим і неритмічним, тоді як у інших — підвищеним і ритмічним?

Чому одні бліднуть, а інші червоніють? Хто вислуховував серця дітей, коли кожне по сто разів перестрибнуло через скакалку? Хіба уявна життєздатність полягає не в тому, що дитина не має досвіду і використовує свою енергію аж до останньої межі? Чому у дівчаток пульс під впливом афекту є частішим, ніж у хлопчиків; що значить, коли якийсь хлопчик має «дівчачу реакцію пульсу», а дівчинка — хлопчачу?

Все це питання не лікаря інтернату, а вихователя-лікаря в інтернаті.

84. Вихователь каже:

«Моя система дій, моя думка». Навіть якщо він має слабку теоретичну підготовку і невеликий стаж практичної роботи, у нього є право так говорити.

Однак нехай-но доведе, що ця система або ця думка була підказана йому досвідом роботи за певних умов, у певній галузі роботи, з певним дитячим матеріалом. Нехай він виправдає свою позицію, наведе приклади, підтримає все це казуїстикою[125].

Це навіть дає йому право на те, що є найскладнішим, найризикованішим: на передбачення, на провіщення того, що виросте з конкретної дитини.

Проте нехай він завжди усвідомлює, що може помилятися. Нехай жодній думці він не буде відданий ані беззастережно, ані назавжди. Нехай день сьогоднішній завжди буде тільки переходом від суми вчорашнього досвіду до ще більшого досвіду завтрашнього дня.

Кожна проблема, кожний факт мають розглядатися незалежно від загального погляду. Бо факти суперечать самі собі, і тільки з кількості цих фактів , що свідчать за чи проти, можна здогадуватись про загальні закони.

Тільки за цих умов його праця не буде монотонною та безнадійною. Кожний день приноситеме йому щось нове, неочікуване, незвичне, кожний день збагачуватиме його новим досвідом.

Незвична або рідкісна скарга, брехня, суперечка, прохання, провина, прояв непослуху, хитрощів, геройства будуть для нього цінним скарбом, як цінними бувають для колекціонера рідкісна монета, скам'янілість, рослина, розташування зірок на небі.

85. І тільки тоді він любитиме кожну дитину розумною любов'ю, зацікавиться вмістом її духу, її потребами, її долею. Чим ближчим він буде до дитини, тим більше помітить у ній рис, гідних уваги. У дослід-

женні він знайде й нагороду, й заохочення подальшого дослідження, подальших зусиль.

Ось приклад:

Зла, негарна, набридлива дівчинка. Якщо вона бере участь у грі, то лише для того, щоб її зіпсувати. Підступно чіпляється до когось, бо хоче, щоб її образили, аби можна було поскаржитись. Покажеш їй свою прихильність — вона знахабніє. Розумовий рівень низький, жодних прагнень, емоційність відсутня, честолюбства немає, уява вбога.

Я люблю її як природознавець, що приглядається до якоїсь маленької, злосливої істоти — бач, уродилася така бідолашна потворка, така попелюшка природи.

Наказав досить суворим голосом:

— Дивись мені, з ліжка не вставай!

І повернувся до вечірніх перев'язок, які мені довелося перервати.

Коли за хвилину до мене зі спальні долетіло тривожне «прошу пана» — я вже знав, що це означає.

Він не послухався, виліз із ліжка, щоб поквитатися з товаришем, бо раніше не встиг.

Я мовчки відміряв йому пару ляпанців по руці і, накинувши на плечі ковдру, забрав до своєї кімнати.

Раніше, півроку тому, він би опирався, виривався, хапався за спинки ліжок, за одвірок. Сьогодні він уже має досвід кількох невдалих спроб, тому йде. Напрочуд розміреним кроком: трохи швидше означало б, що він підкорився, трохи повільніше — це вже був би опір. Підштовхую його долонею, дуже легко, рівно настільки, щоб він відчув, що його примушують йти.

Йде, а на його обличчя лягає тінь печалі, можна було б сказати: з душі випливла чорна хмара, яка набрякає грозою.

Стоїть, сперся на стінку, насупився, не ворушиться.

Закінчую дрібні процедури: замазую йодом порізаний палець, змащую вазеліном потріскані губи, крапля гліцерину на руку, ложка ліків від кашлю.

— Можеш повертатися.

Йду за ним, а раптом, як повернеться — вдарить? Ні, тільки глянув, сповільнив крок, можливо, чекав — нехай зачепить, нехай скаже: «Ага, в кутку стояв!»

Дійшов до ліжка, ліг, укрився з головою, може, зачаївся, може, хоче, щоб я повернувся до себе.

Походжаю між рядами ліжок.

Він уже майже виправився, а сьогодні в нього знову був поганий день. Грюкнув зі злості дверима, а двері зі склом, шибка тріснула. Він сказав, що це вітер, протяг, — я повірив.

Під час стрибків через скакалку не хотів дотримуватись черги, образився, не стрибав, заважав. Діти поскаржилися. Вечері не їв: булка йому не сподобалася, а черговий не хотів замінити.

Дітям важко пояснити, що йому слід пробачати більше.

Завмирає шум сонної палати. Це особлива мить, саме тоді напрочуд легко й добре думається.

Моя наукова робота.

Графіки ваги, діаграми розвитку[126], індекс зросту, прогноз соматичної та психічної еволюції. Стільки надій, а яким буде результат? А якщо його взагалі не буде?

А хіба не досить мені відчуття радісної вдячності від того, що вони ростуть і міцніють? Хіба це не достатня нагорода за працю? Хіба я не маю права бути безкорисливим шанувальником природи: хай собі кущі зеленіють.

Ось струмок дзюркоче, ось достигає нива, ось сад шелестить листям. Хіба я повинен питатися в зерен колосків під вітром чи в краплин, у чому полягає їхнє призначення?

Навіщо обкрадати природу, нехай вона збереже свої таємниці.

Діти сплять. Кожен із них має на своєму сумлінні хоча б один гріх, хоч би це був гріх відірваного й не пришитого ґудзика. Яке все це дрібне в перспективі небезпечного завтра, де помилка часом помститься розбитим ущент життям.

Такі безпечні та тихі.

Куди я маю вас вести? До великих ідей? До високих звершень? Чи тільки привчити до виконання необхідних обов'язків, без яких суспільство відкидає на узбіччя, але так, щоб ви могли зберегти власну гідність? Чи маю я право за ту невеличку кількість їжі та опіки протягом кількох років чогось від вас очікувати, щось вам наказувати, чогось хотіти? Може, для кожного з вас власна дорога, навіть найгірша на перший погляд, буде єдино правильною?..

Серед тиші сонних видихів і моїх тривожних запитань лунає чиєсь схлипування.

Я знаю цей плач, це плаче він. Скільки дітей, стільки різновидів плачу — від тихого та зосередженого, через примхливий і нещирий, аж до голосного й безсоромно оголеного.

Погано, коли дитина плаче, однак тільки його здушене, безнадійне, зловісне схлипування викликає тривогу.

Нервова дитина — це замало: як часто, не знаючи суті, ми задовольняємося назвою невідомого змісту. Нервова — бо розмовляє крізь сон, нервова — бо чутлива, бо жвава, бо млява, бо швидко втомлюється, бо розвиток має завчасний, не на свій вік, проженере — кажуть французи[127].

Зрідка трапляються діти, які мають не власні десять років, вони несуть на собі тягар багатьох поколінь, у звивинах їхнього мозку спливають кров'ю страждання багатьох наболілих століть; і під впливом незначного подразника розряджається прихована сила болю, жалю, гніву, бунтарства, й складається враження невідповідності між дрібним подразником та бурхливою реакцією.

Це не дитина плаче, це плачуть століття, це ридають біль і туга, вона плаче не тому, що її поставили в куток, а тому, що її гнобили, гнали, знущалися, кляли. Поетизую? Та ні, я тільки не можу знайти відповіді й запитую .

Почуття має бути дуже напруженим, якщо дрібниця може вивести з рівноваги. Почуття має бути негативним, бо тобі дуже важко викликати усмішку, привітний погляд, а бурхливий вияв дитячої радості — ніколи.

Я підійшов до нього і пошепки мовив твердим, але лагідним голосом:

— Не плач, розбудиш дітей.

Він замовк. Я повернувся до себе. Він не заснув.

Це єдине схлипування серед загальної тиші, затамоване на вимогу, надто болісне, самотнє, сирітське.

Стаю навколішки біля його ліжка. В жодному підручнику я не шукав ані слів, ані інтонації. Говорив монотонно й тихо:

— Ти ж знаєш, що я тебе люблю. Але я не можу тобі дозволяти все. Це не вітер розбив шибку, а ти. Ти заважав дітям гратися. Вечері не їв. Хотів побитися в спальні. Я не гніваюсь. Ти уже виправився: пішов сам, не виривався. Ти вже стаєш кращим.

Він знову голосно плаче. Заспокійливі слова іноді мають зовсім протилежний наслідок: замість того, щоб вгамувати сльози, вони їх підсилюють. Але цей вибух, виграючи в силі, програє в тривалості. Він голосно схлипує, щоб за хвилину заспокоїтись.

— Може, ти голодний? Дати тобі булку?

Останні горлові спазми. Тепер він просто плаче, зворушливо скаржиться дивовижно розбитою, наболілою, скривдженою душею.

— Поцілувати тебе перед сном?

Заперечливо хитає головою.

— Ну спи вже, спи, синку.

Я ледве торкаюся рукою його голови.

— Спи.

Заснув.

Боже, чим захистиш Ти цю вразливу душу, щоб її життя не пропало в багнюці?..

Літні табори[128]

...Розкажи краще, які ти сам плекав надії , які мав ілюзії, з якими труднощами зустрівся, як страждав, зіткнувшись із реальністю, яких припускався помилок, як, виправляючи їх, був змушений відступати від усталених поглядів, на які компроміси погоджувався[129]...

1. Я багато чим завдячую літнім таборам. Саме тут я вперше зустрівся з дитячою громадою й у самостійній роботі познайомився з абеткою практики виховання.

Багатий на ілюзії, бідний на досвід, сентиментальний і молодий, я гадав, що багато можу зробити, бо прагну багато зробити.

Я вірив, що завоювати любов і довіру маленького дитячого світу легко, що в селі дітям слід надати повну свободу, що мій обов'язок — бути однаковим з усіма, що доброзичливість швидко викличе каяття у кожному неповнолітньому грішникові.

Чотиритижневе перебування дітей у таборі для дітей «підвалів і горищ» я прагнув зробити щасливою «смугою веселощів і радощів» без жодної сльозинки.

Бідні ви, бідні, милі мої товариші, що, так само як я тоді, не можете дочекатись миті, коли все нарешті розпочнеться. Шкода мені вас, якщо розхолоджені від самого початку, втрачаєте землю під ногами, приписуючи собі всю провину — і не вмієте швидко відновити колишню рівновагу.

І вас спокушає голос чужого досвіду:

«Бачиш: не варто. Роби, як я: дбай про те, щоб тобі самому було зручно. Інакше чорти тебе візьмуть на радість заздрісників і без жодної користі для дітей, яким ти хочеш служити. Не варто!» Ти залежний від тих, хто має досвід, вони, хоч би там як, дають собі раду, тоді як ти, зізнайся щиро, стоїш здивований і безпорадний.

Бідолахи, як мені вас шкода.

2. Таке легке і вдячне завдання. У тебе є тридцятеро дітей зі ста п'ятдесятьох і немає жодної програми. Ти можеш робити, що завгодно. Ігри, купання, екскурсія, казка — цілковита свобода ініціативи. Господиня постачатиме їжу, колеги-вихователі нададуть допомогу, обслуга пильнуватиме за порядком — село дасть чудову місцевість, сонце — ласкаві посмішки.

Нетерпляче очікуючи дня від'їзду, я обдумував третьорядні й далекі деталі, навіть не передчуваючи найближчих і найважливіших. Тож я подбав про грамофон, магічний ліхтар, роздобув феєрверки, купив шашки й доміно — про всяк випадок, раптом серед іграшкового інвентаря саме їх бракуватиме.

Я знав, що дітей слід переодягти в таборову форму, призначити їм місце у спальні й біля столу, а передусім запам'ятати прізвища та обличчя моїх тридцятьох дітей, а може, й усіх ста п'ятдесятьох. Я про це взагалі не думав, це зробиться мимохіть. Думаючи про дітей, я не турбувався про те, хто вони.

Наївно вірячи, що буде легко, я передчував насолоду від завдання, що чекало на мене.

3. Як запам'ятати тридцять прізвищ, іноді складних і схожих, і тридцять облич? Про це не згадує жоден із підручників, але без цього немає авторитету вихователя, без цього не можна розпочати жодного з напрямків роботи.

Тут виникають запитання: які прізвища і яких дітей запам'ятовують найшвидше? Якими є індивідуальні властивості зорової пам'яті вихователя? Як це впливає на долю дітей і взагалі на роботу в закладах зі значною кількістю дітей?

Досвід навчає, що є діти, з якими знайомишся легко, спонтанно, а є такі, яких треба спеціально запам'ятовувати. Не можна відкладати цю справу, сподіваючись, що з часом все залагодиться, тому що ти припустишся низки помилок, багато разів скомпрометуєш себе, поки нарешті познайомишся з усіма.

Найшвидше запам'ятовуються діти-каліки, з якимись особливими, незвичними ознаками, отже, найнижчі або найвищі, або найстарші, горбаті, руді, винятково вродливі або потворні. Іноді ще до зустрічі з дитиною, якесь прізвище привертає увагу вихователя. Якщо популярність сигарет або якогось засобу часто залежить від назви й упаковки, то й з людьми інколи, на жаль, буває так само.

Із повені вражень ми вихоплюємо те, що запам'ятовується найлегше, при оцінці вартості — те, що потребує найменших зусиль, аби помітити й справедливо оцінити.

4. Само собою зрозуміло, що дитині, яка представляє певну позитивну цінність або вміє надіти її маску, важливо, щоб про неї знали. Ми звертаємося переважно до тих дітей, яких знаємо, їм ми даємо доручення, надаємо можливість наблизитись, порозумітися, відзначитись. І вони почуваються впевненішими, ближчими, привілейованішими.

Дитині приємніше звертатися до вихователя, який її знає, — чи це буде прохання, чи запитання — і сам вихователь охочіше її вислухає, якщо вже чув, знає, пам'ятає, впізнає цю дитину. Те, чого звичайна дитина мусить домагатися, дитина із зовнішністю чи прізвищем, які легко запам'ятати, отримує просто, швидко й без клопоту.

Дитина, що залишається в тіні, відчуваючи, що її образили, або справді вірячи у свою незначущість, віддаляється ще більше, і тепер, бажаючи впізнати її, вже доводиться її шукати. Інакше ти залишаєш її на власні сили в конфлікті з громадою, безпомічною і безпорадною наодинці з власними переживаннями.

У кожній конторі, на заводі, в казармах є люди, скривджені лише тому, що начальник не знає про їхнє існування, він з ними не знайомий, не пам'ятає їх. Так інколи марнуються цінні особистості.

І діти, швидко набувши досвіду, чекають, вони напоготові при першій зустрічі з тобою, маленький Міцкевич або Собеський чекають від тебе на жартівливе запитання, вродливі чекають на прихильну усмішку, поки негарний рудань або Баран з підозрою передчувають, що й у новому середовищі на них очікують нові прикрощі. І якщо на першій, вродливій, приємній, впевненій у собі дитині ти тільки трохи довше затримав уважний погляд і тихіше, швидше прочитав невдале прізвище другої, ти вже підтвердив надії першої й побоювання другої дитини.

5. Завдяки внутрішнім вадам і чеснотам ти найшвидше познайомишся з надактивними й набридливими, нечупарами й вихованими понад середню норму. Вибрики бешкетників, плаксиве скиглення зануд сигналізують про себе; найбідніші додають клопоту здичавінням; багатші та лицемірні звертають увагу своїми гарними манерами. Нарешті, будуть користолюбні й жваві, які негайно самі нав'яжуться тобі з допомогою, порадами, інформацією.

І всі оті вродливі, з гарними прізвищами, багатші, наполегливіші вимагають, щоб ти якомога швидше познайомився з ними і висунув на перший план коштом сірої маси, яка має залишатися в тіні, і дивуються, якщо ти відразу цього не робиш, і ображаються, якщо ти не хочеш цього робити, і застосовують проти тебе всі методи боротьби, якими користуються дорослі.

Маленьке княженя в школі для заможних, синок війта в народній школі, якщо сам цього не вимагає, то йому хтось тихенько підкаже, щоб вимагав, а якщо не отримає — щоб помстився: «А ти скажи, що він б'ється, що не прочитав молитви, що погано говорив про владу, що недобре вчить, що геть нами не займається». Або стільця тобі замажуть крейдою, забруднять туалет, під час відвідання закладу високими особами вчинять бешкет, підбурять безликих і байдужих, вплутають у погану справу найневиннішу дитину, саме ту, яку ти передусім намагаєшся захистити від образ.

Радісно чекаючи дня від'їзду, я наївно не передчував, скільки потрібно обережної тактовності, щоб панувати над небезпечною громадою дітей.

6. У мене не виникло побоювань, коли я бачив, що деяким дітям треба було кілька разів повторювати, аби вони не висовувалися з вікна вагону, не вибігали в тамбур. Уже один пропонував мені стати біля дверей і пильнувати, щоб ніхто не вибігав, а другий хотів записувати прізвища тих, хто не слухається. Я відкинув обидва проекти суворим зауваженням:

— Дивись-но за самим собою; як тобі не соромно записувати товаришів?

— Вони мені не товариші, — відказав він згорда.

Я обурився, як дитина.

Були й такі, що помирали від спраги; їм я терпляче і без якихось позитивних наслідків пояснював, що відразу після нашого приїзду на місце вони нап'ються молока.

Із надмірною турботою я заспокоював малюка, який плакав через те, що його розлучили з матусею; надто старанно я пильнував за тим, щоб котрась дитина не вивалилася з вікна; крім того, прагнучи зав'язати дружбу зі своєю групою, я витрачав дорогоцінний час на безглузді розмови: «А ти вже був коли-небудь на селі; ти сумуєш, що маленький братик не поїхав з тобою?»

Я швидко владнав справу збору грошей і поштових листівок, жартома лаяв тих, хто віддавав листівки вже зім'ятими та забрудненими; неохоче заспокоїв тих, хто, побачивши, як я без особливих церемоній поводжуся з їхньою власністю, попереджали, що їхні листівки чисті, а відданий на зберігання злотий новий і блискучий. Але що робити із зубними щітками, які декотрі діти теж хотіли мені віддати, я не знав: «Хай поки що побудуть у вас».

7. З відчуттям полегшення я вийшов з вагону, з гордістю констатував, що всі діти на місці і що все пройшло вдало. Залишалася частина дороги, яку треба було подолати на підводах.

Якби я мав хоч трохи досвіду, то міг би передбачити, що без попередження діти безладно кинуться на підводи, що спритні та заповзятливі посідають на найкращі місця, що незграбні загублять мішечки для одягу й нещасні зубні щітки, що їх треба буде пересаджувати, що зчиниться галас і метушня.

Дотримання порядку цілковито залежить від передбачення. Передбачаючи ситуацію, можна запобігти всьому.

Якщо я вирушаю з дітьми на тривалу прогулянку містом, я маю попередити дітей, щоб пішли за потребою, інакше вони відкриватимуть мені таємниці своєї потреби в трамваї або серед вулиці...

На прогулянці ми наближаємося до огородженої криниці. Я зупиняю їх:

— Станьте парами. Будете підходити до криниці по четверо.

Якщо не попереджу, жодними зусиллями порядку не утримаєш. І якщо виникне бійка, якщо вони розіб'ють кухлик, витопчуть садочок, розвалять загорожу — винними будуть не діти, а відсутність у вихователя досвіду.

Це дрібниці, такий досвід при бажанні набувається швидко; але саме на початку цей досвід одразу стає вирішальним, часом він впливатиме на все подальше ставлення вихователя до дітей.

Дорога до табору була для мене справжньою мукою. Коли перша дитина зіскочила з підводи, бо їй набридло їхати, слід було наказати їй знову сісти на підводу. Я цього не зробив. І ось, з диким криком, безладно, хто на підводах, хто пішки, гублячи дорогою мішечки та молитовники й штовхаючись, збуджені, напівпритомні діти потрапили на веранду.

8. У жодному підручнику з виховання не згадується про те, що коли тридцятеро дітей перевдягаються в однакову форму, неодмінно

буде кілька таких, для яких всі сорочки будуть задовгими, завузькими в шиї або затісними в плечах.

Купи білизни та одягу — рухливий, вередливий натовп — і абсолютна відсутність досвіду наглядача. Перевдягання кількох дітлахів переконало й мене, й дітей, що добрі наміри не замінять вправності.

З неприхованою вдячністю я прийняв допомогу господині, яка без особливих зусиль, без поспіху, швидко дала собі раду не лише з дітьми, а й з білизною, яка вже встигла безладно перемішатися. Кількох незадоволених занадто довгими рукавами, відірваним ґудзиком або зашорокими штанями вона заспокоїла тим, що завтра все виправить.

Таємниця її тріумфу й моєї поразки полягала в тому, що коли я хотів, щоб все пасувало, прилягало й до того ж виглядало естетично, вона знала, що так не вийде, що коли я займався першими кількома дітьми, решта нетерпляче чекала, а вона відразу видала половину сорочок, даючи малюкам найменші, середнім і великим дітям — великі, залишаючи їхній власній ініціативі точніший підбір одягу через обмін. Те саме відбувалося зі штанами та блузами. І в результаті були діти спритні й тямущі, вбрані в одяг, який їм пасував, і непрактичні, незграбні, вбрані, як маленькі клоуни з шапіто. Але найістотніше те, що коли дзвоник сповістив про вечерю, всі діти були перевдягнені, їхній власний одяг був запакований у мішечки, споряджений номерками й складений у паккамері[130].

9. Як мають діти сидіти за столом?

Цієї проблеми я також не передбачив. Я похапцем вирішив її в останню мить, згідно з головною засадою свободи: хай сидять, як хочуть. Втім, я не подумав, що за столами є чотири місця, які відрізняються від решти — наріжні, всі інші — однакові; тож сварки виникнуть саме за ці чотири місця, і їх буде тим більше, чим більше виявиться охочих їх посісти.

Я не передбачав, що суперечка за ці чотири місця повторюватиметься щоразу, що ті, хто першими сяде на ці місця, боротимуться за них на засадах першості, а інші — на засадах рівності.

Я не передбачав, що знайомлячись та зав'язуючи дружні стосунки, діти щодня змінюватимуть своїх сусідів; таким чином знову виникатимуть суперечки під час роздавання молока чи супу, які при перехилянні посуду мають властивість розливатися й пропадати.

Я не передбачав, що при постійній зміні місць мені важче буде познайомитися з дітьми.

Я навіть був настільки нерозумний, що залишив дітям право самим вибирати собі ліжка в спальній кімнаті: де хто хоче спати. Скажу відверто, якби мені самому запропонували вибирати, я, певно, не знав би, якому місцю віддати перевагу. Втім, це розпорядження було настільки недоречним, що я його незабаром відмінив, однак і тут було багато галасу та метушні. Я поклав дітей за списком і відчув колосальне полегшення, коли нарешті запанував відносний спокій.

У мене було туманне уявлення про свої помилки, але я був надто приголомшеним, щоб дошукуватись їхніх витоків.

10. Господиня вже втретє кликала мене на вечерю, всі інші вихователі вже давно залишили свої спальні. Я вважав, що в перший вечір не слід залишати дітей самих: вони можуть боятися, плакати; але досвідчена господиня твердила, що вони втомлені й заснуть; як же їй не вірити? Більшість дітей і справді вже спала.

Я пішов, але ненадовго; невдовзі довелося спішно повернутися, щоб зробити перев'язку хлопцю, який мав розсічене пряжкою чоло, у другого бійця було підбите око, яке протягом кількох днів змінювало свій колір з червоного на жовтий, чорний і брудносірий.

— Добре сезон починається, — сказала господиня.

Ці слова я сприйняв як уїдливе й образливе зауваження, тим більш несправедливе, що я залишив спальню саме через її умовляння.

Слід було передбачити, що коли частина дітей засне, інші, збуджені зміною вражень, заснути не зможуть і, сколочені, можуть почати сварку і бійку. Я готувався радше заспокоювати сумних і зажурених, а не мирити розсварених, тоді як (ну й дивина!) той хлопчик, що плакав в дорозі, тепер спав глибоким сном.

Я не помітив найважливішого; бійка, така поважна провина, була загрозливим попередженням: вона доводила, що мій авторитет захитався вже першого дня моєї невдалої діяльності.

В дужках додам, що в одного з учасників бійки обличчя було всіяне віспинами: вочевидь це відіграло певну роль при початку сварки, яка закінчилася так трагічно для моїх блакитних мрій: жодної сльозинки — закарбував я у своїй програмі; а сльози були уже в дорозі до табору, а тепер — кров.

11. Вночі я погано спав. Хтось із дітей, не звиклий самотньо лежати на вузькому ліжку, зсунувся зі свого щойно набитого соломою матрацу і з гуркотом упав на підлогу. Хтось крізь сон застогнав чи заговорив, а то я сам уявляв собі, що хлопчик, якого вдарили в око, може втратити зір. Нерви розходилися.

У мене за плечима було десять років праці репетитором[131] — я не був ані хлопчиком, ані новачком на педагогічній ниві; прочитав силу книжок про психологію дитини. Але, незважаючи на це, я стояв безпорадний перед таємницею колективної душі дитячої спільноти. Те, що вона ставить якісь нові вимоги, те, що мене спіткала болісна несподіванка, не викликало сумніву. Моя гордість страждала, мене огортало розчарування, як це так, відразу?

Можливо, я ще плекав ілюзію, що після першого, хай там що винятковового дня, настануть жадані, райдужні й усміхнені. Проте що робити, щоб гарантувати безпечне завтра, я так і не знав.

12. Головною помилкою було те, що я неприязно відмовився від допомоги минулорічного чергового: він був би неоціненним помічником упродовж перших днів мого перебування в таборі. Хай він пильнує біля дверей вагону, хай навіть записує, якщо так було завжди. Хай скаже, як зробити так, щоб діти не ховали грошей, хай скаже, як вони зазвичай сідають біля столу, як сплять у спальні, як ходять купатися.

Аналіз всіх помилок був би надзвичайно повчальним. На жаль, якщо я й робив якісь нотатки, то оминав невдачі: рани були занадто свіжі, занадто болючі. Сьогодні, через чотирнадцять років, я вже не пам'ятаю подробиць. Знаю: діти скаржилися, що вони голодні, що у них болять ноги від ходіння босоніж, що у виделках пісок, що без пелерин холодно, що досвідчений вихователь обурено дивився на безлад і недисциплінованість у моїй групі; що господиня робила зауваження щодо того, що зі мною трапиться через надмірну старанність. Я знаю, що двірник скаржився на забруднення лісу, на те, що хлопці руйнують веранду, витягаючи цеглини з опор, що моя група витрачає під час миття найбільше води, яку треба закачувати насосом до баку.

Аж ось, на п'ятий чи шостий вечір трапилося найгірше.

13. Коли хлопчики лежали в ліжках у напівтемній спальні, почався котячий концерт.

Хтось пронизливо свиснув, хтось закукурікав, ще хтось загавкав, загарчав, знову хтось свиснув, з перервами і в різних кутах кімнати.

Я зрозумів.

Напевно, серед дітей у мене вже з'явилися прибічники. Я говорив, пояснював, просив, бачив, що є й розуміння, й доброзичливість. Однак я не вмів ані знайти, ані — ще менше — згуртувати добрі сили моєї групи. Тому честолюбні та хитрі, надії яких я не виправдав, а від бажання допомогти зневажливо відмовився, швидко домовилися між собою; користуючись браком досвіду й оцінивши мою слабкість, вони кинули мені виклик.

Повільним кроком я ходив між ліжками; хлопці лежали із заплющеними очима, являючи приклад відмінної поведінки, дехто з них укрився з головою, і знущалися з мене, азартно кидали виклик.

Був у нашій гімназії один учитель[132], єдиною провиною якого було те, що він не умів володіти класом. Згадуючи оргії злосливих вибриків, якими ми йому дошкуляли, я й досі відчуваю жах.

Мститися подібним чином можуть тільки раби, коли відчують силу перед лицем ненависної влади. Кожна деспотична школа має серед свого персоналу подібну жертву, яка страждає і приховує свої страждання, однаково боячись і керівництва, і дітей.

Я багато пережив упродовж тих кількох хвилин, які тривали цілу вічність.

14. Так от як мені відповідають на мою доброзичливість, ентузіазм, на мою працю? Спочатку я відчував біль. Кришталевий палац моїх мрій геть розвалився, розсипався на друзки.

Гнів і скривджене самолюбство: тепер я буду посміховиськом для тих, кого я переважаю почуттям, кого я хотів переконати своїм прикладом, кому я, можливо, хотів сподобатись.

Я зупинився посеред спальні й сказав спокійним і здушеним голосом, що коли я кого впіймаю, то наб'ю. Серце колотилося, губи тремтіли! Мої слова було перервано свистом.

Я схопив одного, натягав за вуха, а коли той запротестував, пригрозився, що викину на веранду, де вночі ходить спущений з ланцюга пес.

І знаєте, кого я побив? Того, хто свиснув, перший і єдиний раз. Чому він так зробив, й сам не міг пояснити.

Який же зразковий урок дали мені діти!

Я вирушав у білих рукавичках, з бутоньєркою в петлиці за приємними враженнями та гарними спогадами до голодних, гноблених і позбавлених найнеобхіднішого дітей. Я хотів уникнути обов'язку завдяки кільком усмішкам і дешевим феєрверкам, а я навіть не потрудився запам'ятати їхні прізвища, роздати їм білизну, подбати про чистоту туалету. Я очікував їхньої симпатії й не хотів погодитися з їхніми вадами, виплеканими в підворітнях життя у великому місті.

Я думав не про роботу, а про гру; цей дитячий бунт відкрив мені очі на негативний бік радісних канікул.

І що ж? Замість того, щоб обдумати свої помилки, я погарячкував, цькував собаками.

Мої колеги, вихователі, приїхали сюди з примусу, за грошима, я — заради ідеї; можливо, діти відчули фальш і покарали мене?

15. Наступного дня ввечері один з хлопчиків попередив мене, що бунт має повторитися, а якщо я когось ударю, то діти не піддадуться, а захищатимуться — озброїлися кийками.

Слід було діяти швидко й енергійно. На вікні спальні я поставив яскраву лампу, біля входу до спальні повідбирав кийки, які заніс до своєї кімнати: завтра поверну.

Чи то вони зрозуміли, що їх зрадили, чи то яскраве освітлення спальні відібрало їм сміливість, чи то відсутність озброєння для захисту перекреслило плани, хоч би там як, але я переміг.

Змова, бунт, зрада, репресії — ось чим відповіло життя на мої фантазії.

— Я з вами завтра матиму розмову, — прозвучало суворе попередження замість сентиментального: «На добраніч, діти», яким я частував їх упродовж перших вечорів і що було геть зайвим.

Я виявився тактовним переможцем.

І знову життя показало, що іноді все складається добре тоді, коли, як нам здається, нас спіткала катастрофа, бурхливе протистояння часто стає початком одужання.

Я не лише не втратив прихильності дітей, — навпаки, зросла взаємна довіра. Для дітей ця справа була дрібним епізодом, для мене — переломною подією.

Я зрозумів, що діти є тією силою, яку можна заохотити до взаємодії, якій можна дошкулити зневагою, з якою слід рахуватися. Цих істин мене дивним чином навчив кийок.

Наступного дня під час бесіди в лісі я вперше заговорив не до дітей, а з дітьми, не про те, якими я хочу, щоб вони були, а про те, якими вони самі хочуть і можуть бути. Може, саме тоді я вперше переконався, що діти можуть багато чого навчити, що й вони висувають і мають право висувати свої вимоги, умови й чогось не бажати.

16. Однострій одягу обтяжує дітей не тому, що має однаковий крій чи колір, а тому, що частина дітей фізично страждає через невідповідність цього одягу. Швець не врахує особливості дитячої ноги, якщо чуйність вихователя цього не помітить, не зрозуміє й не підкаже. Дайте зануді зручне взуття, й, може, тоді він стане жвавим і веселим. Якщо правила табору вимагають, щоб діти влітку ходили босоніж, це буде радістю для тих, хто й у місті ходив босим, але й справжньою мукою для певної кількості дітей з винятково ніжною шкірою. Дітям анемічним та менш рухливим потрібен тепліший одяг.

Як в інтернаті відрізнити примху від суттєвої потреби, коли це нелегко зробити навіть у родині? Як з'ясувати межу між тим, до чого дитина легко призвичаюється, що є тимчасовою незручністю, і тим, що є особливістю її організму, індивідуальною відмінністю одного серед загалу.

В інтернаті обов'язковим є однострій сну. І тут доза сну враховує потреби пересічної дитини, а відхилення бувають значні. Саме тому в тебе завжди будуть хронічно невиспані діти й такі, з якими ти муситимеш воювати, й безрезультатно, за ранковий спокій у спальні. Бо для дитини лежати в ліжку й не спати є мукою, так само як мукою є встати, коли вона стомлена й сонна.

Нарешті — однострій харчування, який не надто охоче враховує вік і цілковито нехтує різницею в апетиті окремих дітей начебто одного віку.

Тому в інтернатах у нас є нещасні діти, бо вони незручно або недостатньо тепло вдягнені, сонні або недисципліновані щодо сну, напівголодні й голодні.

Все це є проблеми першорядної ваги, вирішальні в справі виховання.

17. Немає більш болісної картини, ніж коли дітлахи рвуться по добавку каші або супу, коли сперечаються через трохи більший шматок хліба: немає чинника, який би деморалізував більше, ніж торгівля їжею.

На цьому тлі виникають сутички між сумлінним вихователем і сумлінною господинею. Бо вихователь швидко зрозуміє, що виховувати голодну дитину не можна, оскільки голод — поганий порадник.

Батьки можуть сказати: «Немає хліба», вони не втратять ані любові, ані поваги дітей; вихователь може сказати про це у виняткових, і тільки виняткових, випадках, і тільки тоді, коли сам голодний. *Різницю між середньою нормальною дієтою дітей та більшим апетитом слід вирівнювати хлібом, скільки хто хоче й може з'їсти.*

Я знаю: дітиноситимуть хліб у кишенях, ховатимуть його під подушками, кластимуть на підвіконнях і топитимуть у туалеті. Так триватиме тиждень, з нерозумними вихователями — місяць, але не довше. Можна покарати дитину, яка так робить, але не можна погрожувати:

— Хліба не видаватимуть.

Бо тоді найобережніші, боячись подібних репресій, робитимуть запаси.

Я знаю: діти об'їдатимуться хлібом, а нормальна їжа йтиме в помиї. Очевидно, там, де недбало приготована, несмачна їжа зустрічається із ще не геть зголоднілими дітьми, вона мусить поступитися місцем вчорашньому хлібові, який не надто смачний, але не огидний.

Я знаю: об'їсться той чи інший дурник — буде клопіт і метушня, але вірте мені, так буде один чи два рази; тільки діти, за якими надмірно наглядають, не мають досвіду.

18. Сутички будуть навіть там, де панує цілковита гармонія між господарчим і виховним персоналом. Якщо діти ситі, інколи траплятиметься, що частина приготованої їжі залишатиметься. Спекотний день, поспіх через екскурсію, трохи пригоріле молоко, господиня дорікає:

— Половина каші залишилася, а ось хліб, який я знайшла під верандою.

Нехай вихователь, подаючи приклад, вип'є повну чашку пригорілого молока, нехай скаже, що прогулянки не буде, якщо діти не з'їдять супу, нехай видає хліба багато, але маленькими шматочками, нехай зверне увагу на занепокоєння господині; проте хліб має залишатися, не можна капітулювати, навіть на один день не можна.

Вихователі схильні не надто перейматися турботами господині, господиня схильна вбачати байдужість там, де її насправді немає. Там,

де обидві сторони сумлінні, якраз і бувають такі зіткнення, які завжди відбуваються між людьми, які працюють у різних підрозділах спільної справи. Треба мати тактовність, а вихователеві, який, гарячкуючи, може забутися й скаже: «Ви краще за своїми казанками дивіться, а до дітей не втручайтеся», нагадаю, що господиня має цілковите право відповісти: «А ви краще дітей підтирайте, бо праля не може як слід випрати білизну».

Бо й справді, якщо обов'язок господині — стежити за чистотою кухні, то обов'язок вихователя — пильнувати за чистотою білизни. Совість і бажання підкажуть їм закони тактовної взаємодії, дадуть зрозуміти, що вони служать одній, добрій справі.

Ще раз скажу: там, де є сумлінність і бажання.

19. Діти ситі, і ти вже думаєш, що ти переміг їхній опір. Ні, він лише зачаївся. А може, сьогодні суп навмисно пересолили, а рис розварили на клейстер. Може, навмисно сьогодні зробили такі великі порції м'яса, і крім того картоплі досхочу, й кислі вишні на десерт, «а от хай вони похворіють, тоді він переконається, як це смачно». Увесь рис у відрі, після солоного супу діти понапиваються води, агрус або кисляк довершать справу.

Молодий вихователю, пам'ятай, що коли дитина вміє бути витончено жорстокою, вона робить це несвідомо, за чужою підказкою; підступність дорослої людини, якій ти заважаєш, не має меж.

Принижені, обділені життям помщаються за завдані образи. Розчаровані в честолюбних замірах тут насолоджуються безвідповідальною владою, велять шанувати себе, ласкаво дозволяють прислужуватись, віддають деспотичні накази. Безликі й недолугі, покірні й лицемірні знайдуть тут хліб ціною виконання найбруднішої роботи і — мовчання. Якщо ти їм заважаєш, не дури себе, що вони здадуться тобі без тривалої, наполегливої, запеклої боротьби; надто швидка й легка перемога приховує в собі зародок поразки: вони чекають, поки ти втомишся, а самі тим часом намагаються приспати твою пильність або зібрати проти тебе докази.

І якщо молода покоївка пізно ввечері прийшла до твоєї кімнати, щоб передати щось за дорученням господині, про щось попросити, це, може, й випадково, але за цим могла стояти якась прихована мета. Чим ти молодший і менш досвідчений, тим розсудливішим будь у своїх вчинках, обережнішим у словах, краще пильнуй, коли тобі щось залегко вдається.

20. Якщо ти не хочеш пливти за течією, коритися владі, догоджати тим, хто має голос, спиратися на хитрунів і підлиз, зневажати пересічних, пригнічувати упертих і неслухняних; якщо ти хочеш в усе вникати, задовольняти будь-яку слушну вимогу, протидіяти зловживанням, вислуховувати скарги — в тебе неодмінно будуть вороги, чи ти міністр, чи скромний вихователь. Якщо ти надто зухвало, необачно і необережно розпочнеш боротьбу, обпечешся раз і другий, можливо, в тебе зникне бажання експериментувати, втрачаючи спокій, часом свій триб життя й майбутнє. Чим легковажніший зліт, тим небезпечніше падіння...

А втім, не вір мені, я брешу, я старий буркотун. Роби так, як підказує тобі відчуття, завзято, без компромісів, найпрямішим шляхом... Виживуть тебе, прийдуть нові, посядуть твоє місце, поведуть далі. З нечесним не мирись, недолугого — геть з дороги, шахраєві — ляпас. Не маєш досвіду, тим краще: якщо він вказує шлях, яким плазуватимеш усе життя, а ти не хочеш: волієш ширяти в небі хоча б годину... Для лисих і сивих переможений не гідний поваги, для молодих він стає героєм.

Але не звертай на півдорозі...

Не ображайся, ти ж сам цього хотів...

Не кажи, що тебе не попереджали, що тебе підбурили, надурили...

21. Бесіда про галас була приблизно такого змісту:

«Я побив хлопчика, я зробив погано. Погрожував, що викину його на веранду, де його покусає собака; це було дуже гидко. Однак хто винен, що я зробив два таких поганих вчинки? Винні ті діти, які навмисне галасували, щоб мене розсердити. Можливо, я покарав невинного. А хто ж тоді завинив? Винні ті діти, які скористалися темрявою, щоб сховатися. Чому вчора було тихо? Тому що горіла лампа. Це ваша провина, що я був несправедливий. Мені дуже соромно, але й вам має бути соромно. Я визнаю свою провину, а тепер зізнайтеся й ви. Є діти добрі й погані, кожна погана дитина може виправитися, якщо захоче, я їй охоче допоможу. Але й ви допоможіть мені, щоб я міг залишитися добрим, щоб я не зіпсувався біля вас. Мені дуже неприємно, що у одного з хлопців підбите око, що другий має пов'язку на голові, що пан X на вас скаржиться, що двірник має до вас претензії».

Потім кожний сказав, вважає він себе добрим, непоганим, чи так собі, чи сам не знає; далі говорили, чи вони дуже хочуть виправитись,

чи тільки трішки, чи взагалі не хочуть. Все це було записано. Так я познайомився з правим і лівим крилом групи, а також із центристами...

Існують збірки політичних та судових промов, церковних проповідей. Чому ж немає надрукованих промов вихователів до дітей? Бо всім здається, ніби дуже легко промовляти до дитячих маленьких душ. Деякі звернення до дітей я готував тиждень і довше.

22. Разом ми радилися, як нам зробити, щоб діти не засмічували ліс, щоб не галасували біля столу, аби не розкидали хліба, щоб за умовним сигналом збиралися на миття чи на обід.

Я й надалі припускався помилок, від яких прагну вас застерегти, але частина групи пообіцяла мені допомагати.

Я сам потерпав від власної дурості. Даремно докладаючи зусиль, безглуздо витрачаючи енергію. Діти знизували плечима, часом намагалися мене переконати, і я часто поступався.

Пам'ятаю розмову про оцінки за поведінку. Я не хотів ставити оцінки: всі заслуговують на п'ятірки, бо кожен намагається бути чемним; а якщо у нього не виходить, карати його не слід.

— Якщо не напишу батькові, що в мене п'ятірка, він подумає, що я погано поводжуся.

— А в інших вихователів є розбишака, то в нього хоча б трійка, а я чемний і в мене нічого немає.

— Коли я зроблю щось погане і ви мені поставите оцінку, так я знаю, що все вже скінчилося.

— Як немає оцінки, то мені якось не хочеться бути чемним, сам не знаю чому.

— А я ні. Коли ви ставите оцінки, а я зроблю щось негарне, то думаю: хай мені трійку поставить. А коли оцінки немає, то мені ніяково.

Поміркуйте про кожний із аргументів і ви побачите, яких важливих проблем вони торкаються, як ясно в їхньому світлі виявляються індивідуальні розбіжності між дітьми.

Я поступився: кожна дитина сама виставляла собі оцінку, на яку заслужила; дехто неохоче казав: «Я не знаю».

23. Я досить довго вважав, що номер принижує дитину. Вперто не хотів розставляти дітей у пари, саджати біля столу за номерами. А насправді діти тішаться своїми номерами: дитині дев'ять років і номер

у неї дев'ятий, у когось двадцятий номер і його тітонька якраз мешкає в будинку номер двадцять. Хіба глядача в театрі принижує те, що на квитку стоїть номер?

Вихователь повинен знати дітей, називати їх у щирій розмові пестливими іменами, яким їх називала мати.

Слід знати сім'ю вихованця, запитати про маленьку сестру, що хворіла, про дядечка, який втратив роботу. Якщо ліжка стоять за номерами, з тридцятьох набереться п'ятеро, які хочуть змінити місце: хтось хоче спати поруч із братиком, або сусід розмовляє уві сні, або хоче бути ближче до кімнати вихователя, бо вночі страшно.

Вони йдуть купатися парами за номерами; але якщо хтось хоче помінятися, щоб іти з другом, якщо його пара ходить занадто повільно, якщо хтось ногу собі збив, номер не повинен перешкоджати, хай поміняється парою або місцем.

Уже в перші дні — номер може стати прізвищем, з-під якого проглядає особистість дитини, аж поки проклюнеться її моральний та інтелектуальний образ. Тоді номер, без якого не обійтися, не приносить шкоди.

24. Я намагався поділитися почуттями з дітьми, які не хотіли, не зносили, боялися почуттів. Я наївно гадав, що впродовж чотирьох тижнів можна вилікувати будь-яке страждання, загоїти будь-яку рану. І витрачав час.

Особливо я опікувався найменш вартими чогось дітьми замість того, щоб дати їм спокій.

Зі зворушенням згадую, як, ідучи назустріч моїм проханням, приймали до гри таких дітей, що тільки псували її, як на моє бажання поступалися агресивним, яких тільки під'южувала вимушена поблажливість.

Даю чудового м'яча дурникові, який, не вміючи грати, носить його в кишені, бо кожен має рівні права на цей м'яч, якого я давав «справедливо», всім по черзі.

Я примушував дітей давати обіцянки виправитися, користуючись доброю волею чесних, що не хотіли брати на себе зобов'язань, яких не могли виконати.

Я радів, що все йде дедалі організованіше, не беручи до уваги безсонних годин, ні марно витрачених сил. Я не приділяв належної уваги дітям, їхнім іграм, суперечкам, бо тоді вони були для мене ще надто «дрібними».

25. Літні табори є важким, проте зручним для керівництва інтернатом. Ти зразу отримуєш значну кількість вихованців, тоді як у будь-якому іншому до вже наявного і зіграного колективу прибувають по одному або невеличкими групами. Умови нагляду на великій території теж нелегкі. Перший організаційний тиждень є складним, останній потребує якомога більшої чуйності: діти думками та звичками вже повертаються до міста.

Тут сумлінний і недосвідчений вихователь має можливість із найменшими втратами випробувати свої сили в живій роботі, він швидко знайомиться з виховними проблемами інтернату, не несучи відповідальності за віддалене майбутнє, може об'єктивніше оцінити вади і чесноти. Якщо він усвідомить свої похибки та помилки, то має можливість наступного сезону, з новою партією дітей, не маючи свідків помилок, яких він раніше припустився, не несучи тягаря їхніх наслідків, розпочати нову роботу на нових засадах.

Він не має потреби заощаджувати сили й розраховувати запал і енергію на довший час. Втомиться — літо мине — відпочине.

Досвід, набутий за перший місяць роботи, на другий місяць принесе йому задоволення очевидним прогресом, він швидко помітить різницю, а це заохотить його до подальших зусиль.

Праця першого сезону тільки на перший погляд пропадає без вороття: у другому сезоні будуть знайомі, родичі й друзі дітей, що були з тобою в перший сезон. Розпитай, і ти довідаєшся, що вони вже знають тебе, знають твої вимоги; перш ніж тебе побачити, діти вже відчувають до тебе симпатію, бажають визнавати твій авторитет.

26. Другий сезон розпочався вдало. Отримавши напередодні виїзду список, я по черзі запам'ятовував прізвища дітей. Деякі прізвища викликали повагу, інші — побоювання. Це ж не жарт: самі подумайте, як виглядає муляр Курява, селянин Слимак, швець Недоля.

Озброєний зошитом і олівцем я записував все, що запам'яталося мені в дитині при першій зустрічі. Плюс, мінус, знак питання, поставлені поруч із прізвищем, були оцінкою першого враження. Короткі записи: «симпатичний, розбишака, роззява, занедбаний, зухвалий» — були першими характеристиками, які могли або не могли підтвердитися, але давали загальне враження.

Так бібліотекар перебирає нову солідну партію книжок, з цікавістю кидаючи оком на назву, розмір, обкладинку книги. Це приємна робота: от, буде що почитати!

Я зазначив для себе тих, кого особливо рекомендували, кого супроводжували численні родичі, кого наділили великими пакунками на дорогу, тих, хто запізнився. Уже є й перші запитання, й прохання, й поради, вони, власне, тим і цікаві, що перші. Якщо хтось губить аркушик із записами, а сусід швидко підніме й із усмішкою подасть, якщо один швидко і голосно відповість: «Я», коли його викликаєш за списком, а за іншого відповідає матір, один пхне того, хто сів на його місце, а другий поскаржиться, хтось шанобливо вклониться, а хтось похмуро роздивляється навколо — все це має для вихователя величезне значення; помічені й залишені в пам'яті або в нотатках спостереження стають цінним пізнавальним матеріалом.

27. Збираючи поштівки, я складаю їх у пронумеровані та складені навпіл папірці, бо деякі з листівок поліновані, а інші засмальцьовані та зім'яті. Під час першого сезону діти мали цілком слушні претензії, що для писання додому їм повертали чужі листівки.

Гроші я загортав у пронумеровані папірці і складав у носовик, так само приготований заздалегідь.

Це депозит, власність тим більш недоторкана, що депозит примусовий. Дитина, віддаючи десять грошей, довіряє тобі весь свій скарб: ти зобов'язаний ставитися до нього поважно.

Біля дверей вагону стояв черговий, черговий був біля кожного вікна. Я мав час перемовитися з кожною дитиною кількома словами, до мого записника додавалися нові подробиці.

Я записував тих, хто пив води понад міру, хто скаржився, хто посварився біля вікна.

Зубні щітки я збирав окремо, прикріплював на них номерки на нитках.

Уже втретє пройшла переді мною вся група, коли я чорнильним олівцем виписував номерки на мішечках. І тут, коли я називав прізвища, одні підходили швидко, інших треба було викликати кілька разів. Була й група дітей, які замість того, щоб дивитись у вікно, оточили мене і з цікавістю приглядалися до моєї роботи. Знову якась дитина плакала: я відправив хлопця, щоб він її утішив, у нього це краще вийде, а зрештою — хай поплаче.

28. Я попередив, що на станції будуть підводи, то щоб зараз,у вагоні, діти зробили все, що треба; сказав, що до підвод не можна проштовху-

ватись, що в дорозі не можна злазити з підводи, що в кого одяг буде замалий або завеликий, то завтра замінять. Двоє хлопців, що побували в таборі минулого року, допомагатимуть при роздачі молока, троє інших — при роздачі одягу.

Я зав'язував ниточку дружніх стосунків із дітьми на засадах ділової розмови, а не безглуздого флірту.

Занотував, у кого брудні вуха, довгі нігті, брудна куртка; бо якщо мати не приведе дитину в порядок перед виїздом, вона не лише бідна, а й недбала, іноді дитина вже самостійна, пущена на самопас, або в неї немає матері. Коли я її перевдягну й умию, ця деталь уже не буде помітною.

Я погоджувався на кожну пропозицію допомоги або співпраці. Бо знав, що моїм завданням є організація та чуйний контроль, що сам я не зможу протистояти колективу, що складу іспит на хорошого вихователя лише тоді, коли матиму час на найважливіші справи й опіку над дітьми, винятковими через здоров'я, темперамент, занедбаність, незграбність або високу духовність.

І коли перевдягнені діти розсілися біля столу за порядком номерів, я почав запам'ятовувати їхні обличчя.

Я вже тепер знав свою групу краще, ніж минулого сезону через кілька днів.

29. Одного я розпізнаватиму за ластовинням, другого за формою брів, третього за родимкою на крилі носа, четвертого за особливою формою голови. Завжди залишатиметься кілька дітей, які мені неслушно здаватимуться схожими, кого я не пізнаватиму довший час. Цих труднощів не знає вчитель у школі, який щодня бачить дітей, нерухомо розміщеними за своїми партами. Але їх знає шкільний педель[133], інспектор, директор. Тому, кого не пізнають, легко робити всіляку шкоду, а кілька козлів відпущення відповідають і за себе, і за інших.

— Ага, я тебе знаю. Ти вже не вперше, ти — завжди.

А справжній винуватець сміється собі в кулак.

Я так наполягаю на необхідності швидкого ознайомлення з усіма дітьми, бо всілякі прояви упередженості — як позитивні, так і негативні — мають своїм джерелом незнання вихованців.

Мені здається, що я не погрішу проти правди, коли скажу, що вродлива дитина, з приємним, симпатичним личком, має всі дані, щоб

її вважали доброю, а негарна або з якимось дефектом — поганою. Звідси випливає несправедливе упередження деяких вихователів щодо вродливих дітей. Ще раз повторюю, що беззастережно і в будь-якому випадку вихователь буде поганим, якщо він не знає хоча б одного зі своїх вихованців.

30. Увечері, коли діти вже вклалися до ліжок, я мав з ними бесіду про хлопців, які жили тут минулого сезону.

«Розкажу про хлопців, які спали на п'ятому, одинадцятому, двадцятому та тридцять другому ліжку.

Один з них виявився дуже симпатичним, другий завжди й усім був незадоволений, третій дуже виправився, у четвертого вночі трапився неприємний випадок, зробив під себе в ліжко, спочатку хлопці страшенно з нього насміхалися, а потім зрозуміли, що він бідний, хворий і недужий, тож вони опікали його. Де вони зараз, про що думають?»

У цих чотирьох оповідях з життя було приховано і мораль, і план дня, і найскладнішу проблема таборового життя.

Я попередив, що треба робити, якщо вони вночі боятимуться, що — коли вранці прокинуться раніше за інших.

І вони заснули, всі, окрім двох.

В одного залишився хворий дідусь, і він думав про нього; іншому матуся перед сном завжди говорила «добраніч». Цьому хлопчикові, єдиному з тридцяти восьми, цього вечора потрібен був поцілунок, щоб він міг заснути. — Я подумав, що першого сезону саме його, одного із найвразливіших, у хаосі та піднесенні, я міг висварити або — через звичайну помилку — нам'яти йому вуха.

Уже першого вечора я мав час, щоб зробити записи: в окремому зошиті — про перший день у таборі, в іншому — про кожну дитину. І вже про половину дітей я міг щось написати, хоча б одну дрібну деталь.

31. Вранці, тільки розвиднілося, я був у спальні, і знову, поки вони не розбіглися і не перемішалися між собою, вчився розпізнавати дітей своєї групи.

Упродовж дня я щоразу до іншого звертався із запитанням, як його звати.

— А мене, пане вихователю? А мене як звати?

Схожих дітей, або тих, які здавалися схожими, я ставив біля себе й вивчав, а хлопці звертали мою увагу на ті подробиці, за якими їх можна відрізнити й упізнати.

Щогодини додавалися риси, які втаємничували мене в особисте життя або ті чи інші сфери духовного життя дитини.

Невдовзі чарівним чином, під впливом села й спокійних виховних заходів, зім'яті душі — спочатку з подивом і острахом — а потім дедалі довірливіше й радісніше зверталися до краси та гармонії.

Але існує межа можливостей виховання, якої жодне диво не може змінити. Пробудиться лише чутлива й багата душа, яка просто була пригнічена умовами життя; а душа вбога й млява заледве спроможеться на болісну гримасу усмішки. Шкодуєш? У тебе лише чотири коротких тижні.

Природжена, самородна чесність утвердиться в нових формах світлого життя, підступність неприязно відвернеться від них.

Є рослини, які здатен оживити один-єдиний дощ, а є хворі й геть зів'ялі, є бур'яни, які з великим спротивом окультурюються.

32. Я уважно приглядався до того, як організовується дитяча спільнота, і зрозумів труднощі першого сезону.

У той час як позитивні діти тільки роздивляються на новому місці, лякливо та стримано знайомляться й наближаються одне до одного, негативна сила вже встигає зорганізуватись, нав'язати свій тон і підпорядкувати інших.

Дитина, яка розуміє необхідність режиму, обмежень і пристосування, допомагає роботі вихователя пасивно, не перешкоджаючи, поступаючись програмам, що мають на меті загальне добро. Дитина, що прагне використати бажання співпрацювати, сумніви, сумлінність, доброзичливість або слабкість вихователя, відразу виступає активно й наступально.

Викликає подив те, як може дванадцятирічний хлопець, відірваний від сім'ї, в чужих йому умовах, під чужинним наглядом, серед незнайомих однолітків, не відчувати ані незручності, ані ніяковості; вже першого дня він вимагає, опирається, протестує, організовує змову, добирає товаришів, перетягує на свій бік пасивних і безініціативних, призначає себе диктатором і кидає демагогічне гасло.

Ти не повинен втрачати жодної хвилини, його треба швидко помітити й вступити з ним в переговори. Для нього ти зарані є ворогом як будь-яка влада, що вимагає й не дозволяє; переконай його, що ти є влада, яка відрізняється від тієї, з якою він досі зустрічався.

33. Ось приклад:

У вагоні я кажу одному хлопцеві, що виходити на перон заборонено. Він вийшов; гукаю — не відповідає. На гостре картання відповідає зухвало: «А що такого, мені пити захотілося». Питаю прізвище.

— Вихователь тебе записав.

— Подумаєш!

До нього вже з цікавістю приглядаються, він вже має прибічників, вже подобається. Іноді самого лише «добре, добре» або знизування плечами досить, щоб його розпізнати. Якщо таке відбувається вже першого дня, подумай, що буде завтра, через тиждень?

Я розмовляв із ним того ж вечора. Розмова була серйозною, діловою, як рівного з рівним: ми домовилися про умови його перебування в таборі.

У місті він продає газети на вулиці, грає в карти, п'є горілку, йому вже знайомий циркуль[134].

— Ти хочеш тут залишитися? — Так собі. — Тобі тут не подобається? — Я ще не знаю. — То навіщо ти приїхав? — Одна пані мене вмовила.

Називає її ім'я, прізвище і про всяк випадок неправильну адресу.

— Слухай, хлопче: я хочу, щоб ти міг тут залишатися цілий місяць, щоб тобі тут подобалося. Я прошу тебе тільки про одне: якщо тобі тут буде нудно, скажи, я дам тобі квиток, повернешся до Варшави, сам не тікай і навмисне не роби так, щоб я відіслав тебе всупереч твоїй волі. Я дозволю тобі робити все, що захочеш, тільки не руйнуй порядок і не втручайся у справи дітей. Добраніч.

Я подав йому руку.

Не намагайся ставитися до нього як до дитини, бо він розсміється тобі в обличчя або обдурить фальшивим каяттям, і, відвернувшись, скаже щось уїдливе про те, що йому вдалося спритно підгледіти, щоб висміяти тебе. Все що завгодно, тільки не нудні прояви симпатії, бо він подивиться на них зверхньо, скористається ними і візьме на кпини.

34. Був інший хлопчик.

В емоційній розмові віч-на-віч, коли не витріщалися на нього дурні, покірні, боязкі дітлахи, до яких він ставився зневажливо, він відкрився мені, розхвилювався, обіцяв виправитися.

На такі розмови не можна посилатися, не слід вимагати дотримання обіцянок. Коли через кілька днів він мискою врізав в лоба хлопцю, який штовхнув його під час обіду, я нагадав йому нетактовно і суворо про дану ним обіцянку, він відповів поглядом, сповненим ненависті. А ще через кілька днів він викрав одяг, перевдягнувся в лісі й пішов на вокзал.

Я хотів би звернути увагу молодих працівників, які не знають дітей бідняцьких кіл, лише на одне: серед цих дітей є такі, яких виховують найстараннішим чином, а є і найбільш занедбані. Ці дві категорії дітей не лише уникають одна одну, а не люблять, зневажають. *Діти родин* бояться *дітей вулиці*[135], що мешкають поруч із ними. Нерозважний соціолог не бачить величезної різниці між моральною і аморальною дитиною, бо обидві, мовляв, бідні, мешкають у передмісті, в бідних кварталах і належать до однієї «сфери». Саме тому перший боїться другого, адже цей другий є небезпечний для нього. Ніхто не має права примушувати їх товаришувати.

— Почекай, от повернемось до Варшави, то я вже тобі відплачу, — такі погрози часто можна почути в останній тиждень таборового сезону з боку невдало нав'язаних друзів.

35. Я був свідком неймовірних зусиль групи осіб, що прагнула започаткувати у Варшаві дитячі клуби. Я читав книжечку зі звітом про подібні спроби в Москві[136]. Та сама помилка викликала такі самі труднощі. Коли діти зі школи виступили з вимогою усунути розбишак, керівничка їм докоряла:

— Мій син з ними грається, а ви не хочете: це непристойно.

Її синок міг з ними гратися: адже вони його не поб'ють, коли ввечері він повертатиметься додому, ніхто до нього не крикне: «Гей, ти, що це за дівка з тобою», коли в неділю він ітиме з двоюрідною сестрою до церкви; ніхто його не зачепить: «Гей, ти, позич мені диску[137] на цигарки».

Якщо її синок ітиме на прогулянку разом з матусею і тітонькою, й до нього раптом підійде малий лахмітник, а тітонька з острахом запитає:

— Звідки це в твого Антося такі знайомі?

Матуся зверхнім тоном відповість:

— Це його товариш з клубу.

Її розважатиме богобоязнена відсталість старої тітоньки.

Але матір-робітниця цілком слушно боятиметься й застерігатиме сина від подібної дружби.

Якщо дорослий робітник має право не хотіти приятелювати з пияком і харцизякою, бо це його компрометує, хай навіть нічим не загрожує — так само й дитина робітника має право, має обов’язок уникати поганого товариства.

А якщо пройдисвіт тільки вдає гарну поведінку, щоб завдяки випадковій зустрічі потрапити в коло однолітків, до якого інакше б ніколи не потрапив? щоб скористатися цим знайомством і мати з цього зиск?..

Створення товариських стосунків між дітьми з абсолютно різними моральними цінностями та життєвим досвідом, яких лише бідність об’єднує в одне коло, є шкідливе — це навмисне втягування дітей до поганого товариства, легковажне випробування їхнього морального імунітету.

36. Я наполягав:

— Грайтеся з ними.

Бив на гордість:

— Вас тридцятеро, а він один. То що ж, ви всі разом не можете виправити одного, а він один усіх вас зіпсує?

— Що ж нам робити, аби він виправився? Він не хоче з нами гратися; а коли погоджується, то псує нам гру.

Не я, а діти мали слушність.

Значно пізніше я зрозумів, що коли вихователь хоче серед звичайних дітей мати аморальну дитину, він несе за це повну відповідальність, він сам зобов’язаний пильнувати за ситуацією. Дітям цей тягар не під силу.

Найпрекрасніше, на перший погляд, припущення треба перевірити. Найочевиднішу істину, складну в практичному застосуванні, треба розглянути сумлінно й критично. Ми відрізняємося від дітей значно більшим досвідом, ми знаємо дуже багато такого, чого діти не знають, але те, що діти думають і відчувають, вони знають краще за нас.

Якщо дитина хоче, але не знає чому, може, вона приховує істинні мотиви, може, не знає напевно. Мистецтво вихователя полягає в тому,

щоб дізнатися, іноді здогадатися, часто віднайти ці напівусвідомлені причини.

«У цьому щось криється», — чим частіше вихователь так думає, тим швидше він удосконалюватиметься, тим певніше він уникне постійних помилок, які випливають з неправильних припущень.

37. Я нав'язував дітям товариство млявих, незграбних або неприємних.

Це був нонсенс.

Діти грають в «берка» (щось на зразок «квача». — *Прим. пер.)*. Незграба не може ані втекти, ані наздогнати інших. Нечесний навмисно так утікатиме, щоб його швидко впіймали, бо він сам хоче бути «берком». Якщо примусиш дітей грати разом із ними, вони навмисно їх обминатимуть, не ловитимуть їх.

Скажіть, заради Бога, хто з дорослих сяде грати в карти з шулером або з тим, хто не вміє грати?

Даєш м'яча, але з умовою, що й він гратиме. Чи можна дивуватися, що вони неохоче приймають цю тяжку умову? Чи можна докоряти, що вони відчувають неприязнь? Чи ж діти не поб'ють винуватця, якщо програють через нього — і хто в цьому винен?

Опікування подібними дітьми потребує великого такту. Слід дивитися, щоб їх не скривдили, але водночас пильнувати, щоб і вони не заважали.

— Вічно треба на нього чекати. Через нього вічно гра псується. І знову через нього ви на нас гнівалися, щось заборонили, щось забрали, чимось погрожували.

Упродовж першого сезону я влаштовував бої за незграбу, а під час другого — зворушено дивився, як один з найбільших забіяк узяв найтихішого під свою опіку — сам, з власної доброї волі.

38. Звертати увагу на буцімто неважливі речі!

Хлопчики грали в гру, яка називається «цюпи» або «струльки». Ця гра була відома ще бідним дітям стародавнього Риму. Гравець кидає на стіл або на підлогу п'ять камінчиків. Потім один з камінчиків він підкидає вгору й перш, ніж його підхопить, мусить швидко схопити зі столу один із тих чотирьох, що залишилися. Існує кілька рівнів складності. Для того, щоб грати в цю гру, потрібна спритність і п'ять невеликих камінців, або цюп.

Надзвичайно часто діти скаржилися на те, що хтось забрав один або всі цюпи. Тоді я виступав проти скарг.

— Хіба тут мало камінців. Пошукай собі інших.

Три помилки.

Передусім, кожен має право на власність, хоч би цей предмет був найнезначніший або нічого не вартий. А що втрату легко відшкодувати — то що це доводить? Хай той, хто забрав мої цюпи, пошукає собі інших.

Той, хто забрав, вчинив явний переступ, щонайменше вчинив нечесно. Він присвоїв собі чужу власність.

Коли я сам почав грати в цюпи, то переконався, що не всі камінці однаково зручні. Надто округлі, коли їх кидаєш на стіл, задалеко розлітаються, надто вугласті — лягають занадто близько.

П'ять камінчиків, підібраних за формою та кольором для гравця — як п'ять коней однієї масті та зросту, як п'ять перлин у намисті, як п'ять псів, натренованих для полювання.

Є свідки, які бачили, пам'ятають, підтверджують, кому належать цюпи. Правда була на боці дітей.

39. «Він образив мою матір». Після довгого вагання: «Він назвав мене курвиним сином». Як вихователь, я зобов'язаний передбачити, що не тільки батько частує подібним епітетом майстра, який набридає йому на заводі, власника будинку, коли той не хоче полагодити йому піч.

— Знаєте, який він злий на язик. Раніше він з усіма бився, а зараз тільки лається, виправився, аякже. Це правда, людей називають курвиними синами, коли дуже хочуть образити, а ще їх називають шибайголовами, негідниками, шельмами. Найчастіше в гніві, інколи насправді так не думаючи. Бо ж чи дійсно хтось подумає, що хлопець є негідником, бо не давав м'яча або ненавмисно штовхнув, коли грали в кліпу[138]? Люди трапляються запальні і спокійні...

Я бачив здивування хлопчиків, що я голосно й виразно вимовляю заборонене слово. А вимовив я його голосно, бо те, що вимовляють пошепки, непокоїть, гноїться і подразнює, бо немає у вихованні чинника шкідливішого, ніж фальшива вдавана скромність. Якщо є слова, про які ти боїшся говорити, то що зробити з учинком, якого вони можуть припуститися? Вихователь не може боятися ані слів, ані думок, ані вчинків дітей.

Хто хоче бути вихователем злидарів, нехай пам'ятає, що медицина відрізняє praxis pauperum від praxis aurea[139], нехай він пам'ятає, що зустрічаються розпусники з вишуканою мовою і герої цноти із грубощами на язиці. Слід знати світ, з якого походять твої вихованці...

40. Було б надто ризиковано стверджувати, що бідні діти моральніші від дітей заможних. Існують тривожні спостереження як стосовно перших, так і стосовно других. Мені здається, що напевно можна сказати одне: спостереження проводяться у клітках міських помешкань, де бракує простору, де існує заборона голосних вигуків і біганини, де нудьга та лінощі штовхають дітей до сильних вражень і відчуттів, які, проте, не турбують спокою оточення.

На підставі спостереження за дітьми в літньому таборі я рішуче стверджую, що нормальна дитина завжди надає перевагу грі в м'яча, біганню наввипередки, купанню, лазанню по деревах, а не таємничим хованкам у закуток заради невідомих мрій.

Можна спокійно дозволити хлопцям і дівчатам розбігтися в лісі, не надто за ними наглядаючи, бо збирання суниць і грибів поглине їх настільки, що радше можна очікувати бійки за здобич у вигляді гриба та пограбування з боку сильніших, аніж проявів почуттів.

Потайний закуток міського подвір'я у бідному районі і простір між шафами в немалому помешканні міщанина приховують таємниці, для яких немає місця на луці чи полі. Тільки не тримайте дітей у ліжках по одинадцять годин на добу собі на догоду, бо вони — особливо влітку — сплять не більше, ніж вісім-дев'ять годин.

41. У таборі я з подивом переконався, що діти не ображаються на накази та заборони, які мають на меті дотримання плану, порядку, ладу у внутрішньому житті й охоче їм підкоряються. Якщо хтось із дітей їх порушує, то щиро визнає свою провину і висловить каяття, щонайбільше скаже:

— Я знаю, але що тут вдієш, коли не виходить.

Є діти, які ведуть відчайдушну боротьбу зі своїм вродженим характером заради цього загального ладу. Не слід ускладнювати цієї боротьби надмірними вимогами, бо діти збайдужіють або здичавіють.

Вихователь повинен усвідомлювати, які саме накази та заборони є беззастережними, а щодо яких є можливими поступки. Самому купатися в річці не можна за будь-яких умов, але за певних умов можна

видиратися на дерева. За жодних умов не можна запізнюватись на обід, але за певних умов можна запізнюватись, коли ми стаємо в пари, щоб вирушати на прогулянку: хай ті, що запізнилися, наздоганяють решту, коли ми вже пройдему версту; бо жвава дитина не хоче стояти на місці й чекати, поки всі зберуться.

Винятковим дітям, за згодою загалу, — виняткові права. Це для вихователя найважче й найприємніше завдання.

Якщо на сто п'ятдесят дітей один хлопчик так плаває, що нічого йому не загрожує, він живе біля Вісли, півдня проводить у воді, без зусиль перепливає річку, то, коли діти дозволять, ти навіть можеш йому дозволити купатися самому. Слід мати сміливість взяти на себе відносне побоювання за його життя.

42. Дітям притаманний громадський інстинкт. Вони можуть якесь починання прийняти з підозрою, бо не довіряють дорослим, бо не зрозуміли, однак незабаром погодяться з ним, коли самі братимуть у ньому участь.

Що зробити, щоб діти не розкидали в лісі хліб, щоб не запізнювались на обід, щоб не було бійок, щоб не вживали лайливих слів. Навіть якщо подібні наради не зарадять цій болячці, вони завжди підвищують моральний рівень дитячого колективу, закріпляють почуття солідарності та громадського обов'язку.

Записуйте, скільки дітей спізнилося перед нарадою, скільки помічено бійок упродовж дня. Випиши після наради, вивісь графік, переконаєшся сам, що порушення порідшають. Знову почастішали, друга нарада.

Найпрекрасніша промова має завданням викликати завзяття, щось започаткувати, але ніколи — закріпити.

Графік бійок дітей у таборі

По горизонталі — дати, по вертикалі — кількість бійок. 5 липня серед 30 дітей зчинилося 12 бійок; засідання, щоб не билися; наступного дня — лише 3 бійки; далі знову 8, а 10-го — 6 бійок. Друге засідання в лісі на тему згоди. Наступного дня тільки 2 бійки. Знову 7, 5, 3 бійки. Нарада під гаслом: «Один день без бійок». Як результат спільних зусиль — наступного дня лише одна бійка.

Одні надто вірять у слова, надто багато від них очікують, інші надто нехтують словами, тому що розчарувалися в них. І перші, й другі

помиляються. Словами нічого не зробиш, але без слова жодної роботи не здійснити. Слово є союзником, а зовсім не заступником.

Можеш очікувати тільки такого ефекту.

43. Засідання щодо безладу в туалеті.

«Коли виникає пожежа або повінь, найкращі поспішають на допомогу, наражаючи на небезпеку власне життя. Коли треба виконати щось важке або неприємне, завжди йдуть найкращі. Нам потрібно виконати важку й неприємну роботу і звертаємось до наших найкращих... Тож хто візьметься добровільно чергувати, по півдня кожний?»

Звичайно, записується багато. Але це тільки початок. На перші два дні обираєш енергійних, менш твердих, тих, хто легко запалюється: адже найважче буде чергувати впродовж перших кількох днів, а через те, що справа — нова, вони виконають її з більшим запалом. Скажи, чому вони будуть першими.

Ти не приймаєш пропозиції сварливого, бо побоюєшся суперечок, бо його не люблять, бо йому робитимуть на зло.

Відхиляєш кандидатуру надто запального: «Бо поб'єш когось, краще не берися до цієї справи».

Серйозних призначаєш на наступні дні: віриш, що їхнє завзяття не охолоне.

Тихого — на ще віддаленіші дати: «Тоді вже буде легше, завтра ти б не впорався».

Попереджаєш, що серед дітей знайдеться такий, який назве його «гівнюком», «туалетним сторожем». Не ображайтеся, це дурень!

Попередиш, що має зробити черговий, якщо малий незграба забруднить туалет ненавмисно, а що, коли це зроблять навмисно, на зло; що буде, якщо черговому не вдасться помітити винного.

Тобі треба озброїти чергового мітлою та ганчіркою. Треба й самому заходити впродовж дня, в час найбільшого відвідування туалету, вранці, або після обіду, самому почергувати хвилин п'ятнадцять, у сумнівному випадку самому взяти до рук ганчірку й витерти.

Даремно ти гніваєшся, вихователю: «Стільки разів повторювати». Це не допомагає і не допоможе. То навіщо говорити? Бо певна кількість дітей зрозуміє обов'язковість виконання добровільної обіцянки, а несумлінному скажу: «Навіщо ж ти обіцяв?» Це серйозний козир.

Бо в дитини немає цинізму дорослих, які відповідають:

— А хіба зобов'язання треба виконувати?

44. Вихователю вкрай необхідна допомога дітей за умови невтомного контролю та зміни тих, хто допомагає. Бо тільки в такий спосіб він може уникнути диктату молодих співпрацівників. Влада псує! Слід лагідно й обережно пояснити, що чергування не дає жодних привілеїв, що воно є почесною функцією.

Чергових біля столу я змінював щодня через усталений звичай: черговий отримував більші порції. Це ускладнювало роботу господині, але я вважав це абсолютно необхідним.

Були чергові, що відповідали за застилання ліжок — по одному на кожний ряд, чергові, що подавали миски для миття рук, чергові, що відповідали за збирання іграшок, черговий, який стежив, щоб рушники рівно висіли на спинках ліжок.

Були чергові, завданням яких було збирати розбите скло, щоб діти, бігаючи, не порізали ніг.

При виконанні дрібних робіт ти пізнаєш дітей швидше, ніж під час занять у школі: там важливими є здібності, підготовка учня, випадковість. А тут ми відразу помічаємо, яка дитина швидко захоплюється, однак схильна до зміни уподобань, яка — честолюбна, агресивна, сумлінна чи нечесна.

45. Якщо у перші дні уважно слідкувати, як діти знайомляться між собою, можна легко переконатися в тому, що добрим силам потрібна допомога, підтримка й передусім уважний і обережний захист від одного-двох чи кількох тих, кому твоя система не подобається.

Якщо обов'язком влади є охорона суспільства від насильства та зловживань з боку шкідливих елементів, то обов'язком вихователя є охорона дітей від кулака, погрози та принижень, охорона їхнього пожитку від привласнення (чи то буде камінчик, чи патичок), захист їхньої організації (чи то буде гра в м'яча, чи зведення будиночку з піску).

Коли ця велика робота вже буде зроблена, далі досить легко підтримувати досягнуте від збою і хитань.

Заощаджений завдяки допомозі дітей час і велику частину потрібного виховавчого впливу можна буде присвятити винятковим дитячим одиницям, якими ми бажаємо займатися окремо й інди-

відуально, бо ми хочемо чи мусимо, бо вони того варті, або небезпечні, або просто не вкладаються в пересічну норму.

Бувають не лише виняткові діти, а й виняткові ситуації, які забирають багато часу. Дитина раптово захворіла; сутеніє, а четверо дітей не повернулося з лісу; розповіли, що кидали камінням або шишками в жебрака; крадіжка.

Чим більша кількість дітей, тим більшою буде кількість виняткових вихованців і ситуацій. Не варто сердитися: це невідворотно. Розумна організація полягає в тому, щоб незважаючи ні на що, все йшло своїм трибом, щоб дрібні справи робилися самі, щоб ти завжди міг сказати:

— Самі хазяйнуйте, бо я зайнятий...

46. Впевненість у собі й розумне передбачення є завжди спокійні й поблажливі; відсутність досвіду — набундючена й неврівноважена.

На тридцять-сорок дітей завжди трапиться одна ненормальна або аморальна дитина, одна дуже занедбана, одна злослива й асоціальна, ні з ким не згодна, ніким не люблена, одна гіперактивна, одна яскраво виражена індивідуальність, одна незграбна або хвороблива. Так завжди буває!

Організуєш екскурсію: неодмінно буде одна недужа дитина, одна ображена, одна, яка тільки тому йде неохоче, що всім іншим прогулянка дуже подобається:

— Класна екскурсія!

Хтось шукатиме капелюх, хтось через збудження поб'ється, хтось в останню мить побіжить до туалету, хтось подінеться невідомо де.

Дорогою у когось розболиться голова або ноги, хтось поріжеться, хтось образиться, а комусь страшенно захочеться пити.

Розповідаєш казку — один обов'язково тебе переб'є:

— Скажіть, будь-ласка, а що це за хробачок?

Другий:

— А він мене у вухо коле соломинкою.

Третій:

— О, баранів женуть!

Набундючена молодість погрожуватиме:

— Якщо ще раз мене хто-небудь переб'є...

Досвідчена поблажливість з усмішкою перечекає.

Хіба, гніваючись на виняткові ситуації, вихователь не розуміє, що без них його праця була б мертвою, одноманітною, нудною; що

виняткові діти дають нам багатющий матеріал для роздумів і висновків, вчать щось поліпшувати й шукати. Якби не вони, як легко було б впасти в ілюзію, що ми досягли ідеалу. А хто ж би був настільки нерозумний, щоб не розумів: завжди над відносно добрим вивищується цілком досяжне краще?

47. Дрібне, але досить цінне зауваження. Якщо ти працьовитий, сумлінний і більш обдарований як вихователь — суди товаришів м'яко. Не давай їм відчути їх власну нижчість. Якщо бажаєш дітям добра, тоді заради них ти мусиш уникати будь-яких сутичок із колегами.

Я був найстараннішим серед вихователів табору, інакше й не могло бути. Я давно прагнув працювати з дітьми, тоді як інші були пресичені цією працею. Я із задоволенням горнувся до простих умов сільського життя, тоді як вони не бачили нічого чарівного в сінниках чи в кислому молоці.

Коли в одного хлопчика якось трапився неприємний випадок, і через це виникла суперечка з пралею, я виправ під криницею забруднені простирадло та сорочку. Але я бачив збентеженість пралі, стурбованість господині, здивування колег, на що я й сподівався. Якби це зробив хтось інший, можливо, він почув би зневажливе:

— От і добре. Хай знає, як це легко. Врешті, це ж його хлопчисько.

Слід уникати красивих жестів, розрахованих на ефект. Якщо у дуже позитивних на вигляд вчинках приховано фальш, вони дратують більше, ніж слова.

І вже ніколи не слід вважати за заслугу ані старанності, ані дрібних удосконалень, запроваджених упродовж перших днів чи тижнів роботи на новому місці. Навпаки, якби було інакше, це свідчило б про нового працівника з найгіршого боку: він повинен бути найпильнішим і бачити недоліки, які для втомленого й звиклого ока вже є непомітні.

48. Я говорив на початку, повторюю і повторю ще й ще раз: вихователь буває і санітаром, йому не можна ані нехтувати цим обов'язком, ані відмовлятися від нього: дитину з нічним сечовипусканням, з блюванням, з нагноєним вухом, дитину, що закалялася, з висипкою на тілі або на голові він повинен висадити на горщик, умити, перев'язати. Це слід робити без найменшої відрази.

Хай робить, що хоче, хай навчається цього в лікарні, в притулку для хворих на рак, в яслах, але він повинен загартувати себе.

Вихователь бідних дітей має крім цього призвичаїтися до фізичного бруду. Педикульоз[140] є ендемічною[141] хворобою бідних дітей усього світу, вихователь час від часу неодмінно знайде вошу на своєму одязі. Про цю хворобу йому не можна говорити ані з обуренням, ані з відразою, оскільки батьки та родичі дітей ставляться до цього явища спокійно й об'єктивно, тож спокійно й об'єктивно слід дбати про чистоту дітей.

Вихователь, якого нудить від вигляду брудних ніг дітей, який не може переносити неприємного запаху, який на цілий день втрачає душевний спокій, коли (який жах!) знайде у себе на пальці вошу, повинен якомога швидше йти працювати до крамниці, до контори, куди забажає, але він мусить покинути роботу в народній школі, в інтернаті, бо немає принизливішої ролі, ніж з огидою заробляти собі на хліб.

— Я терпіти не можу бруду, проте я — хороший вихователь, — кажеш ти, знизуючи плечима.

Брешеш: у твоєму роті, у твоїх легенях, у твоїй крові — повітря, куди насмерділи діти.

Від смертного гріха, в який може впасти вихователь, мене, на щастя, раз і назавжди звільнила моя лікарська діяльність. Для мене не існує «фе». Можливо, саме тому мої вихованці люблять чистоту.

49. Геніальний французький ентомолог Фабр[142] пишався тим, що здійснив епохальні дослідження комах, не вбивши жодної з них. Він вивчав їхній політ, звички, тривоги та радощі. Він уважно приглядався, коли вони веселилися у променях сонця, боролися й гинули в боротьбі, шукали поживу, будували укриття, робили запаси. Він не обурювався; мудрим оком спостерігав могутні закони природи, їхні ледь помітні прояви. Він був народним учителем. Досліджував неозброєним оком.

Вихователю, будь Фабром дитячого світу.

Дім Сиріт

1. Робота інтернату в його дрібних, але вирішальних деталях залежить від будинку, в якому він розташований, і від території, на якій його збудовано.

Скільки дошкульних докорів доводиться вислуховувати дітям і персоналу за помилки архітектора, скільки зайвих ускладнень, роботи та клопотів спричиняє недогляд у плані будівлі. Якщо можна щось переробити, скільки потрібно праці, щоб це побачити й переконати в її необхідності. Є помилки, яких виправити не можна.

Дім Сиріт[143] було збудовано виходячи з недовіри до дітей і персоналу. Все бачити, все знати, всьому запобігти. Величезна рекреаційна зала — це відкритий майдан, ринкова площа. — Одна уважна людина охоплює все. Так само великі, як у казармі, спальні. Такий будинок має багато переваг, він дає змогу швидко впізнати дитину; зручний для літнього табору та для центру, звідки б діти переходили до інших, інакше збудованих інтернатів, він втомлює, бо і в ньому немає «спокійного куточка». Галас, метушня, взаємна штовханина — діти скаржаться, і скаржаться цілком справедливо.

Якби в майбутньому можна було б добудувати поверх, я б виступав за готельну систему: коридор і маленькі кімнати з обох боків...[144]

Крім ізолятора, приміщення для хворої дитини, необхідно виділити місце для тих, хто нездужає. Забив ногу, болить голова, вночі не спалося, кипить від гніву — хай дитина має затишний куточок, де б могла перебути якийсь час сама чи з товаришем. Одна така дитина,

Скорочено.

скривджена, самотня, яка плутається під ногами у веселого загалу, пробуджує співчуття у оточення, а інколи дратує його...

Необхідно, щоб нічний туалет і пісуар межували з великою спальнею, якщо ні — навіть бути безпосередньо в спальні. Відділяти їх сінцями та коридорами — безглуздо. Чим далі ми заховаємо туалет, тим бруднішим він буде...

Затишне помешкання директора закладу звіддаля від дітей усуває його від суттєвого виховавчого впливу. Він може контролювати канцелярію, бухгалтерію, представляти заклад, спілкуватися з владними структурами, але буде чужим, буде гостем, а не господарем інтернату. Бо інтернат — це «дрібні деталі», не слід про це забувати. Архітектор зобов'язаний так розмістити в будинку керівника закладу, щоб він неодмінно був би вихователем, бачив і чув дитину не тільки тоді, коли на його виклик вона заходить до кабінету.

2. Якось я почув думку про те, що філантропія, не виліковуючи жодної з хвороб суспільства[145] і не задовольняючи жодної з його потреб, виконує два важливих завдання.

Вона вишукує недуги, яких держава ще не помітила, належним чином не оцінила. Вона досліджує, розпочинає, і, бачачи безсилість власних спроб, вимагає фінансової допомоги; нарешті вона нав'язує обов'язок місцевому самоврядуванню або державі, які можуть надати всю необхідну допомогу.

Другим важливим завданням є новаторство, пошук нових шляхів там, де держава діє схематично, рутинно й дешево.

Крім державної допомоги, скрізь існує й приватна опіка над сиротами, вона буває кращою: будинки солідніші, харчування щедріше, бюджет вільніший, керівництво гнучкіше. Однак тут тиранію бюрократичних правил може змінити непередбачувана й небезпечна примха багатого доброчинця.

Якщо зважити на те, що іноді вся ініціатива, всі зусилля керівників зводяться до догоджання смакам недосвідчених опікунів, які не знають ані труднощів, ані таємниць колективного виховання дітей, можна зрозуміти, чому до роботи в доброчинних виховних закладах важко пристосовуються кращі педагоги, і тягнуться нікуди не годящі.

Якби багаті покровителі знали, як отруює роботу закладу невідповідний працівник, може, вони раз і назавжди відмовилися від нав'язування й навіть від рекомендації людей, насправді невід-

повідних, однак таких, яких «треба підтримати». Протекційна система є переступом, злочином.

Протекція щодо дітей також потребує обговорення:

— Дитину треба прийняти. Виняткова ситуація.

Неправильно розподілена дитина[146], приносячи шкоду всім, сама не отримує користі. Будь-яке навіть не насильство, а тиск, спрямований на те, щоб вихователь мав у себе в закладі дитину всупереч власній думці, є неприпустимий.

Вихователь повинен мати право сказати: «Ця дитина шкідлива». Треба йому довіряти. Вихователь повинен мати багато прав, бо робота інтернату — важка праця. У справах, що стосуються виховання, його голос має бути вирішальним.

У вихователя має бути певна сума на місяць, якою б він міг розпорядитися у виняткових випадках; бо є предмети, які можуть здаватися зайвими, є такі видатки, які можна було б відкласти, а вихователю вони необхідні, й негайно.

Важливий пункт.

Якщо інтернат має кількох опікунів, треба мати книжку, куди опікуни записують свої зауваження, вимоги та запитання. Тоді їх буде менше, вони будуть обережнішими, не буде суперечливих вказівок.

Кілька слів про неоплачуваних працівників. Вони приносять значну користь, дають закладу розкіш опіки, на яку персонал, занурений у сіру щоденну працю, не має ані часу, ані уяви. Хтось приходить розповісти казку, інший візьме групу дітей на екскурсію, дасть кільком додаткові уроки. Але хай вони не обтяжують персонал своєю особою, хай якнайточніше пристосовуються до режиму, хай самі дають собі ради, ні про що не питають і нічого не вимагають.

3. Рік зведення Дому Сиріт був знаменним роком. Ніколи я так не розумів молитви праці і краси реальної діяльності. Сьогоднішній квадратик на плані, на папері, завтра перетворювався в залу, кімнату, коридор. Призвичаєний до дискусій щодо поглядів, засад, переконань, тут я став свідком будівництва. Кожна мимохіть висловлена постанова була директивою для майстра, який втілював його назавжди. Кожна ідея має бути оцінена, обрахована щодо коштів, можливості й доцільності. І мені здається, що можна вважати недовченим того вихователя, який не знає, що з дерева, заліза, картону, соломи, дроту можна зробити десятки предметів, які полегшують,

спрощують працю, заощаджують дорогоцінний час і — думку. — Поличка, табличка, цвях, прибиті у відповідному місці, розв'язують питання, які так дошкуляють...

Будинок мав бути готовим у липні, всіх робіт не закінчили й у жовтні. І от, хмарного дощового дня до будівлі, повної майстрів, приїхали з села діти, галасливі, змерзлі, збуджені, зухвалі, озброєні кийками та палицями. Їх нагодували вечерею і поклали спати. Колишній притулок містився у винайнятому приміщенні з випадковими меблями, обшарпаним одягом; порядкувала там абияк дурноголова господиня й спритна кухарка.

Я вважав, що разом з новим приміщенням, новими умовами і розумним поглядом діти приймуть і новий розпорядок спільного життя. А вони оголосили війну, перш ніж я зрозумів ситуацію. Я гадав, що досвід роботи в таборі убезпечить мене від несподіванок. Я помилявся. Удруге я зустрівся з дітьми, як із небезпечною спільнотою, перед якою я стояв безсилий, і вдруге в болісних спробах і помилках почали виковуватися сильні та чіткі істини.

Щодо вимог діти зайняли позицію безкомпромісного опору, який неможливо було зламати словом, а вдаватися до примусу я не хотів. Новий дім, про який вони мріяли весь рік, ставав ненависним. Тільки значно пізніше я зрозумів, чому дітям подобалося їхнє колишнє життя. У його безладді, в циганській нужденності умов і засобів було поле для свободи ініціативи, був політ окремих, сильних і коротких зусиль, була фантазія буйного свавілля, завзяття безстрашного вчинку, потреба самозречення, безтурботність щодо завтрашнього дня. Завдяки авторитетові кількох несподівано на короткий час запанував порядок. А тут мав бути постійний лад доконечності, не пов'язаний із певними особами. Ось чому поблідли й розчарували ті діти, на допомогу яких я найбільше розраховував. І мені здається, що вихователь, змушений працювати серед безладу й із жебрацькими ресурсами, не повинен жалкувати про порядок і комфорт, оскільки в них приховано великі труднощі та значна небезпека.

4. У чому виявлявся опір дітей? У дрібницях, які може зрозуміти лише вихователь. Це дрібниці, щось, що важко сформулювати, а дошкуляє, бо цих дрібниць дуже багато. Кажеш, що не можна виходити з-за столу з хлібом в руках; одна дитина питає, а чому так; кілька дітей ховають хліб; хтось демонстративно встає: «А я не встиг з'їсти». —

Нічого не можна ховати під подушками та матрацами: «А зі скриньки у мене заберуть». — Знаходиш під подушкою книжку — він думав, що книжку ховати можна. — Умивальник зачиняється: «Поквaптеся». У відповідь: «Зараз вийду». Чому він не вішає рушника? «Так треба ж поквапитись». — Хтось один образився, а троє його наслідують. — Під час обіду хтось пустив чутку, що в супі був черв'як — змова: не хочуть їсти супу. — Ти бачиш кількох явних ватажків спротиву та опору і передчуваєш, що є ще кілька прихованих. Бачиш, як підступно псується те, що ти вважав усталеним, зустрічаєш непередбачувані труднощі в кожному починанні. Зрештою перестаєш розуміти, що сталося випадково, що є звичайним непорозумінням, а що — свідомим проявом злого наміру.

Зникає ключ, за якусь мить його знаходять; відразу чуєш іронічне зауваження:

— Ви, мабуть, подумали, що це я сховав?

Правда: ти так подумав...

На запитання: «Хто це зробив?» — тобі постійно відповідають: «Не знаємо». — Хто розлив, розбив, зламав? Пояснюєш, що нічого страшного не сталося, просиш, щоб зізналися. Мовчанка — не страху, а змови.

Траплялося, що в той час, коли я звертався до дітей, у мене зривався голос і сльози безпорадно набігали на очі.

Ці важкі години має пережити кожен *молодий* вихователь, кожен *новий* вихователь. Хай він не розчаровується, хай передчасно не каже: «У мене не виходить, це неможливо». — Слова не діють тільки на перший погляд, колективне сумління пробуджується поволі, з кожним днем збільшується кількість прихильників доброзичливості вихователя і розумнішого напрямку, зміцнюється табір прибічників «нового курсу».

Спогад

Один з найбільших наших розбишак розбив під час прибирання досить дорогий фаянсовий унітаз. Я не гнівався. Кількома днями пізніше той самий хлопчик розбив бутля з п'ятьма літрами риб'ячого жиру. І на цей раз також я тільки лагідно його покартав.

Це допомогло: він став союзником...

Як легко керувати, коли вихователь панує над колективом, яким пеклом стає праця, коли вихователь безсило метушиться, а колектив це знає, відчуває і мстиво його цькує. Якою близькою є небезпека, що

він погодиться на систему найбрутальнішого насильства заради власної безпеки.

5. Півсотні дітей, які переїхали до Дому Сиріт із колишнього притулку, хоч би там як, були тим відомим, що пов'язувало з нами спільні переживання та надії, яких об'єднувало тепле ставлення до панни Стефанії[147], виховательки Дому Сиріт, які опиралися організації, проте були до неї здатні. Незабаром ми прийняли п'ятдесят нових дітей, а отже, виникли нові труднощі. — У нашому Домі було зорганізовано школу для дітей, які приходили ззовні[148], що дозволило мені переконатися, яка прірва існує між аристократом-учителем та попелюшкою-вихователем дітей.

Організаційний рік завершився нашою перемогою. — Одна господиня, одна вихователька, двірник і кухарка — на сто дітей. Ми стали незалежними від поганого персоналу і тиранії допоміжного персоналу притулків. Господарем, працівником і керівником будинку стала — дитина. — Усе, про що йтиметься далі, є витвором не нашим, — дітей.

Дошка

На видному місці, не надто високо, висить на стіні дошка, на якій ти прикріплюєш кнопками всілякі розпорядження, повідомлення та оголошення.

Без дошки життя є мукою; кажеш голосно і чітко:

— Діти: а, бе, це, де — підуть, візьмуть, зроблять — те і те.

А підходять е, еф, ге...

— А я теж? — А я? — А він?

Повторюєш, не допомагає:

— Вибачте, а я?

Кажеш:

— Підете, вам видадуть...

Знову запитання, галас, метушня.

— Коли? — куди? — навіщо?

Запитання, домагання, штовханина — втомлюють і дратують. А інакше й бути не могло. Бо не всі діти чули, не всі зрозуміли, не всі досить впевнені, що точно знають, зрештою, і вихователь у метушні міг чогось не помітити.

У хаосі поточних справ вихователь змушений робити миттєві, необмірковані, неопрацьовані, а відтак неправильні розпорядження,

приймати швидкі рішення, що залежать від його настрою та присутності духу. В останню мить завжди виплине щось непередбачене. — Дошка спочатку примушує, а потім призвичаює його до того, щоб він завчасно обдумав план кожного заходу. Вихователі не вміють спілкуватися з дітьми за допомогою писаного слова — це велика помилка.

Навіть там, де більшість дітей не вміє читати, я повісив би дошку оголошень: не знаючи літер, вони навчаться впізнавати своє ім'я, відчують потребу навчитися читати, відчують свою залежність від тих дітей, які читають.

Оголошення:

«Завтра о десятій годині видається новий одяг. Оскільки не весь одяг готовий, не одержать його: а, бе, це, де... Старий одяг збирають: еф і ге...»

Оголошення:

«Хто знайшов або бачив ключик на чорному шнурку?»

«Хто розбив шибку в умивальнику, хай зізнається».

Повідомлення:

«Учора в спальні хлопців знову було брудно».

«Діти рвуть книжки, розкидають ручки».

«Треба казати не «йорд», а «йод».

«Через місяць буде Великдень. Просимо дітей подавати ідеї та проекти, як гарно провести свята».

«Хто хоче поміняти місце в спальні (за столом), хай прийде завтра в клас об одинадцятій».

Повідомлення, застереження і прохання вивішують тепер не лише вихователі, а й діти. Чого там тільки немає. Дошка живе. Дивуєшся, як ти міг без неї існувати.

— Вибачте, а я теж?..

— Побачиш на дошці.

— Я не вмію читати.

— Попроси того, хто вміє...

Дошка надає вихователю та дітям широке поле для ініціативи. Календар, термометр, важливе повідомлення з газети, картинка, шарада, графік бійок, список завданої шкоди, список заощаджень дітей, вага, зріст. Як перед вітриною магазину, стане біля дошки дитина, коли має час і бажання — пороздивляється. — Можна вивішувати — і які найбільші міста, і скільки населення має місто, і ціни споживчих товарів. — Усього не передбачиш...

Поштова скринька

Вихователь, який визнав корисність письмового спілкування з дітьми, незабаром переконається в необхідності поштової скриньки.

Дошка дає вихователеві узвичаєну відповідь, тобто таку, що не вимагає зусилля: «Прочитай». — Поштова скринька дає змогу відкласти будь-яке рішення, відповідаючи: «Напиши».

Часто написати легше, ніж сказати. Не існує вихователя, який би не отримував листів із запитанням, проханням, скаргою, вибаченням, сповіддю. — Так було завжди, скринька закріплює розумний звичай.

Виймаєш увечері купу аркушів, написаних невмілою рукою, і саме через те, що в тиші та спокої ти прочитаєш їх уважніше, ти замислишся над тим, чим би знехтував удень через брак часу і думок.

«Чи можна мені вийти завтра, бо приїхав мамин брат?»

«Діти до мене чіпляються».

«Ви несправедливий: усім гострите олівці, а мені не схотіли».

«Я не хочу спати біля дверей, бо мені вночі здається, начебто хтось заходить».

«Я на Вас розсердився».

«Вчителька зі школи сказала, що в мене вже краще виходить».

«Хотів би поговорити про одну дуже важливу справу».

Часом знайдеш віршик без підпису: хтось пригадав, написав, не знав, що з ним робити, кинув до скриньки.

Знайдеш анонімку з нецензурною лайкою чи погрозою.

Є щоденні, пересічні листи, а є рідкісні та виняткові. — Щось постійно повторюється — не сьогодні, так завтра подумаєш, як це владнати, як цьому зарадити. — Над змістом виняткового листа думатимеш довше.

Поштова скринька навчає дітей:

1. Чекати на відповідь: не зараз, не на першу вимогу.
2. Відрізняти дрібні та короткочасні образи, клопоти, бажання, сумніви від важливих. Написання листа потребує рішучості (і так часто буває, що лист, вкинутий до скриньки, діти намагаються забрати).
3. Вона вчить їх думати, мотивувати.
4. Вона вчить їх хотіти й уміти.

— Напиши і вкинь до скриньки.

— А я не вмію писати.

— Тоді попроси того, хто вміє.

Я зразу зробив помилку, від якої хотів би тебе застерегти: хронічним набридалам я не без іронії пропонував написати листа. Зрозумівши хитрощі, вони цілком слушно ображалися й на мене, й на скриньку.

— Тепер з вами взагалі не можна побалакати.

Подібний докір я чув і від вихователів: чи не є письмове спілкування з дітьми занадто офіційним?

Я цілковито впевнений, що скринька не ускладнює, а полегшує усне спілкування з дітьми. Я вибираю дітей, з якими треба поговорити довше, довірливо, сердечно чи серйозно, я вибираю момент, зручний для себе й для дитини. Скринька заощаджує мій час, завдяки їй день стає довшим.

Безумовно, є діти, які не люблять писати, але, мабуть, лише ті з них, які розраховують на свій особистий вплив, посмішку, поцілунок, кокетування, особливе ставлення і вдало обраний момент. Вони не хочуть просити, вони хочуть випросити. — Той, хто впевнений у собі, розраховує тільки на справедливість, складає подання й спокійно очікує рішення.

П о л и ц я

Полиця може бути додатком до дошки. Її ще немає в Домі Сиріт, але ми відчуваємо, що вона потрібна. — На полиці стоять: словник, збірка прислів'їв, енциклопедія, опис та план міста, антології, календар, збірка ігор і забав (підручник з тенісу, футболу тощо). — Кілька наборів шашок для загального користування. — Бібліотека є необхідною, треба видавати ігри в певні години та дні, контролювати видачу через чергового, що захищатиме загальну власність від знищення; втім, має бути школа і дослідна станція неконтрольованого суспільного інстинкту дітей. Псуватимуть і губитимуть — нічого не вдієш.

На полиці є місце для зошитів, які пишуть діти. Хтось записує найкращі пісні, хтось жарти, ще хтось загадки, сни; є зошит бійок чи сварок, спізнень, завданої шкоди, загублених речей. Тут же редаговані дітьми щоденні та щомісячні рукописні газети, присвячені природі, подорожам, літературі та суспільним проблемам.

Тут можна складати рапорти чергових і щоденники. Тут також може лежати щоденник вихователя. — Не кожний щоденник треба обов'язково ховати під замком. Мені здається, що велику роль може відіграти щоденник, в якому вихователь відверто пише про свої

розчарування, труднощі, помилки, про свої враження, як приємні, радісні, так і болісні.

Тут же є місце для книги контролю, де записують, хто, коли й навіщо іде до міста і коли повертається, і для нотаріальної книги[149]. — Діти охоче міняються, дарують і продають предмети своєї дрібної власності. Ми не повинні несхвально на це дивитися, а тим більше — забороняти. Якщо ножик або ремінець є власністю дитини, чому вона не може обміняти його на пенал, магніт чи збільшувальне скло? Якщо ми боїмося шахрайських оборудок, суперечок і сварок, заведімо нотаріальну книгу, яка захистить від зловживань. Якщо діти легковажні й недосвідчені, дамо їм можливість набути цей необхідний досвід!

(Оскільки щоденникові вихователя я надаю велику вагу, наведу кілька уривків з власного щоденника:

«Сьогодні я несправедливо розгнівався на одного хлопчика. Несправедливо, бо він не міг вчинити інакше. Втім, мені треба щось робити, якщо мій обов'язок — захищати рівні права для всіх. Що б вони сказали, коли б я комусь дозволяв те, за що інших картаю?...»

«Старші діти зібрались увечері в моїй кімнаті. Ми розмовляли про майбутнє. Чому вони так поспішають, так палко хочуть бути дорослими? Вони наївно думають, що бути старшим означає робити, що забажаєш. Вони не бачать ланцюгів, які тягарем лягають на нашу дорослу свободу.»

«Знову крадіжка. Знаю, що там, де є сто дітей, завжди знайдеться одна нечесна дитина (хіба тільки одна?). А втім, я не можу з цим змиритися. Я ніби незадоволений усіма».

«Аж ось він уже виправився. Я боявся вірити завчасно — але вже кілька тижнів уважно приглядаюся — може, він знайшов собі хорошого друга. — От якби так і залишалося».

«Я знову довідався про одну прикру справу. Удаю, ніби нічого не знаю. Так неприємно постійно бубоніти, доскіпуватися, сердитися, проводити слідства.»

«Дивний хлопчик. Ми всі його поважаємо. Він міг би мати великий вплив, а сам тримається осторонь від усіх наших справ. Якийсь відсторонений і замкнений у собі. Це не егоїзм, не зла воля з його боку; інакше він не може, а шкода.»

«Такий гарний день. Усі здорові, активні, веселі. Усе якимось чином складалося добре, чітко, швидко. От якби таких днів побільше».)

Шафа знайдених речей

Вихователь неприязно дивиться на вміст дитячих кишень та шухлядок. Чого там тільки немає: картинки, листівки, шнурки, гвіздочки, камінчики, ганчірки, намистинки, пляшечки, кольорові скельця, марки, пташине пір'я, шишки, каштани, стрічечки, засушене листя та квіти, паперові фігурки, трамвайні квитки, уламки чогось, що чимось було, частини того, що тільки чимось буде. — Кожна дещиця має свою, часто дуже заплутану історію, своє походження й неоднакову цінність, інколи дуже велику в емоційному плані. Тут є спогади про минуле і туга за майбутнім. — Маленька мушля є мрією про подорож до моря, гвинтик і кілька дротинок — аероплан, горді думки про працю пілота; око давно розбитої ляльки — єдина пам'ятка про закоханість, якої вже немає й не буде. Знайдеш тут і фотографію матері, і загорнуті в рожевий папірець два грошики, що дісталися від померлого дідуся.

З'являються нові предмети, частина старих втрачає свою цінність. Отже, дитина виміняє їх на щось, подарує, потім пожалкує й відбирає знову.

Я боюся, що грубий вихователь, не розуміючи, а отже, зневажаючи цей дріб'язок, гніваючись на те, що рвуться кишені й захаращуються шухляди, сердячись на суперечки і хвилювання, тому що все то губиться, то віднаходиться — розкидане, безладне, невпорядковане — в нападі поганого настрою — збирає ці скарби докупи і кидає це сміття в піч. Він скоює страшне свавілля, варварський злочин. Як же ти смієш, нахабо, розпоряджатися чужою власністю? Як же ти потім смієш вимагати, щоб діти щось шанували і когось любили? Ти спалюєш не папірці, а залюбленість у спадщину минулого й мрії про прекрасне життя.

Завданням вихователя є домагатися, щоб кожна дитина мала щось, що становить не безіменну власність закладу, а її особисту, щоб вона мала для цієї власності безпечну схованку. — Якщо дитина покладе щось до своєї шухлядки, вона має бути впевненою, що ніхто цього не візьме: бо два коралики — це її коштовні сережки, папірець від шоколадної цукерки — це заставний лист рантьє, щоденник — це секретний документ, зданий до архіву. Мало того: обов'язок вихователя — допомогти дитині знайти те, що вона загубила.

Отже, має бути скляна невелика шафа для знайдених речей. Кожний найдрібніший предмет має свого власника. Чи щось лежить під столом, чи щось забули на вікні, чи напівзасипаний піском предмет покинуто на подвір'ї — все має потрапити до шафи.

Чим менше в певному інтернаті нічийних речей і чим більше дрібної власності, тим дошкульніше відчуєш навалу постійного віддавання й отримування знайдених дрібниць і скарг, що якась дещиця пропала. — Як ти зберігаєш річ, що її тобі віддають як знайдену? Ховаєш у кишеню: приклад непорядності.

У Домі Сиріт є скринька для знайдених речей. Черговий, відповідальний за скриньку, перекладає її до скляної шафи й у призначений час віддає.

У період завзятої боротьби за порядок я віддавав до знайдених речей будь-який кинутий капелюх, не повішений на місце халатик, залишену на столі книжку.

Крамничка[150]

Навала законних, слушних прохань дітей: зошит, олівець, перо, шнурок, голка, наперсток, ґудзик, мило — з ранку до вечора. — Вічно щось у них закінчується, ламається, рветься, завжди їм щось потрібно — ані хвилини спокою.

Отже, крамничка — кімнатка чи бодай шафка, навіть одна шухлядка. — Але видаєш один раз на день у визначену годину. Хто спізнився, забув, має чекати до наступного дня. — Втім, чи треба в цьому переконувати?

Видаючи, записуємо, що, хто, коли отримав. — Якщо зробиш дитині зауваження, що ламає пера, матимеш підтвердження фактами, цифрами, порівнянням з іншими. — Деякі предмети крамничка видає безкоштовно, інші — за низькою ціною.

Вішалка для щіток

Слід було назвати: чергування. Але мені захотілося написати: вішалка для щіток, щоб наголосити на тому, що самі по собі чергування нічого не варті, якщо ми одночасно не виборемо поваги колективу до щітки для прибирання, ганчірки, відра, совка для сміття.

Знаряддя ручної праці вже здобули певну повагу до себе. І хоча книжка все ще посідає привілейоване становище, молоток, рубанок, кліщі вже вийшли зі схованки в темному кутку, зі скриньки під ліжком, а швейну машину навіть впустили до панських покоїв.

У Домі Сиріт ми витягли щітку та ганчірку зі схову під сходами і розмістили не лише на видному, а й на почесному місці, біля головного входу до спальні. І, дивна річ, у світлі дня ці банальні предмети якось ушляхетнились, піднеслися й тішать око своїм естетичним виглядом.

На дві спальні є шість щіток для підмітання. Якби їх було менше, ми були б свідками багатьох суперечок, сварок і бійок. Якщо ми наполягаємо на тому, що добре витертий стіл вартий старанно переписаної сторінки, якщо ми дбаємо не про те, щоб праця дітей замінила роботу найманих працівників, а й виховувала[151] та навчала їх — ми повинні організовувати цю працю не абияк, а ґрунтовно її вивчати, випробовувати, розділити між усіма й контролювати, й удосконалювати, й присвячувати їй багато думок.

Сто дітей — сто працівників порядку і господарства, сто рівнів, сто ступенів сили, вміння, темпераментів, рис характеру, бажання працювати чи байдужості.

Налагодити чергування[152] — це не початок, а закінчення організаційної роботи, не одноразове «говоріння» з дітьми, а праця рук і чуйної творчої думки впродовж кількох місяців.

Насамперед треба знати роботу і знати дітей. Я бачив в інтернатах таке неймовірне нехлюйство в розподілі праці, що чергування деморалізували, принижували, вчили дітей ненавидіти будь-яку допомогу.

Є легкі чергування, які не потребують ані фізичної сили, ані вміння. ані моральних якостей, чергування, які легко контролювати, які виконуються пасивно, без будь-якого інструментарію. Наприклад розставляння стільців, збирання папірців.

У того, хто витирає пилюку, вже є ганчірка, за яку він відповідає.

Класи з чотирма черговими потребують узгодженої координації дій.

Є чергування ранкові та вечірні, щоденні або щотижневі (видавання білизни, купання, стрижка), одноразові (вибивання матраців), літні (садові туалети), зимові (прибирання снігу тощо).

Щомісяця складається та вивішується новий список чергових. Він складається на підставі письмових заяв (подань) дітей.

Отже:

«Я хочу залишитись черговим у спальні». — «Я хочу прибирати клас і стежити за простирадлами для купання». — «Хочу бути черговою умивальника, а коли ні, тоді в гардеробі». — «Я хочу бути черговим в туалеті та подавати їжу на восьмий стіл».

Кожне чергування має своїх претендентів, які завчасно замовляють вакантні місця, домовляються й доходять згоди; укладаються численні угоди. Поганий черговий повинен багато побігати, похвилюватися, пообіцяти, поки гарантує собі місце.

— Не хочу з тобою бути, бо ти сваришся, бо ти спізнюєшся, бо ти лінивий.

І десятої частини цієї великої виховної роботи ми не бачимо. Кожна посада має свої гарні й погані боки, кожна праця вимагає товариського співіснування. На новому місці дитина отримує низку нових і приємних вражень, зустрічає несподівані труднощі. Те, що вона робить щось нове, спонукає до зусиль; тільки-но дитина встигне втомитись, з'являється необхідність сконцентрувати енергію, щоб здобути право на місце, яке тобі сподобалося, або для того, щоб залишитись на старому.

Тут досягається абсолютна рівноправність віку і статі: молодший швидко просувається вперед, хлопчик слухається дівчинки.

Там, де на одному місці працюють кілька чергових, є один старший. Кожний поверх має свого відповідального чергового. У цьому розподілі немає нічого штучного. Управління роботою інших є обтяжливим обов'язком, відповідати за когось завжди неприємно. Люди, не втаємничені в нашу організацію, дорікали нам за цю градацію. Кожен повинен контролювати себе сам; утім, у житті не завжди й не все відбувається так, як належить. Недбалі, несумлінні й легковажні працівники зустрічаються в певному відсотку й серед дітей; зрештою, хтось мусить не лише контролювати, а й навчити, а й допомогти. І тут вихователь, бажаючи мати час на довші розмови з деякими дітьми в окремих випадках, повинен знаходити взаєморозуміння з рештою дітей письмово. Старші поверхів і старші чергові найважливіших господарчих відділів щовечора звітують про своє чергування в написаних ними щоденниках.

Хоча в Домі Сиріт оплачується тільки частина чергувань[153], я вважаю, що платними мають бути всі. Бажаючи виховати хороших громадян, ми не маємо потреби створювати ідеалістів. Дім Сиріт не з ласки своєї опікується дітьми, в яких немає батьків, і замінивши щодо матеріальної опіки померлих батьків, не має права чогось вимагати від дітей. Чому ж нам не слід якомога раніше навчити дитину, що таке гроші, що таке винагорода за роботу; аби вихованець відчув ціну незалежності, яку дає заробіток; аби він знав добрі й погані аспекти володіння грошима. Немає такого вихователя, який зі ста дітей виховав би сто ідейних дорослих, їх з'явиться само собою лише кілька, і лихо їм, коли вони не вмітимуть рахувати. Бо гроші дають все, крім щастя; вони дають навіть щастя і розум, і здоров'я, і моральність. Але навчи дитину, що вони приносять також і нещастя,

і хворобу, що вони відбирають розум. Нехай на зароблені гроші дитина наїсться морозива і нехай у неї розболиться живіт; нехай через десятку дитина посвариться з другом; нехай вона програє, загубить, нехай у неї їх украдуть; нехай вона й пожалкує, що купила, нехай вона отримає на чергуванні найвигідніше місце і переконається, що не варто було цього робити, нехай вона заплатить за завдані збитки.

К о м і с і я о п і к у н і в[154]

Замість пояснень я наводжу щоденник одного з наших хлопчиків, який він писав дівчинці-опікунці, разом із її зауваженнями:

16 квітня

Я хотів би бути теслярем. Тому що, коли я буду готуватися до подорожі, зможу зробити скриню і покласти до скрині різні речі та одяг, і їжу, і куплю шаблю та рушницю. Якщо нападуть дикі звірі, то я буду захищатися. Я дуже кохаю Гелю, але не одружуся з дівчинкою з Дому Сиріт.

З а у в а ж е н н я о п і к у н к и: Геля теж тебе любить, але не дуже, бо ти розбишака. Чому ти не хочеш одружитися з дівчинкою з нашого закладу?

Я не хочу брати дружину з нашого закладу, бо мені буде соромно. — Коли я вже буду готуватися до подорожі, щоб відкрити частину світу, то навчуся добре плавати навіть в океані. Я поїду до Америки, буду тяжко працювати, зароблю грошей, куплю машину і проїду своєю машиною всю Америку. А насамперед поїду до диких людей і буду там три тижні. Добраніч.

З а у в а ж е н н я о п і к у н к и: Добраніч. — А ти будеш мені писати?

Я і Р. розмовляли, як нам було вдома. Я розповів, що мій батько був кравцем, а батько Р. був шевцем. А тепер ми тут, як у в'язниці, тому що ми не вдома. А якщо в когось немає батька та матері, то життя нічого не варте. Я розповідав, що батько посилав мене по ґудзики, а Р. батько посилав по гвіздки. І так далі. Бо я забув.

З а у в а ж е н н я о п і к у н к и: Пиши розбірливо.

Так от, має бути ось як. Як повернуся з подорожі, то одружуся. Будь ласка, порадь мені, з ким я маю одружитись — з Дорою, Гелею чи Манею. Тому що я не знаю, кого взяти за дружину. Добраніч.

З а у в а ж е н н я о п і к у н к и: Дора сказала, що ти шмаркач, Маня не погоджується, а Геля сміялася.

Я ж не просив, щоб ти питала, я тільки написав, кого я кохаю. Тепер я хвилююсь і соромлюсь; я ж просто написав, кого я кохаю. Що тепер буде? Мені ж соромно до них підходити. — Будь ласка, скажи мені, за яким столом я маю сидіти, щоб добре поводитися, і напиши мені якусь довгу казку. Будь ласка, нікому не показуй, бо я дуже боюся писати. І я дуже хочу знати, який вигляд має австралієць, який вони вигляд мають.

З а у в а ж е н н я о п і к у н к и: Якщо їм не буде соромно, то й ти не соромся. Казок не можна писати в маленькому зошиті. Якщо тебе візьмуть, сиди за третім столом, постараюся показати австралійця. Твого щоденника я не буду показувати.

Я думаю про те, щоб мені вже було 12 років — це буде для мене велике щастя. Як буду їхати, то з усіма попрощаюсь. Не знаю, що писати.

З а у в а ж е н н я о п і к у н к и: Ти говорив, що стільки всього хочеш написати, що не знаєш, чи вистачить, а тепер не знаєш, що писати.

Будь ласка, порадь мені, бо я страшенно засмучений і совість у мене нечиста. А засмучений я тим, що на уроці, сам не знаю чому, весь час думаю про одну погану річ, але я цю погану річ боюся зробити. Я думаю про те, щоб щось украсти. Але я не хочу всіх засмучувати і стараюся, як можу, виправитися. А щоб не думати про цю погану річ, я думаю про подорожі. Добраніч.

З а у в а ж е н н я о п і к у н к и: Ти дуже добре зробив, що написав мені. Я поговорю з тобою і пораджу. Але ти не ображайся, коли я тобі щось скажу.

Я вже виправився. Я подружився з Г., він мене вже виправив. І я дуже стараюся. Але чому я можу виходити до міста тільки раз на два

тижні? Адже я такий самий, як інші, чому вони мають бути кращими за мене? А вони виходять щотижня, а я тільки раз на два тижні. Я хочу бути таким самим, як всі діти. Бабуся просила, щоб я приходив щотижня, а мені соромно сказати, що я не можу.

Зауваження опікунки: Ти сам знаєш, чому тобі не можна виходити, як всім. Я попрошу, але сумніваюся, чи це допоможе.

У мене і так уже була неприємність, бо мене вигнали зі школи, то мали б вигнати з Дому Сиріт, коли не візьмуть до школи. А тепер я вже знову ходжу до школи. Я вже знаю 35 народів. У мене є книжка про подорожі. Справжня книжка. Я дуже хочу мати якусь коробочку. Прошу мені відповісти.

Зауваження опікунки: Я знайду тобі коробочку, як знайду — дам. Ти можеш сказати, навіщо тобі ця коробочка?

Ця коробочка мені дуже потрібна, тому що в мене багато речей, і листи, і книжечки, і дуже багато різних потрібних речей. Тепер я вже ні з ким не приятелюю, тому що мені немає з ким дружити. А чи одержу я новий зошит, коли цей зошит закінчиться? Я негарно писав, бо пишу на двох лінійках. Я про все буду писати, буду писати про неприємності, що поганого зробив, про що думаю і різне. Я маю написати багато цікавих речей...

Хлопчику було дев'ять років, опікунці — дванадцять.

Збори

Дитина мислить ані менше, ані мілкіше, ані гірше від дорослих. Вона мислить інакше. У нашому мисленні — картини бліді й уривчасті, почуття неяскраві, запорошені. Дитина мислить не інтелектом, а почуттям. Тому з дітьми так важко порозумітися, тому немає складнішого мистецтва, ніж мистецтво говорити з дітьми. Довший час мені здавалося, що з ними слід говорити просто, зрозуміло, цікаво, образно, переконливо. — Сьогодні я думаю інакше: треба говорити стисло й емоційно, не добираючи ні слів, ні зворотів — щиро. — Краще сказати: «Моя вимога неправильна, образлива, її неможливо виконати, але я повинен вимагати цього від вас», ніж обґрунтовувати і прагнути, щоб вони визнали слушність вимоги.

Зібрати дітей разом, пожалітися перед ними або посварити когось — і примусити їх ухвалити вже прийняте рішення — це не збори.

Зібрати дітей разом, виступити перед ними з промовою, розчулити їх і вибрати кількох, які взяли б на себе обов'язок та відповідальність — це не збори.

Зібрати дітей разом, сказати їм, що я не можу дати собі ради, то нехай вони самі щось придумають, щоб було краще, — це не збори.

Галас, метушня — голосують, аби швидше — це пародія на збори.

Часті промови і часті збори — принижують цей тип виявлення спільного врішення задля започаткування або з'ясування найпекучішої на сьогодні справи.

Збори мають бути конкретними, зауваження дітей треба вислуховувати уважно й чесно — без крихти фальшу або тиску — рішення треба відкласти до того часу, коли вихователь виробить план дій. Якщо вихователь не знає, не вміє чи не може, то і діти так само мають право не знати, не вміти чи не могти.

І жодних обіцянок, які неможливо виконати[155]! — Обіцяють дурні та нерозважливі, а гніваються й насміхаються розумні та чесні.

Можливість порозумітися з дітьми треба заробити. — Це не станеться само собою! Дитина має знати, що можна і що варто висловитися відверто, що її виступ не викликатиме гніву та неприязні, що її зрозуміють. Мало того: вона має бути впевнена, що товариші її не висміють і не подумають, що вона хоче комусь сподобатись. — Збори та зібрання потребують чистої й високої моральної атмосфери. — Немає безглуздішої комедії, ніж проведення виборів та голосування, які мають пройти так, як хоче вихователь.

Крім того, діти повинні навчитися техніки проведення зборів. Не так легко управляти громадою.

І ще одна умова. Примушувати до участі в обговоренні та голосуванні — неправильно. Є діти, які не хочуть брати участі в обговоренні, то чи слід їх до цього змушувати?

— Балакають, балакають, а порядку немає.

— Нащо збиратися, коли і так ви зробите, як вам захочеться.

— Що це за засідання, коли ніхто не може нічого сказати, бо всі сміються або сердяться.

Таку критику не слід ні відкидати, ні тлумачити її як продиктовану злою волею. Діти, схильні до критики, скаржаться цілком справедливо...

Якщо сьогодні я суворо оцінюю збори, це відбувається тільки тому, що на початку своєї роботи в Домі Сиріт я переоцінював їхнє значення, я помилявся, занадто покладаючись на слово.

Хоч би як, а збори зачіпають колективне сумління громади, зміцнюють почуття спільної відповідальності, залишають слід. — Одначе будьте обережнішими. — У громаді немає і не мусить бути абсолютної товариськості й беззастережної солідарності. — З одним мене об'єднує лише спільний дах над головою та ранковий дзвінок підйому, з другим — спільне навчання в школі, з третім — захоплення, з четвертим — дружба, з п'ятим — любов. — Діти мають право жити групами й окремо, власним зусиллям і власною думкою.

Газета

Виховний заклад без газети[156] здається мені безладним і безнадійним тупцюванням і бурчанням персоналу, кружлянням без напрямку та контролю дітей, чимось необов'язковим і випадковим, без традицій, спогадів, спрямування в майбутнє.

Газета є тією міцною ланкою, вона пов'язує тиждень із тижнем і об'єднує дітей, персонал та технічних працівників в одну, неподільну цілість.

Газету читають усім дітям.

Кожна зміна, поліпшення, реформа, кожна недуга чи скарга отримує в газеті своє відбиття.

Про ту чи іншу подію можна згадати кількома рядками стислої хронікерської замітки, в маленькій або редакційній статті.

Можна просто записати:

«А побився з Б». Або: «Все частіше зчиняються бійки. І ось ми знову маємо констатувати бійку А з Б. Ми не знаємо, за що вони побилися, але чи кожну суперечку необхідно закінчувати бійкою?» — Або «Геть кулаки!». «Треба покінчити з цим раз і назавжди» — справа обговорюється під сенсаційним заголовком.

Для вихователя, який повинен зрозуміти дитину і себе, газета є досконалим регулятором слів і вчинків. Газета є живою хронікою його праці, зусиль, помилок, подоланих ним труднощів. — Газета є легітимацією його здібностей, вона свідчить про його діяльність, є захистом проти можливих докорів. Газета — це науковий документ величезної цінності.

Може, незабаром на вчительських семінарах запровадять викладання виховної журналістики.

Товариський суд[157]

Якщо я непропорційно багато місця присвячую суду, то роблю це на переконання того, що суд може стати засновком рівноправності дитини, підводить до конституції, спонукає до проголошення декларації прав дитини[158]. Дитина має право на серйозне ставлення до своїх справ, на справедливий їх розгляд. Досі все залежало від доброї волі або гарного чи поганого настрою вихователя. Дитина не мала права на протест. Деспотизмові треба покласти кінець.

Кодекс товариського суду

Якщо хтось зробить щось погане, щонайкраще — пробачити йому. Якщо він зробив щось погане, тому що не знав, то тепер він уже знає. Якщо він зробив щось погане ненавмисне, то в майбутньому буде обережнішим. Якщо він робить щось погане, тому що йому важко призвичаїтися, він старатиметься. Якщо він зробив щось погане, тому що його намовили, то він вже не буде слухати намовлянь.

Якщо хтось зробить щось погане, найкраще — йому пробачити, чекати, поки він виправиться.

Проте суд має захищати тихих, щоб їх не ображали агресивні та набридливі, суд має захищати слабких, щоб їм не надокучали сильні, суд має захищати сумлінних і працьовитих, щоб їм не перешкоджали недбалі та ліниві, суд має дбати, щоб був лад; бо безлад найбільше кривдить добрих, тихих і сумлінних людей.

Суд не є справедливість, однак він має прагнути до справедливості, суд не є істина, але він прагне істини.

Судді можуть помилятися. Судді можуть карати за вчинки, які скоюють самі, вони можуть сказати, що поганим є те, що вони самі також роблять.

Але ганебним є, коли суддя свідомо видає брехливий вирок.

Як подавати до суду?

На помітному місці висить дошка. На дошці кожен має право записати свою справу: власне прізвище та прізвище того, на кого подає до суду. Можна подати до суду на себе, на кожну дитину та на кожного вихователя, на кожного дорослого.

Щодня ввечері секретар записує справи до книжки, а наступного дня він збирає свідчення. Свідчення можуть складатися усно або письмово.

Судді

Суд збирається раз на тиждень. Судді обираються жеребом серед тих, хто впродовж тижня жодного разу не був оскаржений в суді. Для розгляду кожних п'ятдесяти справ шляхом жеребкування обирають п'ятьох суддів.

Може трапитись, що є сто двадцять справ. Потрібно п'ятнадцять суддів. Однак немає стількох, щоб не мали жодної справи впродовж тижня. Тоді жеребкування проходить поміж усіма, а групи укладають таким чином, щоб ніхто не розглядав власної справи.

Вироки виносяться згідно з кодексом, причому секретар має право за згодою суддів передавати деякі справи на розгляд Судової Ради або на судове засідання, аби вони були розглянуті при всіх, щоб усі чули й докладно про все знали. Секретарем суду є вихователь. Вироки записуються до книги й зачитуються в присутності всіх. Незадоволені вироком можуть передавати свої справи до повторного розгляду, але не раніше, ніж через місяць.

Судова Рада

Судова Рада складається з вихователя та двох суддів, обраних таємним голосуванням на три місяці.

Крім вироків Судова Рада видає закони, обов'язкові для всіх.

Оскільки судді, що входять до Ради, також можуть мати справи, до Судової Ради обирають п'ятьох суддів, з них судять лише троє суддів.

Секретар

Секретар не судить, він тільки збирає свідчення, зачитує їх під час засідань. Секретар веде судову таблицю, книгу свідчень і вироків, таблицю шкод, завідує фондом витрат, веде графік вироків, редагує газету.

Нагляд суду за дотриманням ладу

Якщо хтось спізнюється, галасує, заважає, не кладе речей на місце, не дотримується черги, смітить, забруднює будинок, заходить туди, куди вхід заборонений, набридає, свариться і б'ється, він шкодить ладові. Треба подумати, що робити.

Суд може пробачити, сказати, що він робить погано, або просити Раду, щоб вона дозволила один-два або кілька разів на місяць послабити режим.

Рада може дати йому час, щоб він подумав над своєю поведінкою.

Рада може комусь одному дозволити щось таке, чого не можна нікому: нехай він буде винятком.

Піклування про виконання обов’язку

Хто не хоче вчитися або працювати, хто все робить недбало, той шкодить собі і нікому не приносить користі.

Якщо суд не допомагає, треба звернутись до Ради. — Може, він хворий, може дати йому час, щоб він призвичаївся, може, його зовсім звільнити від роботи?

Піклування про людей

Різні люди перебувать разом. Цей малий, той великий; хтось сильний, хтось слабкий; цей розумний, а той не такий розумний; хтось веселий, хтось сумний; хтось здоровий, у когось щось болить. Суд пильнує, щоб великий не кривдив малого, а малий не заважав старшому. Щоб розумний не експлуатував, не висміював дурнішого. Щоб той, хто любить сваритися, не набридав, однак і його щоб не дражнили. Щоб веселий не жартував по-дурному з сумним.

Суд має пильнувати, щоб кожен мав, що йому потрібно, щоб не було нещасних і роздратованих.

Суд може пробачати, проте й може сказати, що хтось зробив неправильно, погано, дуже погано.

Піклування про власність

Сад, подвір’я, будинок, стіни, двері, вікна, сходи, речі, шибки, столи, лави, шафи, стільці, ліжка — якщо про них не дбати, будуть зіпсовані, поламані, брудні й негарні. Так само пальта, одяг, капелюхи, носові хусточки; тарілки, чашки, ложки, ножі — якщо їх гублять, деруть, ламають, розбивають — це є шкода. Так само слід шанувати й не нищити книжки, зошити, пера, іграшки.

Часом втрата є малою, часом великою, часом засмучення дрібне, часом велике.

Хто зробив шкоду, записується до суду, який вирішує, чи сам він повинен відшкодувати витрати, чи шкоду слід покрити з судового фонду.

Те саме стосується приватної власності дітей.

Піклування про здоров'я

Хвороба, каліцтво та смерть — великі нещастя. Нову шибку можна вставити, загублений м'яч можна купити; але що зробити, якщо комусь виб'ють око?

Якщо навіть нещастя не сталося, всім слід пам'ятати, що треба бути обережним.

Судова Рада виносить постанову, наскільки довго на судовій дошці має висіти об'ява про нещасний випадок або хворобу через необережність.

Не відомо, хто...

Не відомо, хто це зробив. Ніхто не хоче зізнаватися. Якщо дуже постаратися, завжди можна довідатись. Але як неприємно шукати, стежити, підозрювати. Якщо щось станеться, але не відомо, хто це зробив, на невідомого подається до суду, справа відкривається, судді її розглядають, а вирок вивішують на судовій дошці. Якщо цей вчинок ганьбить весь заклад, Рада виносить постанову пришити чорну жалобну стрічку до прапора закладу.

Усі так роблять

Якщо щось часто повторюється й не можна всіх судити, треба подумати, що робити.

— Усі спізнюються. Ніхто не вішає шапок.

Неправда, не всі, але багато хто. Один робить це кілька разів на тиждень, інший — раз на місяць. Але й справді так не годиться робити.

Рада виносить постанову вивісити графік або запровадить щось інше, аби не було безладу.

Винятки

Хтось не може призвичаїтись, хтось порушує закон. Все спробували — нічого не допомагає. Що робити? — Якщо ми одному дозволимо робити те, що всім забороняється, або звільнимо його від того, що наказано всім, чи станеться щось погане?

Судова Рада може на певний час зробити для когось виняток, поки він сам не попросить, що вже цього не хоче. Рада виносить постанову, вміщувати чи ні інформацію про цих виняткових на судову дошку.

Параграфи 1—99

Є дев’яносто дев’ять параграфів, що виправдовують, або кажуть: суд справи не розглядав. І після справи все лишається так, ніби справи не було, або ж — і це є єдиний наслідок — суд зобов’язує, щоб звинувачений намагався більше цього не робити.

Параграф 100

Суд не каже, що він завинив, не виносить догани, не гнівається, але, вважаючи параграф сто найменшим покаранням, вносить його до графіку судових вироків.

Параграф 200

Параграф двісті зазначає:

«Вчинив неправильно».

Буває. Із кожним може трапитись. Просимо, щоб більше цього не робив.

Параграф 300

Параграф трьохсотий каже: «Зробив погано».

Суд засуджує.

Якщо в параграфах сто та двісті суд *просить*, щоб цього більше не було, то тут суд *вимагає*, щоб це не повторювалося.

Параграф 400

Параграф 400 — велика провина.

Чотирьохсотий виголошує: «Ти зробив дуже погано, або: ти чиниш дуже погано».

Чотирьохсотий параграф — це остання спроба, останнє бажання вберегти винного від сорому, останнє застереження.

Параграф 500

Параграф п’ятсот виголошує:

«Хто зробив такий вчинок, хто настільки не звертає увагу на наші прохання та вимоги, той не шанує себе або не зважає на нас. Отже, й ми не можемо його пожаліти».

Вирок із іменем та прізвищем оголошується в газеті на першій сторінці.

Параграф 600

Суд на тиждень вивішує вирок на дошці й оголошує його в газеті.

Якщо присуджено шістсотий параграф через те, що хтось постійно робить те саме, можна вивісити графік його вчинків на довший час, але замість повного імені та прізвища подаються тільки перші літери.

Параграф 700

Додатково до того, що присуджує шістсотий параграф, тут зміст вироку надсилається родині.

Адже може статися так, що винуватця треба буде виключити. Отже, слід попередити родину. Якщо зразу сказати: «Заберіть його собі», родина може бути незадоволена, що не попереджали, приховували.

Параграф 800

Параграф вісімсот виголошує: «Суд не допомагає». Може, допомогли б покарання, які раніше застосовувалися у виховних закладах, але у нас їх немає.

Даємо тиждень на роздуми. За цей тиждень ані винуватець не може подавати до суду, ані на нього ми не будемо подавати до суду. Побачимо, чи він виправиться й на який час.

Вирок оголошується в газеті, вивішується на дошці та повідомлюється родині.

Параграф 900

Параграф дев'ятсот виголошує:

«Ми втратили надію на те, щоб він сам міг виправитися».

Цим вироком говориться:

«Ми йому не віримо».

Або:

«Ми його боїмося».

Нарешті:

«Ми не хочемо мати із ним справи».

Іншими словами, параграф 900 виключає з закладу. — Однак винуватець може залишитись, якщо його хтось візьме під свою відповідальність. Виключений може повернутись, якщо знайде опікуна.

Опікун відповідає перед судом за всі його провини.

Опікуном може бути вихователь або хтось із дітей.

Параграф 1000

Тисячний параграф виголошує:

«Виключаємо»[159].

Кожний виключений має право через три місяці звернутися до закладу з проханням про нове прийняття.

Графік вироків

Як у лікарні кожний хворий має графік температури, таблицю хвороби та здоров'я, так і на судовій дошці вміщується графік морального здоров'я закладу — і можна дізнатися, добре чи погано йдуть справи.

Якщо суд на своєму засіданні видав чотири вироки по сто (100x4=400), шість вироків по двісті (200x6=1200) і один параграф 400, тоді разом буде: 400+1200+400=2000, і на графіку ми зазначимо, що на цьому тижні звинувачувальні вироки разом дали дві тисячі.

Кодекс

[...]

«Судова газета» № 1

[...]

«Судова газета» №9

[...]

Досвід першого року

Важливість суду та користь кодексу я оцінив під час першого року його роботи. Було розглянуто 3500 справ. Найменша кількість справ упродовж тижня — 50, найбільша — 130.

За рік вийшло 25 зошитів «Судової газети». Перший зошит, який був наведений у повному обсязі, було видано після першого місяця спроби.

Дев'ятий зошит, що було видано через півроку після першого, був вивішений упродовж чотирьох тижнів. — Після перерви було впроваджено Судову Раду, про її діяльність розповідає дев'ятнадцятий номер «Судової газети».

Мені здається, що краще за все розповісти, як було:

Ще в перші тижні існування суду я переконався, що безліч дрібних справ, які дошкуляють дітям і травмують їх, псують нам

лад — не доходять, не можуть дійти до відома вихователя. Вихователь, який стверджує, що він знає все, свідомо бреше. Я переконався, що вихователь не є експертом у справах, що стосуються дітей, я переконався, що влада вихователя перевищує його компетенцію, що існує ціла ієрархія, де кожний старший має право зневажати або принаймні не рахуватися з тим, хто молодший від нього на два роки, що свавілля найточнішим чином дозується залежно від віку вихованців. А охоронцем цієї величної будови безправ'я є вихователь. Sic volo, sic jubeo[160].

Що з того, що вихователь не б'є або не дасть стусана в найгіршому випадку, коли знахабнілий від своєї безкарності малий нікчема ударить в обличчя молодшу чи слабшу від себе дівчинку і відніме у неї ходулі.

Існував звичай, традиція — тринадцятирічний позичав у малюків пера або промокальний папір, а коли малий вимагав повернення, він чув люб'язну відповідь:

— Відчепися! Не задурюй мені голову.

Цих «дрібних» справ було багато десятків. Треба було вчитися, важко вчитися, щоб розуміти їх.

Багато справ і надалі вирішувалося без суду. Переконання, «що краще поговорити», ніж порушувати про щось проти когось процеси, було настільки укоріненим, що боротися з ним не було можливості. Це принижувало авторитет суду. Якщо старші діти не визнають суду, якщо низка найважливіших справ не доходить до судового розгляду — тоді суд є чимось проміжним між забавою та байдужим (аби відчепилися) розв'язанням тих справ, з якими не відомо, що робити. — Замість формули «Відчепися» виникла нова: «Подай на мене до суду!».

Закид, що суд не допомагає, оскільки суду не бояться, оскільки суд не має жодних наслідків, — звучав дошкульно та нищівно. Слід наголосити, що так відбувалося в інтернаті, де офіційно жодних покарань не було.

Говорячи про покарання, ми завжди маємо на думці різки, лавку ганьби, позбавлення їжі тощо, забуваючи про те, що крик, гнів, обурення, погроза, зміна ставлення до дитини — з приязного на вороже — є важким покаранням.

Фатальним явищем для суду були «кляузи» малюків. За будь-яку дрібницю подавали до суду. Половина справ — це дрібні конфлікти

невеличкої групки наймолодших дітей. Сміючись з того, що малий X чи мала Y є постійними клієнтами суду, закріплювали настрій глузування. «Подай на мене до суду» — було сталою формулою на справедливі претензії. — Здавалося, що насувається необхідність якимось чином обмежити кількість справ.

Але як?

Сказати, що «дурниць» не можна подавати до суду? Я цілковито переконаний, що цього робити не можна. І дивна річ: якщо спочатку судді були схильні до того, щоб нехтувати всіма справами малюків, навіть тими, що стосуються побиття, обзивання, заважання працювати — то незабаром вони визнали справедливість того погляду, що показником важливості справи є отримана неприємність, є образа, яку відчуває потерпілий.

Чому розбита шибка є важливою справою, а якщо нищиться приватна власність дитини — то це «дурниця». — Хіба шахрайство під час гри в каштани не є неприпустимою нечесністю, тільки через те, що грають на каштани, а не на гроші?

Гра в каштани давала велику кількість справ, була джерелом незліченної кількості суперечок. — Що робить у таких випадках вихователь? — Забороняє грати! — Забороняючи, він вчиняє насильство, забороняючи, він ускладнює собі пізнання дітей в азартних іграх, коли найлегше виявляються ті риси характеру, які мають величезне значення в житті: легковажність, жадібність, запальність, нечесність тощо. Заборона гри була б, як на мене, однаковою кривдою для вихователя і для дітей. Гра в каштани була для малих першою школою законності. Відразу відбувалися нечувані речі: програв 100 каштанів і цинічно оголошує, що не віддасть. — Чому? — Бо не хоче. — Організовують спілку: «Будемо тримати каштани разом» — посварилися і: «Я тобі каштанів не дам». — Деякі свідчення дивували мене до остовпіння. — Серед білого дня, в присутності численних свідків хлопчик віднімає у дівчинки каштани й нахабно знущається: «А мені так захотілося — ну то й що ти мені зробиш?» — Єдиний вихід — звернутися до старшого товариша, який допоможе, але в якій формі? — Надає по шиї, візьме за барки, штовхне, кине на землю. — Сингалезькі звичаї[161] в бездоганно керованому інтернаті столиці цивілізованої держави. — Але ще не так давно я сам не тільки мирився з подібним станом речей — Мушу сказати, він навіть мав для мене певну привабу, я навіть схилявся до того, щоб применшити вагу справи, тому що малий

веселий розбишака був мені ближчим, ніж трохи незграбне «дівчисько». А те, що цей малий пройдисвіт тиранізує певну групу дітей, водночас підлещуючись до мене, що виростає маленький хижак, відчуваючи своє право на безправ'я, було чимось непомітним, нижчим від порогу моєї свідомості вихователя.

Часто одна справа характеризувала дитину краще, ніж спілкування з нею впродовж кількох місяців. — Інколи одна справа розкривала мені характер середовища краще, ніж кількамісячні побіжні спостереження.

Як секретар суду, я вчився азів, удосконалювався, нарешті ставав експертом у їхніх справах.

Купка набридливого сміття — зморщені, подряпані каштани — наповнюється життям. Там були нейтральні каштани, каштани, винятково зручні для гри, каштани пам'ятні й особливі каштани, що приносять щастя. «Я цим каштаном завжди виграю — я домовився, що на цей каштан я не граю».

Я вас запитую, який вихователь має час роздумувати над подібними справами, має бажання розглядати їх під кутом справедливості, закону, а не поблажливої посмішки?

Завдяки цим «дрібним» справам я був змушений знову думати над всіма заплутаними загадками співіснування колективу. Асоціальний, антисоціальний тип, одиниця, яка не бажає підпорядковувати свої звички та уподобання, виявляла себе й із нечуваною силою вимагала відповіді на вирішальне запитання: що робити?

— Я ненавиджу суд; мені краще отримувати по руках, краще, щоб мене тягали за вуха, все що завгодно — тільки не суд. — Ненавиджу, терпіти не можу суд. Сам ні на кого не хочу подавати й на мене хай не подають.

Їх було кілька. Суд став для них несподіванкою, що з'явилася як неочікуваний ворог-регістратор, ворог-гласність, ворог-світло.

Він нічого не хоче пояснювати, йому байдуже до справедливості, він не думає примушувати себе до будь-чого. Йому може поталанити або не поталанити — й саме цей ризик йому до вподоби, випадковість хвилює його, він живе від пригоди до пригоди, ним керує хвилинний настрій, йому подобаються спалахи.

Якщо знайдеться той щасливчик, який матиме можливість займатись науковим вивченням виховного значення судів — я гаряче рекомендую йому для спостережень саме таких дітей.

І що прикметно, ця нечисленна жменька повалила суд. Тимчасово припиняючи діяльність суду, я не мав сумніву, що це лише кількатижнева перерва для впровадження певних змін та доповнень. Незважаючи на все, я переживав цю перерву як болісну поразку. Оскільки я зрозумів, з якими труднощами суд прокладатиме собі дорогу в інших виховних закладах, через інших людей.

Знаю, всі кращі вихователі прагнуть скинути з себе набридлу необхідність бурчання, нагінок, лайки, метушні, якщо вони не хочуть, за зразком німецьких шкіл, без запалу і з гідністю лупцювати тим, що трапилось на очі по визначених статутом місцях. Однак я знаю, що суд аж ніяк не виправдає їхні надії на легке, суттєве і, що найважливіше, швидке залагодження отих сотень дрібних переступів, провин, помилок, ухилянь, конфліктів, які відбуваються в житті колективу, що його треба перетворити на правове суспільство. Суд не замінить вихователя, навіть не допоможе йому, а розширить сферу його обов'язків, ускладнить його працю, поглибить її й систематизує.

Можна видавати дітям зошити, олівці та металеві пера в різний час, записуючи їх лише у своїй пам'яті — тоді буде безлад; можна видавати їх у певні дні й у певну годину, записуючи дату видачі — тоді буде порядок і навіть певна справедливість. Ба, можливо, збереглися ще такі інтернати, де немає сталих годин прийому їжі, і діти їдять, коли хочуть, спритніші — більше й частіше, ніж тихі та покірні. Можна вирізняти й дозувати покарання, зауваження, вимови та догани без суду. Це нелад, проте таке становище не відрізняється від того, що прийнято скрізь. Вихователь якось дає собі раду, діти якось дають собі раду.

Дивно, як кожна нерозв'язана проблема, кожний наказ або кожна заборона — склепані абияк — виходять на яв і помщаються в суді. — Вечірній неспокій у спальні, галас у спальні — довга низка набридливих справ у найрізноманітніших виявах — упродовж року безперервно волали, з математичною чутливістю та точністю били на сполох, що справу годин сну не розв'язано, що вона чекає на врегулювання. — Суд тут був справді безсилий, бо тут потрібне або відверте насильство — дрючок, або розв'язання складної проблеми відповідно до фізіопсихологічної потреби дітей.

Кожна виховна вимога, яку неможливо виконати і яка, отже, є виховною халтурою — невтомно «стукає, щоб відчинили», потребує підходів та умов. Кожна дитина, яку неможливо підрівняти під загальний закон, доконечно має стати винятком на законній основі.

І тут потрібна свідома, творча й жертовна думка вихователя.

Недолугий учитель не може дати собі раду з класом. — З'являється суд — і ось — учні старанно працюють, бездоганно поводяться — але це було б диво, до того ж дуже приємне для вчителя й убивче для дітей.

Перш ніж я вирішив тимчасово припинити діяльність суду, мені довелося пережити багато тяжких хвилин. Діти, певна нечисленна, але помітна група, використовувала суд на свою користь. Вони поважали суд, коли це було їм вигідно, глузували з нього, коли він їм заважав. Закрадалося безладдя, спочатку в дрібному; втім, що буде, якщо почуття безкарності вкоріниться? Не з усім можна чекати тиждень. — «Не буду чистити картоплю, не буду прибирати». — Подали до суду, не чистить картоплі. — Що робити? Бувало гірше: «Якщо на мене подали до суду, тоді мені й не треба прибирати, я не буду прибирати, тому що на мене вже подали до суду».

А вироки були м'якими. Жодна група суддів не насмілилася сягнути вище чотирьохсотого параграфу. — Опозиція ретельно підтримувала цей опір застосуванню вищих параграфів. Між судом присяжних і товариським судом існує та суттєва різниця, що тут судді та звинувачені знайомі між собою, пов'язані тисячами ниток взаємних стосунків — отже, дати високий параграф — означає наражатися на неприємність. Ми добре знаємо, якими неприємними та незручними бувають інколи суди честі. А найголовніше — навіщо змушувати себе й наражатись на неприємності, якщо великий параграф і так не допоможе?

Думки поділилися. Поряд із небагатьма ворогами та прибічниками суду значна більшість вважала, що суд приносить користь, але потребує змін.

«Суд потрібний, але він не приносить користі».

«Для одних дітей суд — це добре, іншим він не допомагає».

«З часом наш суд буде дуже корисним».

«Якби це був інший суд, він був би дуже потрібний».

Ці думки, взяті з анкети, добре ілюструють ставлення дітей до нового органу.

Трактуючи суд як експеримент, що може розвіяти ілюзії, я передусім намагався якомога докладніше використати величезний фактичний матеріал, який він давав. Не маючи багато часу, я окреслював бодай контури кожної справи. Цікавою була також статистика, юридичні проблеми, звичайні та виняткові справи, взаємини між потер-

пілими й звинувачуваними, суддями — в мені зміцнювалося усвідомлення того, що в майбутньому керівник-вихователь (а не вихователь і адміністратор в одній особі) має бути секретарем суду.

Суд потрібен, він є необхідний, замінити його нічим.

Суд повинен мати величезне виховне значення. На жаль, ми ще не доросли до суду. Ще ні, або: ще не в нас.

Суд не увійшов до нас урочисто, як важливий законодавчий акт, він прослизнув до нас сторожко й лякливо. Однак, призупиняючи діяльність суду, я виразно відчував, що вчинив державний замах і, можливо, я помиляюся, але діти сприйняли це саме так. — Що тепер буде?

Деякі діти зітхнули з полегшенням, вони позбулися пильного контролера. Деякі, бажаючи довести, що суд був не потрібний, поводилися краще. Певна група допитувалася, чи буде поновлено суд і коли це станеться. Крім того, досить велика група дітей мало цікавилася як судом, так і взагалі всіма справами співжиття.

Серед теоретичних докорів, які робилися суду ззовні, один повторюється найчастіше:

«Суд призвичаює дітей до взаємного обмовляння».

Для мене, і — напевно — для кожного вихователя, не існує «дітей», є особистості, які настільки відмінні, настільки різні, настільки своєрідно реагують на те, що їх оточує, що загальні докори мають викликати поблажливу посмішку. Упродовж всього року не було жодного доказу, який би підтверджував, що суд розвиває обмовляння, проте багато фактів свідчать начебто, що суд навчає дітей, наскільки не вигідно, шкідливо й безглуздо обмовляти когось. Під впливом і на тлі суду, на мою думку, відбувалася колосальна робота — усвідомлення умов і законів співіснування. Того, хто ставиться до дитячої спільноти серйозно, хто розуміє, що це світ, а не «світик» — кількість справ, що сягнула трьох з половиною тисяч, переконає, що я не можу вдаватися до подробиць, оскільки тоді цій праці треба було б мати обсяг у кілька товстелезних томів. — Я хочу звернути увагу лише на одне: поміж ста дітей від обмовляння не вилікувався лише один хлопчик, а вилікувалося — напевно надовго — дуже багато дітей.

[...]

Діти Біблії. Мойсей

I

1. Кажеш: не знаю.

Не знаю, що було, й не відаю, як було. Не пригадую, як то було, коли був я іще дитиною. Не пам'ятаю, що діялось навкруги, коли був мені місяць, рік, потім рік і місяць, два роки. Ледь-ледь пригадую, як було, коли мав я три роки, чотири роки, п'ять літ.

2. Кажеш: не знаю.

Зараз не знаю. Не пам'ятаю. Забув. Не можу згадати, яким я був, маючи один, два, три роки. Що я думав, що відчував, що робив? Скільки було радості, скільки сліз?

3. Розкажи-но, матусю, як воно було, коли був я малим? Розкажи, що було перед тим, як прийшов я на світ. Розповідай-но все, що знаєш. І що тато знає, й інші родичі.

4. Хочу я знати, щоб переповісти потім синові, доньці, онукові, коли будуть вони, хоча зараз їх іще немає. Колись вони будуть такі, як я зараз, я ж буду великим, як тато.

5. Знаю, бо чув від матері, бо розповідав мені батько та інші родичі. Знаю, бо мама знає і пам'ятає. Скажи, мамо, що було перед тим, розкажи про ті часи, коли мене ще не було на світі, а тобі самій було два, три,

чотири, п'ять років. Ти також, тату, розкажи, і ті, котрі пам'ятають, нехай розкажуть, щоб і я теж про це знав.

6. Заплющуєш очі, лишаєшся сам. Розплющуєш широко очі, мислиш і чекаєш. Сам. Вранці, увечері, коли рахуєш подумки, чекаючи сну, залишаєшся сам. Темрява промовляє. Тиша говорить. Мислиш. Дошукуєшся правди. Чекаєш.

7. Перелічуєш, що пам'ятаєш. Перегортаєш спогади. Те було так, а те інак. Про те знаю лише з розповідей. А про це я довідався сам. Ще собі пригадаю те, й інше, друге, третє, четверте і п'яте з того, що було.

8. Я сам-один. Очі широко розплющив у здивуванні-задивуванні. Тиша промовляє, і думка моя також промовляє в тій тиші. Сонце світанкове промовляє. І земля промовляє, і зорі. І дерево, і кущ. Камінь тихо шепоче. А я наслухаю.

9. Дивлюсь на мале дитя. Яке ж воно крихітне. Ще й ходити не вміє. Подивлюся, побачу і знатиму. Бо я також був таким. І мама такою була. І тато. Такими будуть мій син, і моя донька, і її син. А всі шукаємо правди.

10. Бувають правди крихітні, як зернята. А бувають такі великі, наче гори. Є правди-крапельки, а є величні, як море. Правди ростуть, як дерева. Дай мені пелюстку правди, мамо. Якщо можеш і хочеш, якщо насправді хочеш. А як не хочеш, то й не буду тобі докучати. Я сам-самісінький. Навколо тиша. А як воно було колись? Чи схочеш дати мені зернятко правди, щоб зійшло воно?

II

1. Скажу тобі так:

Бог повелів. Бог так хоче. Бог відпускає гріхи і прощає. Бог сердиться й гнівається. Винагороджує. Благословляє. Бог допомагає. І карає. Одна єдина правда існує. Одна відповідь на все: Бог.

2. Одна правда і одна коротка відповідь на все. Єдина відповідь, швидка й легка, на всі запитання. Чи й справді хочеш ти відповіді

швидкої й легкої, відповіді готової, а чи шукаєш відповіді важкої і довгої, чи старої потребуєш, чи нової, яку сам для себе знайдеш?

3. Зазирну в минуле. Зазирну і розповім. Правду повім про те, що було колись. Того не пам'ятає ані твій батько, ні батько твого батька, й ніхто з живих нині. Ніхто не чув того з вуст очевидців, бо вони вже давно повмирали. Кажу: прочитав це я в Біблії; позаяк те, що записано, живе понад покоління і крізь тисячоліття.

4. Знаю я, бо читав про те в Біблії. Знаю навіть більше, бо над тим розмірковував, ставив запитання і дошукався відповіді. Я розповім, що я відшукав, але й ти шукай сам, також шукай.

5. Розповім я про Мойсея, розповім тобі правду, але тільки про те, як було, коли Мойсей іще був дитиною.

6. Шкода, що Біблія мало розповідає про дитинство Мойсеєве. Тільки й того, що плакав, коли донька фараонова відкрила кошика, знайденого в очереті. І ще про те, що коли він підріс, мати відвела хлопчика до королівни. Ото тільки й згадується в Біблії — що він плакав і що підростав.

7. Читаю: «І підросло те дитя, і вона привела його до фараонової дочки — і він став їй за сина». Того, як Мойсей підростав, що думав, казав, що робив, у собі самому шукаю й оповідаю, та не маю єдиної відповіді, бо є їх багато.

8. І добре, що Біблія так мало розповідає про хлопця. Бо через це мої одкровення не такі швидкі й похапливі, шукати мушу важкої правди, твердої істини.

9. Розповім я про Мойсея, та коли казатиму «не знаю», то прошу, вір мені. А коли казатиму «знаю, було саме так» — тоді запитуй. Бо якщо ніхто не бачив того і не чув, і в щоденник не записував, то звідкіля я можу знати?

10. І тому я кажу: думай про те, що було, але також подумай, звідки я про те знаю. Звідки я про щось можу знати, і звідки ти знати можеш, бо ти ж бажаєш знати й пам'ятати про те, що було.

III

1. Є на світі великі міста, а в містах тих будинки, а в будинках є книги, картини і гравюри. В шафах книги малі й великі, на стінах полотна вишукані, а в обширних залах меблі дорогі.

2. Є книги і про Мойсея — сучасник записував події, історик їх досліджував, а ще інший вчений пояснював. Різні їхні правди. А моя?

3. Малювали Мойсея художники. Візерунки малі та великі. В багатьох містах світу висять ті картини по стінах в будинках. На одній — Мойсей на горі, на іншій — у пустелі, тут він — у Єгипті, там — у кошику тростиновім плине маленький Нілом. А я шукаю своїх власних образів: на білій стіні, на скелях, у хмарах, над ліжком дитяти.

4. Скульптори зображували Мойсея в камені й у мармурі, як він стоїть, відпочиває, сидить, як «розпалився гнів Мойсеїв, і він кинув таблиці свідоцтва із рук своїх — та й розтрощив їх під горою!..» А я все намагаюсь відшукати власну правду: хочу, аби був він таким, яким я його бачу і знаю.

5. Я хочу знайти свій власний образ, власну скульптуру і книгу власну: нехай розповість мені, яким був Мойсей, коли був іще дитиною, підлітком, коли був юнаком, дорослим чоловіком і стариком. Таким, яким я його бачу і знаю.

6. Я чекаю, бо ще не знайшов. Іще ні. Якщо сьогодні не знайду, то, може, завтра, за тиждень, за місяць, за рік? Заплющую очі, потім широко їх відкриваю, дивлюсь і вичікую.

7. Науковець ретельно досліджує ті гори й дороги, якими ходив Мойсей, пустелю, якою блукав, чи то самотньо, чи в супроводі цілого тлуму свого народу, якого виводив з дому неволі. Науковець схилився над землею і відкриває там руїни міст, святині й палаци, залишки колон і таблиць стародавніх. Таким чином веде він свої пошуки.

8. Мудрець дошукується правди у запорошених часах і припалих пилом справах трьохтисячолітньої давнини. Запитує в каміння з руїн, питається в колон і древніх таблиць.

9. А я приглядаюся до дитяти, котре бавиться в піску, як воно дивиться, як воно слухає, як щось важке підіймає, як птаха годує, як рослину поливає, як спинається на ноги й бігає — і таким був Мойсей, але й інакшим він також був.

10. І коли ти щось розповіси, а той та інший ще додадуть до розповіді, й тамтой іще щось підкаже, то хоча кожен розповість лише те, що знає й розуміє, все ж складеться з того усього єдина правда для нас усіх.

IV

1. Не був я в Єгипті, не бачив я Нілу. Не знаю, не відаю, яким широким буває він, розлившись навесні, а яким у літню посуху. Не можу про себе сказати: я стояв над берегами Нілу.

2. Не був я в Єгипті, не бачив папірусу, який там росте, не можу сказати: так виглядає тростина, серед якої Йохевед заховала папірусового кошика зі своїм сином.

3. Не бачив я ані сонця над Єгиптом, ані неба; не можу запитати і не довідаюсь вже ніколи, яким було сонце і яким було небо у тій порі, коли мати несла Мойсея до річки.

4. Не бачив я руїн палацу над Нілом, тож не можу я сказати: ось із того палацу вийшла донька фараонова, щоб скупатися в ріці.

5. Не був я там, не бачив єгипетських дівчат, які прогулюються понад берегами ріки, тож і не знаю, чи схожі вони на королівен зі стародавніх часів.

6. Не бачив я юних дівчат із заможних родин, дівчат у багатих шатах, і навіть не маю в кого запитати, чи такою ж була й донька фараонова.

7. Не знаю я, що за дерева там ростуть, як жалюгідно виглядають селянські хатинки, і який сам берег тієї ріки має вигляд.

8. Не стояв я над берегами Нілу, задаючи самому собі запитання: чи це саме тут, де поставив я ступні свої, поклали Мойсея до кошика, а мати його перебувала поблизу?

9. А якби й побував я в Єгипті, хіба щось прибуло б мені з того? Інше зараз там русло ріки, інакші береги, інакша тростина й канали, інакші вбрання у дівчат, інакші й убогі селянські мазанки , і вже не той самий стоїть палац, до якого мати принесла Мойсея, щоб там підростав.

10. Без оглядання бачу, без відвідин пізнаю. Той, хто бажає, дійде до зерна правди і збагне, як було колись.

V

1. Ти кажеш: люблю. Він каже: не люблю. Ти кажеш: гарне. Він каже: незугарне. Ти кажеш: він добрий і вона добра теж. Він каже: той недобрий, а та просто зла.

2. Вчора ти зізнавалась: я люблю його. Зараз вже заперечуєш: не люблю. Вранці кажеш: люблю. Увечері: не люблю.

3. Оце твоя і його правда, твоя правда з учорашнього дня й сьогоднішнього вечора.

4. Кажеш: він мене першим ударив. Правду кажеш, не брешеш. Але й він каже, що ти його вдарив першим. І він теж не бреше. Ти знаєш своє, але й він знає своє про те, що сталося.

5. Ти кажеш: бачу; він каже: не бачу. Ти кажеш: чую, а він: не чую. Ти кажеш: близько, а він: далеко. Ти кажеш: цікаве, він каже: нудне. Ти: складне. Він: легке. Твоя правда є інакшою, бо й сам ти інакшим є.

6. Кажу: один. Він також каже: один. Один, то й один. Та я кажу: один маленький пуп'янок, а він каже: один великий світ. Одна порошинка, одна людина, один Бог.

7. А як два, то два. Дві руки, дві ноги, та одна голова, і серце теж одне. Один день. Один рік. Один крок по твоїй дорозі і три тисячі кроків, три тисячі років по дорозі цілого народу.

8. Не гнівайся, коли я розповім інакше, ніж тобі хочеться. Не гнівайся, як я розповім не те, що ти знаєш. Не гнівайся, коли я за-

питаю: чи то насправді так? А може інакше? Можеш вибрати те, чого потребуєш, можеш зрозуміти мене інакше.

9. Бо різними є правди: твоя, моя, його. Різними були наші правди вчора, різні вони і сьогодні. А завтра ще інакшою буде правда твоя і моя.

10. Що знаєш ти про Мойсея-дитину, про Мойсея поводиря, пророка і законотворця? І сам ти, коли виростеш, ким будеш?

VI

1. Читаю я, що записано в Біблії, але знаю про те більше. Не був я в Єгипті, сам того не бачив, тож знаю дещо інше, аніж учені мудреці. Знаю те, що лиш я знаю.

2. Знаю, про що думали Амрам і Йохевед, хоча не чув я їхніх розмов.

3. Знаю, бо читав у Біблії; знаю більше, бо ставлю запитання й сам собі на них відповідаю, осмислюю і знаходжу відповіді.

4. Читаю я про Йохевед: «І завагітніла та жінка, та й сина вродила. І побачила його, що він гарний, та й ховала його три місяці».

5. Прочитавши, я дивуюся й запитую: як це? Ховала його тільки тому, що був він гарним? А якби він був негарним? Невже дала б єгиптянам кинути його до ріки?

6. «Ховала його три місяці...» Питаю: а чому не два місяці, або не чотири? Сідаю, сам собі знаходжу відповідь, і звідтоді знаю вже.

7. Написано також: «Та не могла його більше ховати». І знову я запитую: чому? Хочу знати те, чого не записано в Біблії, тож знову я замислююсь, і пізнаю.

8. А ще написано: «І взяла йому папірусову скриньку, і виасфальтувала її асфальтом та смолою, і положила до неї дитину, та й поклала в очереті на березі річки». Знову запитую я: чому в кошику, навіщо асфальт, смола, очерет?

9. Знаю вже я свою правду, відаю, чому Йохевед саме так вчинила, і розповісти можу. А ти? Чи ти також знаєш, і чи можеш розповісти?

VII

1.Читаю: «І наказав фараон усьому народові своєму, говорячи: «Кожного народженого *єврейського* сина — кидайте його до Нілу, а кожну дочку — зоставляйте при житті!»

2. «І завагітніла та жінка...» Зайшла у тяж Йохевед, і таки народить вона, не знаючи ще, чи син то буде, чи дочка. Серце її повнилося тривогою і гіркотою.

3. І сказала вона мужеві своєму, сказала Амрамові: — Що буде, коли народжу я хлопця? Як можна буде вкинути його до Нілу, згідно з наказом королівським?

4. Амрам же відповів: — Не край собі серця, жінко, й не підупадай же ти духом, бо іще не відаєш ти, чи сина породиш, а чи дочку, і як порятуєш життя дитини своєї, не можеш ти відати теж.

5. Чи, може, так відповів їй муж: — А раптом, доки тобі родити, фараон пригадає Йосипа, смерть якого оплакувалась у Єгипті сім десятків днів, і свій наказ жорстокий скасує?

6. Або, може, так: — Але ж син наш Аарон живе, хоча Шіфра і Пуа мали наказ умертвляти кожного народженого хлопця, та живе Аарон, і вже три роки йому.

7. А ще, може, так відповідав Амрам своїй жоні: — Фараон віддав цей наказ, його сила велика є, має він сильних воєначальників і ревних урядовців, і військо його незліченне. Як можемо ми опиратись його волі? Ми тільки прихідці в цій землі неволі, то як можемо повстати супроти нього?

8. А Кегат, батько Амрамів, сказав: — Аби ж то Господь поквапився, та й вивів нас з цього краю, і дав нам землю, яку обіцяв Авраамові, Ісаакові і Яковові.

9. А малий Аарон запитує: — Про що це батько говорить? Чому ти плачеш, мамо?

10. Так було, коли Йохевед зачала і ще не знала, чи народить сина. Так було тоді, й понині так є, бо мати не знає, чи в муках і стражданнях пустить у світ сина, а чи дочку.

VIII

1. Мовила Йохевед до Амрама: — Зроблю я так, як ти накажеш, чоловіку мій і володарю.

2. Або так: — Що мені могутній король, що мені його війська й полководці. Ніколи жоден єгиптянин не кине дитяти мого до ріки. Не дам йому сина, не дам! Бо я є матір'ю йому.
3. А далі мовила таке: — Піду я до фараона, паду я ниць перед ним, плакатиму і благатиму, аж доки не пом'якшає серце жорстоке його.

4. Піду я до доньки фараонової, і благатиму її слізно, аби вступилася за мене перед владикою.

5. І ще мовила: — Заберу тоді я свого сина й піду з ним до іншої землі, туди, де немає влади фараонової, й де мій син міг би вирости у спокої й затишку.

6. Або так ще мовила Йохевед: — Доти я шукатиму, аж поки не знайду серед люду єгипетського тих, які пам'ятають ще Йосипа; й може мати нерідна виховає мого сина.

7. А може таке: — Вже краще мені власними руками сина свого умертвити, тоді принаймні знатиму, де його могила. Бо якщо Ніл його поглине, то я навіть цього не відатиму.

8. Або таке: — Кину я сина свого у ріку, і сама услід за ним кинуся.

9. Напевно раз, чи й багато разів говорили про таке батьки між собою, доки Мойсей не народився. Ще сім місяців чекати, шість, п'ять, чотири, три місяці, місяць, ще один день. Скільки разів про це розмовляли, з надією, що народиться в них дочка, а не син?

10. А ти, коли виростеш, кого народити хочеш — сина чи дочку? І які імена даси ти їм?

IX

1. Перш за все Йохевед дасть груді Мойсеєві, щоб не був він голодним. На самому початку Мойсей ссатиме з груді материнської її тепле, солодке, чисте молоко. Так було завжди, тож це я знаю достеменно. Рожеві уста у немовляти.

2. Дитятко заснуло і спить, бо такі усі немовлята — засинають після труду народження. Бо ж народитися на світ — це важка праця; потрібно дихати, ссати, розплющити очі, роздивлятися світ, чути і вслухатися в шепіт землі.

3. Бачу: лежить Йохевед, а поруч із нею дитя її. Якщо побачиш дитя новонароджене, то воно напевно лежатиме біля матері. Побачиш саме так, бо так є зараз, і так було три тисячі років тому.

4. І Амрам, і Йохевед вже відають, що народився в них син.
Й обоє вони думають: народили ми сина в Єгипті.

5. Мойсей спокійно спить собі, хоча фараон наказав йому померти. Бо фараон той далеко, а мати рідна близько.

6. Спить малий і не знає, що невдовзі мати покладе його на березі ріки, а потім потрапить він до двору фараонового.

7. Не знає він, що настане день, коли втече від фараона і спиниться в землі Мідіянській, а потім повернеться до Єгипту, що боротиметься за народ свій і що переможе.

8. Не знає, що море перед ним розступиться й пересохне, що стане він поводирем і також законотворцем. І не відає він про те, що народ, якого виведе він з дому неволі, нарікатиме й скаржитиметься на нього Богові так, що навіть брат його рідний з сестрою будуть йому суперечити.

9. Спить дитя й не відає, скільки напруги і болю, скільки праці й виснаги зазнає, перш ніж з гори Небо узрить землю Авраамову.

10. Не знає іще, що такими словами скаржитиметься Господові своєму в пустелі: «Чому я не знайшов милости в очах Твоїх, що Ти поклав тягаря

всього народу на мене... що Ти кажеш мені: Неси його на лоні своїм, як мамка носить ссунця... не подолаю я сам носити всього цього народу, — бо він тяжчий за мене. Краще забий мене». Так розповідає Біблія.

X

1. Не сказано в Біблії, чи співала Йохевед, аби приспати маля своє чи заспокоїти його плач.

2. Й не сказано, чи молилася. Та відаю я, що й співала вона, і молилася.

3. Казала вона, як усяка мати каже: — Боже мій, спаси й порятуй се дитя, котре я породила.

4. Або ж тихо молилася: — О життя пресвітлеє, дозволь моєму дитяті навтішатися тобою.

5. Або, тамуючи серцебиття, благала: — О, фараоне, страшний і далекий, ти, що сидиш на троні королівськім, дослухайся до благання мого і не вбивай його.

6. Або ще так: — Ріко Єгипту, ріко велика, пощо загрожуєш дитині моїй, адже вона нічим не завинила.

7. Чи, може, й так: — Маленький мій, будь сильним і відважним, щоб зуміти самому врятуватись, коли я не здужаю тебе боронити перед вироком жорстокого правителя, котрий ще й має війська незчисленні.

8. Молилась уголос і німо, поглядом і подихом своїм, і сльозами своїми молилась вона.

9. Молилась і благословляла усміхом своїм, бо завжди так було і буде, що мати, хоч би яка вона змучена була й виснажена, і навіть як вона рабиня й невільниця — та вся вона світитись починає, усміхаючись до дитяти свого.

10. Тож відшукай свою молитву для Йохевед, яка благає і благословляє, годуючи й пестячи дитя своє, колихаючи його і заспокоюючи плач його.

XI

1. Доньку називали Міріям, сина — Аароном, а от як вони кликали Мойсея, перш ніж донька королівська нарекла його саме цим іменем, ще тоді, як переховували немовля, утаюючи від усіх, що народили хлопчика?

2. Єгиптянин не знає про це, то й каже: — Радій і втішайся, матір єврейська, що народила ти доньку, бо житиме вона.

3. Сусід теж не знає, то й каже: — Гарна донька народилася в тебе. Втішайся, що не син, якого, згідно з розпорядженням королівським, треба кинути до Нілу. А яке ж ім'я дала ти йому?

4. Аарон дивиться на брата й каже те, що завжди каже трирічна дитина, дивлячись на немовля, яке спить. Що він каже?

5. Звісно, Амрам не знає, що хлопчик, якого він зараз ховає під своїм бідним дахом, зробиться славним і великим, і що згадуватимуть його мільйони людей через тисячі літ.

6. А сонце собі сходило й заходило над їхньою хатинкою, і над грізним палацом, і над страхітливим Нілом.

7. Шкода, що Біблія так мало розповідає про те, як підростав Мойсей, як він виріс і став молодим чоловіком. Шкода, що майже не згадується там про його батька і матір.

8. Добре, що так небагато розповідає Біблія про зростання Мойсеєве, добре, що майже не згадується там про батька і про матір його.

9. Бо можу я послати думку й уяву свою, наказавши їм перелинути понад довгими роками, віками проминулими, і пронизавши тисячі літ, спрямуватись у ту землю, якої ніколи не бачив.

10. Ти теж посилай свою думку до Єгипту над Нілом. До убогого будиночка невільницького, й до палацу фараонового, нехай вона там роздивиться, нехай прислухається й пізнає.

XII

1. Записано є у Святому Письмі: «І пішов один муж з дому Левія, і взяв собі за жінку дочку Левієву. І завагітніла та жінка, та й сина вродила. І побачила його, що він гарний, та й ховала його три місяці».

2. Читаю я слова ці біблійні та й дивуюся їм: говорять вони, що слово «гарний» означає також і «хороший», тож хочеться тут запитати: — А якби не був він гарним, тобто хорошим, невже Йохевед вкинула б його до Нілу, чи віддала б єгиптянам, примовляючи: — Народилося в мене паскудне хлоп'я, тож вчиніть з ним згідно з наказом фараоновим?

3. Моя правда мені підказує, що так не було. Так бути не могло, мусило бути інакше.

4. Шукаю я в Біблії, чи є там десь записано, що Мойсей був гарним у дитинстві, чи, може, Мойсей замолоду був гарним, чи врешті як дорослий чоловік, або ж у старості був гарним?

5. Бо ж донька фараонова, коли знайшла кошик і змилосердилась над немовлям, не сказала: — Яке прегарне дитятко! Сказала тільки: «Це з єврейських дітей».

6. Також і дівчата мідіянські не називали його гарним, коли розповідали: «...оборонив нас від руки пастухів, а також натягав нам води й напоїв отару».

7. Дошукуюся в Біблії: чи народ таки Мойсеєві довіряв через його гарний вигляд; чи й справді, дивлячись на Мойсея, що був дебелим і квітучим, фараон промовив: «Устаньте, вийдіть з-посеред народу мого, — і ви, і сини Ізраїлеві. І йдіть, і служіть Господеві, як ви казали!»

8. Не за гарні Мойсеєві очі Господь дав Заповіді свої, накази, заборони і права, вітром своїм води морські розігнав і фараона принизив, вчинив інші чудеса, заповів *шабат* і народ свій визволив.

9. Господь Бог розмовляв з Мойсеєм, як зі своїм ближнім. І вподобав його Бог не за те, що був він привабливим, а за те, що був він вірним.

10. Тому правда моя така: для мене кожне дитя гарним є; кожне дитя плаче, бо воно беззахисне й віддане у владу твою, без жодної можливості опиратися. Тож мусить над ним змилосердитись не лише донька королівська, а навіть і вовчиця лісова.

XIII

1. Спи, дитинко, спи, маленький, дихай глибоко, рости, будь міцним і сильним.
2. Не треба плакати, не треба, твоя мама поруч, у хатинці, а фараон далеко, у своїм величезнім палаці.

3. Спи, дитинко, спи, маленький, ти іще нічого не знаєш, спи, синочку, крихітний і кволий, спи міцно й солодко, твоя мама не спить над тобою. Вона знає, як бути, і сила у неї велика; бо це сила серця, а не рамена.

4. Її пальці ніжно погладжують твою голівоньку, яка ще не відає, що таке біль або страх.

5. В її долоню вміщаються твої рученята, а в іншу бере вона твої ніженьки маленькі, які ще не торкались землі.

6. Дивиться на тебе вона, немовби цілує, бо тільки очі матері здатні тихим поцілунком благословляти.

7. Її подих пестить тебе ніжно, а серце б'ється, немов примовляє: будь щасливим.

8. Хай безхмарним буде сон твій, а я вже подбаю про те, щоб сльоза моя не впала на личко твоє.

9. Віджену я набридливу муху, щоб вона не торкнулась чола, губеняток твоїх крихітних, очей твоїх заплющених, навіть єдиної волосинки, навіть корінця волосини на голівці твоїй.

10. Ніжно і трепетно вуста матері доторкаються до полотнинки, на якій лежала долонька, що поворухнулась, і полотно в тому місці ще тепле.

XIV

1. І сказала Йохевед Амрамові: — Давай заховаємо нашого сина. Амрам відповів їй на те: — Чини, як сама вважаєш за краще.

2. І знову сказала Йохевед: — Давай заховаємо хлопчика нашого. Амрам на те: — Біда буде невільникові, який порушує наказ королівський.

3. А може таке промовив Амрам: — Краще зробімо те сьогодні, перш ніж настане безжальне завтра. Бо не буде нам завтра ліпше: дитину неодмінно відберуть жорстокі єгиптяни; й наша любов тут нічого не змінить, не вдіє. А Йохевед йому на те: — Ні, ні, кожна година, яку проводжу я з цим дитям нашим, є для мене дорожчою понад усе на світі. Хіба ти сам не казав, що фараон може скасувати свій наказ? А раптом це станеться завтра?

4. Чи, може, таке: — Нехай зростає, і навчиться говорити, й нехай слова його стануть йому опертям, як сьогодні ще плече моє для нього є опорою.

5. І ще промовила Йохевед: — Не маю я асфальту і смоли, не закінчила я плести кошика, забракло мені тростини. Тільки коли закінчу я працю свою, нехай тоді станеться згідно з наказом королівським.

6. На це відрік Амрам: — Не зможемо довго його переховувати. А Йохевед: — Вода ще холодна. Зачекаймо, аж доки Ніл стане безпечнішим.

7. Чи, може, й так: — Я вже була вибрала місце. Віднесла його туди, але повернулась, не наважилась.

8. Або так: — Завтра його віднесу; дозволь мені перебути при ньому ще одну ніч. І Амрам їй на те: — Роби, як знаєш, тільки зважай, що лихо буде тому, хто порушить наказ королівський.

9. І ще сказав Амрам: — День у день єгиптяни багатьох синів єврейських вкидають у Ніл. А Йохевед на те: — Краще було б не родити єврейським молодицям, нехай не народжуються діти у цій землі, над якою небо є небом неволі, і сонце є сонцем неволі, і води є водами неволі. Сказала це Йохевед і гірко заплакала.

10. Уявляю я собі, що саме такими словами могли між собою розмовляти Амрам і Йохевед, сповнені тривоги за сина свого Мойсея, хоча у час той він іще звався інакше, бо тоді мало хто знав, що він є хлопчиком.

XV

1. Читаю я в Біблії: «Ховала його три місяці...» Чому не рік, чи бодай не півроку? Читаю також: «Та не могла його більше приховувати». Чому?

2. Важко щось приховувати так, щоб його не міг знайти той, хто шукатиме. Єгиптяни ж неодмінно мусили шукати хлопчиків, яких утаювали у єврейських родинах невільницьких.

3. Важко брехати, коли в тебе запитують: руки тремтять, в очах страх чаїться, обличчя то червоніє, то блідне.

4. Суворим є наказ королівський; і так було завжди. Тим, котрі не підкорювались, загрожував меч караючий; хлопчик, якого переховували рідні, мусив бути відібраний і смерті відданий. А коли так, то вже ліпше було віддати його воді, аніж безжальній криці.

5. А могло ще й так бути: хто не підкориться королівському наказові, буде знищений разом зі своїми дітьми.

6. Прислухається Йохевед до кроків, а серце її шепоче: — Вже, здається, ідуть вояки, щоб убити мого чоловіка й обох синів моїх. А як заплаче малий Мойсей, вона схоплюється налякано з ліжка: — Не можна тобі плакати, якщо хочеш лишитися серед живих.

7. Часом малий Аарон запитує: — Мамо, а чому моя сестричка насправді є хлопчиком, як і я? Чому твоя дочка є сином? А Йохевед йому на те: — Тихо будь.

8. Часом якийсь єгиптянин помітить: — Щось твоя дитина більше схожа на хлопчика, ніж на дівчинку. Як його звати?

9. Єврейка-сусідка прекрасно знає, відає правду й мислить злостиво: «Чого ж мого сина було вкинуто у річку, а хлопчак Амрама і Йохевед живе й росте собі; чи ж вони й дитина їхня ліпші від мене?»

10. День і ніч. Ранок, день, вечір і ніч. Що робити? Завтра чи, може, ще й сьогодні, надвечір, як сяде сонце за Нілом.

XVI

1. Скупими є слова Біблії, та все ж знайшлося там місце для розповіді про те, як Йохевед «виасфальтувала скриньку асфальтом та смолою». Робила вона це повільно і старанно, вже перед тим один раз послужила та скринька колискою, тож могло маля там лежати, й було йому зручно й вигідно, коли б нарешті надійшов відповідний час.

2. У темному закутку стоїть тростинова скринька, і малий Аарон питає: — Що то? Для кого то? А мати: — Не питай, синочку, не можна про це запитувати.

3. Остання ніч. Востаннє Йохевед прикладає малюка до грудей своїх, щоб син потамував голод.

4. Вже час. Йде. Кладе малого у скриньку і виносить з дому. Чи знайшла вже вона якесь місце над рікою, де залишить тростинову скриньку? Скільки разів вона вже вибирала — тут його покладу, ні — там, ні — краще там.

5. Йде. Чи поспішає, а чи навпаки, уповільнює кроки? І чи далеко до ріки від дому Амрамового? Чи Амрам знає, що це вже сьогодні, зараз, ось? Чи відіслали Аарона кудись подалі, щоб він грався з іншими дітьми й ні про що не дізнався?

6. Чи вдивляється вона, йдучи, у Мойсеєве личко, а чи дивиться просто перед собою? Біжить вона, чи йде поволі, крок за кроком, крок по кроку?

7. Чи зустріла вона дорогою когось, хто б запитав: — Куди це ти несеш свою дочку? На що вона відповіла б: — Це не донька, а син, і несу я його до ріки, щоб там втопити сина мого.

8. Чи присідала вона дорогою на камені чи на пеньку, щоб трохи перепочити: — Я вже не можу, така важка мені ця ноша, ще учора був ти таким легесеньким мені, мій малюк, чому ж сьогодні так обважніли ноги мої й так ослабли руки мої?

9. Чи говорила до дитяти, і про що говорила, знаючи, як усяка мати, що дитя нічого не розуміє, і тому осягає усе?

10. Різні правди відкрив я, і такі, й інші, про те, що колись було і як було, та не знаю я, котру правду вибрати мушу з-посеред багатьох, аби стала вона моєю правдою, останньою і єдиною правдою про те, що сталося три тисячі років тому.

XVII

1. Бачив я багатьох дітей, бачу я їх і тепер. Як запитаю я в няньки про вік дитяти, й вона відповість, що має дитина три місяці, то думається мені: «Ось таким і був Мойсей, коли Йохевед несла його на берег ріки, і я таким був, і ти. Кожен був таким».

2. Не належу я до науковців, не знаю докладно, які палаци і храми стояли у Єгипті — бо різні були вони в різні часи. Та знаю я, що там, де мешкали діти бідняків, було тісно і темно. Так, як і в наш час.

3. Не ховав я дитини від ворожих солдатів, та можу ствердити, що Йохевед не виносила Мойсея на свіже повітря надміру часто. Й тому він краще знав ніч, аніж день.

4. Уявляю собі, як немовля мружить здивовані очі, роздивляючи зелені дерева й високе небо; як воно глибоко вдихає, на повні груди втягаючи повітря, і втішаючись, що світ навколишній виявився таким світлим, вільним і веселим — щоправда, не для всіх, бо інколи він подібний до сонця, а інколи — до ночі без зірок.

5. Малий Мойсей роздивляється, морщить здивовано лобика, белькоче, прислухається, втішається й рученята свої простягає до матінки, а потім позіхає, замовкає і починає смоктати пальчика. Кожна людина була такою, і в стародавні, і в наш час, завжди і скрізь.

6. Небагато розповідає Біблія про дитинство Мойсеєве. Тільки й того, що він плакав, коли знайшла його донька фараонова на березі ріки.

7. Чи довго лежав він там, доки зауважила його королівна? Чи плакав, коли прокинувся? Чи був голодним? Чи злякався, коли схилилось над ним чуже обличчя?

8. Не був я ніколи в Єгипті, не стояв на березі Нілу, тож не можу сказати: — Це тут було, цей пісок увібрав колись у себе сльози малого Мойсея.

9. Але бачив я багато сліз дитячих, коли діти не мали матері, або матері їхні були далеко від них, бідні, упосліджені, усіма залишені й зневажені.

10. Добре я розумію, що зникли звідтоді палаци й міста, королівства упали, народи повимирали, ріки змінили русла свої, і сьогодні панує пустеля там, де колись буяли сади й гаї. І тільки зірки на небі, сльози дитячі й страждання материнське й по сьогодні такі ж самі, як і колись.

XVIII

1. Читаю я: «А сестра його стояла здалека, щоб довідатися, що йому станеться».

2. Читаю я: «один муж з дому Левія», «завагітніла та жінка, та й сина вродила», «сестра його стояла». Написано тільки «сестра його». Чия то була сестра, Мойсея й Аарона чи, може, то була сестра Амрама, в котрого дружина народила сина?

3. Читаю я також: «І пішла та дівчина, і покликала матір дитини». Не знаю я, що значить над Нілом «дівчина» — вже велика дівчина, а чи мале дівчатко?

4. Вмію я рахувати, і знаю, що Аарон був на три роки старший за Мойсея, бо написано в Біблії: «А Мойсей був віку восьмидесяти літ, а Аарон восьмидесяти і трьох літ, коли вони говорили до фараона». Та не знаю я, скільки років мала Міріям.

5. Чи знала вона, що замислила Йохевед, і тому прокралася за матір'ю понад берегом ріки, бо хотіла довідатися, що станеться з Мойсеєм. А може, Йохевед сама їй сказала: — Іди, постій онде там, я вже не маю сили, я не можу.

6. А може, пішли вони удвох — от тільки разом, чи поодинці? Котра з них несла тростиновий кошик? Нема про те нічого в Біблії.

7. Чи Йохевед знала, що дівчинка скрадаючись, іде слідом за нею? Чи й сама їй сказала: — Постій онде там. Й коли дівчинка чекає, то вона стоїть непорушно, чи, може, сідає, потім встає? І чи довго це триває? Чи лишилась вона далеко від ріки, а чи спинилась на самому березі? Чи заховалась у затінку пальми, а чи зачаїлась у тростинах папірусу?

8. Яким поглядом дивилась мати на дитя своє востаннє? Чи Мойсей спав у кошику? Як високо стояло тоді сонце на небі? І як пішла звідти геть Йохевед — бігла вона бігом, чи ледь волочила ноги?

9. Про що вони думали обидві — мати й донька? Що вони відчували? Чи дівчинка чекала годину, а чи багато годин? Як же подовжується час від тривожного чекання?

10. Не знаю я повної правди про все це, але шукатиму її. Бо коли шукаєш загубленої правди, знаходиш іншу, ту, якої не шукав, але вона виявляється дуже потрібною тобі, аби ти міг жити далі, як людина, котра знає і розуміє часи та діяння прадавні.

XIX

1. Коли це відбувалося — вранці, чи увечері? Як високо стояло сонце над рікою?

2. Читаю я: «І зійшла фараонова дочка купатися на річку, а служниці її ходили понад річкою». Королівська донька не виходить купатися сама, при ній мусили бути служниці й невільниці.

3. Чому служниці собі теж не купалися, чому не зауважили кошика, походжаючи понад берегом Нілу? Чому королівська донька,

побачивши кошик, не наблизилась до нього сама, а послала служницю, щоб та його принесла?

4. Сказано ж бо: «Побачила вона ту скриньку», але не написано, що спершу почула плач немовляти, раніше, ніж побачила. Це означає, що Мойсей не плакав, а лежав собі спокійно, — був він ситий, бо нагодований матір'ю, голоду ще не відчував.

5. А може, єврейські діти в неволі єгипетській призвичаїлися плакати тихенько, навчені материнським приказуванням: — Не можна вам плакати голосно, бо тоді заберуть вас єгиптяни.

6. Велика була та мить, коли донька фараонова побачила немовля і змилосердилася над ним. Бо не могла вона не знати наказу фараонового, знали його також служниці й невільниці — і розуміли вони, що те немовля, покинуте на березі річки, походить з єврейських дітей.

7. «І вона змилосердилася над ним». Зауважте, що і в інших книгах священних, у інших народів також записано, що над покинутим немовлям змилосердитися мусять і старець, і вояк, і пастух, і вовчиця.

8. Про що вони радяться, що кажуть доньці фараоновій її супутниці? Чи не краще зіпхнути кошика далі в річку, на глибину? Що робити? Чи віднести витягнуте з води немовля до палацу? Їхні слова, неначе терези, на яких покладено долю дитяти, котре стане поводирем, і також там покладено долю народу, який страждає у домі неволі.

9. Яким поспішним і благальним було запитання, що долинуло до вух королівської доньки: — Чи не хочеш, аби я пішла й покликала єврейську жінку, щоб вона вигодувала це дитя?

10. Й та, котра знала ціну словам, промовленим як наказ володаря, відповіла коротко: — Йди.

XX

1. Піснею над піснями буде спів любові материнської. Пісня радості, яка б'є, немов джерело зі скелі, рясно сиплеться, наче манна

з небес, і як гора Гермонська, підноситься аж до небес. Це не пісня цитри, сопілки або ж арфи, бо це спів материнського серця, і з очей Амрамових стікають радісні сльози.

2. Радійте, небеса, радій, сонце осяйне, і ти, море далеке! Втішайтеся, зірки, планети, і ти, нічна тише, втішайся також! Веселіться, виноградники і пальмові гаї, і ви, дерева оливні та гранатові, святкуйте, лілії і троянди!

3. Співайте, птахи небесні, сурміть, сарни й олені, вепри і кози, і левенята, і бджолині рої!

4. І ти, горо Синайська, і ти, Йордан-ріко, і ти, оксамитове озеро Генісаретське, і ви, долини, медом і молоком стікаючі. І ти, Єрусалиме, який колись постанеш, бо іще тебе нема! Не народився ще цар, медоустий співець Ізраїлю, не народився ще й син його, наймудріший між усіх людей.

5. А ти, народе, з руками зв'язаними й ногами в кайдани закутими, чи захочеш ти випростати спину і стати, як усі народи?

6. Мойсей, не дивлячись, знає, що Йохевед наближається, не прислухаючись, чує її поквапливі кроки. Так завжди було й буде, що діти про це знають, хоча й не кажуть. Тому він і не плакав, бо знав, що стрінеться з матір'ю.

7. А чи здогадалась донька фараонова, її служниці й невільниці, що не просто жінка єврейська перед ними стоїть, а та, котрої очі, груди і серце знають цю дитину?

8. Читаю я: «А дочка фараонова сказала до неї: «На тобі цю дитину, та й годуй її для мене. А я дам тобі належну плату».

9. Як дивиться Йохевед, коли виймають Мойсея з кошика, що вона каже, як його до серця притискає, як несе його до своєї хатинки, як кладе його собі на коліна, як сідає, щоб дочекатися Амрама, і пояснює сусідам: — Оце син мій, і я виховаю його.

10. Незглибимою є таїна тої радості, що настала після стількох днів тривоги й ночей турботи — алілуя.

XXI

1. Різні люди по-різному сердяться. Один швидко спалахує, але і гнів його швидко минає; інший гнівається сильно й довго не забуває; третій несильно й сердиться, та все ж важко вибачає; четвертий злоститься ледьледь, і скоро знову робиться його серце прихильним до людей.

2. Різним є гнів у родині. Є такі родичі, котрі люблять винагороджувати, а є такі, що люблять карати. Одні дітям дозволяють забагато, інші все більше забороняють: шануйся, про таке й не думай, попереджаю тебе.

3. Різним буває також і гнів королівський. Інколи володар буває строгим, та водночас і добрим, вибачає усе любій доньці. А донька королівська знає характер батьків, знає гнів його, але також і слова ті знає, якими слід прохати, щоби гнів той потамувати.

4. Не знаю я, чи була у фараона тільки одна донька, і чи була вона донькою любленицею. Звідки взагалі я можу знати, що може зробити жорстокий фараон, володар іншого народу, та ще й не тепер, а в ті далекі, тьмяні часи?

5. Не знаю я, що там промовляла до батька донька фараонова, коли порушила його наказ вкидати у Ніл всіх новонароджених єврейських хлопчиків. Та спробую відгадати.

6. Мабуть, казала таке: — Пішла це я скупатися, й побачила на березі ріки дитятко. Шкода мені його стало, і я покликала єврейську жінку, аби вона виховала мені хлопчика.

7. Або упала долілиць перед розгніваним батьком, примовляючи: — Вибач мені, будь ласкавий! Дуже вже жалісно дитя це плакало, і тому я так вчинила, більше вже подібного я не робитиму.

8. Чи, може, розповіла батькові про те, коли вони вийшли разом прогулятися понад рікою, або як розмовляли про щось за сніданком, чи коли він сидів на троні, чи, може, як разом вони пливли у човні; може розповіла про свою знахідку батькові у той же день або, остерігаючись його гніву, відклала розповідь на завтра? А може, взагалі забула розповісти?

9. Чи, може, втаїла все від фараона, і лише її служниці донесли фараонові або придворним його, і так він про все довідався?

10. А може, король мав повну голову всіляких інших клопотів, про народ чи про військо своє, й не знайшов часу поспілкуватися з донькою, а якесь єврейське немовля не мало для нього жодного значення, тож король і не мусив нічого знати?

XXII

1. А може, дізнавшися про все, розлютовано поглянув на доньку і гнівно промовив:

2. — Яка ж ти зухвала! Це дитя має загинути від меча, а його батьків знайдуть і вкинуть до підземелля за те, що ховали немовля цілих три місяці!

3. Або: — Чи саме так повинна чинити донька правителя, усупереч королівським наказам? Хлопчака у тебе відберуть, а твоїх служниць покарають!

4. Або ще, може: — Ну добре вже, доню, нехай, бався тією дитиною, та дивись, не роби так більше, бо зміниться моя батьківська милість на гнів.

5. Чи, може: — Якщо тобі вже нудно при дворі твого батька й хочеться виховувати дитя, то візьми собі ліпше котресь із дітей моїх достойників — лучника, чи обліковця, або радника, чи досвідченого пекаря, чи хоча б підчашого. Навіщо тобі те єврейське хлоп'я?

6. Або ж так: — Слово королівської доньки є водночас словом королівським. Якщо вже ти зжалилась над тим дитям і віддала його на виховання, що ж, нехай буде згідно зі словом твоїм. Тільки як може бути слово доньки шанованим, коли вона не шанує слова батька свого?

7. А може й так: — Нехай жінка єврейська добре ховає те дитя, аби його справжня мати не довідалася правди та не почала похвалятися перед своїми й інших заохочувати до порушень наказів моїх.

8. Чи так: — Відтепер виставлю стражників біля місця купелі твоєї, аби невільники й чужинці не мали більше туди доступу.

9. Або ж: — Поклич сюди єврейську жінку з тим дитям, нехай справу цю дослідять мої мудреці й священики, а потім скажуть мені, чи добре я чиню, приймаючи дитя як твого сина.

10. Не знаю, як воно було насправді, тож не можу сказати: оце єдина правда, і твоя, й моя. Ні, ця правда є тільки моєю, бо так її собі уявляю. А ти шукай своєї правди сам.

XXIII

1. Читаю я в Біблії, як Мойсей у пустині скаржився: «...Я не промовець ні від учора, ні від позавчора, бо я тяжкоустий та тяжкоязикий». Але не каже Біблія, чи було так і тоді, як він був іще дитиною при дворі фараона, і чому тяжкоязиким був він.

2. Та окрім слів Біблії є ще й слова хаҐади, переказуваної споконвіків мудрецями:

3. При дворі фараоновім були різноманітні мудреці, священики, тлумачі снів, знавці загадок і відгадок, з якими фараон час від часу радився, аби потім чинити за їхніми порадами.

4. Тож якось він скликав їх і для того, аби сказали йому, чи добре буде, коли він виховає Мойсея при дворі своєму, а чи, може, мав би його вбити. Ворожбити сказали володареві:

5. — Нехай принесуть дві таці. На одній нехай буде жар, який ще тліє і жевріє, а друга нехай буде повна дорогоцінного каміння. Нехай поставлять обидві таці перед Мойсеєм. Якщо він простягне руку й візьме каміння дорогоцінне, тоді нехай загине від меча. Коли ж руки він простягатиме до жаровиння гарячого, тоді нехай живе. Й такий ото суд над дітьми відтепер чинитиметься щороку, аби ніхто не повстав супроти тебе, володарю.

6. Яким же глибоким був страх королівський, що з’явиться поводир народу Ізраїлевого, який у випадку війни міг би приєднатись до ворогів фараонових.

7. А Мойсей дивився на таці й міркував, яку з них вибрати. Подобалось йому дорогоцінне каміння. Фараон, священики і мудреці сторожко до нього приглядалися, прагнучи зрозуміти, яке майбутнє чекає на малого: чи стане він поводирем і пророком, чи залишиться одним з багатьох між свого народу.

8. Й вибрав Мойсей дорогоцінне каміння. Та посланець Божий, знаючи наміри фараона й підступні поради його мудреців, скерував руку немовляти до другої таці. Вхопив Мойсей вуглинку тліючу й обпік собі долоньку, взяв її ще й до рота, за звичкою всіх дітей на світі, й обпік собі язика і губи. Тому й матиме він важку мову до кінця своїх днів.

9. І сказали священики: — Це дитя безневинне. Тож нехай живе серед нас, бо так розсудили боги.

10. Такою є коротка правда, описана у давніх книгах; але я шукаю правди важкої і довгої, тож на кожне запитання, яке собі ставлю, маю багато відповідей.

XXIV

1. Читаю я в Біблії:

2. «І підросло те дитя, і вона привела його до фараонової дочки, – і він став їй за сина».

3. Казала Йохевед Мойсеєві: — Тобі буде добре у палаці, бо там світліше й чистіше, багатше і радісніше. Мойсей нічого не відповів, лише подумав: чому обличчя й очі матері так посмутнішали?

4. І ще казала Йохевед: — Вбиратимешся у шати дорогі, на ногах матимеш взуття вишукане. А малий дивився з болісною тугою на свою убогу одіж і на босі ноженята.

5. А мати промовляла далі: — Їстимеш білий хліб і жирне м’ясо. Питимеш молоко і солодкий мед. Але Мойсей відкусив шмат черствого хліба — хліба свого батька — і довго жував його. Останні крихти шкоринки, яку їв він у рідному домі, смакували, неначе вишукані ласощі.

6. І ще казала Йохевед: — Бігатимеш і бавитимешся в дивовижних садах королівських, де квіти презапашні й плоди пресолодкі. Але Мойсей підійняв із землі камінця, який лежав на дорозі, аби мати з дому щось на пам'ять, коли перебуватиме в палаці.

7. Говорила Йохевед: — Там ти спатимеш на ложі зі слонової кості. А Мойсей їй відповів: — Мамо, ходімо туди завтра, цю ніч ще проведімо в нашому домі. Мати ж йому: — Ні, не можна, це наказ королівської доньки, сьогодні маю тебе туди препровадити.

8. Казав Амрам: — Навчишся читати. А Мойсей йому на те: — Навіщо це потрібно? Амрам: — Навчишся писати. А Мойсей: — Навіщо вміти писати? Амрам синові: — У мудреців навчишся чинити дива у людей на очах. Мойсей: — Навчусь.

9. Кагат, батько Амрамів, сказав онукові: — Навчись від лікарів єгипетських лікувати всяку хворобу і всяку неміч старечу. Мойсей відповів: — Добре.
Промовила Міріам: — Навчися лікувати проказу.

10. Мойсей не відповів.

XXV

1. Читаю я в Біблії: «І підросло те дитя, і вона привела його до фараонової дочки, і він став їй за сина. І вона назвала йому ймення Мойсей, і сказала: «бо з води я витягла його».

2. Сказано «привела його», а не «принесла». Це означає, що дитя ішло із нею. Я знаю, коли дитина починає ходити, кожен те бачив і знає. Та не відаю я, скільки років мав Мойсей, коли пішов з матір'ю: два рочки, три, п'ять чи, може, сім. Скільки ж то років було Мойсеєві, коли йшов він до двору королівського?

3. Йохевед його скупала, як то робить кожна мати, і переодягла його у чистеньке. Наказала: — Вклонися королеві! — бо саме так говорить бідна мати, ідучи з дитям своїм до палацу. Але чи Мойсей послухався і впав ниць перед фараоном, чи лишився на рівних ногах, не опускаючи погляду свого? І що сказав? Не знаю.

4. Чи злякалось дитя, коли увійшло до зали й уздріло довгі лави вишикуваних придворних, священиків і прислуги; чи боялось воно подивитися на трон? Не знаю, чи боялося. Але ти — якщо знаєш — розкажи.

5. Чи вразився Мойсей, побачивши височезну браму, стрімкі колони і сходи, зали й переходи, срібло, золото і коштовне каміння? Знаю, що не міг цим втішатися хлопець, який пізніше до Бога у пустелі промовляв: «Нащо вчинив Ти зло своєму рабові, і чому я не знайшов милости в очах Твоїх, що Ти поклав тягаря всього народу на мене?» — а народові своєму казав: «Як я сам понесу тяготу вашу, і тягар ваш, і ваші суперечки?»

6. Хлоп'я уважно дивиться, чоло своє морщить, міркує, що робитиме, коли вже там опиниться. Знаю я його думки, бо такі ж самі і я мав колись.

7. Мойсею, Мойсею, мати твоя вдруге розлучається з тобою. Віднині залишаєшся ти сам. Чи ж будеш ти називатись так само, як і в домі батька твого? І що відповідаєш ти матері, коли вона каже тобі: — Рости, мій синку, і будь мені благословенням моїм?

8. Чи зможе мати колись іще щось порадити тобі там, де ти мешкаєш тепер, при дворі королівському, а чи священики відділять її від тебе незримою стіною? Ти син її, але ж усі навколо вважають, що була вона тобі прийомною матір'ю.

9. Не знаю, де був тоді Амрам, як він трудився важко, подібно до інших невільників з його народу, вергаючи каміння чи гнучи спину на полях, ще й наглядачі підганяли його, остаточно отруюючи життя. Чи, може, зміг він провести Мойсея разом з дружиною і сказати йому на прощання: — Не забувай, що ти — один з євреїв.

10. Лише знаю я з певністю, що ти, мій малий провіднику й провидче, відповів йому: — Я пам'ятатиму, отче.

XXVI

1. Тяжким є життя дитини, котра зростала у бідній хатині й раптово опинилась у королівських палатах. У палаці по-інакшому вітаються, інакші таємниці нашіптуються, інші дороги ведуть до палацу

і з нього виводять. Більше свободи є там, де немає високих колон, шовків, золота й мармуру.

2. Яким він був, той перший день Мойсея у палаці фараоновому? Мабуть, інакшим, якщо мав хлопчик два роки, ніж коли мав п'ять або сім. Інакшим, якщо донька королівська одразу забрала його до своїх кімнат, ніж коли якийсь високий достойник придворний узяв малого за руку і прорік: — Зараз підеш перевдягнешся, а потім я навчу тебе, що муситимеш робити.

3. Чи дозволили Йохевед залишитися в палаці до заходу сонця, як попросив Мойсей: — Мамо, залишся, не йди іще? Чи навпаки, сказано їй було: — Тепер залиш свою дитину і йди собі?

4. Які думки зродилися тоді в душі дитячій, які спогади в ній збереглися з родинного дому?

5. Що там зараз діється, удома? Чи вистачає хліба до вечері? Чи єгиптяни не побили Амрама на роботі? Як здоров'я матінки? Чи Міріям зараз вдома, а чи, може, кудись пішла? Чи Аарон не набридає дідусеві? З чиїми ж то дітьми він зараз бавиться? І чи хтось із них коли-небудь прийде до палацу, відвідати Мойсея?

6. Росте Мойсей — дихає і росте, їсть і росте, грається, бігає і росте. Навчається і росте. Плаче і в плачі росте також. Дорослішає — корінням думки починає заглиблюватись у життя, а крона розуму його починає огортати світ.

7. Роззирається навколо себе і бачить; прислухається до всього і чує; кожну мисль свою в ріку часу пускає і чекає: чи назавжди відплине вона, а чи повернеться до нього, бо він її виплекав, наче мати дитину.

8. А Йохевед приходить і спиняється віддалеко, щоб хоча б подивитись, як її син підростає. Чи бачить її Мойсей, чи пізнає? Може він роззирається довкола і переконавшися, що поблизу нікого немає, біжить до неї?

9. А може крадькома вибирається з палацу, вставши уночі потихеньку, крадькома, навшпиньках перебігає зали й анфілади, беззвучно відчиняє браму і притьмом біжить дорогою, залитою місячним

сяйвом. І наближаючись до батьківського дому, кричить звіддалік: — Це я, лише на кілька хвилин!

10. Не знаю я, чи так було, чи слушно я відгадую, не відаю, чи було саме так, як я уявив.

XXVII

1. Не говориться у Біблії, чи донька фараонова мала інших дітей, а чи тільки Мойсей був їй за сина. Не сказано також, чи мала принцеса братів і сестер, чи ті брати-сестри мали своїх синів та доньок, і чи мешкали вони при фараоновім дворі.

2. Але напевно були у палаці фараоновому діти головнокомандувача, діти скарбничого, головного конюшого й пекаря, підчашого і пивничого, а ще діти рукодільниць, служниць та невільників.

3. Якісь діти напевно ж мешкали у палаці фараоновому, були вони більші і менші, хлопці й дівчата. Бачу їх, як вони бігають, бавляться і співають, і граються у квача. Мудреці насичували їх знанням різноманітним, аби вони, коли виростуть, вміли якнайліпше прислужувати своєму володареві.

4. Як же поставилися ті діти до Мойсея, коли він уперше опинився серед них? Чи привітались вони до нового хлопчика, і що йому казали? Що він їм відповідав? Чи розумів він їхню мову, бо ж мова та не була йому рідною?

5. І котре з них першим обізвалось до новоприбулого: — Ходи зі мною, я все тобі покажу, ходи, гратимемося разом? Чи так сказало одне дитя, а чи двоє, чи, може, жодне з дітей не обізвалося до нього? І чи котресь йому не сказало: — Ти стій, а я тут сяду, не захищайся, коли тебе вдарять, бо ти тут новенький, а ми вже віддавна, бо ти один, а нас тут багато, бо зрештою ти невільник у землі єгипетській.

6. Чи діти в палаці фараоновому докучали Мойсеєві, як чужинцеві, гукаючи до нього «Єврейчик»? Чи насміхалися з нього: «Ти, син вуглярів і пастухів», обзивали зневажливо: «вийнятий з води, плаксій, дурник, простачок», а може прозивались на нього зневажливо «знайда»?

7. Чи відштовхували ті діти малого Мойсея: — Йди звідси геть, не грайся з нами, бо дістанеш, осьо жбурну в тебе камінцем?

8. Чи був між тих дітей хлопчик або дівчинка, які б сказали Мойсеєві: — Сідай тут, біля мене, я не дам їм тебе зачіпати, не дам прозиватися і насміхатися з тебе, я з тобою гратимуся, а ти мені розповіси про своїх батька і матір, про те, звідки ти сюди прийшов?

9. Вчися життя, малий Мойсею, воно тяжке, мій хлопчику. Запам'ятовуй усе, що з тобою трапляється, у майбутньому це знання тобі придасться.

10. Все ти пам'ятав, бо записав у Біблії для свого народу: «Постанова одна для вас та для приходька, що мешкає тимчасово, — постанова вічна для ваших поколінь: як ви, так і приходько буде перед Господнім лицем! Один закон і одна постанова буде вам і приходькові, що мешкає тимчасово з вами». Напишеш ти у ній також: «А приходька не будеш гнітити, бо ж ви познали душу приходька, бо самі були приходьками в єгипетськім краї».

XXVIII

1. Ти кажеш: так. Він каже: ні. Кажеш: це добре. Він каже: це погано. Сваритеся й сперечаєтеся; жодне з вас не бреше, ні ти, ні він. Різними є ваші правди про те, що діється, і про те, чого ви прагнете.

2. Люди дорослі сперечаються і сваряться, також і діти сперечаються і сваряться, бо вони теж люди. Хто перший, хто сильніший, хто добрий, і хто краще знає. Бачив я й дорослих, які сваряться, і дітей, котрі сперечаються, чув я їхні слова, зважував їхні вчинки.

3. Тому й кажу, що були суперечки поміж дітьми фараоновими, й поміж його онуками, бо не відали вони достеменно, що таке добро. А Мойсей сказав їм: — Зробіть так, і буде добре. Діти зробили так, як він їм сказав, і вийшло справді добре; той, котрий не хотів, тепер хоче; той, який сердився, зараз погодився; хто був смутним, тепер втішився.

4. А тому, хто не хотів чинити згідно з порадою Мойсеєвою, він казав: — Якщо не послухаєшся, все закінчиться погано. Й діти бачили, що ставалось так, як він і казав.

5. Бувало, що те чи інше не розуміло слів учителя, й тоді Мойсей казав до нього: — Йди сюди, я тобі поясню. Учень слухав і очі в нього починали блищати: — Так, так, тепер я все розумію.

6. Мойсей уважно вислуховував кожен урок, бо хотів усе зрозуміти й пізнати: мудрість мудреців, заклинання магів, засоби лікарів і пояснення тлумачів сновидінь. Діти запитували: — Звідки ти все це знаєш? А він їм відповідав: — Просто знаю тому, що знаю.

7. Коли втомлювались бешкетувати й забавлятися, збиралися довкола Мойсея і він, хоча й мав тяжку мову, розповідав їм про все по-своєму, а вони всі уважно слухали. Розуміли, що він інакший, ніж вони.

8. Насмішник озивався: — Прийшов тут один такий, поселився разом з нами, а тепер виставляється! Але інший заперечив його злостивим речам: — Замовкни, його слова є важливіші за твої.

9. Мойсей опанував мистецтво письма, а тоді записав правила поведінки для дітей, щоб вони чинили відповідно до тих правил і перестали сваритися й сперечатися. Але діти не слухалися, не зважали на правила, тож він розгнівався, знищив те, що записав, і пішов собі геть, аж мусили попросити його: — Повернись.

10. Які ж то правила встановив Мойсей для дітей з фараонового двору?

XXIX

1. Сидить учитель на королівськім подвір'ї, навчає стародавньої історії, а діти, котрі уклякли біля ніг його, прислухаються уважно.

2. А вчитель їм промовляє: «Було так у прадавні часи, що достаток великий запанував у країні, бо перед тим був багатий урожай, і фараон згромадив стільки плодів земних і таку величезну кількість зерна, що неможливо було й полічити».

3. Та після років урожайних стала земля неплідною, а ще трапилася посуха й настав великий голод, і люд почав просити хліба. Фараон продавав їм зерно, а вони зносили до його скарбниці все своє срібло й золото.

4. Голод все посилювався, і фараон за хліб почав брати коней, стада овець і кіз, і волів, і пасовища, і землю урожайну, аж доки не перетворив увесь народ на своїх невільників.

5. Тут Мойсей і каже: — Недобре це, продавати землю довічно; бо в році призначеному настане час викупу, й кожен повернеться до свого маєтку, і ні відомсти, ані утисків не зазнає.

6. А вчитель йому на те: — Не дітям з'ясовувати такі речі. Мойсей же йому: — Кожен, хто є сьогодні дитиною, завтра буде мужем поміж народу свого.

7. Знову вихователь усівся перед дітьми з королівського палацу, аби викласти їм свою науку, й рече:

8. — Приснилось фараонові, ніби «стоїть він на березі Річки. І ось виходять із Річки семеро корів ситих тілом і гарних виглядом. І вони паслися на лузі. А ось виходять за ними семеро корів інші, бідні та дуже худі виглядом і бридкі тілом. І корови худі та бридкі поз'їдали сім корів перших ситих».

9. Знову заснув він, і другий сон побачив, про те, як виросли сім колосків пишних і повних з одного стебла. Та за ними виросло сім колосків тонких, порожніх, висушених східними вітрами.

10. Мойсей сидить поміж дітей, слухає з увагою, а подумки каже собі: — Я також бачив сон. І перебирає в пам'яті своїй ті сни, які йому наснилися.

XXX

1. Розумію, як мало я знав би, коли б діти не розповідали мені про те, що вони бачать, що чують, що з ними траплялося, про що вони думають і пам'ятають. Розумію, як мало я знав би, коли б не міг спостерігати, як малі діти виростають у чоловіків і жінок.

2. Скажи мені, що снилося Мойсеєві першої ночі у домі фараоновім: чи Йохевед і дім рідний, а чи, може, те, що станеться з ним у пустелі?

3. Розумію, як мало я знав би, коли б діти не казали мені вранці, щойно прокинувшися: — Бачив я сон, і не знаю, що він означає.

4. Різні сни часом сняться дітям — про те, що було, і про те, що буде.

5. Бувають сни про справи щоденні, такі сняться щоночі, й вони приємні та милі; трапляються також сни дивні й страшні, сни про людей і чудовиськ, яких не існує на землі, сни про людей живих і померлих, сни про війни, пожежі, про вбивства й злочини криваві.

6. Що ж таки снилося Мойсеєві на ложі при дворі королівському?

7. Знаю, що могло снитися хлопцеві уночі, і про що він мріяти міг наяву. Що стане він провідником народу, вкаже, якою дорогою йти, і яких чинів доконати.

8. Буде він провідником для десятьох, для ста чи для тисячі, вождем цілого народу, або й багатьох народів. А може, він стане другом і братом одному-єдиному чоловікові, й чоловік той заступить увесь народ і увесь світ?

9. Не знаю я, і вчитель твій також не знає, і ніхто в цілому світі не знає, і в жодній книзі того нема, що ж таки снилося Мойсеєві, і яку істину пізнав він, коли був іще дитиною.

10. Може більше ти розповіси, якщо знаєш дітей, і знаєш правду про хлопчика Мойсея, про те, якими були його сни і його осягнення, що відбувались і в пісках пустині, й на незчисленних дорогах, у кривавих побоїщах, в горах над водоспадами, посеред міст, і між руїнами – скрізь там, куди йшов Ізраїль та інші народи три тисячі років тому.

Прагнув я усе описати якнайліпше і якнайпрекрасніше, та не вдалось мені так, як хотілося. Бо я вже старий, змучений, і давно вже перестав бути дитиною. Але ти розберешся у всьому краще за мене, і зробиш усе так, як потрібно.

НА САМОТІ З БОГОМ

Молитви тих, котрі не моляться

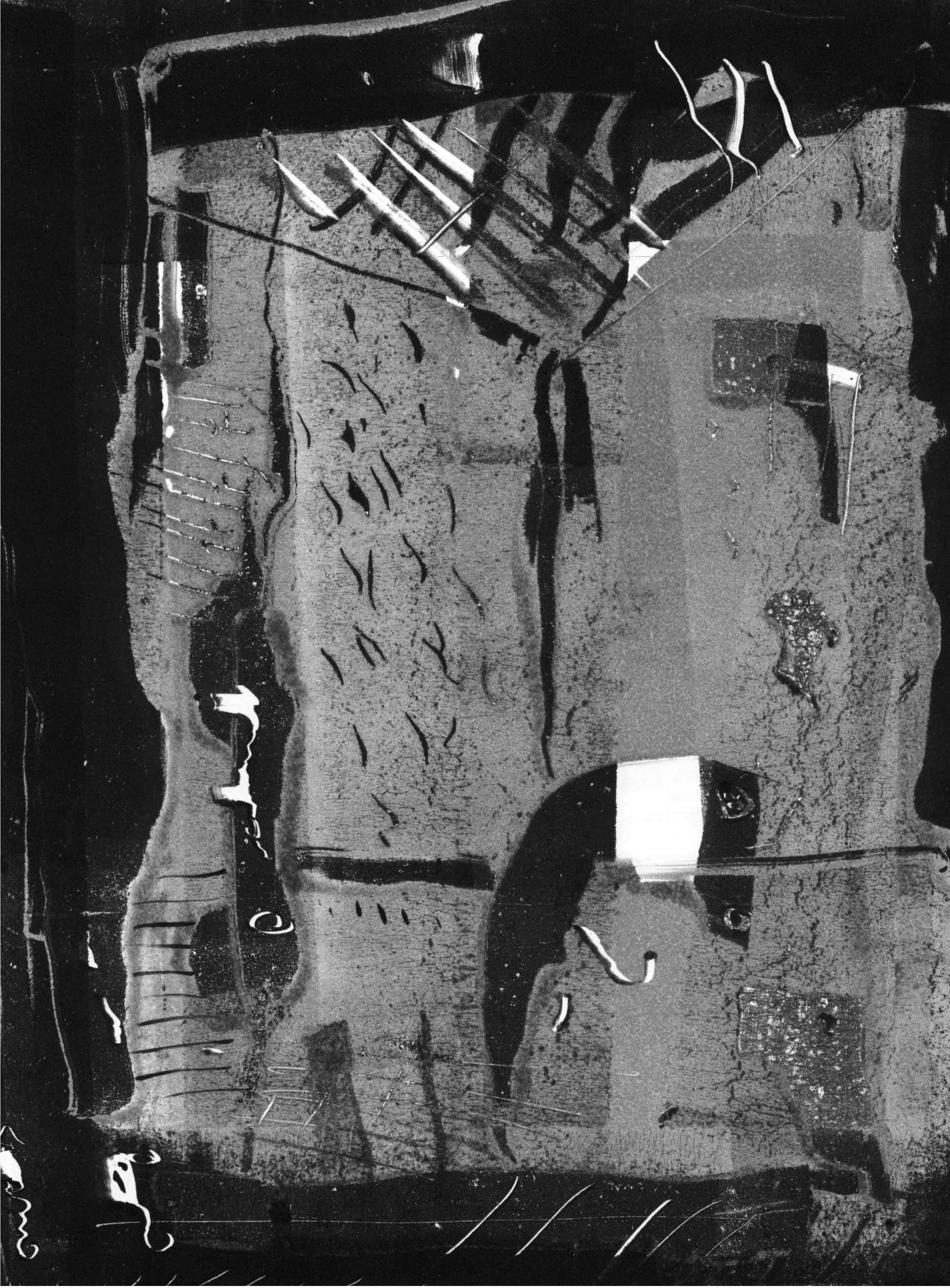

Таємничі нашепти душі, що вона їх сама собі повідає, нанизав я на сюжети молитов. Знаю, що всяке творіння мусить собою до Бога й від Бога до себе увесь світ пронизати. Знаю. І від того маю я певність — Ти мені допоможеш, Боже.

МОЛИТВА МАТЕРІ

Схилилась я над тобою, дитино люба моя, як же ж ти мені дорога, моя крихітко! Знаю, подібна до багатьох, але вірю-вірю-вірю, що не бачачи тебе, впізнаю серед тисяч за голосом, а не чуючи голосу, відчую тебе по вустоньках, які доторкнуться до грудей моїх — моє ти єдине на світі.

Розуміємо одне одного без слів, без голосу ти здатна з найглибшого сну обудити мене — одним лише поглядом-покликом.

Дитя моє, ти щира правда життя мого і єдине для мене нагадування, тремтлива турбото моя, надіє і тривого.

Дитино, будь щасливою. Боже, вибач, що не до Тебе промовляю, а якщо й молюся, то швидше зі страху, що приревнувавши, можеш її скривдити. Навіть Тобі, Боже, боюсь я довіритися: бо можеш відняти дитя в матері й можеш відібрати матір у дитини. Скажи, навіщо так чиниш? Я не дорікаю, Боже, я тільки запитую.

Вибач, Боже, що люблю її більше, ніж Тебе, бо це я дала їй життя, але й Ти також, Боже: тож несемо спільну відповідальність, обоє ми винні, що воно живе і вже страждає. Тож мусимо пильнувати.

Страждає — плаче.

Боже, кохаючи це маля без пам'яті, я може й Тебе у ньому кохаю, бо Ти сутній-присутній-посутній у цьому Найменшому — Найбільшою Таїною — Ти, Боже.

Не вірю в існування гріха, бо якби гріх існував, моя любов була б гріховною, а чи може бути гріховною любов материнська?

Байдуже мені зараз до страждань, яких — я знаю — багато є у світі, байдуже мені до сліз, яких — також знаю — багато у світі є. Чи ж Тобі я брехати мушу? Лише твої сльози, дитя моє, лише твоя усмішка, турботонько моя сердешна.

Дитя моє — ти мій ланцюг ніжний, мої кайдани солодкі, ясминові й зоряні, квіте прощення, дрімото моя радісно-покутлива, віро моя сонячна, надіє лагідна, хмарко моя рожева, співе жайворонковий.

Дай їй щастя, о Боже, аби вона не жалкувала, що ми їй життя подарували, я не знаю, що то є щастя, але Ти, Боже, знаєш, Ти мусиш знати, не можеш не знати. Тож дай!

Схилилась я над тобою, дитино люба моя, і так наполегливо шукаю, так гаряче благаю — чи розумієш — чи зрозумієш? Скажи. Дай відповідь легеньким тремтінням повік, поворухни ледь-ледь вустами — подай знак, якого ніхто не зрозуміє окрім нас двох: Бога й мене, матері твоєї. Скажи, що не жалкуватимеш, живучи це життя, і що я — мати твоя, скажи це, стверди, молитво ти моя сердешна.

МОЛИТВА ХЛОПЧИНИ

Знаю я, що просити негарно. Але я не у Тебе прошу, Добрий Боже. Ти нічого мені не давай, тільки ось дядечко мені пообіцяв годинника, якщо я добре вчитимуся. Тож тільки допоможи мені, нагадай дядечкові про ту його обіцянку. Я ж бо старатимуся, та й нема великої різниці, чи він мені подарує годинника зараз, а чи пізніше. Я похвалився друзям, що матиму годинника, а вони не вірять, насміхатимуться з мене, думатимуть, що я збрехав, що я так перед ними виставляюся. Допоможи мені, Боже, це ж

для Тебе неважко, бо Ти все, що забажаєш, зробити можеш. Поможи ж мені, мій Добрий, мій Золотий Боже.

Пробач мені гріхи мої. Я нагрішив багато. Виїв зі слоїка повидло, насміхався з горбаня, збрехав, що мені мама дозволяє іти спати, коли я схочу; цигарки я вже двічі палив, негарні слова говорив. Але ж Ти добрий, і Ти мені пробачиш, бо я сам про це жалкую і хочу виправитися.

Я хочу бути хорошим, але не можу. Як мене хтось часом розсердить чи підмовить, а я не хочу, щоб думали, ніби я боюся; або коли мені стає нудно, чи коли дуже чогось хочеться, а мені не дозволяють, тоді я не можу стриматися, хоча потім і жалкую. Бо ж насправді я не поганий.

Не те щоб я хвалився, але ж Ти сам знаєш, бо Ти все знаєш, Добрий Боже, і знаєш, що є й гірші від мене. Я тільки часом збрешу, а вони брешуть що не слово. І крадуть. Два рази щезав у мене сніданок, вкрали в мене зошита, витягли з пенала олівець. Це вони мене навчили поганих слів. Та Ти про це й сам знаєш, Боже. Я не люблю жалітися, але ж Ти сам знаєш, що я не поганий, хоча й стільки поганого роблю.

Допоможи мені, Добрий Боже, щоб я не грішив, дай довге життя і здоров'я мамі й татусеві, і про того обіцяного годинника дядечкові нагадай.

Бо як щось комусь обіцяєш, то треба потім виконувати.

МОЛИТВА ЛЕГКОВАЖНОЇ ЖІНКИ

Коханий мій Боже, як давно я з Тобою не розмовляла. Може, тому я рідко молюся, що не люблю вклякати навколішках. Тож я загашу цигарку, але сидітиму на канапі й дивитимуся на квіти. Ти ж за це не образишся, бо Ти ж Добрий, Коханий наш Бог. Ніколи Ти мене не карав. А я ж стільки разів бувала поганою і неслухняною. Скільки гріхів я маю.

Поглянь лишень. Тільки почала я молитись, як мені думка гріховна прийшла до голови. І захотілось мені сказати:

— Сідай-но, Старенький, біля мене — ближче-ближче — не бійся, нічого я Тобі не зроблю, хіба сам чого захочеш.

Такий ось гріх, така нечиста думка.

Я сама собі часом дивуюся: ніколи й нікому я свідомо кривди не зробила, хіба несамохіть коли. І я одразу ж прошу вибачення, а коли не можу вибачитися, тоді я плачу, хоча і знаю, що в мене очі негарно почервоніють. Але нехай, нехай і очі червоніють, буду некрасивою, якщо я така погана... погана... погана...

Правда ж, я гарна? Правда ж, у цьому ж немає нічого поганого, коли про це казати щиро? Ти ж сам сотворив мене такою, а воля Твоя є священною. Я інколи навіть жалкую, що не вродилася негарною; ну, не зовсім вже потворою, але трішки так незугарною. Напевно, я була б тоді мудрішою, розважливішою і добрішою. Хоча, добрішою — навряд чи. Скажи мені, чи я добра? Як мені шкода, що я Тебе побачити не можу: я притулилася б до Тебе, зазирнула б у очі Твої запитально, а Ти б до мене усміхався, примовляючи: «Дурненька». Правда ж, Ти б саме так примовляв?

Нічого Ти мені не відповідаєш, а я так сильно хотіла довідатися, навіщо Ти створюєш некрасивих людей. Я б усіх зробила красивими; і жінок, і чоловіків, так, навіть їх. Але про чоловіків я з Тобою не розмовлятиму — сам знаєш, чому. Ти ж бачиш: я не ревнивиця. Коли б усі жінки були красивими, тоді кохали б тільки найрозумніших з них. Я ж взагалі до розумних не належу. А шкода.

Читаю тільки книжки про любов, та й то неуважно. Навіть віршів я не люблю. Окрім того, я не вірю, що з книжок можна розуму набратися. Розумним треба народитися.

Добрий мій, Коханий мій Боже, я так Тебе люблю. Часом хотіла б навіть якусь офіру Тобі принести. Я подаю жебракам, але це не те. Пам'ятаєш, я ходила відвідати хвору на тиф, щоб переконатися, що я таки вірую в Тебе; я так тоді страшенно боялася. Не смерті, ні, — але після тифу волосся випадає, і в гарячці тифозній можна часом наговорити багато недоречного.

Як Тобі, мабуть, ті люди допікають: кожне про щось Тебе просить, кожному щось від Тебе потрібно. Як Ти даєш собі ради з усім тим? Інколи мені навіть здається, що Ти не слухаєш усіх тих прохань, але ж це не так, правда? Нічого дивного немає у тім, що я так мало знаю: звідки ж я знань

наберуся? Але здається мені, що й священики добре всього того не знають. Тож я собі постановила ніколи ні про що не просити. Бо це якось так негарно: ніби Тебе просто кохають, аж тут раптово якісь прохання, прагматичний інтерес. То може Ти, коли я не проситиму, а лише думатиму про щось, швидше виконаєш мої побажання.

Правда ж, і Тобі було б неприємно, якби я була негарною? Правда ж, я й Тобі подобаюся? Зрозуміло, інакше, ніж людям; але ж Ти теж відчуваєш задоволення, коли вдається Тобі створити щось прегарне? Ой, дурна я, хіба може Богові щось та й не вдатися? Все є таким, яким є, бо це Ти цього захотів.

Стільки квітів різноманітних ти витворив. А серед них є і квіти гріховні. Червона, вся така запахуща червона троянда — то квітка гріховна. А може, не Ти троянду сотворив, а сатана? Ні, це неможливо, бо тоді від Твоєї сили квіти гріховні пов'яли б. Бідолашний Ти, мій Дідуню.

Мені часом так хочеться допомогти тобі, пособити, трішки тебе розвеселити. Бо ж нелегко, мабуть, увесь час думати про бідноту, про чесноту, про сиріт. Я ось ненавиджу пломбувати зуби, та все ж пішла до дантиста, щоб він мені здорового зуба запломбував; я постраждати хотіла, а він, дурень, сміявся. Правда, потім я почала й собі сміятися, але спершу була страшенно лиха. Він, напевно, роздзвонив про це усім своїм знайомим. Ой, які ж вони пліткарі, ті чоловіки. Ненавиджу їх.

Я знаю: Ти велиш прощати. Я їх прощаю, але від того іще гірше. Брехуни вони невдячні, у сто, в тисячу разів гірші від нас.

О-о-о, дзвінок у двері... Це він... Вибач мені... Не сердься на мене, Боже... Врешті, це Ти сам керуєш усім... Па-па, Боже, дякую Тобі, так гарно було нам удвох.

МОЛИТВА СМУТКУ

Який смуток, Боже, Боже, смуток який.

Сірий смуток, Боже, Боже, смуток сірий.

Ані звуків, ані барв, Боже, ані барв, ані звуків.

Смуток, Боже, смуток.

Вийняв я серце з грудей, Боже, Боже, б'ється серце тихо.

Боже, тихо, тихо серце б'ється. Боже, Боже, з грудей я серце вийняв.

У сльозах, сумне своє серце, серце смутне, все у сльозах.

Птах чорний з крилами білими. Боже, білі крила має чорний птах.

Туман густий, птах чорний, крила білі, Боже, білі крила, чорний птах, густий туман, Боже.

Смуток, Боже, смуток.

Було сонце, було й нема, Боже, нема, нема, було сонце, Боже.
Тихо, смутно, смутно, тихо.

Тихо, смутно, на хвилях чорних труна вихилитується. Чорну росу з чорних квітів чорні метелики п'ють. Ніколи вже людина не заспіває, дитина не усміхнеться, тріснув останній дзвін, усі годинники у світі зупинились, завалилася остання в світі вежа, і вчора уночі остання згасла зірка — вже не мала для кого світити.

Немає, немає, Боже, немає нічого.

Розплющив я широко очі — дивлюся, дивлюся, дивлюся. Боже, нічого немає, нічого не бачу, вслухаюся — нічого не чую, ані шепоту, ані зітхання.

Сірий Володарю тихого світу, Боже, чуєш, навколо птахи чорні крилами білими майорять, чорні метелики з чорних бутонів чорну спивають росу.

Який смуток, Боже, смуток який.

Ані барв, ані звуків, Боже, Боже, ані звуків, ані барв, ані сліз.

МОЛИТВА НЕМОЧІ

Ясний Вельможний Господи Боже. Смішно.

Наївно, смішно, наївно, недоречно, смішно, смішно.

Всеблагий Всемогутній Господи Боже. Смішно.

Неосвіченість є у цьому, простацтво неотесане, але не неміч, ні.

Ні, не неміч, ні.

Як Тебе називати, Всеблагий Всемогутній, як?

Як називати Тебе, як?

Кажу ж: наївно, недоречно, по-дитячому. Я і дитина, я і Ти. Дитина, яка мною буде, яка ще не ходить, ще не розмовляє.

Кажу ж: Ти. Як Тебе називати — Господом? Бога назвав я Господом, написав з великої літери, чи навіть винайшов іншу велику літеру, тільки для слова «Бог».

Кажу ж Тобі: Ти, Боже. А недоумок не сотворить молитви, бо ж людина від мавпи походить. Не промовить він молитви, бо вже он цигарку палить, і людина від мавпи походить. Так просто, так по-дитячому.

Боже, мені бракує слів, щоб означити неміч мою, нема в мене слів, щоб неміч назвати неміччю. Бо тільки неміч моя і є великою, і може дорівнятися до величі Твоєї, Всеблагий Всемогутній. Безпорадність, безсилля, неміч, ницість. Навіть не хробак, навіть не мураха. Навіть не ніщо, не ніщо. Великим є ніщо, а я навіть не безкінечно маленьке щось, бо й безкінечність великою є. А я просте собі щось.

Боже, Боже, Боже — і нічого більше. Ані скрути, ані покори, тільки Ти, Всеблагий Всемогутній Господи Боже. Зіщулене щось, покірне щось, скулене щось, яке скорчилося перед Престолом Твоїм. Смішне, смішне.

Я не назву Тебе Сильним, Великим, Безсмертним, бо за це можуть образитися люди, які вважають себе сильними, великими, безсмертними. Не забувай, Боже, що й люди бувають великими і безсмертними. Уважніше вдивляйся в Землю, ти мусиш добре її знати. Ти ж пам'ятаєш нашу Землю? Вона обертається навколо Сонця.

Мудра твориться молитва незрозумілою мовою.

Оле телі солт мін каюзо віт дарту, вак рубо, вак рісте. Кін бра — оле.

Оле телі солт, оле дарту мін вак. Аль віт дарту, аль ма васте, оле віт кін.

Вибрав я з усіх наріч найважливіші вирази, розсипав їх, поперекручував, поперемішував, та й створив незрозумілу молитву для людей, для себе.

Оле телі солт, оле віт, е дарту мін вак.

Це нічого не означає, але я вже не можу інакше, не можу, Всеблагий Всемогутній Господи Боже.

Не можу інакше, і не вибачаюсь за це. Не можу й не прошу мене простити. Не можу, й не жалкую з цього приводу. Не можу, й Ти на мене не розгніваєшся. Не можу, й Ти на мене не образишся. Не можу, й Ти мені не дорікнеш.

Прощають, гніваються і карають люди. А Ти не людина, Всеблагий Всемогутній Боже, хоча Тебе люди і Богом нарекли, і наївно кожен з них для себе вигадав різні свободи і розради.

Оле дарту, віт тел дарту, оле солт вак сірте бра ол.

Чому навіть вже й дитиною не можу стати.

Навіть, вже, й.

Я не можу інакше, Все і Благий Ти, не можу.

Абба, адда, абб...

МОЛИТВА НЕМОВЛЯТИ

Божечку, Зося обсікалася. Зося погана. Зося зробила калюжку. Матуся сердитись на Зосю. Погана, погана дівчинка. Матуся бити Зосю. Погана, погана матуся. Не бий. Не бий, матусю. Не бий Зосю. Ручка боліти. Бо-бо ручка буде, Бозю.

Зося бояти. Погана матуся, така погана матуся.

Зося любити матусю і татуся.

Де ця калюжка? Погана калюжка. Більше не буду, матусю.

Навіщо зробила, навіщо зробила?

По ніжках тепленьке — дивись, що це? Бе! Трусики — бе, панчішки — бе, черевички — бе. Матуся сердитись на Зосю.

Погана матуся, і лялька погана, і песик поганий, поганий такий хороший песик. Бачиш, песику, ось тут є горщичок нічний, туди робити треба.

Зося грішна. Не бий, матусю.

Божечку, мій Божечку, де животик? Зося бояти животик. Зося бояти лікаря.

Не бійся, Зосю. Матуся не сердиться, матуся не битиме, матуся все тобі купить. Зося грішна, грішна, грішна.

Зося любить Божечка.

МОЛИТВА СКАРГИ

Залишив Ти мене, о Боже, чим же я перед Тобою завинив? Тепер ось я самотній, і дорога невідома мені.

Заблукав я в підступних сутінках, заблудився в понурій гущавині життя.

Лишив Ти мене, о Боже, чим же я Тебе засмутив?

Самотній блукаю в тузі.

Миготить десь попереду світло, та я не знаю, чи там хата, а чи зрадливий вогник, що мерехтить над трясовиною?

Бачу щось, та не втямлю, чи не міраж, чи не примара?

Запеклися вуста мої, хоча й морок навкруг, що як сонце пече, а чи то морозить, може то вогонь в тілі моєму, навстріч вогневі іззовні. Не втямлю.

Чим же я, Боже, завинив аж так, що саме зараз мені Тебе так бракує, коли стопи мої в багно вгрузли, а руки мої й серце моє кров'ю стікають?

Волаю до людей. Жодної відповіді. Гукаю: «Мамо». Ні слова. Останнім криком кричу «Боже». І що? Нічого — сам я, один.

Ангела смутку пошли мені. Не про радість прошу, не про зелені луги, не про сни блакитні, не про крилаті снопи промінння. Хочу смутку, бо ж так мені самотньо, бо сам-один-однісінький маю далі блукати, продиратись і ранитись в мороці.

Самому собі скаржуся, душі своїй власній повіряю мій до Тебе жаль, мій до Тебе, Боже, жаль. Я не прошу, я лиш нагадую, Боже.

З Тобою вирушив я в дорогу, тож покинутий зараз, чи мушу я самотньо далі прямувати, якщо втомлений, змучений я, і в гущавині дороги не розпізнаю?

Чи Ти пам'ятаєш, Боже, як я вірив Тобі, чи ж Ти забув, Боже, мої з Тобою наївні перешепоти, таємні тихі зізнання, сльози моєї щирості?

Не жаль, а лиш подив, не сумнів, а лиш занепокоєння, не гнів, а лиш прохання були в мені, коли відчув я, що Ти мене полишаєш, віддаляєшся, зникаєш.

Без жодного слова.

Вини тепер в собі шукаю, але яка ж вина є такою великою, щоб Ти, не сказавши й не дорікнувши, цілковито й раптово покинув мене.

А якщо Ти зараз повернешся, і я почну промовляти до Тебе, що Ти мені відповіси?

Заблукав я в підступних сутінках, а Бог мій пішов собі від мене десь далеко, в самотині мене полишивши.

Скаргу свою нанизав я на сліз намисто і на грудях своїх почепив її. Твоя провина, Боже.

МОЛИТВА БУНТУ

Не злегковажиш мною, Всемогутній Боже, бо сам я легковажу життя мого легковажністю, й лише смерть, у панцир закута, може мене подолати, але я і її легковажу.

Чим я є — кількома пригорщами брудної води, помиями, вкритими шкірою. Таким створив Ти мене, Всемогутній, аби Себе повеселити.

Окрилив Ти думку; але життя щоденне крила ті утинає, й до крові гарячої гною чорного доливає. Гей-гей, крилами неба ладен би досягнути, але воно лише для люблячих Тебе, для вірних, для покірно відданих.

А у мені нема ані крихти ні покори, ні відданості, один лише бунт. Не задириста амбіція, а захисна впевнена гордість. Гордо випростаний, я ані ласки не прагну, ані кари не боюся.

Сам для себе є я світом, і в тому своєму світі я сам собі Господь і Бог. Я сам собі наказ і виконання, сам я для себе творець і нищитель. Маю в собі я власні сонця і власні свої блискавиці.

Що захочу, те й сотворю.

Захочу — кров до білого розжарю, дзвони на всіх дзвіницях в унісон розколихаю, зберу в єдину блискавицю всі грішні свої забаганки й навіть дрібні хотіння, отрутою думки насякну — та й запалю велику пожежу на вівтарі бунту свого супроти Тебе, та й сам у тому полум'ї згорю. Бо так мені забаглося.

Не прагну я старості затишної, згори поданої-дарованої, наче милостиня, повільного вростання в могилу, поступового конання.

Я ніби той раб збунтований, який має останню і єдину свободу свою, єдиний вираз опору: ні!

Не хочу, не буду — не послухаюсь — не підкорюся!

Частка Тебе є духом моїм, тож це Ти Сам збунтувався супроти Себе. Я, Бог, викликаю Тебе, Боже, як рівний рівного, на поєдинок. Всемогутньому Богові, який легковажить, я протиставляю Бога, котрий мститься: зневажаю, принижую, нищу Тебе у собі.

Тож випростайся, побори і покарай, і — дай-но, пригадаю — вкинь до геєнни вогненної.

Всемогутній Ти, а правдивість Твоя безсила супроти океану брехні, що розлитий довкола.

Справедливість засліпила очі Твої.

Все є підлістю і брехнею в людині роздвоєній, все, окрім пазурів хижих та ікол гострих.

Тож і гарчу я на Тебе, як пес, хижий, напружений перед стрибком, готовий зчепитися і впитися — поглядом безтямним, крові спраглим, зміряю відстань, що нас розділяє — і лечу в порожнечу.

Тому вірю, що створив Ти й цю відстань між нами — аби міг я до Тебе **таке** промовляти.

МОЛИТВА ЗАДУМИ

Отче наш, який же предивний цей Твій світ, яку дивну мелодію він витирликує на арфі душі моєї. Яке предивне все, що є на землі, в її глибині й довкола. Скільки див, якби їх менше було, то було б легше, та було б і бідніше. І вода, і вогонь, і камінь, і птах, і квітка, і змія, і зірка. Як багато малих і великих творів. І людина також так схожа на все інше, що Ти сотворив.

Дивно, як можна довго вдивлятися у ліс, або в дерево серед лісу, або в того дерева одну гілку, або на тій гілці в один листок, або на тому листкові в одну прожилку — і так дивно тоді спливають години у душі.

Можна так довго-довго вдивлятися в море або в єдину крапельку роси — і тоді так дивно тоді пропливають століття у душі.

Так само і знання людське — вишукує, видивляється, щоб збагнути деяких з таємниць Твоїх таїну.

Нехай собі.

Я знаю, що в барвах, в руху, в пахощах, в шамотанні пташеняти і в молитві зірок криється оповідь Твоя щиросердна, всім зрозуміла казка, яку кожен почує по-своєму, і якої Ти не таїш, не приховуєш.

Дивлюсь я на непоказну кропиву — дивовижна рослина, пощо вона озброїла зелень свою отруйними колючками-стилетами — яку надію плекає, якої справедливості прагне, яку свою правду обстоює щодо мене, щодо землі й сонця?

Навіщо існує кропива, конвалія, малина, яблуня і дуб? Не тому, що одне пекуче, інше пахуче, третє смачне, а четверте довговічне — байдуже, чи шкідливе воно, чи корисне. Ні — інше, чому ми, брати в житті цьому, не розуміємо одне одного?

Народжуємось на світ — я, конвалія і дуб, дихаємо, живимося, зростаємо, кохаємо, ми — я, конвалія і дуб. І помираємо.

Чому з тієї самої землі проростають: кропива, жасмин, малина, дуб, і птах, і гад — і я?

Навіщо існує лебідь і його білосніжний пух?

Навіщо пара, вода, крига і снігу кристалики, і солі кристалики? Соловей уночі, а жайворонок в польоті звисають, ніби краплі сонця?

Он щось таке дивне-предивне, на довгих ногах пересуває своє закуте у панцир тіло, ще й вусами-вусищами ворушить — і навіщо мені знати,

як те до смішного мале сотворіння називається? Воно живе — і я живу. Й ми з ним брати. Воно живе в цю мить, і я — в цю мить. Ми з ним сучасники. І як воно частину ніг своїх раптом втратить, то по-своєму заплаче. Брати ми і в болю. Воно й померти може. Брати ми і в смерті. Самець шука собі самиці. Брати ми і в полум'ї пристрастей, у вихорі, в чаді жаги.

А ондечки суне щось вже зовсім крихітне й зелене — мураха проти нього здається велетнем; і суне воно, поспішає, чимдуж утіка від небезпеки. Брати ми і в страху перед таємничістю загрози.

А може он той старий горіх закохався у березу, і там, під землею, він шука її дівочого доторку; а береза пучком розбуялого гілля пестить його і спокушає — а десь там, у глибині землі, уникає торкатися до нього корінням і зраджує, з іншим деревом сплітаючись.

Багато знає знання наше. Нехай собі.

Для мене правдою є те, що всі ці дива казки, Тобою створеної, Отче, вони не тільки навколо мене — вони і в мені також. Я сам у собі сам собі свою казку розповідаю, і вона від Твоєї відрізняється.

Я всьому суперечність. Нічого без мене не буде.

Маю собі вільну волю не дивитися взагалі, а дивлячись, не бачити, а бачачи, не зауважувати, тобто бачити так, як я хочу. Твою краплину роблю океаном. Ти затулив сонце хмарою, а для мене воно саме зараз світить найяскравіше. Я подарував людині крила. Я випив нескінченність — нема вже її, не існує. Під стеблом трави я нап'яв намета, і в його затінку приліг спочити. З піщинки створив я келиха, повного столітнього вина. Гріюся на льодовику.

Ти собі, Отче, свою, а я собі з Твоєї казки власну казку зараз виплітаю.

Які дивні дива навколо, які дивовижі. І я за крихітну мить єдину переживаю цілі епохи.

Дякую Тобі, Отче наш, що живу я вічно, перебуваючи скрізь і маючи змогу все у світі цьому наповнювати своїм подихом. Дякую Тобі, Отче наш, за чарівну потаємність казки Твоєї.

МОЛИТВА ПОЄДНАННЯ

Знайшов я Тебе, мій Боже, і втішаюсь, як дитя заблукале, що побачило вдалині постать людську. Відшукав я Тебе, мій Боже, і тішуся, як дитина, що прокинулась від страшного сну, — ласкаво усміхнене обличчя матері вітає зустрічним усміхом. Знайшов я Тебе, мій Боже, як дитинча мале, що було віддане у недобру — чужу — опіку, втекло й по багатьох важких пригодах нарешті притуляється до рідних материнських грудей, вслухається у биття материнського серця.

Хто ж винен, що захопившись радісною забавою, я віддалився від Тебе, мій Боже, що крам з яскравими блискітками, гучна музика, мавпочка на ланцюжку, якрава метушня ярмаркова затягла мене, слабкого і піддатливого?

Хто винен, що біжучи по лісові ягоди, в надії, що ось, зараз, он за тими деревами страх аж скільки багато їх знайду, таких солодких, бо несподіваних, солодких, бо власними руками, власними трудами зібраних — збився зі шляху і в ліс темний зрадливий заглибився.

Хто винен, що своїм наївним поглядом я не в сумні відблиски, а в мерехтіння яскраве був задивлений, не в шепоти далекі й таємничі, а в наспіви танцювальні був заслуханий; до зрадливої радості прихиливши вуста свої й серце?

Одна сльозина неспокою збігла по щоці, що сам-один я в тлумі опинився, — та вже й ні — Ти зі мною, мій Боже.

Ніч темна. А під заплющеними повіками сплячого стільки всього відбувається. Рояться страшні комети, кривляються якісь обличчя, палають пожежі, кров цібенить, вихор виє, потопельники спливають із темних глибин, — і сам я то пливу каламутними водами, то за хмари злітаю стрімко, то незнайома руда дівчина цілує мене, спокушаючи, а то вогник нічний, немов призабуте обличчя друга дитинства, манить у трясовини болотяні; хочеться закричати — та горло стискає холодна рука невидима — і раз по раз десь вдаряє чи то годинник, чи на вежі дзвін.

Один короткий стогін вирветься з вуст моїх, слабкий і безпорадний, — і вже Ти зі мною.

Хто винен, що в мозку зачаєна хвиля омани випустила із себе кажанячу зграю примар?..

А це вже найгірше:

Світлу, ясну Твою постать, о Боже, затуляють від мене тіні Твоїх, мій Боже, брехливих слуг-тлумачів.

Крізь їхню щільну і похмуру юрбу продиратись я змушений. У вухах моїх сичать-відлунюють їхні зрадливі нашіптування: «Просто впади і тремти, й відродишся, воскреснеш, і матимеш право». Їхні кадила чадять, вивергають дими і дзеленчать, їхні фальшиві чудеса, їхні ретельні погрози і їхні примарні гріхи, їхні високі мури і їхній їдучий попіл, їхні клятви й присяги, їхні кам'яні скрижалі, їхні повчання і гази отруйні. Заклики їхні: «До мене, до мене, один лиш мій Бог не продажний». Крізь тлум Твоїх помічників, асистентів, заступників і катів, які мене відпихали, затримували, морочили й затуляли мене від Тебе. Та все ж я до Тебе, мій Боже, прямував.

Ось тому так пізно — тому тільки зараз я прийшов.

Крізь життя спокуси, крізь пристрастей облудну куряву й імлу, крізь лави фальшивих пророків — до Тебе.

Тож і втішаюсь зараз, як дитина, і не називаю Тебе ані Великим, ані Добрим, ані Справедливим, а лиш кажу я до Тебе:

— Мій Боже.

Кажу до Тебе «мій» і вірю.

МОЛИТВА СТАРОГО

Господи мій Боже, Судіє Справедливий, шкода мені життя мого, а помирати час. Мало вже моїх однолітків залишилося на землі — більшість цвинтарі вже заселила. Першими відійшли майстри і вчителі мої, потім до них приєдналися старші брати, а за ними і друзі. Одні зі стогоном гучним відходили, іншим потиху сон заплющував втомлені повіки. Про одних говорилося: «Така воля Божа», а про інших: «Пожив

і досить». Знаю, що треба поступитися місцем тим, які народжуються, зростають, мужніють і прагнуть діяти. Нам, старим, належить тиша. А де ж тиша тихіша, як не в могилі? Я часто проваджу довгі розмови з ними — живий з померлими, про минулі часи пригадую. Чи добре було? Чи хотів би я розпочати мандрівку наново? Може, тільки від браку мужності?..

Господи Боже, Судіє Справедливий, шкода мені життя мого, того залишку пригасаючого, — тепла і радості шкода. Вже дрібними кроками ступаю по землі, вже довго їжу пережовую, вже тихо розмовляю, вже поволі кров струменить по тілу моєму — може, на довше вистачить? Адже так приємно споглядати зелень і сонце, таке ж усе навкруги глибоке й наповнене, важливе і мудре.

Сонце і зелень — хіба це розуміють молоді? Їм видається, що все це природно, що так і мусить бути, що бути не може інакше. Вони не розуміють, що це означає: *смерть косить,* вони не знають покори, не відають, що означає — *кінець*. Коли нічого вже не важать амбіції і прагнення, потуги й порахунки. Не знають, що означає: *смерть косить*, що означає — *кінець*.

Ми ближчі до Тебе, Справедливий Боже, — бо вони все поспішають, все не мають часу. Але й ми також не відаємо, доки Ти не відкриєш нам останньої життя таємниці у найпершу, болючу мить смерті; ми також діти нерозумні біля крихітної труни немовляти. Та я й не поспішаю це пізнати — саме воно до мене прийде — вже незабаром, вже невдовзі.

Я не боюся, лише жаль мені; так хотів би іще подивитися, почитати, побачити, дочекатися, таке воно все мені цікаве і нове, бо, можливо, останнє. Дякую Тобі, Судіє Справедливий, за мій вік, за літа мої сиві. Пізнав я прощальне сонця проміння, щебет птаства, пізнав любов старечу і надію. Знову все давнє для мене інше, бо інакше й нове. І Ти, Боже, — Ти теж інакший, бо інакші звістуєш радісні новини.

Боже, Судіє Справедливий, вже час — я знаю — і хотілось би мені тільки подовжити якомога прощальні сердечні обійми — перед тією новою мандрівкою, незнаною, невідомою.

Януш Корчак

МОЛИТВА ДІВЧИНКИ

Всемогутній Боже, обіцяла я мамі, що більше капризувати не буду, обіцяла я мамі бути слухняною. Обіцяти легко, та як дотримати обіцяного? Я боюся. Я, звісно, старатимуся — дуже й дуже. Але чи завжди вдається досягти того, чого хочеться? Вже стільки разів казала я собі: «Від завтра я змінюся». А, може, зараз це й справді буде востаннє! Я дотримати даного слова дуже-дуже хочу. Але Ти мені допоможи, Боже Всемогутній.

Ти сотворив цей світ, який обертається навколо власної вісі й навколо Сонця. Створив Ти його полюси, паралелі й меридіани. Створив Ти півострови, побережжя, затоки і протоки, а також гори, височини, плоскогір'я і низини. Створив Ти безліч тварин теплокровних, створив Ти рослини і скелі, граніти і кварци. За Твоїм наказом, за волею Твоєю стоять ліси, звірями повні, за єдиним твоїм пожаданням розливаються ріки і королі розпочинають війни, або складають зброю. Нічого не стається у світі без Твого відома і без Твого дозволу.

Знаю я, що замалим є розум людський, аби збагнути Бога, що є він лиш краплею в морі. Ти один Всемогутній, не існує такої речі, якої Ти не вмів би чи не зміг би. Всі до Тебе звертаються, а Ти вже або погоджуєшся, або не дозволяєш.

Вірю всім своїм серцем маленьким у Твій Розум і в Доброту Твою, якщо не все розумію, то це лише тому, що я іще замала й недосить розумна. Вибач мені, Боже, моє блюзнірство, але я мушу бути щирою й не мати таємниць перед Тобою, бо ж Ти й так знаєш всі думки мої. Тож, Боже Всемогутній, якщо Ти хочеш, щоб всі люди добрими були й справедливими, то чом же Ти не створиш всіх добрими і справедливими? Навіщо дозволяєш їм грішити? Чому Ти не дав людям сильнішої волі, аби кожен що собі замислить, міг би здійснити. Я ж стараюся, я дуже стараюся, але це не допомагає. І мама через це хвилюється, і я. Часом справа в чомусь дрібному, несуттєвому, а я не можу поступитися. Може, це тому, що і вдома, і у школі не все добре й справедливе. Багато неприємностей мала я не зі своєї вини, а через фальш і бруд, якими переповнений цей світ. Це правда, я відповідаю тільки за саму себе, але всенькі ті брехні, чутки, пересуди й нещирість так псують людині життя.

Боже Всемогутній, я ж таки хочу не бути капризною, хочу робити те, що мені скажуть, — але ж дай мені волю й витримку, допоможи мені, поділися зі мною хоч би зернятком Твоєї Всемогутності.

За один лише день Ти сотворив цей світ! Тож зараз Ти тільки промов: «Нехай всі діти стануть слухняними». І нехай же це збудеться за словом Твоїм.

МОЛИТВА РАДОСТІ

Променистий Боже.

Підніс я руки догори, очі широко розплющив, груди розправив свої, вуста розтулив у посмішці, обличчя підвів до неба. Вдивляюся, чекаю, дослухаюся. В жилах моїх вже не кров струменить. А що? Радість!

Чого хочеш Ти, Боже Променистий, за твої прекрасні дари?

Не треба мені крил, не обтяжує мене земля. Нехай: наді мною хмари пливуть, навкруг тисячі рослин наївних і щирих, замислено-гідних. Струмок співуче дзюркотить.

П'ю повітря на повні груди. «За Твоє здоров'я, Боже!»

Стою перед Тобою в світлих шатах осяйних, у шовках сонячних, ніжною райдугою підперезаний, прагненням співу дихання моє переповнене.

Та я не співатиму — бо не знаю пісні, Тебе гідної.

Щасливий розум мій, бо знаю я, спокій розлився тілом моїм, бо володію я собою, почуваюся певно, бо почуттям своїм господар. Такий я сильний без вагань, і без сумнівів я добрий.
Таким я й пребуду...

А ти ще не щасливий? Ти іще, молодий пірнальцю, не вмієш у глибинах виловити Сонця свого — Сонця Божого відображення? Чи

чуєш, юний лицарю, крики, і тупіт, і дзвін мечів битви Божої в тобі самому за тебе самого? Пребудеш!..

Ти мені Брат, Господи, Брат, а не Отець.

Вдивляюся, вслухаюся в радісну казку Твого життя.

Багато в світі доріг, кожна різна, кожна відмінна.

Вірую!

Народжується в мені безліч нових правд.
Правдою є те, що я бачу. Правдою є те, що в грудях моїх б'ється серце. Правдою є думка моя, і квіт весняний також є правдою. Правдою є стогін, і зойк є правдою.

Пожадливим пошептом я розтулені бутони прекрасних правд обціловую, ніби келихи пригублюю.

— Твоє Здоров'я, Правдо!
Чого Ти бажаєш, скажи-но, Боже, за предивні свої дари? За снігові кристали, за мильні бульбашки, за блакитну глибочінь вічності і небес?

Так, так! — б'ється серце моє, а в неторканій думками духа мого глибині одне за одним, одне за одним нові народжуються відчуття.

Радістю є для мене і зачаття, і смерть.

Щабель по щаблеві спинаюсь я до Тебе увись радісними зусиллями, тиха сестро сну, біла принцесо смерті.

— Віддаю себе в руки Твої.

Навкруги в'ються мільярди колібрі, квітів і метеликів, оточують, огортають всього мене. Я їх струшую, відмахуюся, в долоні плескаю, щоб розлякати, акуратно ловлю їх в повітрі, аби крилець їм не поламати, пір'їнок не пом'яти, пелюсток не повідгинати, не струсити й не стерти пилку-перги райдужної. Дзвіночки і лілії навколо літають, опадають, знов до землі приростають, прагненням наступних літань, як ароматом, сповнюють повітря.

Піднісши руки догори, з вустами, розтуленими в усміху, стою я перед Тобою.

— Чого волієш від нас, Господи Боже, за свої прекрасні дари?

МОЛИТВА СВАВОЛІ

Повір мені, Боже мій, що насправді прагну я бути поважною, розважливою, статечною і зосередженою. Може, це мені і вдасться з часом, але зараз — не можу. Смішить мене все поважне, я йому не вірю, не довіряю. Урочисті промови, служби, проповіді, навіть похорони — серйозні обличчя — Боже мій, прошу Тебе, зверни лише увагу на вирази їхніх облич, на ті набурмосені, нещирі й нерозумні пики. (Прости мені, що так негречно при Тобі висловлююся).

І в тім, що я молюся так рідко, також їхня вина. Їхні ж бо молитви — це або бездумне бурмотіння усталених текстів, або хитра павутина підлещування, обманювання Тебе, вижебрування чогось ціною фальшивих зітхань і червоних носів.

А я не вмію бути нещирою. Тож зізнаюся: я Тебе не знаю, Боже. І видається мені, що допоки людина пізнає Тебе, Боже, вона мусить передусім добре пізнати себе, себе відшукати. А я блуджу, не розумію і пробую розгадати себе, як шараду, як дуже важке рівняння алгебраїчне. Бо я насправді не така, якою мене сприймають і дорослі, й однолітки мої, це, звісно, дурниця, — передусім я не така, якою сама перед собою бути хотіла б.

Я весела, та водночас... Я капризна, та все ж... Недосвідчена, гм-м-м, наївна, і взагалі. На одну річ, яку знаю напевно, іще сто речей домислити здатна. Звідки я їх знаю? Коли б то вони хоч на соту частину нас так знали, було б нам ліпше, а може й гірше?

Добра я чи погана? І так, і ні. Напевно, що по-інакшому добра й по-інакшому погана, в чомусь іншому добра, у чомусь зовсім іншому, ніж усі вважають, і, здається, навіть ніж думаю я сама.

Мені видається, що та любов з боку рідних, з боку вітчизни, від ближнього й навіть від Тебе, всі ті знаки уваги й пошани — все те

вигадали дорослі для себе, але ми маємо право на власні почуття й на власні переконання. В молитві молоді має бути сміх, танок, жарт, каприз, несподіванка, щось з поганських ритуалів і з диких культів. Бо ж Ти єси не лише у сльозі людській, але і в ароматі бузку, не тільки в небі, але і в поцілунку. Після кожного нападу безпідставної сваволі надходять смуток і туга. А в тузі, наче в тумані, й обличчя матері, і шепіт вітчизни, і співчуття ближнього, і навіть Велич Твоєї Таємниці.

Ну, ось бачиш, хочу бути з Тобою щирою, але ж очевидно, що не скажу, не зумію розповісти всього, що хотіла б.

Дивлюся на зорі й кажу сама собі: мільярди зір, мільярди миль до них. Але відчути цього я не здатна. Знаю, що Ти — Великий, Всесильний, Безсмертний і так далі, але тільки знаю, ото й усього. А я, буває, так люблю зорі, як ніхто, мабуть, не любить, хоч би як не намагався, не пнувся й не надимався. А чому я так люблю зорі, я й пояснити не можу; навіть сама собі не поясню.

Бачиш, така моя молитва... Чи розумна вона? Ні. Але чи можна назвати її нерозумною? Вона досить безладна, бо я й сама безладна. Маєш сам зі мною клопіт, Боже, то подумай, як то мені самій з собою нелегко.

А знаєш, що я хочу Тобі запропонувати?

Залиш мене покищо такою, якою я є. Зачекай. Ти сам собі, а я сама собі, ніби ми і не знайомі. Я намагатимусь нікому не завдавати прикрощів, не сміятися, не жартувати, навіть промовлятиму молитви, тільки не підкочуючи очі під лоба, не похиляючи голови, без зітхань і жалобної міни. Як довго це триватиме, я не знаю: доки знову не прийде до мене «статечність». Навіть не можу обіцяти, що забажаю прискорити ту хвилину. Бо навіщо? Вона сама настане.

Взагалі, я гадаю, що колись несподівано, раптово зустрінемось ми. Не знаю, де, як і коли раптово побачу Тебе, тоді зашаріюся, серце раптово застукотить, і я увірую. Увірую, що Ти інакший, що з ними Ти не на короткій нозі, що Ти з ними не братаєшся, і що їхні прохання Тобі нудні, що Ти ними нехтуєш, а мене розумієш, що Ти хочеш зі мною розмовляти, щиро і поважно. Тоді скажеш мені: «Я знав, що це через них була в тебе нехіть до Мене, й саме тому ти не хотіла вірити, що вони вірять». Скажеш

іще: «Я знаю, що вони Мене ошукують і дурять». Зізнаєшся, що й Ти також самотній, покинутий, ображений, як і я, повен туги, і вільний, вільний, наче сокіл.

Й тоді замиримося ми: Ти і я, і розсміємося радісно один одному назустріч, візьмемося за руки й побіжимо щодуху. Вони всі почнуть нас кликати, гукати, сердитися, що не по-їхньому вийшло. А ми на мить зупинимося, озирнемося до них, язика їм покажемо: я і Ти. І сміючись-заливаючись, зникнемо їм з очей. Та й почнемо їсти сніг пригорщами.

Любий, Найлюбіший Боже, адже ж Ти можеш Собі це дозволити, один-єдиний разочок лишень. О-о-ой, які ж вони нудні й фальшиві: то й належиться їм за їхні паскудні грішки — кара.

МОЛИТВА ПРОСТОДУШНОГО

О Боже, наш Господи, я роблю, що можу. Небагато я можу, тож небагато і роблю. Але Ти знаєш, Боже, що все я роблю сумлінно. Не можуть всі бути наймудрішими. Кожен в міру своїх сил, і я також, Боже мій і Господи. Вважаю, що найважливіше робити все ретельно і старанно. Щоб тільки користь приносити, щоб нікого не скривдити. Я вважаю, що коли свої обов'язки ревно виконувати, то передусім Ти будеш задоволений, Боже наш, Господи. Знаю, що небагато можу досягти, але багато й не вимагаю. Часом трохи, буває, заздрю, але це триває недовго, я думаю: «А чи хотів би я помінятися? А чи знаєш ти, що діється в чужій душі?» І вважаю, що нема на світі людини, яка захотіла б з іншою людиною помінятися місцями. Кожен вже до себе звик. Часом я, буває, серджуся, коли щось іде не по-моєму. Ну й що з того? Прощаєш же Ти, мій Боже, і великим грішникам, тож і мені, мабуть, простиш.

Невеликі мої гріхи, та невеликі й чесноти. Часом про щось бува подумаю не так, як треба. Та головне, щоб не було нікому ніякої кривди чи шкоди. Якби в людини було більше приємного в житті, а хвилювань і прикрощів менше, то, певно, було б ліпше. Хоча — хто зна? Коли вже такою є Твоя Свята Воля, то так, напевно, краще для людей.

Не знаю, чи добре я молюся, але, здається мені, все одно, що людина говорить, аби говорила, як думає, щиро і правдиво.

Щоправда, я й не маю багато про що говорити. Бо що? Розповідати про всі свої дріб'язкові клопоти якось не випадає. Ти можеш подумати, ніби я нарікаю. Так само й просити про щось не завжди зручно, можна видатися набридливим. Та й що Тобі може людина розповісти, чого б Ти сам не знав, Боже наш, Господи.

Оце так і баю я сам до себе, аби з кимось порозмовляти. Кажуть же, що гора з горою не сходиться, а людина з людиною зустрічається. Але з якою людиною? Бо не з кожним варто розмовляти, не з кожним можна порозмовляти. Слід бути обережним, щоб не сказати чогось непотрібного, бо й таке трапляється, часом слова твої й перекрутити можуть. Люди це вміють. Але з Тобою, Боже мій, Господи, можна розмовляти ось так, по-простому. Я навіть думаю...

Чи, може, вже перестати? Що я Тобі там буду нудити, морочити. Певно, Тобі вже набридла ця моя балачка? Та й часу Ти, напевно, маєш обмаль...

Але це й справді так приємно, Господи, все тобі розповісти, поділитися...

МОЛИТВА ВЧЕНОГО

Йдемо ми шляхами історії — несемо наплечники запилюжені і своїх законів сувої. Напрямок: уперед; гасло наше: навіщо? Прагнемо — збагнути, мислимо — щось таємниче. Боже наш, Таємнице Таємниць.

Всі ми — добровольці!

Попереду сини полків наших знамено несуть. Їхнє ім'я — заспівувачі, вони прекрасні й натхненні. Відчайдушні, безрозсудні, — часом, сказав би, зайві вони у поході. Розвідники наші жертовні — вони першими падають, нема ще гарту в цих юнаках — та сміються вони в обличчя смерті, і з піснею її поцілунок вони приймають. Прагнуть вони угору, вже навіть у землю йдучи.

Ми любимо те їхнє зухвале молоде божевілля, завмираємо, коли вони, немов наполохане птаство, підхопляться і зів'ються десь там попереду. «Що вони там зауважили? Лихо його знає, чи й не сонце!» Кожен щось

своє стверджує, якісь дива вигадує, по-інакшому все пояснюючи. «Ну та добре — дійдемо — побачимо! Вперед — за нами!..»

Йдемо до Тебе, наш Боже.

Онде йдуть рахувальники-обліковці. Числа стискають цей світ, обплутують людину. Для них одне сонце й одна піщинка, одна любов і один хліб. Вони виміряли безкінечність простору й часу, зважили землю й атома вагу визначили теж. Астроном, дослідник неба, та він зірок не бачить, він їх затис у цифри формул: «На — читай». І прочитує він зірку, ніколи не бачену з кабали цифр своїх, і цяткою її позначає на мапі. Хімік, який може зважити густину подиху, прорахувати аромат троянди і сморід гниття; фізик, який прислухається до світу цього пульсування і блискавку думки з-за хмар схрестив у смертельному змаганні з Тобою, о Боже.

Йдуть закіптюжені, знеможені сапери. В димних кратерах вулканів і в промерзлих кристалах скель гребуться вони, розкопуючи скам'яніле м'ясо земного мамонта, і в шлуночках його застиглого серця шукають витоків прожитих вже життів. У комасі, застиглій в краплі бурштиновій, у здіамантовілій вугільній пилюзі, на курганах коралових рифів, в густосолоній крові світового океану намагаються вони відгадати майбутнє, провіщають майбутніх років мільйони, визначають сім'я життя у смерті і зауважують зі смерті проростання паростків життя. З печер і мочарів, з черепів і кістяків, з цвинтарних плит напівзатертих вичитують вони санскрит давно загиблих вже світів.

А за ними — чота за чотою, батальйон за батальйоном — з ніг до голови думками озброєна — основна рать, і стільки її, і такий інакший кожен воїн, і такі рідні брати вони всі разом.

Он той, тихий монах Ґреґор, що з зеленого горошку вивів грізний закон спадковості. А той, волоцюга, криком «Земля!» привітав нововідкриті обшири. Той, переможець буденності, в реченні своєму «Мислю, значить існую» затвердив себе навік. А ще той з розкопів прадавніх вийняв Кодекса Хаммурапі. А той, бакаляр з глухого села, відібрав у заздрісної ворожки яскраве королівство комаше. Інший, ламаний-переламаний від невдалих і вдалих спроб польоту, відняв у птахів силу крил і підкорив собі повітря. Он той — король морських

глибин. Той, пивовар, з охоплених заразою міст вивів жінок та дітей, ще й подолав клятого ворога — заразу. Отой розібрався у веремії речень різномовних і скував язики в єдину систему. А той підкорив світ зела, встановивши в ньому ієрархію. Той зірвав корону з короля творіння, і серед тварин лад новий запровадив. Той Сонце зрушив з місця на небосхилі. Інший божество ув'язнив у геометричній формулі. А той вирвав змії знання її отруйне жало. Той тріумфально прокричав: «Omnis e cellula cellula!»*

І все це на славу Твою, о Боже.

А за вояками сунуть маркитани та мародери, правники, інженери, лікарі, агрономи, політичні фіскали, сіра дрібнота службова, шарлатани й ґендлярі — і на далеких флангах наших перемог вони знаходять для людського мурашника вигоду, полегшення та зиск. Продають за копійки, феєрверками забавляють людність, дівок довірливих фокусами підманюють.

Ми не думаємо про них. Ми — лицарі Добра і Правди. Часом хтось із нас ковзне у їхній бік засмученим поглядом — ніби вітрильник душі людської явиться і зникне над обрієм морським — і посміхнеться поблажливо.

І коли ми так ідемо, заглиблені у Тебе, Священна наша Пратаємнице, чиїсь наївні груди часом видихнуть: «Бідолашні солдатики». Бачать наші засмаглі обличчя й похилені плечі, хочуть запросити нас натомлених до затишних хатин своїх — аби відпочили.

Ми бідолашні? Нам відпочивати? Та ми найщасливіші в ураганах битв з невідомим іще фіналом, у вільному польоті нашому — лицем до лиця з ворожнечею-таємницею, наодинці з Богом самим. Ти нам усім і родина, і батьківщина, і затишна хатина. Ти наша заохота й винагорода. Ти — посередник на переговорах втаємничених. В очах наших засвічуються і розгоряються зорі правди — і нові, все нові й нові правди тієї таємниці кличуть уперед нас, а потім вже й спадкоємців наших, скарбу нашого наслідників, синів нашого Завтра.

---

* Все живе — з живого (букв. — усяка клітина з клітини; лат.)

МОЛИТВА МАТЕРІ

Прости мені, Боже, що я скаржилася.

Я казала: сина мого вбито. Вітчизна відібрала мого сина, поклав він задля неї своє життя.

Не розуміла я. Дякую Тобі, Боже, що мене врозумив.

Кажу: призвав Ти мого сина до Себе. Вітчизна всиновила дитя моє любе, й *дала йому* — не відібрала — дала йому чудову смерть.

Плачу сльозами радості й гордості від самої думки, що постав перед Тобою мій солдат найдорожчий, виструнчився і промовив:

— Наказуй, Господи.

Вітчизна чудову смерть йому дала.

Дякую Тобі, що мене врозумив.

МОЛИТВА МИТЦЯ

Дякую Тобі, як Творцеві, що замислив і сотворив шедевра дивовижного, того шедевра, яким я сам для себе є. Кручений-верчений всупереч будь-якій логіці, та все ж саме такий, як треба; та все ж, напевно, потрібний тобі в цьому світі, якщо я таки існую. Чим більше не бачу сенсу у цьому житті, тим вдячніший Тобі я — протест, протиставлення, сам над собою пан серед карного стада, я, прикус псячий, жарт першоквітневий, плід на дереві Всенезнання.

Молитва моя, Творче мій, не якась там, не та, що в інших, а тільки моя й тільки нинішня, у сю єдину мить, яка вже ніколи не повториться. Збагни: я твій грішний пророк — і Брат Твій! Я — та хіба ж я можу знати, ким я є насправді? Видно, не знаю я себе, — якщо слабко достойний, то й достойно слабкий — я, гордий і покірний, піддатливий і грізний, муркочу наче кіт, що підлащується, всі таємниці виказую, торгую слізьми, гублю палички і ножики перочинні, чутливо реагую навіть на тінь несвободи, щойно лиш вона з'являється, не зриваю, а палю кайдани — і лише в найслабшому шепоті бачу, вчуваю Тебе, Творче мій, і за се Тобі я вдячний

безмежно. Ти не віриш, що мені хочеться молитися? Атож! Ти ж також усупереч перешкодам Богом єси — і я знаю, що це значить.

Дякую Тобі, Творче, що сотворив Ти свиню, слона з його довгим хоботом, що поформував листя на деревах і серця у грудях, подарував чорні мармизи неграм, а буряки зробив солодкими. Дякую Тобі і за солов'я, і за клопа, за те, що дівчина має груди, що риба задихається на повітрі; за те, що існують блискавиці і вишні, за те, що так предивно мусять люди на світ народжуватися, й за те, що настільки людину Ти оглупив, аж вона почала вважати, що інакше бути не може; й за те, що навчив Ти мислити й камені, і море, і людей.

Думка, яка ближнім недоступна, але вже собі самому чоловік з неї дивні казки викучерявлює. Не небеса — саме думка має найпурпуровіші сходи й заходи — вона й орлиця, і гультяйка, і брехуха. Як же я її люблю.

Як подасться вона десь шаландатися, — піди, дізнайся, куди її занесло; а повертається зморена, здорожена, до думки людської не подібна, але така натхненна, така щира та радісна, тоді клянеться-присягається виправитися — хіба дурень в ті її клятви повірив би — але вона знає наперед, що їй проститься.

Я все передчуваю, нічого достеменно не знаючи. Недоречною видається мені прісна правда життя — в ньому ті лише мають рацію, хто спромігся підглянути у шпаринку; але нічого до пуття не роздивившися, вони все одно помиляються; та так їм і треба. А я існую!

Нічого я не знаю, все лише вгадую. Ти ж знаєш, Творче, що то значить: все!

З голови до ніг з мене жодної користі, але я мушу, зуби зціпивши, бути найпершим; тож надію втрачаю лише на якихось п'ять хвилин, все найважливіше натхненно починаю вранці; розляжуся голічерева на сонечку й вигріваюся; плачу над долею грушки, яка стоїть самітньо серед поля, старця в руку зморщену цілую. Серйозно плюю і ловлю, в повітрі козликів малюю і довіку мені буде шістнадцять років, і я бавитимусь у квача, свистатиму в два пальці, і програю всі до єдиного ґудзики зі штанів своїх. З голови до ніг ні на що я непридатний, але яким бідним почувалося б людство без мене. Я навчаю людей любити гріхи і пожежі, і дихати, дихати, дихати на повні груди.

Над єдиним моїм запитанням сотня тупих професорів скнітиме цілі життя свої. В рожеві вушка я солодко шепочу: «Добраніч» — тисячам дівчаток і хлопчаків. Я мащу цілющою маззю виразки всім паршивим псам у світі. Майбутнє я хапаю за загривок, витягаю на світ і являю. І з пістолета в майбутнє я стріляю, як в туза чирвового. І сонце п'ю, очей не мружачи. Й так мені чомусь видається, що коли Ти цей наш світ створював, і вісь земну відчутно нахилив — чи не тому, що й сам був трішки хильнувши: митці не творять натверезо. А їхні, тих усіх, сни та марення святобливі — то наш хліб, себто закусь.

А коли я й не люблю кого, то лиш тих, котрі тверезі; якщо й боюся когось, то лише тих, котрі можуть і знають, чого хочуть.

Мої хвилини — всі вони підкидьки й діти позашлюбні — без опіки й без ладу — танцюють на линві, ковтаючи кроки свої.

Зірву я грушу в чужому саду; не сахаюсь, не лякаюсь, не втікаю стрімголов, а плавно відлітаю; завжди в погожому настрої, трішки п'яненький, прокидаюся серед калюжі, та й звідти чистеньким підводжуся, і Бог на мене за це не сердиться, поблажливо дивиться.

Все, все на світі я люблю божевільно — радісно — і безжурно.

Хоч і не раз я в житті обпікався, та залишаюся наївним, як дівча, що вірить обіцянкам. Сам до себе придивляюся з усміхом. Дрібнесенькі намистинки збираю, потім очі підведу до вуличного ліхтаря й кажу йому: «Який ти розумний і гарний». Щодня я щось нового зауважую в тому, на що вже цілими роками дивлюся — і приголомшено, як пес на власного хвоста, — онде трамвай сам їде, а береза має кору білу.

Біднесеньке ти, сонечко, божа ти корівко, очко тобі болить, бідолашним є кожне, кожне, кожне життя на землі.

Я народився, Творче, на п'ять століть запізнившись і років за п'ятсот передчасно. Тому я такий веселий і сумний: бо я живу, і вже життя своє закінчив, і ще жити не починав.

Ти і Я, — Творче, — і нікого більше. А Я — то Ми, Ми усі. Ми — Твого парламенту крайня опозиція, і Твого Престолу ревні охоронці. Ми — Твоя райдуга осінньої сірості, серед синів Твоїх помилка, чи то підміна —

ми сніг липневий, ми — маки червоні на льодовиках, ми — вітрила, на вітрі розіп'яті. То нічого, що ми клубочком бабциної бавовни бавимося з кошеням, — ми звалюємо трони деспотів, ми вежі самотності зводимо. Ми з душі заплаканої спроможні іскру усмішки викресати, ми під вальси шарманки похитуємось — гімнами прийдешнього ми вітаємо сьогодення, помираємо ми й воскресаємо за своїм власним наказом, ми на цвинтарях всіх нездійсненностей стоїмо монументом здійснення на могилі всезагальної неспроможності.

За це, Творче, дякую Тобі трепетно, і з тремтінням внутрішнім ставлю на карту не що інше, як Буйну Розкіш Життя.

Va banque: Життя за Творчість.

ПРИСВЯТА НА СПОМИН

Матінко — Татусю. Ви мені всі ці молитви дуже швидко диктували, тож я мусив їх натужно з пам'яті — речення за реченням, літеру по літері — пригадувати й записувати. Часом чогось не дочув, часто чогось не збагнув, помилявся, пам'ять зраджувала, попропускав я багато чого. Зрідка ви мене поправляли — небагато — настільки лиш, аби було зрозуміліше мені й людям.

Не знаю, чи Вами мені розказане я можу назвати своїм для Вас надгробком. Дякую Вам за життя і за смерть Вашу, за моє життя і за смерть. Розійшлися ми лиш на мить, аби знову невдовзі зустрітися — вже назавжди.

Матінко — Татусю, з усіх скам'янілих клопотів і болів Ваших та моїх предків я прагну спорудити високу, гостру і самотню вежу для людей. А кількість тих, котрі вже у землі й чиїм голосом за Вами услід слухняно промовляю, становить — лише за останніх років триста — вже аж тисячу, і двадцять, і ще чотири. І різні вони носили імена.

Тому на цьому маленькому надгробку не напишу я жодного імені. Дякую, що навчили мене дочувати шепіт мертвих і мову живих, дякую, що пізнаю таїну життя у прекрасну хвилину смерті.

Ваш син

Додаток 1

МОЛИТВА ВИХОВАТЕЛЯ

Я не возношу довгих молитов до Тебе, о Боже. Не посилаю Тобі зітхань безкінечних... Не б'ю низьких поклонів, і не маю пожертви багатої до учти Твоєї й хвали. Не прагну я вкрастися у довіру і ласку Твою, не вимагаю для себе гідних дарів.

Думки мої не мають крил, які б мою пісню несли в небеса.

Вислови мої не вельми барвисті й не променяться вони похвалами чи похвальбами. Я втомлений і невиспаний.

Зір мій затуманений, спина моя згорблена під вагою великого обов'язку.

Та все ж і я маю до Тебе прохання сердешне, о Боже. Та все ж і я володію скарбом, якого не хочу віддати братові своєму людського роду. Боюся, що рід людський цього не відчує, не зрозуміє, злегковажить і висміє.

Хоча і покірний я у вірі своїй в Тебе, Господи, але в проханні моєму стаю проти Тебе, як стовп вогняний.

Хоча зазвичай тихо шепочу я, та прохання це вимовляю голосом, повним несхитної волі.

Поглядом своїм гордим ширяю я понад хмари.

Не благаю, а вимагаю, бо це вже не для себе.

Дай дітям доброї долі, підтримай їх у зусиллях їхніх щирих, працю їхню благослови.

Не провадь їх шляхами найлегшими, але найпрекраснішими проведи.

А в завдаток до мого прохання прийми тепер скарб мій єдиний: смуток.

Смуток і працю.

Додаток 2

НАВІЩО МОЛИТИСЯ

Коли зібралися всі хлопчики, які записалися на щоденну молитву, я запитав у них, навіщо вони моляться, для чого приходять на молитву. Було це досить давно, деталей я вже не пам'ятаю, зошит, в якому записував відповіді, загубився. Але відповіді були приблизно такі.

Перший сказав:

— А чом би я не мусив молитися. Я ж таки єврей.

Другий відповів:

— До сніданку нічого робити в спальні, а в молитовні тепло і світло.

Промовив третій:

— Я хочу мати пам'ятну листівку про 280 спільних молитов. Мені залишилось вже тільки 40.

Четвертий сказав так:

— Товариш у дворі сказав мені, що як хтось не молиться, то до нього вночі прийде привид, вкине його до мішка, зав'яже й задушить. І тепер я боюся, що так може статися насправді.

— Мене мама просила молитися, — так пояснив п'ятий.

А шостий сказав таке:

— Коли я в суботу приходжу до рідні, дідусь завжди запитує, чи в сиротинці дітки набожні, й чи вони моляться. Якщо я відповім «ні», дідусеві буде прикро, а я не хочу його засмучувати. І до того ж мені брехати не хочеться.

Сьомий таке відказав:

— Як помер взимку мій батько, мені не хотілося рано вставати, щоб іти до молитви. Але одного разу вночі батько приснився мені й почав уві сні мене соромити: «Як я був живий і працював на тебе, я не вибирав погоди. В дощ і в мороз, часто і вночі, навіть уже захворівши, я все ж вставав з ліжка, коли знав, що можу заробити. А ти зараз не хочеш промовити за мене кадіш». Я прокинувся й присягнувся, що молитимуся.

Пан Хоїна багато років поспіль щодня приходив до молитви. Він мав набожного опікуна, який наказував йому молитися, а потім вже й сам звик до цього.

Пам'ятаю, як стояли поруч малий Хоїна і його високий опікун — і молилися з одного молитовника.

Дев'ятий сказав так:

— Щодня уранці я одягаюся, вмиваюся, їм свій сніданок, навчаюся у школі й бавлюся з друзями. Чом би я не мусив також і помолитися? Є

люди, які кажуть, ніби Бога немає; але звідки вони знають, що вони знають правду? Хтось же мусив усе це створити? То це й був Бог.

Десятий відповів коротко:

— Поляки моляться і ходять до своїх костьолів, тож і євреї не мусять бути гіршими.

Одинадцятий сказав:

— Коли єврей не молиться, то цей його гріх лягає на всіх євреїв. Через те ми хворіємо на заразні хвороби, через те ми й бідні, і маємо всілякі інші клопоти, що багато євреїв не молиться. А я не хочу, щоб через мене інші потерпали.

Дванадцятий навів приклад з хедеру:

— Ребе навчав нас у хедері, що євреї багато страждали за свої молитви. Вбивали їх, палили їхні святині, відбирали в них сидери і вкидали у багнюку чи у вогонь, наказували їм ходити у свята до костьолів, не дозволяли їм працювати й ходити містом. Кожен єврей увечері в п'ятницю поспішав, часом мусив іти лісом, де були бандити і вовки. Ребе казав, що молились усі мої прадіди та прабабці, тож сором бути настільки лінивим, щоб не піти до молитовної кімнати, яка так близько, і ніщо мені не загрожує і не заважає.

Тринадцятий так пояснив:

— Коли я чимось занепокоєний, або посварюся з товаришем — тоді молюся, бо мені буває приємно розповісти Богові, як було насправді і що товариш не мав рації. Коли я так думаю під час молитви, тоді менше ранить мене несправедливість.

Чотирнадцятий розповів:

— Я зауважив, що коли ходжу до молитви, то мені легше старатися, легше бути поправним. Тоді у мене зовсім мало справ, і на мене ніхто не сердиться. І я тоді не роблю нічого поганого ні вдома, ні у школі. Молитва дуже допомагає.

П'ятнадцятий сказав:

— Коли я хворію, або щось мені болить, або вдома щось недобре трапиться — наприклад, мама чи брат захворіють, або немає грошей, а господар надокучає, або інші мешканці — тоді мені робиться прикро. Але як я помолюся й попрошу, то потім вже не хвилююся, і мені робиться добре.

Шістнадцятий сказав:

— Я й сам не знаю, навіщо приходжу до молитви. Молюся тому, що молюся. Взагалі, я й не замислювався, навіщо це роблю. Якщо я пригадаю, навіщо, то напишу вам про це і вкину листа до скриньки.

Сімнадцятий сказав:

— Коли я молюся, то пригадую наш дім, як там було колись. Завжди по суботах я з батьком ходив до божниці. Тут теж, у сиротинці буває вечеря, але тут все інакше. Ні, мені тут не погано, але як я був удома, то я більше любив, і мене більше любили. Ніхто не прозивався на мене мазунчиком чи лизуном. Тут, в сиротинці, теж часом дають цукерки, але вдома їх мені приносив татко, і дражнився зі мною, що не дасть їх мені, що віддасть мамі або з'їсть сам. І це було смішно, бо я знав, що він жартує. І ще вдома був чулент щосуботи. Вдома взагалі все було інакше.

Коли він це сказав, тут нагадався попередній і додав:

— О, я вже знаю. У мене так само, як і в нього. Молитва, це так, неначе я повертаюсь до своєї родини. Як молюсь, то пригадую собі й одне, і друге, й третє — все, як воно було удома.

Тоді також до молитви ходило й багато дівчаток. Одна з них навіть звалась ребіцин. Її всі любили, тож не докучали, а вона й не сердилася.

Вона була старша за віком, і вже працювала — у майстерні, де робили чи рукавички, чи то парасольки, чи ще щось. Через це не могла прийти наступного дня, тож мусила прийти разом з хлопцями.

(А я сказав їм, що коли всі разом, то це вже буде забагато, тож нехай сьогодні хлопці, а дівчатка завтра). Вона й сказала:

— У нас через коридор мешкає польська сім'я. Вони добрі до євреїв, завжди позичають мамі, чого їй буває потрібно. Й вона сказала, що це негарний звичай у євреїв, те, що дівчатка можуть не молитися, бо їм молитва навіть потрібніша, через те, що вони більше сидять удома, більше перебувають з дітьми.

І Регінка так закінчила:

— Господь Бог же не зробив хлопчачу молитву важливішою. Це вигадали рабини, бо вони самі є хлопцями. У поляків всі моляться разом, а в євреїв скидається, ніби ми гірші для Господа Бога.

Коли Регінка закінчила свою мову, хлопці нічого не сказали.

Тож дівчатка і надалі приходили молитися.

Здається, що то саме Регінка сказала:

— Коли ти не маєш батька, приємно думати, що Бог є батьком для всіх, і для тебе також. Молитов розуміти не потрібно, я їх тільки відчуваю.

Я ще хотів запитати і в інших, навіщо вони моляться; але почалася школа, політика — і все змінилося.

Сенат шаленців

Похмура гумореска

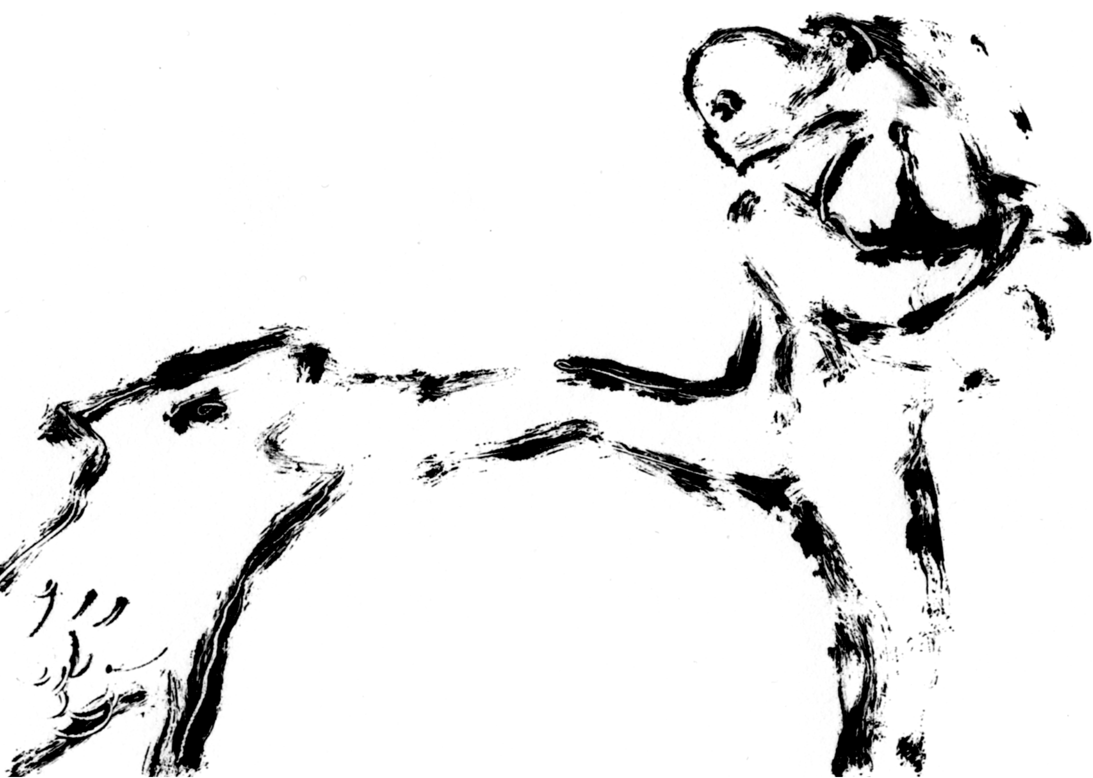

Сенат шаленців

I

ОСОБИ

1. Професор
2. Лікар
3. Сумний Брат
4. Вбивця
5. Полковник
6. Зубр
7. Ресторатор
8. Купець
9. Гомоеротик
10. Лайдак
11. Робітник
12. Стенограф
13. Старий
14. Баламут
15. Служник
16. Другий служник
17. Столяр
18. Янек
19. Барбара Шульц

Гноми — Спляча Королівна

Дія відбувається у божевільні.

Ліву частину сцени займає велетенський глобус; дроти і дерев'яні планки просвічують крізь наклеєне і прив'язане шнурками полотно, тонкий папір, великі газетні аркуші; яскравими кольорами позначені моря і континенти, які окремими фрагментами нагадують контури землі.

Праворуч дошки, діжки, цегла.

Посеред сцени трибуна, чорна таблиця. Над нею годинник з однією лише стрілкою-мечем, маятник з обруча; замість гирь — поліно на шнурку і залізний прут.

Сцена перша

СУМНИЙ БРАТ

Божевільний глобус дурного світу. — Криваве море — похмурі материки понурої людини (*піднімається на трибуну, накручує годинника*). Вар'ятський годинник божевільних часів (*маятник рухається, стрілка просувається, голосно стукає механізм*). — Тік так, тік так, тік так. — Ось мій скарбник рахує скупі хвилини і години ясного настрою і благополуччя, економ крає скибки турбот і розчарувань. — Тік так, тік так (*маятниковий рух ноги і руки*). Хочеш затримати? — Ооо. — Хочеш завернути? — Нііі! — Тік так. Прагнення, дослідження, зліт, подив, захват, осяяння. — Тік так. — Зухвальство. Тік так. Омана, неспокій, недовіра. — Тік так. — Бідність, мука, терзання. — Тік так. — Прохання, докір, вимога, погроза, обурення, відраза, запеклість, розпач, вибух, відплата, загибель, знищення, злочин, гріх. — Тік так, тік так. Союзи, переговори, викупи, покути, очищення, розважливість, лад. — Тік так, тік так. — Смуток, втома, безвладність, неробство, нудьга. — Шукайте на годинниковому циферблаті (*малює на таблиці хрест, коло, трикутник і ряд знаків питання*). — Пестощі, знемога, вар, жар, тремтіння, шал, забуття (*малює ламану лінію, що пнеться вгору і ряд окличних знаків*). Тік так, тік так (*виймав з торбинки довгий червоний рукав, розмахує*). Несу і гашу пожежі. — Бунти і війни. — Запалюю гніт. — Вибухи, отруйні гази. — Руїни, клоччя, пожарища, розпуста, дур. Слава героям!

Сходить, придивляється. ГНОМИ виносять скляну труну зі СПЛЯЧОЮ КОРОЛІВНОЮ. Танець.

Сцена друга

ПРОФЕСОР

Ага, отже, тут? — Але скажіть щиро, чи я вам не заважаю?

ЛІКАР

Віддавна і дуже очікував цього візиту.

ПРОФЕСОР

Я не зміг навіть попередити вас. Брак часу, дорогий колего. — Кажуть, зрештою, що ви не надто охоче втаємничуєте відвідувачів у свою систему.

ЛІКАР

Чого тільки не кажуть. — Що я вважаю пацієнтів геніями, котрим слід віддати керівництво світом. Дурнів тут анітрохи не менше, ніж на людних шляхах. Кажуть, що я неук, котрому здається, ніби він відкрив Америку, тоді як уже давно всі... Що дозволяю їм робити те, що хочуть; грають у карти, палять, заводять любовні стосунки; що напуваю їх горілкою, роздаю порнографічні листівки, роблю їх зухвалими і деморалізую; що не вірю в ліки. — Приходять упереджені, усміхаються поблажливою посмішкою психіатрів, екзаменують мою «методу». Сичить те все, чекає, щоб я втомився, спіткнувся, запаморочення. Тоді вони горою. — Це не система, Професоре, не методи і не експеримент. — Єдина різниця поміж мною та іншими — це те, що не навідую їх, а живу з ними, не співчуваю, а співвідчуваю. Не маю погорди до світу ілюзій; без принизливого почуття вищості заперечую або визнаю слушність. Бо це не тема для духовного життя, а її почуттєве розв'язання; шаную навіть хворий ентузіазм. — Засуджую толерантність до легковажних, але не погоджуюся з третируванням помилкових ідеалів. Вони вірять у моє дбайливе ставлення до них, тож є щирішими; краще знаю їхні рани і безпорядки. — А я тільки усуваю можливі примуси, хочу полегшити період упорядковування думок і зарубцювання ран. — Хочу, щоб це була лікарня, а не місце експлуатації безпорадної і безправної слабкості. — Це справа не знання, а сумління.

ПРОФЕСОР

Інакше кажучи, ви робите те, що знають в о н и , а не те, що ми знаємо, ніби його слід робити. — Відчуваю себе співвинуватцем, спів-відповідальним. — Так, колего.

ЛАЙДАК

Тарган, караванник, Кароль, карамболь, карусель, марузель, мармазель, куртизанка. — Цигарочку, любий докторе? А може, чарочку горілочки?

ЛІКАР *гостро*

Ви знаєте, хто, де і коли видає цигарки. — Не жебрати. — Негарно — сором!

ЛАЙДАК

Перепрошую, я тільки так. Будь, що буде. — Кафедра, катастрофа, католик, каталог, катар, кантарида, каріатида. Ходи, Сумний Брате.

ЛІКАР

Це блазенство зігране спеціально для Професора. — Не я роблю їх зухвалими, а брак моральної відповідальності. Приземленості і лайдацтву зручно вдягатися в достойний плащ божевілля. Цю заразу слід усунути зі шпиталів у першу чергу. Найжорсткіша моральна селекція. Безсоромність симульованого божевілля і моральна зараза в'язничного неробства, монастирського паскудства.

ПРОФЕСОР

А це що?

ЛІКАР

Темою сьогоднішніх засідань має бути світ і люди — час, життя. Там мають стояти, сам не знаю, або могила Невідомого Солдата, або хатка Гномів.

ПРОФЕСОР

Жінки не беруть участі в засіданнях?

ЛІКАР

На жаль, директор не дозволяє. Хворим з інших відділень також не можна приходити. Директор багато забороняє.

ПРОФЕСОР
А як обслуга? — Її думка, її рівень розуміння часто мають більшу вагу, ніж наша ініціатива.

ЛІКАР
Я пробував різне, не завжди успішно. Почав з лекцій — не вдалося. Покарань не хотів застосовувати, нагороди підвели. Не вмію квапити, не вірю в контроль: він тільки загострює чутливість. Зрештою, слід би було про кожного зокрема. — Зичливі твердять, що мають менше труднощів; з обох сторін нема злої волі, роздратованості, знеохочення.

Сцена третя

СТОЛЯР
Ну, і навіщо ви це позносили? Я ж казав, щоби чекали, доки не приїду. — Янек, занеси ту цеглу до майстерні.

ХВОРІ
Зараз, ми це зараз. Нехай майстер не гнівається.

СТОЛЯР
Бо ви хочете швидко, а так не можна. Добрий день, пане доктор. Янек, привітайся. Ну, бери і йди, але тільки по чотири, бо впустиш.

ЛІКАР
Колишній пацієнт. Це чи не єдиний вірний учень моєї «школи». Бурчить, дметься, погрожує, що покине нас, і майже рік усі неділі й свята проводить тут — із сином.

ПРОФЕСОР
А якби знайти кошти і віддати йому керівництво майстернею?

ЛІКАР
І він би не захотів, і я не погодився би. Для самопочуття хворих краще, що цей вільний чоловік відвідує їх без матеріальної

зацікавленості. Не брат, не сват, не платний функціонер, а гість. Його замикали і стерегли, тепер вільний — якби наші заклади мали відчинені ворота (як костьоли) для всіх; наскільки менше траплялося би божевіль і самогубств, наскільки ближче стояли би ми до лікарень, а не до в'язниць. Знаю про труднощі, тому говорю неохоче. Знаю більше, ніж можна сказати (*показує на глобус*). Безлад, Професоре.

Сцена четверта

ВБИВЦЯ *з докором*

І навіщо ви показуєте Професорові той вар'ятський глобус? Правда, докторе, що я був проти; але важко; забалотували мене; так недовго й занудьгувати. Я не заколотник, ані злочинець. — Прошу, ось тут мої документи. Скарга до слідчих органів, лист до прокурора, повідомлення для преси. Я мав право розраховувати, що преса захистить мене. Відкритий лист до суспільства. Лист до головного лікаря шпиталю, в якому ув'язнюють здорових людей.

ЛІКАР

Здорова людина не стріляє по незнайомій жінці в трамваї.

ВБИВЦЯ

Прошу мене не перебивати. Нехай мене Професор обстежить.

ЛІКАР

Ви настирливий.

ВБИВЦЯ

А ви дурний. — Як ви можете називати настирливим чоловіка, котрого так потворно скривдили і котрий хапається за будь-яку можливість, щоб вирватися з цієї пастки. — Вас уже обробили, нехай пан Професор ухвалить безстороннє судження.

ЛІКАР
Якщо захоче.

ПРОФЕСОР
Звичайно, дуже охоче.

ВБИВЦЯ
Зараз принесу стільці. Прошу потримати теку.

ПРОФЕСОР
Він назвав вас дурнем.

ЛІКАР
Переконаєтеся, що слушно.

ПРОФЕСОР
Мене цікавить ставлення пацієнтів до вас, їхня поведінка.

ЛІКАР
Якраз цього, Професоре, ви й не побачите. Грають перед чужими. Схожі, зрештою, на дітей. Останнім часом він уже не говорив про той нещасний процес, соромився вже тієї пригоди.

ВБИВЦЯ *сумно подає стільці*
Прошу — служу.

ЛІКАР
У своєму бюро ви теж отак подавали?

ВБИВЦЯ
Маєте рацію, ні (*знічено мовчить*). Прошу.

ПРОФЕСОР
А ви?

ВБИВЦЯ

Я постою. Наскільки добре розчув, доктор назвав мій процес нещасним. Де ж тут логіка, якщо героєві, сумному героєві того н е щ а с н о г о процесу закривають рота, не дозволяючи захищатись? Процесу, котрого не було.

ЛІКАР

Був.

ВБИВЦЯ

Не було. Свідчення лікаря — це не вирок. Умисність і вчинок у неосудному стані — разом? — Де тут сенс? Або одне, або друге.

ПРОФЕСОР

Про що йдеться?

ВБИВЦЯ

Але ви мене серйозно вислухаєте? Дозволите мені закінчити? — Кожну річ можна обговорити ґрунтовно і поверхово. — Скільки часу ви мені даєте?

ПРОФЕСОР

Десять хвилин достатньо?

ВБИВЦЯ

Згода. — Менш важливі процеси тягнуться тижнями. Але погоджуюся. Десять хвилин. Прошу годинник. — Мій вчинок. — Часу мало, отже, телеграфним стилем. Мій вчинок: вистрілив з револьвера по Барбарі Шульц. Перед тим зовсім її не знав. Вийшла з трамвая і не зачинила дверей: було десять градусів морозу. Кажу: «Прошу зачинити двері». Вона: «Зачиніть самі». Я: «Пані погано вихована». — Вона: «А ви хам». — Я її за руку і: «Хто хам?» Вона: «Ти — а ще й ідіот». — Я не лівша: вистрілив лівою рукою; на щастя, не влучив ні в неї, ані в когось. Що мені за це належить? Попередньо не мав судимості: одинадцять років тихої

праці в бюро оголошень. Мене називають редактором; ні, скромний чиновник, не більше. — Мотиви мого нездійсненого злочину? — Ось, суди ганяються за великими, винятковими, менш шкідливими, бо нечисленними злочинцями, залишаючи безкарними безліч дрібних, повсякденних, пекучих переступів проти к у л ь т у р и .Це треба викорінювати; у цивілізованому суспільстві не повинно бути місця для брутальних людей: вони величаються, вони завдають тон усьому нашому життю; їх легіон. Не розминеться, не поступиться, розштовхує, пхається, і пече як кропива, отруює кожного, до кого торкнеться. — Адже така баба має чоловіка, дітей, прислугу, сусідів — отака пекельниця. — То не був афект, відрух, самосуд — то був суспільний вчинок. Я хотів струсонути громадську думку. Якби я був редактором, якби мав ім'я, талант, значення, то замість револьвера схопився би за перо. Думав, що цей незвичайний злочин викличе дискусію, здобуде широкий розголос, схилить до ревізії наших неправильних законів, кодексів. Не вдалося; скандал затушували. Вийшло нездарне, по-дурному — короткі згадки петитом у поточних новинах. Баа — отже, тільки порушення спокою, отже, арешт; або замах на життя, отже, в'язниця. Але ж не безстрокове сидіння з дурнями. Я цілий рік приховував цей замір, а попри те, ходив на службу, отже, мабуть, здоровий. Цілий рік уважно, чуйно, методично вивчав трамвай; вхід, вихід, розмови, пакунки, відбитки, поступаня місцем, старі, діти, у будень, у неділю.

ПРОФЕСОР
Чому саме трамвай?

ВБИВЦЯ
Бо кожен з нас, сірих людей, саме тут, у штовханині, шукає місця для себе — але не хоче бути «настирливим». — Повертаю годинника. — Додам тільки: можу взяти на себе зобов'язання не стріляти більше, але ціною життя і дорожчої за нього свободи не примусите мене засудити свій вчинок. — Барбара Клотильда Шульц — дорогий для мене символ. Кожний культурний громадянин повинен мати

право на щорічний відстріл однієї такої баби безкарно. Можна вбити, захищаючи себе. Я виступив на захист людства — тільки прошу, нехай пан не стукає мене по коліну і не каже, щоб заплющив очі. Робили вже це — кожний — стукали-стукали — задля чого?

ПРОФЕСОР
Прощу: сплетіть отак руки (*великий палець лівої руки зверху*). — То що, колего?

ЛІКАР
Фройд і Адлерівська провідна лінія життя.

ПРОФЕСОР
Ви маєте родину?

ВБИВЦЯ
Я позашлюбний, найда.

ЛІКАР
Ви повинні бути терплячим. Коли це буде можливим, я звернуся з вашою справою і до Професора.

ВБИВЦЯ
Тільки про це мені йдеться, дякую. Уклінно прошу, щоби Професор не вважав, ніби це була скарга на доктора. Він і сам старається, і листи мої пересилає поштою — не так, як інші. Вірю йому — знаю, що справа заплутана. — Я хотів полегшити йому шлях до Професора.

ПРОФЕСОР
Ну, бачите. — Тримайтеся добрих думок. — Покажете мені майстерню?

ЛІКАР
Одна скромна кімната. Прошу.

ВБИВЦЯ вибухав плачем. СУМНИЙ БРАТ лагідно кладе руку йому на плече.

Сцена п'ята

Три удари гонга. Заходять: велично — ЗУБР; стройовим кроком — ПОЛКОВНИК; ЛАЙДАК під руку з ГОМОЕРОТИКОМ у сукні; СТАРИЙ — молячись, та інші.

СЛУЖНИК
Самі собі носить. Хотіли би, щоб за них працювали. Маєте сейм, то найміть кур'єрів і швейцарів.

ПОЛКОВНИК
Упир — не знущатись.

ГОМОЕРОТИК
Великий маг, дорогий вчителю (*обіймає його*). Не гарячкуй.

СЛУЖНИК
Іди геть!

ПОЛКОВНИК
Хлопці, шкода часу. Живо!

ВБИВЦЯ
Допоможіть, пане Мартине! Буде швидше — Професор відвідує шпиталь.

СЛУЖНИК
Нехай відвідує. Що він мені зробить? Виконую те, що повинен.

Ставлять лави, столи, стільці.

ВБИВЦЯ
Принесіть з канцелярії фотель для Професора.

СЛУЖНИК
З канцелярії не можна.

ВБИВЦЯ
Віднесу одразу після засідання. Я відповідаю.

СЛУЖНИК
Що ви там відповідаєте.

ПОЛКОВНИК
Панове, сідаємо.

БАЛАМУТ
Протестую. Хочу стояти.

Сідають — один читає газету, один грає на мандоліні.

КУПЕЦЬ пише, двоє грають у картки.

ПОЛКОВНИК
Порядок денний. Вибори голови.

ЛАЙДАК
Будьмо, будьмо — за здоров'я Юльки.

ЗУБР
Ґєрмек, подай стілець і мій малиновий плащ.

РЕСТОРАТОР подає плаща.

РОБІТНИК
Ну — лисий, грай!

СТЕНОГРАФ кладе перед кожним олівець і папір.

ВБИВЦЯ

Хто знову замазав таблицю? Пане секретар, треба ховати крейду.

СТЕНОГРАФ витирає таблицю, пише скорочено знаками. Читає.

Сенат шаленців.

Роздає картки.

ВБИВЦЯ

Панове, тільки прошу: одне прізвище. Тільки головуючого. Не більше.

БАЛАМУТ

Я напишу три.

ВБИВЦЯ

Викинемо вашу картку. Повторюю ще раз: одне.

РОБІТНИК

Їзда-їзда, знаємо. Не нудьгуйте. — Розумовий працівник. Інтелігент.

ВБИВЦЯ рахує

Бракує однієї картки.

БАЛАМУТ

Не буду голосувати.

ПОЛКОВНИК зривається

Пиши!

БАЛАМУТ
А ні, а ні, ні-ні!

Пише — віддає.

ПОЛКОВНИК
Пане секретар, прошу. — Полковник, Ресторатор, Вбивця, Полковник, Стенограф, Вбивця, Полковник, Гомоеротик, Полковник, Полковник...

СТЕНОГРАФ
Полковник — п'ять голосів, Вбивця — чотири, Ресторатор, Гомоеротик, Стенограф — по одному.

ПОЛКОВНИК займає центральне місце
Сідайте.

БАЛАМУТ
Ще чого. Я принципово не сяду.

ПОЛКОВНИК
Сумний Брате, радше, ваша світлість... Молитва. Встати.

БАЛАМУТ сідає. РОБІТНИК сидить.

СУМНИЙ БРАТ
Майстре майстрів, оповий думку блакиттю, наповни лагідною тишею наші почуття. Просвіти серця наші, дай силу витривалості. Крізь мури і грати нехай добрий шепіт замерехтить у мізках і в крові — дай послух. Дозволь відбудувати людину, життя, світ (*показує на глобус*). Час. Тебе. — Слава рослинам і лісовим співцям. — Слава корінню, гілкам, листю, брунькам, квітам, плодам.

ЛАЙДАК
Будьмо, будьмо. — Пінгвінам, клопам, баобабам.

РЕСТОРАТОР
Карасям, щукам.

ЛАЙДАК
Коропам, судакам.

ПОЛКОВНИК
Геть, блазню. На три засідання геть.

БАЛАМУТ
Ого-го, цей номерок не пройде.

РОБІТНИК
Голосування. — Мілітарист.

ЛАЙДАК
Голосуванка. — Будьмо.

ГОМОЕРОТИК
Дай личко, кохання моє.

ВБИВЦЯ
Вони мають слушність, Полковнику.

ПОЛКОВНИК
Добре. Отже, голосуємо.

Піднімають руки: ПОЛКОВНИК, ЗУБР, ВБИВЦЯ, потім КУПЕЦЬ.

БАЛАМУТ
Процедурне питання. — Пропоную зміну імен. — Вбивця буде Лелека, Полковник — Вовк, Ресторатор — Рись, Зубр буде Мамонтом.

ГОМОЕРОТИК
А я?

РОБІТНИК
Свиня.

ГОМОЕРОТИК
Не хочу.

РОБІТНИК
То будь мавпою. Свинею може бути Купець.

КУПЕЦЬ
Я теж не хочу. — Можу називатися, знаєте як? — Цукросеч. — Diabetes mellitus *.

ЛАЙДАК
Гарно: mellitus**. Хай живе Антося! Будьмо.

ГОМОЕРОТИК
А я — Пані Кокаїнка.

ЛАЙДАК
Ні, будь смердюхом, любий. Як приятель тобі раджу, як брат: будь смердюхом.

ГОМОЕРОТИК
Але тільки для тебе.

ВБИВЦЯ
Прошу слова.

БАЛАМУТ
З процедурного питання.

---

* Diabetes mellitus (*лат.*) — цукровий діабет.
** mellitus (*лат.*) — медовий, наймиліший.

РОБІТНИК
Стули писок.

ВБИВЦЯ
Але ж, панове.

ЛАЙДАК
Будьмо. За здоров'я Зосеньки.

ПОЛКОВНИК
Мовчати! — Слово має редактор.

ВБИВЦЯ
Не робіть із себе дурнів. Професор саме відвідує шпиталь. Ми повинні провести серйозне засідання, щоб не компрометувати себе і не осоромити доктора. — Пам'ятайте: не втрачати гідність у хворобі.

РОБІТНИК
Ми здорові, то він хворий.

КУПЕЦЬ
Ви так кажете? — То ще замало. — Нема здорових людей. — І я дурень, і ти, і він. Він найбільший — прима, еф, еф — стовідсотковий, хоча й кристал, коханий чоловік, дохтурик наш.

РОБІТНИК
То всади йому без гліцерину.

ЛАЙДАК
Тьху!

КУПЕЦЬ
Є хвороби, які болять, і такі, що не болять, заважають і не заважають. І лише доктор знайде щось придатне для лікування.

РЕСТОРАТОР

Розповім вам чудову історію про лікарів. Це було під час кримської, ні, брешу, турецької війни.

КУПЕЦЬ

Знаємо, знаємо.

ВБИВЦЯ

Радив би вам зняти оті риштування. Достатньо одного глобуса.

РОБІТНИК

Тож поламайте оте.

СУМНИЙ БРАТ

Нііі!

ВБИВЦЯ

Ламати не треба. Нехай стоїть. Він і так уже бачив. — Ми голосували! Вчора було так добре, а сьогодні якраз не клеїться.

БАЛАМУТ

Хай буде, як є.

СУМНИЙ БРАТ

Серце крається.

РЕСТОРАТОР

І серце, і печінка, і закуски. Крають і змащують.

ПОЛКОВНИК

Порядок денний. — Вибори голови — я! Вже є. — Відкриття — Сумний Брат. — Вже є. — Засідання.

ГОМОЕРОТИК

Прошу слова. — Я заявляю, що нас кривдять — нас, у кого вразливий нюх. — Світ не пахне; скажу більше, тхне, висловлюся

брутально — смердить. — Цим повинен зайнятися закон. — Чому шляхетне чуття нюху має бути упослідженим? — Для зору є небо, гарні пейзажі, картинні галереї, скульптури, чудово збудовані хлопці.

ЛАЙДАК
Вношу поправку: і дівчатка.

ГОМОЕРОТИК
Є концерти для тих, хто любить спів, пісню, музику. Велетенськими зусиллями праці, часу, засобів, розуму розбудовано те, що тішить смак.

РЕСТОРАТОР
До речі. — Прошу слова.

ГОМОЕРОТИК
Якщо людині, як слушно твердить Сумний Брат, потрібна гармонія, а її відсутність спричинює духовну поразку (*до СУМНОГО БРАТА*), правда? — Ми повинні формувати, дбати, доглядати всі чуття. — Почнімо з нюхових концертів. — Невелика зала, дивани, фотелі, парфуми, запах тіла, волосся, панчішок, носової хустинки.

ЛАЙДАК
Rien ne va plus* — Будьмо: щось із особистої білизни. — Звичайно.

ГОМОЕРОТИК
Психіатричні шпиталі не розв'язали сексуальної проблеми і тому кульгають. — Поміркованого — правду, Вбивце, сказав ти вчора — поміркованого онанізму не вистачає. — Нехай мені вибачить шановний Робітник, але та сучасна демократія не має милого аромату, вона не пахне.

---

* Rien ne va plus (*фран.*) — більше не треба, кінець.

РОБІТНИК

Не пахне тобі піт, то запахне кров.

ГОМОЕРОТИК

Може бути. — Але тим часом дим, мастила і бензин. — Ніс помщається — ось чому вразливі люди божеволіють. Більше квітів, пахощів.

ПОЛКОВНИК

Отже, формальна пропозиція: квіти, парфуми, нюхові концерти і боротьба з бензином. — Пане секретар.

СТЕНОГРАФ

Пропозиція сто сорок друга. — Записав.

ПОЛКОВНИК

Пан закінчив? — Слово має Ресторатор.

РЕСТОРАТОР

Шановний попереднику — згода. — Тільки невеличка поправка: ми не лише для смаку працюємо, але й для очей, і для носа. Адже кажуть: слинка з рота потекла. — Шановний попереднику, слушно. — Розбудували, як там його, жертя, смак — піднебіння. Шлунок, прощу панства, керує світом. — Якби не було солдатського казана, не було б і воєн, правда, пане Полковнику? Миска забезпечила дисциплінованість. Чарка створює поступ. Без доброї кухні і пляшки не було б ані політики, ані дипломатії. — Ані славних людей, ані ювілеїв. — Кожний пам'ятник — це тости і струмки шнапсу. — Ідейні битви — це змагання між вином, кухлем пива і чистою з намистечком. — Сиди отак, пся крев, ніч у ніч, один тверезий поміж п'яних і дивися. — Один причарує, другий заохотить — це вся різниця в поглядах. — За це сваряться.

ПОЛКОВНИК

Чи буде формальна пропозиція?

РЕСТОРАТОР

Я ще не закінчив, — Розбудували. Але кого спитати, чому ми з їди зробили урочистість, а випорожнення, за перепрошенням, соромимось? — І це важливо! Ніби рівноправність, а чому нема дармових пісуарів для жінок? — Йду з дружиною по вулиці, аж прикро, я задурно — а вона — плати. — Як рівність, то рівність.

ПОЛКОВНИК

Пане секретар, пропозиція сто сорок...

СТЕНОГРАФ

...третя.

РЕСТОРАТОР

Я ще не закінчив. — Повинні бути клубні лаксаторії *. Цим повинен зайнятися уряд. — Зручні фотелі, столики, газети, шахи, кельнери розносять на полумисках іригатори — можуть бути навіть квіти. Сидить гість, читає, розмовляє і облегшується собі цілий день. Кельнер, порцію води з милом — газета і півпорції з олією. — Дві какаові свічки. Як довго тривала битва під Ватерлоо? — Чи ви думаєте, що Наполеон жодного разу не облегшився по-маленькому?

КУПЕЦЬ

Ой, як він мудро говорить. — Тільки поправка: не уряд, а каси хворих або чому ж і не приватна ініціатива. Етатизм усе вбиває. Люди були би здоровішими, веселішими, менш нервовими.

СТАРИЙ

А той блазень Ґвардіно твердить, що єгиптяни навчилися від фінікійців; єгипетські священики на кілька століть раніше застосовували клізми. Жили по сто двадцять років.

---

* лаксаторії — неологізм від лаксація (*лат.* пронос).

СУМНИЙ БРАТ
Індійські йоги брали приклад з птахів. Ібіси послуговуються дзьобами.

РЕСТОРАТОР
Дві важливі життєві функції, весь партер людини спереду і флігель упосліджені. Голова зависла в повітрі. Вимагаю ренесансу партеру, еллінського культу фундаменту.

ПОЛКОВНИК
Пане секретар, пропозиція: лаксаторій, пургаторій, евакуаторій.

ЗУБР *іронічно*
Сенатори демократичного устрою, туалети і нюхання сорочок. — Дали їм свободу.

РОБІТНИК
Дали? — Можете забрати. — Чому ні? — Спробуйте.

БАЛАМУТ
Процедурне питання. Не клуби випорожнення, а союзи: клуби були б для обраних. Не підпишу протокол, вимагаю дискусії.

ПОЛКОВНИК
Поруч із виразом «клуб» напишіть у дужках: союз.

БАЛАМУТ
Перепрошую: союз, а в дужках: клуб.

ПОЛКОВНИК
Згода.

БАЛАМУТ
Може, інші не погоджуються.

ПОЛКОВНИК
Погоджуються.

БАЛАМУТ
Але я не погоджуюся, щоб вони погоджувалися (*встає*). Прошу записати до протоколу, що я покинув зібрання.

ПОЛКОВНИК
Заберіть стілець і поставте на місце.

БАЛАМУТ
Не заберу і не віднесу. — Пане секретар, прошу і це занотувати.

КУПЕЦЬ
І такий хоче бути божевільним.

ВБИВЦЯ
Дурень.

БАЛАМУТ *до КУПЦЯ*
Пан щось сказав?

КУПЕЦЬ
Я? Я нічого не казав.

БАЛАМУТ *довго дивиться на нього*
Ат!

Виходить.

ВБИВЦЯ
Панове, здається, що вже йдуть. — Професор іде.

РОБІТНИК
Нехай іде. — Млинцем упасти перед ним?

ЗУБР
Професор, цирульник, коновал. — Чванство усе це. — Вчені! — Не родовід, а скільки Талмудів прочитав. — Не печать, а пластир. — Не рицарський меч, а спринцівка. Раса вже не серед людей, а в стайні, — Тепер тільки пси породисті. — Ніхто не знає належного йому місця.

ЛАЙДАК
Gaudeamus. Хай живе Гелька.

ЗУБР
Я, Зубр, мамонт, а ви мотлох без честі і віри. — Не вдався світ Господові Богу. — Срібняки і миска сочевиці. Ти, юхо, віру і гордість утрать, ти її вогнем спали, у річку викинь, порви на шмаття, втопи, задави, загреби у придорожній канаві, по-п'яному загуби, але не шахруй нею. — Але він сьогодні продасть і герб, дружину, дочку, себе, душу і Бога. — Кажете: скинути божевільні убори? — А де ж маємо їх носити, як не тут? — Єдиний схрон, останній редут. — Свобода — рівність — прапори у стічних канавах.

РОБІТНИК
Прошу слова.

КУПЕЦЬ
Дилю, дилю, на бадиллю, і смичка не треба.

ЛАЙДАК
Чорні очі у дівчини, червона сукенка.

ЗУБР
Полковнику, радитися треба, бо йде погибель, майстер помилився.

КУПЕЦЬ
Може, мав тісні черевики, докучали йому. Штрикало, ламало. Артрит, грип. Тому і світ не вдався.

ЛАЙДАК

А може, був п'яний. Поштивий Ной, заливши очі, не міг до ковчега потрапити. Стукає ключем, неборак, а в дірку ані руш. Потім двері не замкнув. Щастя, що всієї худоби не потопив. — Ото був би скандал. Пані Ноєва — трісь його в зуби. — А звідси: шануй батька і матір, хаме отакий.

ВБИВЦЯ

Культури нема, пане граф. — Сливки їсть, а кісточки спльовує на тротуар, яке йому діло, що хтось ногу зламає? — У трамваї двері не зачинить, штовхне і не попросить вибачення, тарабанить на фортепіано біля відчиненого вікна, аж блохи дохнуть; сидить у театрі або в кіно у капелюсі і затуляє. Перешкодить, скаламутить, образить. — Мільйони цих отруйних комарів і настирливих мух — ось що робить життя огидним. — Якщо не розуміють самі, треба їх примусити. — Кожний громадянин має право вбити задля власного захисту, тож стріляймо. — Задля власного захисту.

СУМНИЙ БРАТ

За те, що кісточку кинув?

ВБИВЦЯ

Так, бо заглушать нас бур'яни. Не можна засмічувати життя.

ЗУБР

Ми були братами. Фіолет, кармазин і сіра свитка у затінку спільної молитви схиляли голови, однаковими словами корилися і благали, один клали знак.

ПОЛКОВНИК

Дати, графе, в морду, а як не поможе — додати. — Будуть і тепер молитися.

ЗУБР

Ми, Полковнику, гонор, а для малих світу цього — дисциплінованість.

РОБІТНИК

Пане голово, малий просить слова. Вже третій раз. — Пан голова не зволив почути або зволив забути.

ПОЛКОВНИК

Звичайно, ви записані.

РОБІТНИК

Падаю до ніжок.

Гонг.

ГОЛОСИ

Обід — обід.

Зриваються з місць — вибігають.

ЛАЙДАК

А сьогодні горілка, горілочка, шнапсик. — Хай живе наш коханий дохтурик.

СУМНИЙ БРАТ обіймає руками глобус, тулиться.
СТАРИЙ молиться.

Сцена шоста

СТОЛЯР

Ходи, Янек. — Зробимо їм сюрприз. Тримай молоток. — Коли хочуть, нехай мають. — Принеси цвяхи, ті довгі, збоку на вікні.

РОБІТНИК під годинником

Що з того, що тебе повісили? — Ти, власне, хочеш висіти і наказувати. Тобі, шельмо, служимо. Диктатура годинника. Боротьба поміж тими, чиї годинники запізнюються, і тими, чиї поспішають. — Тими, хто забуває накрутити годинника, і він стає. — Я думав, що тут інакше. — Доктор має рацію: як мені набридне, упорядкую думки, спакую свої лахи та манатки , й

випроваджуся (*під час промови ремонтує, майструє у годиннику*). — Так, товаришу, пани радяться, а ми робимо.

СТОЛЯР

Голова чи руки — все одне. — А мені здається, що тієї нашої руки дедалі менше треба на світі. — Ще два цвяхи, Янек. — Машина тепер дешевше за нас робить, а може, навіть ліпше. Сьогодні вже не той майстер, хто ретельно виконує, а той, хто знає, де, що і коли зіпсується.

РОБІТНИК

Будемо відпочивати. — Аби тільки життя відрегулювати. Вже для всіх і для нас.

Виходить.

СТОЛЯР

Ще тільки хрест — і готово. Перш ніж пообідають.

СТАРИЙ

Що це?

СТОЛЯР

Могила Невідомого Солдата. Адже ви хотіли.

СТАРИЙ

А, так-так, хотіли. Могила Невідомого Солдата. Так.

Молиться.

Сцена сьома

СТОЛЯР виходить. — СТАРИЙ і ЯНЕК.

СТАРИЙ

Аа, Янек.

Казка

Янек, ходи, любий, розповім тобі казку. — А хочеш знати, як народилася? — Авжеж, зустрілися ми. І зразу покохали. — Ні, брешу; народилася в серці, а голова дивувалася. — Росла собі, більше відчувала, ніж розуміла. — А голова дивувалася. — І Бог не гнівався. Бо голова розгадує, а серце знає або не знає, і завжди напевно, одразу. — Люди скажуть, що я смішки влаштовую, а цього не можна: ге-ге. Бог може образитись і покарати. І не тільки бридаля, котрий байдиґи сплів, але й тих, хто слухає. — Бо неправда: Бог ні старий, ні слабкий, а кари його суворі. — Яке мені діло до того, нехай буде, що хоче. — Бо знаю: ти, Бог, казка і я — ми вже порозуміємось, до війта не підемо. — Правда, Янек, що ти мій приятель, не погордуєш словами дурня? — І він теж, але не кажи нікому.

Недобре, хлопче, на світі. — Пусто, хоч людей багато, темно, хоч електрика, холодно, хоча центральне опалення; і не більше чистоти, хоч і теракота, глазур і каміння для ванни. І хоч багато музики, прикро людям без Бога і молитви, без запалу, який приносить милостиня, без страху перед гріхом. — Добрий вчинок збіднів без віддяки, спокуса змізерніла. — Усе вже можна, усе, що дозволяє карний і торговий кодекс, а також поліція. — Людина в гріху валяється, наче лоша в траві, плавиться у беззаконні. — Добро постаріло, а віра стала дряблою. Вже не відчувають віри, тільки вивчають її. Сумління не картає, не громить, а бурчить. Священики зійшли на пси: один політики чіпається, другий псує папір, третій засновує крамничку. — Є святині і дзвони, а куцо в них Бога. Знання посварилося з вірою, косують, батько з сином — молокососом задирливим. — Затемнення сонця вираховує астроном, комета не полохає, знають, що відбувається на зорях. Смола нестрашна, покривають нею вулиці і шосе. Виразок нема, бо щотижня міняють сорочку. Одержимим дають зброю і гідропатію. — Телефон перериває молитву. — Давніше Боже око наскрізь просвічувало людину, а тепер — рентген. — Блискавка возить, світить, рухає, слухняно показує картинки і розносить

новини. — Давніше Провидіння берегло від граду і посухи, тепер — страхування, давніше благословіння, а тепер — «жир» на векселі, давніше передсмертні накази батька, а тепер рента і формальний заповіт. З небіжчиком уже запанібрата: гасять лампу, колінами торкаються, а столик вистукує. — Не голос Божої пересторогиг, а ворожка. Не завітний медальйон на грудях важливий, а зубна щіточка. — Як же шофер зніме шапку перед костьолом, коли він руки тримає на кермі; а льотчик понад вежами. — Давніше перехрестився, а сьогодні змащує машину. — Ні пошани, ні покори. Ні коліна не зігне, ані голови не нахилить. — Не помазаний, а через вибори і голосування, вбили духа, а замість хреста всюди стирчать антени. Давніше ламалася в людині віра, а тепер розлазиться, як запране полотно. — Давніше впертий і грізний єретик — сьогодні шулер і покруч. Мали видіння, були релігійні безумства, сьогодні як хто здуріє, то через біржу або непристойні хвороби. — Відновили варварські спорти, поганські танці, хтиві пісеньки.

Наша, священиків вина: казали, щоб більше боялися Бога, аніж любили, а він нестрашний — переконалися люди — поблажливий, добротливний, усміхнений, лагідний і ясний. — Хіба ж мало кривди і кари від рук людини? — Тулилися в небезпеці, а тепер нема зарази, бо вигадали запобіжні щеплення. А віра потрібна тільки самотнім і сумним — багато їх на широкому шляху.

Що ж, коли справжній Бог потроху випарувався з людської думки, і з часу, і з чину. Бачить, що непотрібний, тож прикрилися йому люди, віддалився, усунувся, загубився.

Справжній, Янку. — Бо сьогодні все штучне: не хліб, а вітаміни, не перса матері, а фабричні борошна, і добрива штучні, і чудеса в цирку факір показує.

Але я мав тобі казку...

Погано було, хлопче. І смуток, і злочин, і якесь очікування чогось, і неспокій, і безпорадність, і слабість.

— Так далі не може бути, — сказав один-другий. — Треба віднайти справжнього Бога, збудувати прекрасне пристановище, урочисто привести і усталити місце постійного перебування.

Мусять знати — важко, часи такі — треба погодитися з їхнім духом.

Отже, вступна конференція, отже, створено комісію, отже, комюніке для преси, отже, конкурс на план святині з трьома нагородами, отже, журі конкурсу, отже, третє і десяте засідання, отже, президент, віце-президент, скарбник, зібрання: смокінги, мундири, сутани, ордени — посли, сенатори, міністри, начальник поліції, князі, делегати товариств, професори, купці, промисловці, майстер, селянин, вільні професії. «Зборище, — сказав граф. — Чого, проте, не зробиш задля людей?» — Були тертя: того оминули, тих більше, тих менше, той не хоче з тим, той не хоче біля того. — Concordia res parvae crescunt * — Погодилися. Ґрунт для початку.

Ну й от: звозять цеглу, цемент, вапно, пісок і мармур. Ну й от: стільки-то метрів поверхні, розмір висоти. Кошторис — міністр фінансів скривився. Вкладники: банки, земляцтво, ще дещо аристократія і вдовині лепти. Відозви, ланцюги — замість вінців, податок з карт і пострілів. Виставка проектів, полеміка і незгоди. Художники, скульптори. Доставка. Клекоче, гуркоче, сичить. Школи низками йдуть оглядати диво.

А тепер наказ: розшукати і доставити Бога. Шеф відділу диспозиторських фондів визначив солідну нагороду. — Шукають, риються, розпитують, мишкують. Шукають вітру в полі. Ані фотографії, ані опису прикмет, ані дактилоскопії, ані державної приналежності, ані особливих прикмет. — Бачив, чув? — Де там! — Одні тільки поголоски, побічні докази.

Факт, що є. Звичайно: старий, сивий. — Минулої ночі бачив один солдатик; схоже, був у звільненні; схоже, в нічліжці; кидав крихти горобцям; розмовляв, тьху, з публічною дівкою; схоже, бачив його кат, коли вішав злочинця — приверзлося, мабуть, п'яний, либонь, був.

А знайшов Господа Бога не поліцай, не розвідник, не духовна особа, навіть не той, хто читає думки (бо і його питали) — знайшла у житі Марцися, у гніздечку жайворонка. Необачно проговори-

* Concordia res parvae crescunt (*лат.*) — завдяки згоді малі справи зростають.

лася. А потім плаче. — «Дурна, Йому буде добре; кажуть люди, що палац мармуровий і трон — золотий, килими, свічники, кадила, музика. А може, так воліє, може, не хоче». — І хлипає. — Про що з дурною говорити?

Жодних сумнівів. Жайворонок — побожний птах і гарно співає. Але цей — певно! Кожен здіймається високо в небо, але цей — невтомний. — Так, сяк — під вогнем перехресних питань признався нарешті. Не ховався зовсім — думав, що вже непотрібний, а газет не читав. — Звичайно, охоче, якщо люди тужать, а влада вимагає.

Три брами тріумфальні, стяги і ялинкові віти, автомобіль, салон-вагон, міністри культів, землеробства і суспільної опіки, численний сонм духовних осіб, корогви, квіти, почесна варта. — їде! — Вступні промови. — Не пам'ятаю, скільки гарматних пострілів. — На вокзалі і вздовж вулиць — натовпи. У брамах поліція, на бічних вулицях карети швидкої допомоги, про всяк випадок. — У відкритій кареті, запряженій чотирма білими конями, щоб усі бачили. — У першому ряду діти, ветерани. — Цехи: пивовари, чинбарі, різники. — Натовпи: і елегантні вулиці, і убогі передмістя. — На дахах — оператори, і приперта до муру стоїть бабуся — Віра, хитається від штурханів, дивиться зі сльозами на очах, хоча затулили їй, не побачить. — «Дочекалася», — шепоче тремтячими вустами. Поруч сліпа Справедливість. — І Надія з трьома дурними дітьми. Найменше підняла вгору і каже: «Дивись!» — А дурне жадібно смокче цукерку і дивиться, чи ще багато зосталося.

Їде ряд машин, а за ними людей — як мурашок. — Вражає! І дали чосу соціалам: вони свої походи довели до тисячі, а тут битих п'ять кілометрів овечок.

— «Яка шляхетна постать», — каже директор театру. «Старий уже», — каже лікар. «Який дивовижний, — захоплюється благочестива. — Сумний якийсь».

Справді, один тільки раз посміхнувся, коли проминав шеренгу скаутів. — І затримав карету, коли під муром стояли Віра, Справедливість, Надія. Ворухнувся, ніби хотів підвестися, але

махнув рукою, важко опустився на подушки. Люди не розуміли, чого він хоче, коні рушили, і вже без перешкод до кінця.

Взірцевий порядок. Кілька тихих арештів кишенькових злодіїв, кілька невинних зомлінь у тисняві.

Перед тим були численні наради, хто має виголосити привітальну промову. Той дуже вчений, той поставний, той добре виглядає, той має гучний голос. — Доктор всефілософії обклався книгами: згідно з риторичною формою, розпочне з приголомшеності і захвату, пафосу, потім загримить, розгромить звичаї, закінчить шепотом покори. Три рази перед дзеркалом прочитав промову.

Сидить статечний святий Старовина — слухає, чи не слухає.

Біля підніжжя трону перевдягнені жебраками детективи — подивився на них лагідно, зрозумів, мудрий, що не можна інакше, коли така купа народу. Щось жує, посміхається очима.

«Тебе, Боже... Тобі... З Тобою... О, Ти... Повідай, чи ми розуміємо».

«Дурієш», — голос погідний, веселий.

Тиша залягла. — Повів очима. На мить ніби зник, наповнив собою святиню. — Встав. — Підняв руку. Сліпуча ясність. — І потужний голос. — Аж прогнулися колони, заколивалося перекриття, похилилися стіни. Завмерли нажахано. Архітектор пояснював потім, що розрахував нормальні навантаження для святині, як же міг передбачити? — Але вмить усе дивовижним чином випросталося.

«Любіть одне одного, діти!» — нічого більше.

Зітхнули з полегшенням. У самому кінці, біля входу, стояла молода пара, студентка і поручик.

«Ось бачиш?»

І відзвук поцілунку. Приплющив достойний Старець праве око і лукаво погрозив їм пальцем. — А все тривало заледве одну мить.

Вищий посадовець Міністерства Закордонних Справ вирішив, що слова були двозначними: слабо орієнтується в стосунках.

Але — відійшли, погасили світло, приїхав вантажний автомобіль і забрали квіти. Зійшов Господь Бог з трону, роз-

зирнувся раз, другий, зітхнув. Постукав по мармуру і вже знає, скільки будівельний підприємець заробив. Ходить, але тяжко Йому у горностаєвій мантії. Скинув — і до бічних дверей. Відчинилися.

Вийшов. — Як вітром здуло, втік — нема — вже не урядовим автомобілем, а звичайно, пішки. — Скандал. — Стільки грошей, стільки заходів, така сила праці — і погордував — відомо ж бо: дивакуватим став.

Але ти, може, не хочеш, Яську?

ЯНЕК

Звичайно, тільки, може, я татусеві потрібний. — Ну і як закінчилося?

СТАРИЙ

Та от, утік він вистрибом. — І знову на щиру природу. У лісі перетворився на ягоду і здрімнув. Перекусив у селянина, що йому ворожа куля пройшла за сантиметр від серця і хрест доблесних отримав, пригостили там Бога кислим молоком, і пішов. Під'їхав єврейською бричкою, побалакав з фурманом, польовою мишкою проскочив, розмовляв з аптекарем у містечку, бачили його серед гірників під час пожежі у шахті, заплакав у міській різниці, знову в конвалію сховався. — Багато разів ось-ось мали схопити його, і завжди в останню мить пальцем кивнув, муркнув щось під носа — і нема: подих — пара.

Поки сонце пекло, мандрував, а на зиму прибився до столиці, але не до храму. Не любить сидіти під замком.

Дивиться, а під парканом діти бавляться. Призупинився, і тут розвідник мало не згріб Старенького, але й він обачний. Хотів утікати, але помітив, що це не вдасться йому, тож заточився, скакнув угору, а звідти вже дощем бісеру посипався. Аж задзвеніло.

Впав на коліна ловець, пробує збирати. — Алеее! — Звичайні перли вислизають, а що вже божественні. — А бісеринки гоцагоца — кожна в іншого хлопця і дівчини. І так розлетілися по дітях. А вони в сміх.

«А це тобі, брате, опера. Тепер ми Господа Бога будемо носити в серці, якщо не хоче з вами. І кожний по бісеринці, щоб одному не затяжко було».

Сцена восьма

ПРОФЕСОР
Ми спізнилися?

ЛІКАР
Обідають. Якраз сьогодні отримують по чарці горілки. Видаток незначний, а робить більш розмаїтим їхнє безбарвне, кошарне життя.

ПРОФЕСОР
Усі п'ють?

ЛІКАР
Дехто не хоче — мають право відмовитися на користь інших. Це теж регулює сенат. Дрібні події виростають тут до розмірів проблем.

ДРУГИЙ СЛУЖНИК
Там пана доктора просять до канцелярії. Прийшла ота Барбара Щульц, по якій стріляв наш редактор.

ЛІКАР
Чого хоче?

ДРУГИЙ СЛУЖНИК
Не знаю.

ПРОФЕСОР
Ідіть, колего, я почекаю.

СТОЛЯР і ЯНЕК несуть плиту.

СЛУЖНИК
Давай, це для тебе занадто важке.

СТОЛЯР
Нічого йому не станеться. Нехай знає, що життя тверде. — Якщо хочуть, нехай мають (*до ПРОФЕСОРА*). — Я це знаю. — Сидів тут з ними, коли моя дружина-небіжчиця померла від пологів. Такий на мене туман найшов, що хотів гріх учинити. — Якби не доктор, були б не встерегли.

ПРОФЕСОР
А тепер добре?

СТОЛЯР
Цілком добре не є, але якось даємо собі раду, Правда, Янек? У неділю гірше, тож приїжджаємо сюди.

ПРОФЕСОР
Ну, а хлопець?

СТОЛЯР
Його це розважає. Хоче. Правда, Янек. — А ввечері йдемо в кіно. —Завтра він знову до школи, а я до майстерні. Пити не п'ю, палити не палю. — Доктор не дозволив; не заборонив, але не радив. — Достойний чоловік.

Сцена дев'ята

Учасники засідання сенату повертаються з обіду. Прикрашають могилу квітами. СЛУЖНИК допомагає.

РЕСТОРАТОР
Пане Професоре, чи не були б ви такі ласкаві оглянути мені зуби?

ПРОФЕСОР
Дуже охоче. Болять?

РЕСТОРАТОР
Ви самі побачите.

ПРОФЕСОР
Звичайно, старанно доглянуті, запломбовані.

РЕСТОРАТОР
Що з того, коли маю в зубах шпигунів. У кожному корені один. Ви розумієте, як це докучає.

ПРОФЕСОР
А що доктор на це?

РЕСТОРАТОР
Не розуміється на цьому — не його спеціальність. Не знаю навіть, до кого це належить. — Доктор послав мене до дантиста. Оглядає дзеркальцем, длубається; а вони тоді глибше ховаються. І це цілком зрозуміло, — кожний шмат хліба, кожне слово, — все під контролем тієї череди. Мені дуже болить ставлення доктора до цієї справи. Причепився, як п'яний до тину, що я сам у це не вірю. — Моя дружина мала солітера, то доктор дав ліки — і вигнав його. Не казав їй, що вдає, і що бути чи не бути здоровою залежить від неї.

ГОМОЕРОТИК
Цигарочку, докторе. Або десять злотих. Позичте, Професоре. Даю слово честі, що не поверну.

РЕСТОРАТОР
Відійди, дармоїде. — Каже мені доктор, щоб я вживав миш'як. Перепрошую: я не хочу їх труїти. Такі самі державні службовці, як усі інші. — Доктор каже: фосфор. Ще цього бракувало, щоби мені шпиг у роті світився. — У кожному зубі шпиг.

ЯНЕК
Татусю, він каже, що має в зубах шпигунів.

СТОЛЯР
А ти не смійся і не втручайся. То не твоє діло. Ходи.

РЕСТОРАТОР
Такий клопіт. Якби хоч якійсь магазин, а то ж ресторан, хіба може жінка справитися з ним? Я хотів артезіанський колодязь просвердлити, щоб не залежати від водотягу. Видаток великий, але інвестиція одноразова. — У погребі. Дав фірмі п'ятсот злотих і п'ятсот посередникові. Мали вже починати копати у погребі — ну і маєш, тисячу злотих.

Сцена десята

ПОЛКОВНИК
Нема редактора, а тут усе так тяп-ляп. — Хто стане на варті?

РОБІТНИК
Я.

ПОЛКОВНИК
Потім я.

ЗУБР
І я можу.

СТЕНОГРАФ
Цікавий світ. Але пан Професор це знає. Від нудьги веду протокол засідань, а те, що цікавіше, занотовую. Окремо веду зошит пропозицій-проектів. — Отой у сукні запропонував заснувати еротичний банк. Від часу народження дитини батьки сплачують певну квоту; а коли виросте і закохається, банк виплачує суму, потрібну для заснування родини, господарства.

ПРОФЕСОР
Уже є подібні страхування.

СТЕНОГРАФ
Ні, еротичний суд має постановити, чи любов справжня.

ПРОФЕСОР
Ви тут давно?

СТЕНОГРАФ
Чотири місяці. Доктор каже, що може виписати мене на пробу, але я не довіряю собі. Посади не маю, а як знову почну пити? Наш доктор старається знайти посаду для мене. — А з банком не те, що ви гадаєте. Якби я свого часу отримав таку суму, то не опинився би тут, — їхні думки «зигзагуваті», але незалежні, і власне тому цікаві.

ПРОФЕСОР
А що буде з сенатом, коли ви випишетеся?

СТЕНОГРАФ
Приїжджатиму сюди; я вже домовився зі Столяром. Пан Професор бачив його у майстерні. Багато чим завдячую йому. — Ми колеги. Обоє втратили дорогих нам істот. — Час, який провів тут, не вважаю втраченим — багато читав і думав. Життя у випуклому дзеркалі, мислення під тиском. — Не вражає мене ані цей глобус, ані годинник. — І стільки слушних думок. — О, Полковник каже, що маємо надто багато пам'ятників. Тож не безсмертя, а добра пам'ять на п'ятдесят років. — Валити і ставити нові. — Той у червоному плащі: хоче збудувати місто для обраних — городище аристократів духу. Звезти туди з почестями богобоязких людей, до костьола, тих, що люблять музику, на один тільки концерт. — Ті відчинені для всіх бібліотеки, галереї, музеї — не підносять духовно людей, а роззухвалюють їх. Чимало мені диктував — і переконав.

ПРОФЕСОР
А хто буде вирішувати — з кого складатиметься ареопаг суддів? Не про проект йдеться, пане Стенографе, а про техніку виконання.

РОБІТНИК

Чи не зацікавиться пан Професор? — Новина — винахід — дешево віддам.

ПРОФЕСОР

Що таке?

РОБІТНИК

Мармурова труна з центральним опаленням. Подобається панові?

ПРОФЕСОР

Можна спробувати. — І що ж, двигун ви також поставите?

РОБІТНИК

Двигун немає. Люди повинні відростити собі хвости. Пес махає собі хвостом, виробляє енергію і відганяє мух. А ми що? У голові збирається сажа, димить від мислення, а комина нема. Правда, пане Купець? Електричний вентилятор, що рухається силою хвоста.

КУПЕЦЬ

Будьте спокійні. Вже я їй побудую палац із перлів і діамантів; тисячу палаців із золота, перлів і діамантів.

Сцена одинадцята

ЛІКАР

Сто разів перепрошую, але ось, з'явилася ота Барбара Шульц. — Має докори сумління. — Мусив познайомити їх. — Тепер обоє плачуть над своєю долею. — Які ж святкові моменти переживаєш тут посеред щоденних клопотів і старань. — Що ж, панове, засідання не буде?

ПОЛКОВНИК

Буде. — Ну, товариство. Зносимо стільці і починаємо. — Пане докторе, якби можна було якийсь священний вогонь. — Не вистачить нас на мармур. —Але, що є, то є.

ЛІКАР

Францішек постарається. Може, Полковник ласкаво закличе його?

ПОЛКОВНИК

Наказ. — Францішку!

РОБІТНИК

Ляж, устань — ляж, устань. — Відпочинь. — Пильність. — Слава. — Невідомий Солдате, слухняно доповідаю, дитя народу — ще ні! Кукуріку!

ЗУБР

Що за блазенство.

РОБІТНИК

Шантеклер, ваша честь. — Мовчи, любий когутику. — Це не блазенство. — Ще почуєте його, ще співатиме!

Сцена дванадцята

СТЕНОГРАФ

Не знаю, чи закінчили ми перший пункт засідання. — Отже: світ — життя.

СУМНИЙ БРАТ

Життя!

РЕСТОРАТОР

Скажу вам. — Пишна фацеція. — Послухайте. — Життя — це немовби сорочка малої дитини, коротке і... Відгадайте.

ЛАЙДАК

Знаємо, знаємо.

СТЕНОГРАФ

Присутні — Полковник, Зубр, Купець, Сумний Брат, Ресторатор, а ви?

ГОМОЕРОТНК

Пиши: перверсія. Хочу бути модним.

БАЛАМУТ

А я?

СТЕНОГРАФ

Ви не записалися.

БАЛАМУТ

Перепрошую. — З процедурного питання.

РОБІТНИК

Йди під три чорти.

БАЛАМУТ

Протестую. — Запишіть у протоколі.

ЛАЙДАК *запізнившись*

Я тут. Знаєте: до редактора приїхала дівчина, la donna*. — Пиха (*показує на груди*). — О, така. Ріпа, скажу я вам, — кров, молоко, мед, мальвазія. — Добре такому.

РЕСТОРАТОР

Пальчики оближеш — ні?

ЛАЙДАК

Добре для нього постарався наш дохтурик. — Будьмо, хай живе Віка.

Цілує РЕСТОРАТОРА.

---

* la donna (*італ.*) — панна

РЕСТОРАТОР

Відсунься. — Падлюка!

ФРАНЦІШЕК заходить зі свічкою на жердині.

РОБІТНИК

Це для мене.

ЗУБР

Ми обіцяли привести Старого. — Але він втомлений. Розповідав Янеку казку.

СТЕНОГРАФ

Хто піде зі мною?

ФРАНЦІШЕК

Не турбуйтесь, — Я можу.

Виходять.

ПОЛКОВНИК

Прошу вести себе належним чином, бо сьогоднішнє засідання осяяв своєю присутністю пан Професор, — Прізвище? — Зрештою, все одно.

КУПЕЦЬ

Прошу слова. — Треба пояснити панові Професору, що таке божевільний.

РОБІТНИК

Він без тебе знає, п'явко.

КУПЕЦЬ

Стоїш на варті, то стій і не базікай, — Пан Професор усміхнувся, а це значить, що дозволяє, що хоче. — Адже ми фахівці у

цій справі, — Божевільний, пане Професоре, це симулянт. — Той, кому зовсім не вдалися життєві спекуляції, може стрибнути до холодної мокрої річки або кинутися під автомобіль; тоді клопіт має невинний шофер. Може стріляти в себе або в конкурента своїх сердечних або грошових інтересів. Як купець, котрий сам собі оголошує банкрутство. Тоді сидить разом з покидьками у цюпі. Але найзручніше зробити з себе божевільного. Все є торгівельною угодою, це божевілля, а це — нормальне. Може бути й інакше. — Скільки разів я сам чув, що тільки божевільний платить. — Я своїм вірителям купив тюльпани. — Прецінь завжди щось. — З Голландії. — Мені це коштувало неабияких грошей. Мають мені оголосити неосудність, я сам оголошую банкрутство. Незабаром усі солідні купці будуть тут, — Зрештою... Тут ти вільний від протестів і податків, а як випустять, люди будуть з тобою обережнішими і дружину твою обережніше зачіпатимуть. — Хто раз іздуріє, той має спокій; він уже зробив своє і не боїться бзіка. Тільки, пане Професоре, якщо є умовні вироки, повинні бути й умовні діагнози. — Дурень, але навіщо ж одразу до шпиталю? — Нехай ходить. — Один більше, один менше. — Як може не хворіти мозок, коли він не дихає? — Лікарі повинні вигадати якісь вентилятори в головах. — У містах душно; люди, за перепрошенням, смердять.

ЗУБР
Сам смердиш, єврею.

КУПЕЦЬ
Я вже чотири роки і десять місяців як не єврей, і зовсім не відчуваю, щоби ставав жасмином або конвалією. — Що тут балакати.

РЕСТОРАТОР
Прошу слова.

КУПЕЦЬ
Я хотів ще трохи про злодіїв, але можу пізніше.

РЕСТОРАТОР

Ясноосвічений пане Професоре. Є дурні виліковні і невиліковні, це пан Професор знає. Людина може бути нашпигована божевіллям як солонинка — тоді вона навіть смачніша. Люди люблять дурнів. Кажуть: «з привітом», а не «з прокляттям». Але може бути як фарширована риба, змелений з яєчком, з булкою, вимоченою в молоці, цибулькою, мигдольками для смаку, масельцем, перчиком — такий уже пропав цілковито. — Ясновельможний пан Професор знає таку дитячу забавку: велике дерев'яне яйце — червоне — а в ньому менше, блакитне, ще менше, жовте, а всередині кулька. — Кожна людина має в собі отаку кульку божевілля.

ЛАЙДАК

Якби пан Професор добре пошукав у своїх яйцях, даю слово честі, що він також знайшов би у собі божевільну кульку. — Будьмо, хай живе король Цвітна Капуста і міністр Комбер. — Той волоцюга, пройдисвіт, авантюрист Колумб своїм яйцем відкрив Америку.

ПОЛКОВНИК

Позбавляю вас слова.

ЛАЙДАК

То візьми його собі. — Важлива річ — слово. Світ не бачив. — Слово. — До чарки його наллю, чи в ліжку його обніматиму?

Дзвонить годинник.

РОБІТНИК

Ляж, устань. — Відпочинь. — Пильність. — Слава. — Доповідаю слухняно, дитя народу, Невідомий Солдате. Ще ні!

ЗУБР

Дай священний вогонь. — Стою дисциплінований, над безіменною могилою — стережу, офірую йому своє божевілля. — Найпотрібніша вона — людина сталевих нервів. Франса йому — м'ясо сточить, кістки зжере, але нервів сплет зостанеться. А ми? — Схиляю голову. — Інша геральдика людей, інша — Бога. — Може, в жилах орен-

даря бурхає княжа кров, а в шати аристократа одягнувся внук гайдука, танцмейстера, співака-італійця, цигана. — їхній час, напівкровки і змішанці тримають владу. — Діти мають по двоє батьків.

КУПЕЦЬ
Така мода. — В чотири руки робляться. — В спілку.

ЗУБР
Мерзне світ. — Життя змізерніло, здрібніло, спідлилося. — Службова кар'єра, хижий гешефт — манекени — привиди. — Гине справжнє село, як водяна пухлина ростуть міста. Маєш слушність, шинкарю: і в кожному корені шпигун. — Хитрі і завидющі, амбітні, хтиві і чільні. — З їжею і роботою кепсько, проте множиться сарана, рід людський плюгавий. — Підмиває верховини — беззаконня. — Священики мелють мовою гендлярів, поети-пророки збивають рими для кабаре, святиня театру править за таверну, а книжка — за агента публічного дому. Залишилися останні, шаленці, вже тільки ти. — Вже не бій, а вперте тривання у приниженні. — Pro publico bono*. — І що ж? — Наш біль як кривавий дощ зникає у безплідному піску. — Останній резерв, останні мислителі, остання жертовність і цнота, і правда.

КУПЕЦЬ
Життя сьогодні, Професоре, — це екзамен. Склав до першого класу — маєш лоток, до другого — крамничку, до третього — магазин, до четвертого — універмаг, до п'ятого — акціонерне товариство, до шостого — міністр, до сьомого — банкір, до восьмого — шпигуна тобі в зуби і і ти — божевільний. Може, перестати торгувати.

ПОЛКОВНИК
Рація: найвищий ранг. — Орден білої гарячки, синьої злоякості і сірого гамівного каптана. — Безстрокова відпустка, емеритура. — Свобода.

* Pro pubbico bono (*лат.*) — для загального добра

СУМНИЙ БРАТ

Вільні, бо нічого не маємо. Навіть це беріть собі. — Мішок ідеалів, нав'язливе сміття /*розкидає*/. — Вже нічого: не те — і не те — нічого. Сам — і нічого. — Сам. Один. — Сам.

Сцена тринадцята

СТОЛЯР

Панове сенатори. — Якщо хочете сьогодні мати хатку Гномів, мусите мені допомогти. — А може, за тиждень?

Зриваються з місць

ГОЛОСИ

Ні, сьогодні. Хатка Сплячої Королівни для Сумного Брата. — Шлюб Сплячої Королівни з Невідомим Солдатом.

СЛУЖНИК

Піду, либонь, і я.

Залишаються: ПРОФЕСОР. ЛІКАР.
СТАРИЙ у ліжку, ЗУБР на варті. СУМНИЙ БРАТ.

СУМНИЙ БРАТ *скрадається*

Свобода? — Ти ж її пограбував. — Ти, життя плюгаве. — Ти, за яким я біг, наче щеня. — За торбу мідяків продав свою чесність, доброту, уяву... Відступаєш — боїшся — тремтиш. — Маєш (*кидає мішок*). Твій ріг ідеалів. Не втечеш. Ааа, маю тебе. — Ааа, звивайся тепер. — Ааа, кусаєшся? — Хитре, а я тебе обманув. — Довго збирав ганчірки. — Що не робив, то все задля того, щоби до дна пізнати твої брехні, підступи, зраду, облуду, твої малі свинства і великі лайдацтва. — Міцно вхопив тебе за карк. — Вірив — а тепер палаю від сорому. — Пручаєшся, вириваєшся? — Добре, приймаю відкритий бій, — Груди в груди, око в око. — Міцні маю плечі (*відскакує*). — Запізно? — Нііі! — А маєш, а маєш (*очікує нападу в*

позі боксера). — Сам. — Так, божевілля. — Занурений, як водолаз, у глибини. — А маєш, а маєш (*б'є*). — За пожежу мозку і отруєні джерела (*відступає*) — За мою довіру — надію. — Маєш! (*захисна позиція*). — Так: останній смертельний бій. — Чаїшся? Я чутливий. — Сичиш? — Не злякаюся. — Заманюєш, спокушаєш? — Намарно, гадино розтоптана

СТАРИЙ (зривається з ліжка, переляканий).

Заберіть його — тут не місце для старих і слабких. — Ооо! (*зазнавши удару, відступає*). Сильно! (*бійка з різними прийомами*). — Я — я — я! — Ага. — Захищайся. — Лежиш? — Раз, два, три... Ааа (*падає запаморочений, рве одяг*). О, прекрасне, єдине — сильне й владне. — Наш рицарський турнір (*встає — битва*).

ПРОФЕСОР
Вам не здається, що це його дуже виснажує?

ЛІКАР
Коли втомиться, визнає себе подоланим. — Пильную, але не перериваю. — Краще, коли вигорить, аніж коли тліє. — Тепер вибухи вже рідше, тривають менше і більш притомні. — Не можна ґвалтувати дух, навіть коли шаліє.

СУМНИЙ БРАТ
За Сплячу Королівну, за Невідомого Солдата, за наївні ігри Гномів. А маєш — маєш!

ЛІКАР
Що ж знатиму, коли застосую фізичне насильство? — Може, так краще, ніж коли він спокійний, а всередині бродить уперта мука — за мільйони. — Після цього завжди має заспокійливі видіння. — То есперанто, то вегетаріанство, то сім проданих томиків його поезії. — Або як якась Марися на кухні давала йому за вірші більшу порцію густого супу. — Дав йому пару морських

свинок і білих мишей — голубів заборонив годувати директор. Знаю більше, ніж кажу.

СУМНИЙ БРАТ
Вже-вже. — Не бий (*пробує встати*). — Вже ні. — Буду слухняний, поступливий, тихий, покірний. — Дивись, ніжно гладжу твоє біле хутєрко. — Буду дисциплінований! — Поблажливе, так мало вимагаєш. — Присягаю! (*стає на коліна*). — Чуєш: благаю; дивись: на колінах. Благаю крихту, шматочок, іскорку радості для них і для себе (*встає*). — Необачний, прагнув виснити, вимолити, виробити, викрасти — а тепер вижебрати (*протягає руку*). — Але не заброниш марити — нічого більше — за сонцями.

ЗУБР *віддає священний вогонь*
Ось, маєш (*зкидає плащ, веде до могили*).

ПРОФЕСОР
Ваші передбачення справдились.

ЛІКАР
Знаю його.

СУМНИЙ БРАТ
Воно — життя — має слушність. Хто не вміє жити гарно, нехай спроможеться на героїчний жест смерті. Хто не вміє жити для вітчизни, нехай помирає за неї. — Життя важливіше і важче, ніж смерть. — Його легше спалити одним вибухом ракети, заграти вогнистим дощем, кометою, аніж мерехтіти доброю зіркою.

ПРОФЕСОР
Надто жорсткі маємо руки.

ЛІКАР
Кажете — комплекс, травма, шок — додаєте: психопатична конституція, слушно дошукуєтесь внутрішньої секреції. Але є ще дещо. —

Я робив спроби перенесення на психічне життя закону Ґрегора Менделя і маячні Вейнінгера. Боротьба у самій людині домінуючих і поступливих рис, елементів Ж і Ч, довгоголових і брахіцефалів, брюнетів і блондинів, може, право- і ліворуких. Мука змішаних. Історія воєн і релігій не з погляду боротьби, а виру — шаленства.

ПРОФЕСОР
Може, ви написали би щось до архіву психіатрії?

ЛІКАР
Шкода часу. — Стільки треба ще прочитати, продумати — а передусім — побачити.

ПРОФЕСОР
Знаєте, колего, де криється помилка вашої — якщо не хочете «системи», то — поведінки, ставлення до справи? — Ми шукаємо і схвалюємо не те, що найкраще, а те, що при пересічному вмінні і пересічній добрій волі дає сякі-такі результати. — Бажаю успіхів.

ЛАЙДАК *таємничо*
Скажи, докторе, чи мене для того мати у червоній крові родила і білим молоком грудей годувала, щоб я був носильником у готелі «Prewet», щоб моя сестра прала кальсони радника Панталоне, а брат збирав податки за тримання псів?

Завіса.
Кінець першої частини

ЧАСТИНА ДРУГА

ПОЛКОВНИК
Прошу встати. — Встати! — Молитва.

СУМНИЙ БРАТ
Скликали суд. — Прокурор вимагає смертної кари. — Звинувачуваний відмовився від захисту. — Перебирає пальцями, рахує білими губами. — Сива жінка йде — несе. — Хто це? Його мати. — Кладе на зеленому сукні на столі перед суддями три пам'ятки: його гарусний пантофлик, коли мав рік. На пожовклому папері обмальовано його малу ручку, коли злочинець мав три роки. — Висипала з папірця білий дріб'язок, кладе, блискучий, і виправдовується: «Це я йому з гарусу, щоби тепло було. — Це йому дідусь жартома обмалював під час різдв'яної вечері. Заховала». — Посміхається, довго жує губами. «Дивіться, яка малесенька ручка. А це молочний зуб, який випав у нього, коли мав шість років». — Кат був присутній у судовій залі — захлипав. За поневіряння матерів, за благальні вибляклі очі, за покинутих дітей, за покинуту коханку, за блудну молодість, за Китай, за Індію, негра, за все, що благає порятунку. Подати ближньому руку, коли страждає.
— Подати руку, коли тоне, — руку, коли благає порятунку.
Шепоче.

Крутяться ГНОМИ. Сидячи на підлозі, ЯНЕК ставить кубики перед хаткою. Здаля від столу сидить СТОЛЯР.

ГОМОЕРОТИК
Я євгенічка. — Проблема раси, аболіціонізм, боротьба з виродженням, вегетаріанство, целібат, есперанто, кальсони радника Панталоне, захист тварин. Посол маринованого гуркотливця.

ПОЛКОВНИК
А я — монархіст. — Прошу слова. Пане Стенографе: пропозиція. — На кожній площі три шибениці. — Вішати без пардону

винахідників, ідейних, новаторів. — Відновити святу інквізицію. — Демократію зашити у мішок і втопити в річці. — Жінок батогами пригнати на ринок і відстьобати. — Вийняти прах Гутенберга, спалити і розкидати на чотири сторони світу. — Який попало міщух начитається газет — і вже мудрий, юха. Замість вилами в гною, він бабрається у параграфах. —Законодавець! — Машини динамітом висадити в повітря. — Сьогодні кожний хам — пан. — Машина сіє і косить, ріже, стругає, кує, носить тягарі. — А ти що? — А ти де? — А ти для чого? Едісонові — стрикачку, доки старий чародій живе, навіжений. Кращі гинули на стосі. — Вже не для зручності, а для розпусти запріг святого перуна. — Гарні манери і вишуканість двору, поза привілейованими, знали нечисленні лакеї; сьогодні сучий син купить квиток у кіно, і, надивившись, уже знає, як ходити, сидіти, їсти, кланятися, цілувати — рівний, джентльмен, лорд, синій птах. Непотрібне йому вже стажування у передпокоях, де вчили послухові. — Бандит уже не в лісах ховається, а танцює в салоні з твоєю донькою. — Як гнатися, коли пограбує і зганьбить? Йому першому до послуг автомобіль, літак, браунінг для оборони. Зараза, бактерії пильнували, щоб вони не розмножувалися — поноси, холери, тифи. Знайшовся доброчинець: сиворотки, щеплення, гігієна, суспільна опіка. — Обліпиться оте дітьми, як виразками, і вже не скиглить, а вимагає. Дай, йому і щенятам. Даси йому заробіток. Думаєш — книжку купить? Ні, розіп'ється і в п'яному шалі робитиме дітей. — Кажеш, дурню: хліба вистачить на всіх. — Але не вистачить праці. Чим заповниш бездумні години? — Швендяє без заняття і придивляється, що б його вкрасти.

СУМНИЙ БРАТ
Народ прагне пісень.

РЕСТОРАТОР
Ковбаси з капустою.

СУМНИЙ БРАТ
Світла.

ПОЛКОВНИК

Це вже є. Світляні реклами. — Міністерство Освіти. Загальне навчання нічого не дало, тільки розбило родину. Не батько — авторитет, а недоук професор і стократ гірша вчителька. — Вони виховують збабілих синів, самі обсіли службові посади, незабаром наказуватимуть нам і родити. Хитрі і зухвалі. Знаю їх, на щастя, у твердій школі вихований. Молодий підпоручник, так гартувався. Беру дівчину, вона ніби не хоче, ніби боїться. Кажу: «Можеш бути спокійна, я спатиму». — Підпоручник не зуби затискав, не пальці гриз, а заснув невинним сном. — Відходили ображені, що я дивак і недолугий. — Вдають слабких, щоби приспати пильність. Вже гордують нами, скоро почнуть гидувати, — Вже тільки ми фігуранти. За плечима кожного — жінка і єврей. — Бо слухайте, що скажу: євреї — не віросповідання, не раса, а стать. У цьому їхня сила. Менше, ніж чоловік, більше, ніж жінка. — Дружина, єврей, а вже потім чоловік. Побачите: отакі будуть трикутники. — їхній поспіх, їхній неспокій, їхні чуйні серця, їхня уява, їхня релігія опіки і прощення.

СУМНИЙ БРАТ

А наша?

ПОЛКОВНИК

Війну — і ту хочуть відібрати. Ми є і хочемо бути варварами. Нам потрібні біль, рани, рубці, шрами. — Такі, щоб гноїлися довгими роками, лікувалися без асептики. — Бо чим заповниш ту купу літ людського життя? — Працею і болем, а не насолодою й пестощами. — Прищепили нам гуманізм і цивілізацію. — Брехня: безнадія — це найбільше нещастя. — Питаю: навіщо стільки вищих учбових закладів, оргія винаходів, гонка вдосконалень, котрі роблять лінивими, отруюють кістки і м’язи, розливають по нас жир. — Пропозиція: війна. — Витруїти хіміків, розстріляти інженерів, докторам прищепити чуму і вигнати в степи, дипломатам — стрикачку, розігнати парламенти, повернути нам трон і меч. (*Перед глобусом*). — До бою — і ви, і ви, і ви. Змінювати кордони, здобувати і втрачати — тут і тут, і тут — так — так. —

Руйнувати, палити і знову будувати. Родити і ховати у братських могилах. — Оо, палає місто, вибігають мешканці — до ріки. — Гнати, наздоганяти, грабувати. — Вбивство, ґвалт, кров. — Тепер до праці, у голоді і смороді тіл, що гниють. — І моліться, щоб не було війни, голоду, мору. — То була програма, яка могла тривати віками й тисячоліттями. — А ви? — Є ще час відступати.

РОБІТНИК *накручує годинник — стрілка обертається назад*
Хочеш отак? — Відступати (*сміється*). — Відступати?

РОБІТНИК *заражає сміхом — хор божевільного сміху*.

ПОЛКОВНИК
Тиииша, пся кр... Чого гавкаєш? Я — війна, а ти — революція.

РОБІТНИК
Війноньки панові захотілося. Ви будете в карти грати, коньяки жлуктити, з сестричками екскурсії автомобілем на бойовище — а ми в окопах, у бруді, як щури будемо гризтися. — Вам золоті хрести, нам свинцеві кулі. — А потім покалічене, хворе бидло до роботи, а ви — кар'єра і нагороди. — До стайні, брате сьота. Крути вар'ятський годинник до минулого року — ніі — нііічого. — Праця, кажеш, — А я повідаю: лінивство. Працю любить тільки той, хто занадто лінивий, щоб нічого не робити. — На світанку встав, дивиться на годинника — поїв — на годинника — теку під пахву або сокиру в кулак — спішить — уже там чекає на нього праця як миска супу. — Думати не треба, бо все готове: цегла, дошки або залізо, письмовий стіл з паперами. — А ви нас навчіть, як збудувати день без праці, не стодолу. — Переможе той народ, котрий першим навчиться гідно, пристойно, достойно відпочивати. — Тому страйки, допомога безробітним. Хай покаже людина, не віл, як без ярма жити. — Ваша нудьга і безнадія створили війни. Забагато спите і їсте, отже, грають у вас соки, віддані в неволю курвам і кельнерам. — Не ви маєте маєтви, то вони тримають вас у неволі достатку. Не знаєте тиші, яку дає голод. Не хліба, а ідеї в пекучі

хвилини тупого безвладдя. Віримо, що ми інакше і більше. Нічого, тільки шнурувати черевики і в'язати краватки? — Земля стала — руш. — Здригнися. — Ворухнись. Ну! (*Глобус починає обертатися*). — Маєш слушність, солдате, — Ви винайшли прекрасну смерть, тепер наша мала поправка: тільки прекрасне життя. — Ви забираєте життя, даєте безсмертя. — А життя? Дух задихається від задухи — норми.— Бунт молоді. Спорт — м'яч, біг, велосипед, лижі, кидання, стрибок. — Кажеш, що мало. — Бо це тільки початок. — Ви потрапили до власної пастки. — Вигадали гроші, але власне через них спраглому праці быдлу огидною стала праця. Ваше гасло: чекати, бо зарано, бо не дозріло. — Селянин — ще ні, робітник — ще ні, жінка — ні ще, молодь — ні. — Не тут, щойно після смерті, щойно в майбутньому. — Ви гордували людиною, отже, топили в болоті, ви їй не вірите. — Не життя вас, а ви заплутали життя. — Боягузливо ховаєтесь від нього, кидаючись в обійми смерті. — Оповили життя в саван обов'язку. — У ваших руках звироднiла мрія. Сказали: ми дали вам свободу. — Насправді ж стерно і весла самі повипадали з ваших немічних рук. — Якби ви мали силу, ми віддали би їх вам, але не хочемо чекати. — Залізні рамена машини зайвою зробили працю; то був ваш єдиний союзник. — Сьогодні ми випросталися. — Скарбниця повна, соковита радість довкола. — Уже тільки для себе кожний шліфує кожну годину життя, щоб вона сяяла всіма кольорами райдуги. — Релігія свободи не бачить гріха в радості.

СУМНИЙ БРАТ

Може, злочинний той, хто задушив, зґвалтував у собі гріх? Може, власне грішний вчинок визволяє сумління? — А може, сумління збожеволіло? — А може, найгірше страждання полягає у колінкуванні над труною здійснених мрій. — Не пожадай істини; вона тверда і має гострі краї. Здобута істина — це могила, над якою височіє мертвий камінь докладених зусиль. Вже нічого більше, вже край. — Прекрасне тільки те, що понад сили. — Життя — це думка, яка кривавить. — Питання дихає, росте, дозріває і має жити, доки не залишить нащадків. Не те, що знаю, а те, що прагну знати. —

Може, дитина, найістотніше питання людства, тому така дорога для нас. — Ми є молоді завдяки тому, що не знаємо, сильні, бо шукаємо, і тверезі, бо всі божевільні.

ГОМОЕРОТИК
Вже знаю.

КУПЕЦЬ
Прошу слова. — Я недовго. — Може, мені вдасться примирити вас. — Навіщо сваритись? — Усе цілком не так погано. — Я оптиміст, хоча мені дуже не поталанило. — То нічого: все добре і всі добрі. — Кожний хоче жити. — Питаю: чому мені не поталанило? — Бо я був порядний. — Важко: таким народився. — Що робити? Буду судитися з Богом? — Один народжується сліпим, другий горбатим, а я народився порядним. — Хіба Бог винен, що якраз тепер прийшла мода на злодіїв? Важко: я не модний. — Хотів удавати з себе злодія, щоби люди мене шанували. — Але ж ні. — Може, тепер прийде мода на вар'ятів. — Пан Полковник говорить про те, що було. Пан Робітник про те, що буде. Я скажу про те, що є. — Що праці нема, то правда: де потрібен один, там стоїть або сидить і пише десятеро; вже тепер кожен тільки вдає, ніби щось робить, а його шеф удає, ніби контролює роботу. Ви кажете: жінки і євреї. Маєте слушність. Ми тільки й вміємо діяльно нічого не робити. Жінка цілий тиждень прибирає в помешканні, щоб одну годину було чисто; кілометр кінострічки витрачає, щоб дати дурний п'ятиметровий поцілунок. Розіб'є дзеркало і мармурову вазу, щоби вбити міль. Власне тому у різних бюро так цінують жінок-службовців; бо, як нема роботи, вона вісім годин буде упорядковувати папери. — Притулиться під час танцю або наступить на ногу, а ти п'ять років зітхаєш, перевертаєшся з боку на бік на болісному ложі. — Єврей вигадає соціалізм, вексель, Бога, відносність, а ви спотикаєтеся. А ви що? Ваша робота — то міст, тунель, дай вам свободу, то подірявите землю як решето. — На Марсі нема євреїв — навіть у Кутні видно ті канали на Марсі.

ПОЛКОВНИК
Ну то й що, коли видно?

КУПЕЦЬ
Соромно перед всесвітом. Навіщо повинні знати на зорях, що ми готуємо у нашому горщику. — Машина швейна, кравецька, для чищення картоплі, механічна пральня. І що? — Люди голодні, бо забагато хліба, і обдерті, бо забагато товару. — Усе щастя, що половина всіх людей зайнята тим, що рахує гроші: роблять купки і знову розсипають — рахують і дають решту. — Бавляться. — Розумнішої розваги ще не вигадали. — А все щастя, що є крадіжки. — Сьогодні корисний громадянин — це, власне, злодій. — Порядні — то мертвий капітал. Не було б коло них чого робити. — Злодій створює рух в інтересі, урізноманітнює життя, дає людям заняття. — Одні думають, що робити, аби не крали, другі пильнують, щоби злодій заплатив, скільки належить, третій женеться, шукає, переслідує, четвертий судить, п'ятий замикає, щоб не втік, і відчиняє, щоби провітрився. — Розумна Америка вигадала сухий закон — думаєте, задля того, щоб люди не пили горілки? Ні, вона мала дуже небагато злодіїв і власне тому не впускають порядних. — Бо з ними клопіт: неслухняні, капризні, вперті, крикливі, а найгірше те, що хочуть працювати порядно. — Хто краде, той мусить давати хабарі. — А все це робиться тихо, без крику. — Кожний щось шепоче і щось ховає — і спокійно. — Розумне правління — це забороняти так багато, щоби кожний мусив щось приховувати. — Вся мудрість сьогодні — це з працьовитих і порядних людей зробити злодіїв, бо вони пильнують порядок, слухаються і тихо говорять. — А решта кричить, кидається, погрожує і волає: різати. — Дай Боже, щоби було інакше. — Але наш час увійде до історії вже не як епоха воєн, а як ера злодійства. — Від дипломата до кишенькового.

РЕСТОРАТОР
Шашлик баранячий, бігос, горох з капустою.

РОБІТНИК
Справжній шинкар.

РЕСТОРАТОР
А любите, товаришу, гірку з намистечком?

ГОМОЕРОТИК
Я знаю. Ви всі маєте слушність, але *(таємничо)* я знайшов чіткий план дії; треба опрацювати деталі, але то вже незначна дрібничка. Подаю пропозицію, котру мусять ухвалити всі сенати світу. — Бо не подолаємо. — Сьогодні вже запізно крутитися колесом. — Ми закликали останні резерви, всі нації, всі мізки, всю солідарну колективність. — Ми заволоділи світом, нема такого закутка, куди не сягає наш вплив. Стверджую: без євгеніки ми всі потонемо у багні, і вже без порятунку, і вже раз назавжди. — Родить кожен, хто хоче, і скільки хоче. — Народжує і підкидає нам нових людей байдужа і зла воля. — За позбавлення людини життя загрожують суворі кари, без огляду на те, хто і чому вбивця і хто вбитий. А нема кари для тих, хто плодить покручів і безумців. Вони виділяють отруту, вони загарбають світ. — Бунтує квіт людства, гине без нащадків, здійснює колективні самогубства. — Слід поставити питання, хто має право народжувати. — Хто без дозволу виплодить (не вб'є), тому — в'язниця. — Оце екзамен тобі і завдання: скласти на дитину, отримати свідоцтво зрілості для створення нащадка. На фронтонах шкіл не бездумне: fraternite, liberte, а реальна програма: «будеш батьком», «будеш матір'ю». Бо скільки разів дитина замість «тату» повинна казати: «злочинцю». Де ж тут сенс? — Навіть мастило для чобіт потребує патент, охоронну марку, офіційне посвідчення, що не отруйне, не їдке. — А дитина — вовкулак? — Для будки з содовою водою треба мати концесію. — Легітимації, кваліфікації, уставний капітал, контроль. — Екзамен на перукаря, шевця, сажотруса, кухаря, кондитера, сановника. — П'ятнадцять років шкільної неволі, щоби під суворим контролем у межах правил, у суворій співпраці виконувати професію, яку

неслушно називають вільною; а найдурніший франт, перший з кінця, останній з останніх, стаючи батьком, потрапляє у безсмертя — будує прийдешнє.

РЕСТОРАТОР

Ну, просто комедія. — Написав заяву, наклеїв дві штемпельні марки, просить концесію для створення бахура. Дав хабаря, щоби прискорити. — А вночі до жінки: «Знаєш, стара, складатиму екзамен на доньку-блондинку з блакитними очима». — Не склав. Провалився на екзамені з другої дитини.

ГОМОЕРОТИК

Так, дедалі важчий, дедалі суворіший екзамен: на другу, третю, четверту дитину.

РЕСТОРАТОР

«Що нового, кузене?» — «Та склав на другу дитину, але дружина має ще поправку: мусимо зачекати».

ГОМОЕРОТИК

Буде саме так.

РЕСТОРАТОР

І вечірні курси для підвищення кваліфікації. — Концесії і патенти. — Склав на близнят або на трійнят. — Стенографе, пиши.

ГОМОЕРОТИК

Так, і тоді таких, як ви, буде менше, а таких, як я, може, й узагалі не буде. Ми будемо виховувати чимдалі досконаліших людей, шпиталі для божевільних стануть непотрібними.

ЛАЙДАК

Стенограф, пиши. Проект двісті сімдесят дев’ять. — У цьому університеті я посідаю кафедру пропедевтики. — Gaudeamus igitur. — Будьмо, хай живе дядько Сальварсан і тітка Презерватива.

Гонг до їдальні.

РЕСТОРАТОР
Бо цілий світ перетвориться на шпиталь... Ходи-ходи, педерасте. Такої вигадав. — На підвечірок сьогодні галушки.

РОБІТНИК *закінчує тиху дискусію з Зубром*
Даремно ви силкуєтесь урвати, відстрочити.

КУПЕЦЬ
Відтягнути.

РОБІТНИК
Але наближається.

КУПЕЦЬ
... Ultimo*.

РОБІТНИК
Стули писок.

КУПЕЦЬ
Поцілуй мене там, де перець росте.

РОБІТНИК
Наш Бог не буде провадити воєн, нафта йому не потрібна.

ЗУБР
Це ж ви запровадили безлад.

РОБІТНИК
Ні, ви...

Спльовує, виходять.

---

* ultimo (*італ.*) — останній день місяця

СУМНИЙ БРАТ

Виє як вовк — *ви*. — Шляхетні, горді — *ми*. Ангельське: *я*. — Цілий світ — *я*.

СТОЛЯР

Ходімо, Янєк.

ЯНЕК

Уже?

СТОЛЯР

Ми повинні ще попрощатися з паном доктором.

ГНОМИ вносять труну зі СПЛЯЧОЮ КОРОЛІВНОЮ.

СПЛЯЧА КОРОЛІВНА

Покинув як віхоть, як ганчірку. — Не озирнувся, не поглянув навіть.

Танець.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

СУМНИЙ БРАТ

Прагнете зрозуміти цей гул переплутаних відголосків, звуків, стуків, лементів, зойків і гуркотів, цей понурий шум тодішнього життя? — Тож маю спокуситися і завдати вам болю, браття, сестри?.. До якого відтинку похмурих прачасів сягнути, привид якого прародича відгребти? — Коли він скрадався серед лісів, як рівний з рівним зустрічався зі звіром, боровся зі стихією — чи гадав володар тодішнього світу, що стане він паном вирубаної хащі, підкорювачем заліза і вогню, королем вод і повітря? Коли вже не сам, а гуртом посилали менш дисципліновані погляди до зірок? — А може, занурити серце в той час, коли зустрілися ровесники, слабкий і сильний, наївний і зарозумілий, людина шатра і лука — з людиною, котра поражала блискавкою, сіяла смерть і пострах зі хмар? — Той час був найболіснішим часом біди і кривди, страшним у своєму хаосі. — Коли створювалися мурашники, згуртовувалися у втечі від самотності і для спільного захисту від ворога-брата? — Чому не любов і співпраця, а сварки, битви, напади, насильство, завоювання, розбої, хтивість, здирство, і панування? — Чому, питаю, коли наблизились, поглянули, зустрілися, не подали долоні, схопилися за меча і отруту, чому кров і кайдани? — вгадуймо: голод. — Ні, земля родила, знали способи, щоби пришвидшити. — Холод. — Неслухняне сонце виділяло стільки тепла, скільки йому диктувала примха, гуляли вітри, а мури не дуже захищали. Проте, чому найбільше урн і скелетів, румовищ і звалищ там, де було холодніше? — Кажуть: шматки золота всюди розкидані і зливки золота старанно заховані у залізних льохах. — Не знаємо. — Можливо. Таємниця. — Повинні були існувати нестатки, яким запобігали, грабуючи, мусили існувати відмінності, котрі узаконювали насильство. — Різні черепи, різні написи на каменях і отих металевих бляшках, відмінні у різних кліматах, інша людина полів, вод, гір — і кожний для себе і собі. Інакше не могли витривати і подолати. — Вгадую, коли не знаю. А понад ними блідий труп місяця. Чи знали, що сонце також холоне? Нібито ні. — Бачать, що народжується, зростає, дозріває і розпадається. — Смерть

у бою зрозуміла і виправдана, навіть у хворобі, від якої боронився наївно, може, навіть ефективно. — Але чому її не уникнути рішуче і раз назавжди — хто швидше, хто пізніше, — один спільний ворог для всіх — старість. — Тимчасовість і випадковість буття пробуджувала всякий неспокій, бунт і тугу. Тимчасовість і випадковість буття у його дочасній, земній постаті, бо ж іншої не знали, снуючи домисли, з яких черпали підбадьорення і відмову. Лягали спати зужиті покоління, а нові прокидалися з небуття, галасливі і впевнені у собі до першої зморшки, першої сивої волосини. — Потреби тіла вимагали тверезого чину, дух закликав до забуття, коли не було спокою, погідності, ані рівноваги. — Ось тодішня людина, яка суперечить собі, роздвоєна, роздерта, у розладі вже не з братом, світом, але з життям, сама в собі, найсамотніша у мить народження і скону, свідома цієї самотності і приречена на неї, без порятунку нізвідки, без допомоги і без надії. — Винайшли ми дивні отрути: вони задурманювали, розпалювали і гасили навперемін, давали забуття, відпочинок у ілюзіях і безумствах. — Знаючи, що це отрута, не могли інакше; достатньо випити мірку і маєш почуття тривалості, як меч давав почуття сили. Перед краєм смерті брата брехав про власне безсмертя. Чим іще, не знаючи, заповнював темну тоді таємницю? — Які легенди будував працьовито і, з мукою, які складав їм криваві жертви? — За що чіпляв якір своєї тривалої довіри?

Струшую пил, іду до вас, давні і важкі для прочитання, занурююсь у каламутні глибини — шукаю, блукаю, вгадую. — Слухайте, слухайте, чи не чуєте його туги і волання до нас? І він мав своє минуле і давнину, котру знав, домислював і відчував у собі. Знав, що спинається, підноситься, простує, що підвішений між учора і завтра, наближається до нас. Повірив, переказував нащадкам; у цю дорогу, далеку, болісну, важку, гірку — провадив своїх дітей, вірячи в остаточну перемогу. Може, одне це зміцнювало і спонукало його. Переслідуваний кошмаром минулого у біді сьогоднішнього дня, подавав нам безпорадних, тремтячих пискулят-сиріт, щоби ми прихистили їх у ревних сльозах, пригорнули і вели далі. Чи вшануємо цю тиху жертву? — Вони є черговим відновленням згасаючих поколінь, складовою части-

ною тієї вертикалі, котра через них, несвідомих, іде в погідне, ясне, біле майбутнє. Ми — їхній зв'язок, спільна участь, єдине братерство — скарбниця, прапор, заповіт — полегшення в час розладу і сорому — віра, любов, надія. Минуле. — Чуємо у ньому не тільки дику гризню, зле гарчання, виття і скавчання, але й гімни — і тихе зітхання. — Хижак, але й той має сумну жертву, і братерство знедоленості, і сполохану доброту. — Жили поруч, але не тільки. — У тій самій людині ворог і союзник, і покірний невільник, і витривалий бунтівник, творець і палій, у тій самій — священик, суддя і месник, кат і приречений, блискавка і райдуга. Разом, щоб руйнувати, разом, щоби будувати. Не тільки тиснуться, товчуться, давляться, чіпляються, пхаються, пригноблюють і переслідують, убивають і катують, взаємно терзають і гноблять. Не тільки ненависть і нехіть, але й любов. І не тільки потяг чуттів та жага тіла — вони вважали це любов'ю, котра кусає, ятрить, ослаблює, пригортає, щоби принизити і відкинути, щоби володіти — шаленство і біль, одна з небагатьох утеч від дійсності і порятунок. Але й біла голубка. — Проте не було внутрішнього просвітління, коханка не знала, кого тулить до лона, не знала, мати, кого народжує, кому дає груди. — Вшануйте мовчанням ту хвилину. Чув ваше зітхання.

Мали віщунів, пророків, провідників — чуєм їхні шепоти, на жаль, потоптані, шанували не тільки силу, жили серед них думка і почуття. ВиднІють їхні задумані постаті, витесані з каміння і відлиті з металу. Не розуміли, недбало розтринькували — не збереглися нетривалі книги, навіть блідих слів їхніх не знаємо. Гай-гай, сяйливі духи тієї пітьми, росо пустель і ляклива траво узгір'їв. До вашої блакиті, потіх і пересторог, оман і натхнень, екстазів, звільнень, здійснень — вибігаю з вітанням — вашим занепадам і відкупленням, змаганням з собою, примусам, неспокою, впокоренням, спідленням, нестачам, бунтам, помилкам і мукам, поразкам, гіркоті, сумнівам шлю братський поцілунок. — Жорстокими були самотність ваша, відчуження і чекання. Незрозумілий братові брат. Знаходимо маску. — Схована людина, котра заводить у блуд, обманює, обдурює, бреше. — Без контакту

почуттів, у панцирі, у масці, приречений на мову слів і жестів, бреше мовою, посмішкою, сльозою, поцілунком, обіймами. Солідарність у неправді, хитрість, підступ, змови, зради. Отже, непевність, сумнівність, вагання, зневіра, недовіра. Отже, перевіряють, підозрюють, стежать. Отже, загальне ховання, переслідування — ілюзії і обмани — і кари. — Отже, пошуки правди, закону, справедливості — даремні; упокорення, погорда. Моменти звірянь і скрути. — Як не зігнутися під цим тягарем? Притисне, задушить, розчавить. — І немає нічого, порожнеча. — Змінити себе у собі, вже сам для себе у масці, окопи і траншеї — кожний проти кожного — і кожний проти себе.

Тому не можемо зрозуміти, тому даремне зусилля, щоби закликати одного, щоб з'ясувати, як воно було. — Завжди вдирається юрба масок, брехливих, посварених привидів, болісно спотворених. — І проходять поміж нас облудні тіні. — Не відштовхуймо. — Не забуття, не поблажка, не співчуття, не прощення, а братерство.

Далекі і близькі, чужі і знайомі, всі найбільш кревні, сестри, браття мої, я вас не звинувачую, нездатні інакше, ущербні і сумні. Спраглі і тужливі — безгрішні у своїх помилках. Не злочини, не переступи, не порушення, не хиби, а омилення. — Кладу теплу долоню на ваші втомлені голови, сльозу тихого співчуття підношу разом з вітанням. До вас розпростерті мої рамена. Стократ не прокляті, а благословенні. Саме це намірявся я сповістити вам, викликати ясний усміх у змучених очах — заспокоїти. Лагідний погляд на ваші незгоди і безладдя.

— Я ваш син і родич, і брат, діти мої.

Не осуд вам, вигнанці і блукачі, що несучи тягар безладдя духу й тіла — ярмо загрози — обмануті блудним вогником свавільних бажань, забав та іграшок, за тремтіння і посмішку віддавали себе — а схиляння чола, гідну рішучість і вірність витривалості, серйозність і силу вашої жертви для нас, за вашу свинцеву службу і молитву на зорі, святість, чудо, за вашу довіру і віру нам, попри перешкоди і вудила — дам за вашу спадщину, котра дозволила нам прокинутися і розворушитися.

ЗАКІНЧЕННЯ

БАРБАРА

Отже, вирішили, — Ви довідаєтесь напевно, як воно там є. Потім я підпишусь, чи що там скажуть. — Маю трохи заощаджень, справлю йому новий костюм.

ВБИВЦЯ

Можна взяти в кредит.

БАРБАРА

Ні, волію готівкою. Нехай зробить дешево і добре. — Черевики ще непогані. — Як приїду за тиждень, то привезу тобі пантофлі, а черевики візьму, хай підремонтують. — Кімнатка маленька, буде трохи затісно.

Але Бог дасть, то його знову візьмуть на службу. Нехай їх пан доктор попросить. — Але ти йди їсти.

ВБИВЦЯ

Сьогодні будуть галушки.

БАРБАРА

Уявляю собі, які тут галушки. — Я тобі кращі готуватиму. — Ну, йди, бо ті вар'яти усе з'їдять і будеш голодний, а це нервує. — Тепер мусиш дбати про себе.

ВБИВЦЯ цілує руку БАРБАРІ і відходить.

БАРБАРА

Знаю, пане докторе, що роблю погано. Але я собі дам раду. Моє життя не було встелене трояндами. Таке вже, мабуть, призначення. — Пан доктор може розпитати і в сусідів, і там, де працюю. Ніколи нікому поганого слова не скажу. — Поступлюся кожному, щоб тільки не сваритися. — Не знаю, що тоді зі мною сталося. — Мабуть, призначення. — Адже інші і сваряться, і ображають, а ніхто по них не стріляє. — Але він помиляється,

пане доктор. — «Хам» сказала, але не «ідіот». — Таке нещастя. — Адже говорить цілком розумно. — Щоправда, я на тім не розуміюсь, бо в нашій родині таких випадків не було. — Пан доктор каже, що він би так і сидів тут з психічними. — Нехай мені пан повірить — я й годину боялася би тут сама. — Як же ламати чоловікові життя? Я вірю йому, що зумисне цілився мимо. — Ночами не спала; постійно тільки: за ґратами через мене... Ну — не такий він уже й виснажений, виглядає цілком незле. Очі має цілкомспокійні, — добре, що закінчилося. — Наша родина здорова, то, мабуть... Адже ви доктор. — Якби в разі чого дитина, то можу бути спокійна, що не дасться взнаки? Якщо напише розумного листа, то його, либонь, знову приймуть на посаду, може, на пробу, за меншу платню. — Якось воно буде. — Аби тільки мати чисте сумління. — Щоб тільки чисте сумління. — Як ви думаєте: може і йому і пальто нове? — Щоби міг швидше забути про те, що було. А може, тільки перелицювати? — Ну, то, мабуть, уже піду. Але ви проведіть мене. — Бо я якось боюся сама. — Але я навіть панові доктору не спромоглася відрекомендуватися: Барбара Клотильда Шульц.

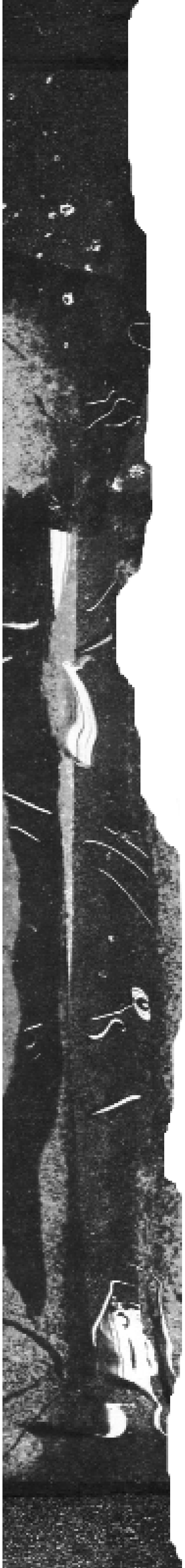

Щоденник

<ЧАСТИНА ПЕРША>

Понура, гнітюча щоденникова література. Митець або вчений, політик або вождь входять у життя, сповнені амбітних замірів, сильних, агресивних і плавних рухів — живої мобільності діяння. Спинаються вгору, переборюють перешкоди, збільшують сферу впливів, озброюються досвідом і численними друзями, дедалі продуктивніше і легше, етап за етапом наближаються до своїх цілей. Це триває років з десять, часом два, три десятиліття. А потім...

Потім уже втома, потім уже крок за кроком, уперто, у раз обраному напрямку, уже зручнішим шляхом, з меншим запалом і з болісним відчуттям того, що не так, що замало, що набагато важче самотньому, що додається тільки сивина і дедалі більше зморшок на колись гладкому і зухвалому чолі, що око бачить уже слабше, кров кружляє повільніше, а ноги ледве носять.

Що ж? — старість.

Один опирається і чинить, прагне по-давньому, навіть швидше і сильніше, щоби встигнути. Тішить себе надією, захищається, бунтує і метається. Другий у смутному зреченні починає не тільки відступатися від себе, але навіть повертає назад.

— Більше не можу.

— Більше не хочу навіть пробувати.

— Не варто.

— Більше не розумію.

— Якби повернули мені урну спопелілих літ, енергію, розтрачену у блуканнях, марнотратний розмах колишніх сил...

Нові люди, нове покоління, нові потреби. Уже його дратують і він дратує — спочатку непорозуміння, а потім непорозуміння вже постійне, їхні жести, їхні кроки, їхні очі, білі зуби і гладке чоло, хоча вуста мовчать...

Всі і все довкола, і земля, і ти сам, і зорі твої говорять:

— Досить... Твій захід... Тепер ми... Твоя межа... Твердиш, що й ми так... Не сперечаємося з тобою — ти знаєш краще, ти досвідчений, але дозволь нам спробувати самостійно.

Такий порядок життя.

Так людина і тварини, так, мабуть, дерева, і хто знає, може, навіть каміння, їхня воля, сила і час.

Сьогодні твоя старість, а позавтра дряхлість.

І дедалі швидше кружляють стрілки на циферблаті годинника.

Кам'яний погляд сфінкса ставить одвічне питання:

— Хто вранці на чотирьох ногах, опівдні бадьоро на двох, а ввечері на трьох?

Ти — опертий на костура, задивлений у згасаюче, холодне проміння призахідного сонця.

У своєму життєписі я спробую інакше. Може, щаслива думка, може, вдасться, може, треба власне так.

Коли копаєш криницю, роботу починаєш не з глибокого дна: спочатку широко розкидаєш поверхневий шар, відкидаєш землю, лопата за лопатою, не знаючи, що там нижче, скільки переплутаного коріння, які перешкоди і нестачі, скільки обтяжливих, закопаних іншими і тобою, забутих каменів та різних твердих предметів.

Рішення зроблено, достатньо сил, щоб розпочати. А взагалі, чи може яка-небудь робота бути закінченою? Поплюй у долоні. Міцно вхопи лопату. Сміло!

Раз, два, раз, два.

— Бог на поміч, дідусю! Що це ти надумав?

— Хіба не бачиш? Шукаю підземних джерел, чистої, холодної стихії води, відгортаю і розгортаю спогади.

— Допомогти тобі?

— О, ні, любе моє, кожен мусить сам. Ніхто не поквапиться на виручку, ніхто не замінить. Все інше — разом, якщо повіриш мені іще і не злегковажиш, але цю, останню мою роботу — я сам,

— Щасти Боже!

Отак воно...

Маю намір відповісти на брехливу книжку фальшивого пророка. Ця книжка спричинила багато шкоди.

Так говорить Заратустра.

І я розмовляв, мав честь розмовляти з Заратустрою. Мудрі його втаємничення, важкі, тверді і гострі. Тебе, бідний філософе, запроторили за похмурі мури і вузькі ґрати шпиталю для божевільних, адже було саме так. Стоїть чорним по білому: «Ніцше помер у розладі з життям — божевільний».

Хочу довести у моїй книжці, що в болісному розладі з істиною.

Той самий Заратустра інакше мене учив. Може, я мав кращий слух, може, слухав уважніше.

Погоджуємося в одному: дорога вчителя і моя, учня — були утяжливими. Набагато частіше поразки, ніж успіхи, багато кривин, тож час і зусилля — намарно, позірно намарно.

Бо в годину розплати не у самотній келії найсумнішого шпиталю

[...]*

і метелики, і польові коники, і купальські світлячки, і концерт цвіркунів, і соліст у високій блакиті — жайворонок.

Добрий Боже!

Дякую Тобі, добрий Боже, за луки і барвисті заходи сонця, за свіжий вечірній вітерець після жаркого дня спеки і тяжкої праці.

Добрий Боже, котрий вигадав так мудро, що квіти мають запах, світлячки світять на землі, іскри зірок — на небі.

Якою ж радісною є старість.

Яка люба тиша.

---

* Це місце в «Щоденнику» Корчака нерозбірливо. Подібні місця і далі відмічено багатьма крапками у квадратних дужках.

Любий відпочинок.

«Людина, яка без міри обсипана Твоїми дарами, яку Ти створив і врятував...» [1]

Отже, добре. Починаю.

Раз, два.

Гріються на сонці два діди.

— Розкажи, старий грибе, як це сталося, що ти й досі живеш?

— Ба, життя вів солідне, помірковане, без стресів і раптових поворотів. Не палю, не п'ю, в карти не граю, за дівчатами не бігав. Ніколи не був голодний або надто перевтомлений, ані поспіху, ані ризику. Завжди в пору і в міру. Не терзав серця, не надривав легень, не утруднював голови. Помірність, спокій і розважливість. А колега?

— Я дещо інакше. Завжди там, де легко набити гулі і синці. Цуценям іще був, коли перший бунт і стрілянина. Безсонні ночі і стільки задирливості, скільки треба виявити юнакові, щоби бодай сяк-так урівноважитися. Потім війна. Така собі. Треба було шукати її далеко, за уральськими горами, за морем Байкальським, через татар, киргизів, бурятів, аж до китайців. Оперся на маньчжурське село Таолай-чжоу — і знову революція. Потім короткий нібито спокій. Горілку, звичайно, пив, не раз ставив на карту життя, не зім'ятий папірець. Тільки на дівчат не мав часу, але якби не те, що вони метушливі, захланні і на ночі ласі, ну, і дітей народжують... Паскудний звичай. Трапилося раз. Залишилася огида на все життя. Достатньо мені того було. І погроз, і сліз. Цигарки палив без міри. І вдень, і в дискусії пошуків, раз у раз, наче комин. І нема в мені здорового шматка. Зрощення, болі, грижі, шрам, розлажуся, тріщу, порюся, живу. Та ще й як! Дещо знають про це ті, хто вилазить на мою дорогу. Копняки мої наліво й направо. Бува і тепер, що ціла банда скрадається повз мене. Маю, зрештою, прибічників і друзів.

— Я також. Маю дітей і онуків. А ви? А пан, а колега?

— Маю їх дві сотні.

— Ох ви ж і шалапут.

Зараз 1942 рік. Травень. Холодний травень цього року. І ця сьогоднішня ніч, найтихіша з тихих. П'ята година ранку. Дітлахи сплять. Їх справді дві сотні. У правому крилі пані Стефа, я ліворуч, у т. зв. ізоляторі.

Моє ліжко посеред кімнати. Під ліжком пляшка горілки. На нічному столику житній хліб і глечик води.

Поштивий Фелік[2] загострив олівці, кожний з обох боків. Я міг би писати вічним пером, одне дала мені Гадаска, друге — певний тато непокірного синка.

Від цього олівця у мене на пальці утворилася борозенка. Щойно тепер пригадалося мені, що можна інакше, можна зручніше, що пером — легше.

Недарма татуньо називав мене у дитинстві роззявою і цимбалом, а в бурхливі моменти навіть ідіотом і ослом. Одна тільки бабця вірила у мою зорю. А так — то лінюх, плаксун, ревун (казав уже), ідіот і нікчема.

Але про це потім.

Мали рацію. Порівну. Пів на пів. Бабуня і тато.

Але про це потім.

Лінюх... слушно... Не люблю писати. Розмірковувати, то так. Це не складає труднощів для мене. Так, немовби казочки собі розповідаю.

Читав десь:

— Є люди, які [не] думають, так само, як інші кажуть: «Не палю».

Я думаю.

Раз, два, раз, два. На кожну незграбну лопату моєї криниці обов'язково витріщуся. Замислюся хвилин на десять. І не те, щоб слабкий був сьогодні, бо старий. Так завжди було.

Бабця давала мені родзинки і мовила:

— Філософ.

Схоже, що вже тоді звірив бабуні в інтимній розмові мій сміливий план перебудови світу. Не більше, не менше, як тільки викинути всі гроші. Куди і як викинути, і що потім робити, запевне не знав. Не слід судити надто суворо. Мав на той час п'ять років. А питання стояло приголомшливо складне: що робити, аби не було брудних, обдертих і голодних дітей, з якими мені не можна бавитися на подвір'ї, де під каштаном, у напханій ватою бляшаній коробці з-під льодяників був похований мій перший близький і коханий померлий, наразі тільки канарок. Його смерть висунула таємниче питання віросповідання.

На його могилі я хотів поставити хрест. Служниця сказала, що ні, бо він птах, щось набагато нижче за людину. Навіть плакати

гріх. Отак служниця. Але гірше, що син двірника дому вирішив, що канарок був євреєм.

І я.

Я також єврей, а він поляк, католик. Він у раю, а я натомість, якщо не говоритиму бридких слів і буду слухняно приносити йому вкрадений дома цукор — після смерті потраплю до чогось, що, правда, не пекло, але там темно. А я боявся темної кімнати.

Смерть. Єврей. Пекло, Чорний, єврейський рай. Було над чим міркувати.

Лежу в ліжку. Ліжко посеред кімнати. Мої пожильці: Монюсь молодший (маємо чотирьох Монюсів), потім Альберт, Єжик. З другого боку під стіною Фелюня, Ґеня і Ґаночка.

Двері прочинені до хлоп'ячої спальні. Їх там штук шістдесят. Трохи на схід сплять найтихішим сном шістдесят дівчат.

Решта на горішньому поверсі. Хоч там і холодно, але травень. І тож по бідності нашій у горішній залі можуть спати старші хлопці.

Ніч. Маю нотатки про неї і про сплячих дітей. Тридцять чотири зошити нотаток. Власне тому так довго не міг зважитися на писання щоденників.

Маю намір написати:

1. Грубий том про ніч у сиротинці і взагалі про сон дітей.

2. Роман у двох томах. Дія відбувається у Палестині. Шлюбна ніч пари халуців біля підніжжя гори Ґільбоа, на місці, де пробивається джерело; про цю гору і про джерело говорить книга Мойсея.

Глибока буде, якщо подужаю, та моя криниця.

3, 4, 5, 6. Кілька років тому написав для дітей повість про життя Пастера. Тепер продовження серії: Песталоцці[3], да Вінчі, Кропоткін[4], Пілсудський ще кілька інших, бо й Фабр[3], Мультатулі[5], Раскін і Грегор Мендель, Налковський, Щепановський, Диґасінський, Давид.

Не знаєте, хто такий Налковський?

Не знає світ про багатьох великих поляків.

7. Написав давніше повість про короля Мацюся.

Тепер черга короля-дитини: король Давид Другий.

8. Хіба ж можна змарнувати матеріал майже півтисячі графіків ваги і зросту вихованців і не описати прекрасну, ретельну, радісну працю вирощування людини? За найближчих п'ять тисяч років. Десь там, у бездонному майбутньому — соціалізм, тепер анархія. Війна поетів і музик у найпрекраснішій Олімпіаді — війна за найпрекраснішу молитву — має для світу один на рік гімн до Бога.

Забув зазначити, що й тепер війна.

10. Автобіографія.

Так. Про себе. Про свою малу і важливу особу.

Хтось злостиво написав десь, що світ є крапелькою бруду, завішеною у безмежжі; а людина є твариною, котра зробила кар'єру.

Що ж, може бути і так. Але доповнення: та крапля бруду знає страждання, вміє кохати і плакати, вона сповнена туги.

А кар'єра людини, якщо зважити сумлінно, сумнівна, дуже сумнівна.

*

О пів до сьомої.

Крикнув хтось у спальні:

— Хлопці, купатися, вставайте!

Відкладаю перо. Встати, чи ні? Давно не купався. Вчора зловив на собі і замордував без уточнень, одним спритним натиском нігтя — вошу.

Якщо встигну, напишу апологію воші. Бо наше ставлення до цієї прекрасної комахи — несправедливе і негідне.

Озлоблений російський селянин постановив:

— Воша не людина, всієї крові не вип'є.

Уклав коротку оповідку про горобців, котрих годував років зо двадцять. Поставив собі за мету реабілітувати малих злодюжок. Але хто вникне у знедоленість воші?

Хто, як не я?

Хто виступить, хто відважиться виступити на її захист?

«За цинічну спробу перекласти на плечі суспільства обов'язок опіки над сиротою, за безсоромність оббріхувань, проклять і погроз, випльовуваних у сказі, бо спроба виявилася намарною, пані повинна внести п'ятсот злотих на користь «Допомоги для Сиріт» у п'ятиденний строк.

Беручи до уваги низький рівень середовища, а також дому, у якому перебувала пані, квота кари визначається невисока. Передбачаю брехливе виправдання, що не знали, хто провадить допит; коли ваша наймолодша літоросль, вислана для мого супроводу, побачила моє посвідчення особи, яке я показував поліцаєві, то кинула на прощання вигук: «бидло». Я не наполягав на арешті дівчиська, з огляду на її вік і на те, що була без пов'язки.

На закінчення додам, що то була моя друга сутичка з малиною вишуканого дому наВаліцов, 14, бо під час облоги Варшави мені лайдацьким чином відмовлено допомогти перенести до брами солдата з раною у грудях, щоб він не конав як пес у стічній канаві».

А ось коментарі:

Власницями помешкання, звідки мене прогнали криками: «Геть, старе дрантя, щоб ти поламав руки й ноги», є «приятельки» ні більше, ні менше як Стефанії Семполовської[6].

Прагну ширше висловитися на цю тему, позаяк справа має більш загальне значення.

Семполовська була захисницею євреїв як від наклепів, так і від слушних закидів, які робилися нам однаково фанатичними ворогами.

Три єврейки зВаліцова — то ті типи, котрі шляхом гладенької мови, ба навіть хрещення, безсоромно, силою втискалися до польського товариства, до будинків і родин, щоби там репрезентувати євреїв. Я часто і безрезультатно пояснював ентузіастці, пані Стефанії, що не може і не повинно бути контактів між єврейськими каналіями і духовною, моральною елітою поляків.

Протягом тридцяти років нашого знайомства траплялися прикрі сутички і віддалення власне через це.

Войцеховський — Пілсудський — Норвід — Міцкевіч — Костюшко — Зайончек, хто знає, може, і Лукасінський — ба, Креон і Антигона — чи не тому, власне, далекі, що близькі.

Давніше Налковський, Людвік Страшевіч на позір вороги, а сповнені туги один за одним.

Як легко порозумітися двом шельмам для спільної зради, злочину, неподобства, та як важко співпрацювати, коли двоє так само люблять, але інакше розуміють, бо мають відмінний запас досвіду.

Я відчував ненависть і огиду до євреїв — гендлярів ідеєю або фразерів. Я бачив гідність тих євреїв, котрі втікали і ховалися від неприятелів з-поза окопів.

Як же не згадати коханого «Войтека», бойового ендека, котрий за чорною кавою питав майже розпачливо:

— Скажи, що робити? Євреї копають нам могилу.

А Ґодлевський[7]:

— Ми слабкі. За чарку горілки продаємося в єврейську неволю.

А Мощенська[8]:

— Ваші чесноти для нас — смертний вирок.

Ріг Залізної і Холодної вулиць. Ковбасня. Розвалившись у кріслі, єврейка, що обросла салом, приміряє пантофлі. Швець укляк перед нею. Сиве волосся, розумні і добрі очі, голос поважний і глибокий, на лиці вираз безнадійної смиренності.

— Адже я попереджав, що ті пантофлі...

— А я пана попереджаю, що нехай він ті пантофлі сховає для своєї жінки. Якщо ви швець, то повинні знати. Як оце виглядає моя нога?

І майтолає товстою ногою перед носом, мало не торкається.

— Чи пан сліпий? Хіба ви не бачите, що тут зморщилося?

Одна з найгірших сцен, свідком яких я був, але не єдина.

— Наші не кращі.

— Знаю.

Отже, що робити?

Радіо має той, хто його купить. І автомобіль. І квиток на прем'єру. І подорожі, і книжки, і картини.

Розповім, може, про польську екскурсію, яку зустрів у Афінах. Не більше і не менше, як фотографувалися на тлі Пантеону. Розщебеталися, розхристані — кожне щеня крутиться за власним хвостом, намагаючись ухопити.

Задля чого, власне, я пишу оце?

Ну, так. Є сатана. Є. Але й серед них трапляються більш і менш злостиві.

Зробив Янушок з Іринкою садок з піску і хатку, і квітки, і паркан. Носили воду у сірниковій коробці. По черзі. Порадилися, добудували другу хатку. Порадилися: комин. Порадилися: криниця. Порадилися: собача буда.

Пролунав дзвінок на обід. Двічі поверталися з дороги до їдальні, щоби поправити, щоби подивитися.

А Мусек спостерігав за ними здалека. А потім штурхонув, ногою потоптав, довго бив палицею.

Коли повернулися з обіду, Ірка сказала:

— Я знаю, то Мусек.

Народжений у Парижі, був повернений вітчизні і три роки отруював життя тридцятьох сиріт-дошкільнят.

Написав про нього статтю до «Спеціальної Педагогіки»[9], вказав, що потрібні карні колонії, згадав навіть про смертну кару. Адже він малий! Адже він буде топтатися цілих п’ятдесят років!

Кохана Пані Марія[10] зі зніченою усмішкою:

— Пан, либонь, пожартував?

— Анітрохи. Скільки кривди людської, скільки болю, скільки сліз...

— Отже, ви не вірите у виправлення?

— Я не Адлер[11], — відповів жорстко.

З пані доктора Ґжегожевської не можна гніватися довго. Компроміс: викреслив смертну кару, обмежився виправним закладом — і то знехотя.

Чи воно чесні люди наперед приречені на Кальварію?

Задля чого я це пишу?

Зрозуміло, ніч. Дванадцята година тридцять.

Тяжкий був у мене день.

Конференція з двома панами, магами суспільної опіки. Потім два опитування — одне, власне, те, з авантюрою. Потім засідання Правління.

Завтра — Дзельна, 39.

Сказав:

— Прошу пана мецената, якщо кожного дня на міліметр краще, то з’являється заохочення до більшого зусилля. Якщо кожного дня гірше, настане катастрофа і якийсь поворот. А ми топчемося на місці.

Слухай уважно. Те, що скажу, може знадобитися.

Є чотири способи знешкодження небажаних прибульців:

1. Підкупити. Занапастити і оциганити.

2. Погоджуватися з усім і, користуючись неуважністю, робити

далі те, що хочеш. Бо ж я один, а їх громада. Я думаю про них, рахуючи довго, по три години на день — вони думають, як підійти, цілу добу. Поясню це, говорячи про мислення уві сні. Зрештою, це відомі речі.

3. Почекати, перечекати, причаїтися і у відповідний час скомпрометувати.

— Дивіться! То він так розпорядився.

Можна збрехати: хотіли віддати мені касу.

4. Втомити. Або піде собі, або перестане дивитися. Бо й що?

Закінчилося чорнило.

Старий я, щоразу, коли згадую минуле, збіглі роки і події.

Хочу бути молодим, тож складаю план на майбутнє.

Що робити після війни?

Може, покличуть мене до співпраці у побудові нового ладу у світі або у Польщі? Це дуже сумнівно. І не хочу цього. Мусив би виконувати службові обов'язки, отже, неволя примусових годин праці і контактів з людьми, десь якийсь письмовий стіл, фотель, телефон. Витрата часу на поточні, повсякденні малі справи і боротьба проти малих людей з їхніми малими амбіціями, протекціями, ієрархією, метою.

У підсумку — в'язень.

Волію самостійно.

Під час тифу мав наступне видіння:

Велетенська театральна або концертна зала. Святково одягнуті натовпи.

Розповідь про війну і голод, сирітство і знедоленість.

Промовляю по-польському. Перекладач стисло тлумачить англійською мовою. Це відбувається в Америці. Раптом мій голос зривається. Тиша. Десь у глибині лунає крик. До мене біжить Реґіна[12]. Затримавшись перед підвищенням, кидає на естраду годинника і кричить: «Віддаю панові все!» І ось рясний дощ банкнотів, золота і коштовностей. Мені кидають перстені, браслети, кольє... На сцену вибігають хлопці з Дому Сиріт: брати Ґельблат, Фалка, Маєр Кулявскі, Ґлузман, Шейвач — і складають усе це до сінників. Розлягаються вигуки, оплески і плач зворушених слухачів.

Не надто довіряю пророцтвам, але попри те ось уже понад двадцять років очікую на здійснення видіння.

Про Реґіну розповім, коли прийде черга оповіді про дивні долі вихованців білого дому на вулиці Крохмальній. У сірій Варшаві.

Отже, матиму необмежені кошти і оголошу конкурс на побудову великого сиротинця у горах Лівану, поблизу Кфар Геладі.

Будуть там великі казармені їдальні і спальні. Будуть малі «хатки пустельників». На терасі плаского даху маю для себе одну невелику кімнату з прозорими стінами, щоби не пропустити ані одного сходу і заходу сонця, щоби, пишучи вночі, мати змогу раз у раз поглядати на зорі.

Молода Палестина тяжко й наполегливо добивається порозуміння з землею. Але прийде черга неба. У противному разі вона була би непорозумінням і помилкою.

Чому не Бір[о]біджан, Уґанда, Каліфорнія, Абіссінія, Тибет, Мадагаскар, Індія, південь Росії або Полісся? Навіть Англія, зичлива і свідома світу, не знає, де зосередити цю невелику, зрештою, жменьку єврейства.

Щороку приїжджаю на кілька тижнів до рідного міста і приятелів, розмови про важливі і вічні справи.

Я не повторюю монотонне марення. За кожним разом якась зміна.

Найбільше турбот у мене про будівництво хат для пустельників. Ті, котрі заслужили на самотність, читають її і мають перекладати на зрозумілу мову — orbi et urbi* — повинні, повинні мати. Але що повинні мати — ось питання.

Мосек знову занапастив, замало карбіду. Лампа гасне.

Перериваю.

П’ята година ранку

Поштивий Альберт[13] зняв затемнення у кімнаті.

Бо затулили шиби шторами з темного паперу, щоб світло з вікон не перешкоджало військовим властям розмовляти світляним шифром, і, схоже, для того, щоб не полегшувати шлях ворожим літакам. Так, ніби нема десяти інших знарядь і дороговказів. Людці, попри це, вірять.

Тепер знову видно.

---

* orbi et urbi (*лат.*) — світові і місту.

Наївні і поштиві є люди. Мабуть, нещасливі. Не дуже знають, у чому полягає щастя. Кожний розуміє його інакше.

Один: смачний чулент або ковбаса з капустою. Другий: спокій, комфорт, зручність. Третій: дівчата, численні і різні. Четвертий: музика або карти, або подорожі.

І кожний інакше захищається від нудьги і туги.

Нудьга — голод духу.

Туга — прагнення, прагнення води і польоту, свободи і людини-повірника, сповідника, порадника — ради, сповіді, зичливого до моєї скарги вуха.

Дух тужить у тісній клітці тіла. Люди чують і розмірковують про смерть під кутом кінця, а вона є лише подальшим триванням життя, іншим життям.

Якщо не віриш у душу, мусиш усе ж визнати, що тіло твоє буде жити як зелена трава, як хмара. Адже ти є водою і пилом.

«Світ є переміною зла, вічно тривалою»[14], — каже Тетмаєр.

Цей недовірок, песиміст, іроніст, нігіліст теж говорить про вічність.

Безсмертя — це амеба, людина — колонія шістдесяти триліонів клитин, як подає Метерлінк. А він міг добутися до авторитетів. Бо я кільканадцять років тому безуспішно намагався довідатися, скільки буде, якщо помножити це на два мільярди.

Колега, професор Пашкевіч[15] сказав, що астрономічна цифра. Аж випадком знайшов відповідь у «Термітах»[16].

Людей на світі два мільярди, а я становлю собою суспільство у багато мільйонів разів численніше, тож маю право, маю обов'язок дбати про свої власні мільярди, щодо яких маю зобов'язання.

Може, небезпечно говорити про це загалові, хоч і так кожен відчуває це, якщо навіть небагато знає. І, зрештою, хіба мій всесвіт життя та його благополуччя не залежать від благополуччя цілого покоління, від островів австралійських людожерів аж до кабінету поета, вченого, аж до задивленого в отвір телескопа на засніженій вершині, на рівнині полюса.

Якщо мала Ґенька кашляє вночі, альтруїстично співчуваю їй, але егоїстично зважую нічну тривогу, турботу про її здоров'я; а може, це заразне? Кошти на краще харчування і скрута, і кошти на відправлення до села.

Спати мені не хочеться. Перш ніж мій вулик почне гудіти, задрімаю на годину.

Я певний, що в майбутньому, розумному суспільстві закінчиться диктатура годинника. Сплю і їм, коли хочеться.

Яке щастя, що лікарі і поліція не можуть приписати, скільки разів на хвилину мені можна дихати і скільки разів має право битися моє серце.

Неохоче сплю вночі, бо потім не можу заснути вдень. Хліб з водою значно краще смакує мені вночі.

Людина майбутнього буде вражена, коли довідається, що зрізані квіти ми вживали як прикрасу для помешкань. І картини на стінах. І шкіру тварин на диванах.

— Скальпи, скальпи квітів і шляхетних наших молодших братів по життю.

І вибите полотно, на яке через певний час перестають дивитися, і на якому осідає пил, а під ним гніздяться хробаки.

— Якою ж бо малою, бідною, дикою була та первісна людина тисячу років тому.

І співчутливо думатимуть про наші примітивні форми навчання.

Неуцтво мертвої мови.

«Увійшовши в народ» — раз по раз виловлював таланти серед дітей.

Десь на Сольці, в хатинці ремісника, показали мені малюнки хлопчика: кінь був конем, дерево деревом, корабель кораблем.

Заніс сувій малюнків, котрі видалися мені найкращими, щоби показати відомому художникові.

Оглянув, скривився:

— Це цілковито позбавлене вартості. Перемальоване. А це з горем пополам годиться.

Сказав дивну річ:

— Кожний повинен уміти втілювати олівцем те, що хоче зберегти у пам’яті. Невіглас той, хто цього не може.

Скільки разів я згадував цю неспростовну істину.

Ось сосна, ось лице, ось дерево, котре за мить зникне для мене назавжди. Який жаль, як шкода!

Туристи справляються з цим по-своєму: фотографія. Уже навіть кінострічка. Ростуть діти і молодь, які зможуть переглядати свої перші недолужні кроки.

Незабутні картини спальні, що прокидається. Погляд, рухи обважнілі або раптове випорскування з ліжок. Той протирає очі, той рукавом сорочки витирав куточки вуст, той гладить вухо, потягається, тримаючи якусь частину одягу, застигає, надовго задивившись.

Жваво, флегматично, зграбно, незграбно, впевнено, боязко, докладно, недбало, свідомо або автоматично.

Це тести: одразу бачиш, хто і чому так завжди або саме сьогодні так.

Викладач коментує фільм:

«Прошу уважно придивитися» (показує указкою, як на карті). Неохочі погляди тих двох праворуч свідчать, що вони недолюблюють один одного, тож їхні ліжка не повинні стояти по сусідству.

Примружені вії отого неспростовно доводять, що він короткозорий.

Не довіряйте витривалості он того малюка: відчувається зусилля, нервовість рухів, змінний темп, перерви у рішучому на позір поспіхові. Може, побився об заклад, пообіцяв, змагається з отим ліворуч, на якого раз у раз поглядає.

А отому передрікаю поганий день. Щось його непокоїть. Під час умивання, під час застеляння ліжка, під час сніданку, за хвилину або за годину посвариться, чи поб'ється, нечемно відповість вихователеві».

Ми вдвох стали у вікні, коли готувалася нова партія «двох вогнів».

Шляхетна, рицарська гра.

Десятирічний спец був моїм викладачем.

«Цього одразу виб'ють, бо втомлений. Той почне старатися аж на середині гри. Того відкинуть. Той має очі на спині: дивиться направо, а б'є наліво. Той зумисно піддається, бо хоче вибити отих двох. Той образиться, посвариться, розплачеться».

Якщо пророцтво підведе, спец знає, чому, і пояснює, чому. Бо в розрахунках і оцінці чогось не взяв до уваги:

«Грає так, бо вчора розбив шибку, тож тепер боїться. Цьому сонце б'є в очі. Той не звик до цього м'яча, затвердий для нього. У того

болить нога. Той чудовим кидком завдячує другові: завжди йому допомагає».

Читає гру як партитуру, коментує рухи як у шаховій партії.

Якщо розумію це і те, то завдячую самовідданим моїм професорам. Які вони терпеливі, самовіддані, зичливі, який я невдатний і недолужний учень.

Нічого дивного: мав понад сорок років, коли у нас народився футбол, а вони вже рачкували з м'ячем під пахвою.

П'ять грубих томів:

1. М'яч звичайний.

2. Копаний м'яч (футбол).

3. Два вогні.

4. Психологія і філософія гри в м'яча.

5. Життєписи, інтерв'ю. Опис славетних кидків, партій, спортивних майданчиків.

І сто кілометрів стрічки.

Не дратує, не нетерпеливить, не гніває, не обурює, коли я наперед передбачив реакцію.

«Сьогодні клас буде неспокійний, бо перше квітня, бо спека, бо через три дні екскурсія, бо за тиждень свята, бо в мене болить голова».

Пам'ятаю вже досвідчену роками праці виховательку, котру обурювало те, що у хлопців занадто швидко росте волосся — і пам'ятаю молодесеньку бурсистку, котра розпочинала звіт про вкладання до ліжка дівчаток зауваженням:

«Сьогодні дівчатка були нестерпні. О дев'ятій усе ще був гомін. О десятій усе ще шепотіння і смішки. А все тому, що керівниця дала мені чосу, бо я була зла, бо поспішала, бо завтра маю семінар, бо закинули мої панчохи, бо отримала поганого листа з дому».

Скаже хтось:

«Чого вартий фільм, якщо діти знають, що їх знімають?»

Легко:

Апарат постійно стоїть. У різні пори і в різних напрямках оператор крутить порожній апарат. Дітям обіцяють показати фільм, коли він буде закінчений, але завжди щось не вдається. Часто знімають дітей настирливих, неприємних, непопулярних і нецікаві сцени. Ані разу не оголошують, що вони мають бути природними,

що мають дивитися туди, а не деінде, щоби «робили своє». Безладно запалюють і гасять юпітери. Або знову переривають забаву і влаштовують обтяжливу пробу.

Після періоду сенсації період нетерплячки. Нарешті перестають звертати увагу. За тиждень, за місяць. Пишу, зрештою, зайве. Так, запевно, і роблять. Напевно, роблять так — інакше бути не може.

Невігласом є той вихователь, котрий цього не знає, обмеженим, якщо не розуміє.

У майбутньому кожний вихователь буде стенографом і кінооператором.

А парлограф*, а радіо?

А епохальні експерименти Павлова?

А отой садівник, котрий шляхом схрещення або, знову ж таки, виховання рослин отримує троянди без колючок і «груші на вербі»?

Ми вже володіємо контуром людини — може, навіть фотографією? Може, небагато вже бракує? Потрібний тільки здібний і сумлінний ретушер.

Дехто боїться спати вдень, щоби не псувати ночі. Я навпаки. Неохоче сплю вночі — волію вдень.

15 травня, шоста година.

Дівчатка вже до половини.

Було більш-менш так. Говорять:

— Знаєш, Гельцю, ти неспокійна людина.

Вона:

— Я людина?

— Ну, так. Адже ж не песик.

Замислилася. Після довгої паузи здивовано:

— Я є людина. Я є Гельця. Я є дівчинка. Я є полька. Я є донечка мамусі, є варшав'янкою... Як багато я є.

Іншого разу:

— Маю мамусю, татуся, бабцю, дві бабці, дідуся, сукенку, ручки, ляльку, столик, канарка, фартушок. Чи я маю вас?

---

* парлограф – пристрій для відтворення мови.

Сказав мені один націоналіст:

— Єврей, щирий патріот, у найкращому разі може бути добрим варшав'янином або краків'янином, але не поляком.

Мене це заскочило.

Я лояльно погодився, що мене справді не хвилює Львів, Познань, Ґдиня, Авґустівські озера, ані Заліщики, ані Заользе. Я не був у Закопаному (такий потворний), не захоплює мене Полісся, море, Біловезька Пуща. Чужа мені Вісла під Краковом, не знаю і не прагнув би пізнати Ґнезно. Але люблю Віслу варшавську і, відірваний від Варшави, відчуваю пекучу тугу.

Варшава — моя, і я — її. Більше скажу: я є нею.

Разом із нею тішився і журився, її погода була моєю погодою, її дощ і болото — також моїми. Разом з нею зростав. Останнім часом ми віддалилися. Постали нові вулиці і квартали, яких я вже не розумів. Багато років почувався чужоземцем на Жолібожу. Набагато ближчий мені Люблін і навіть Грубешів[17], якого я ніколи не бачив.

Варшава була місцем або робітнею моєї праці, тут місце постою, тут могили.

*

Під час усієї лялькової вистави згадував різдв'яний вертеп із вулиці Медової і яселка з вулиці Фрета.

А було так:

Починаючи від Різдва, заможнішими дворами ходили безробітні на той час мулярі і, закликані до помешкань, давали вистави.

Скриня — сцена, гармошка або катеринка. А на сцені фігурки: король Ірод на троні, диявол з вилами.

Вистава відбувалася на кухні, щоб не наносити бруду до помешкання. Куховарка ховала дрібниці, бо крали — одного разу дві фражетівські ложки з сервізу. Було красиво і страшенно повчально. На закінчення виходив дідок з торбою і просив милостиню.

Батько наказував мені власноручно кидати до дідової торби нові срібні десятигрошівки, а я міняв усю готівку, якою володів, на двояки і, тремтячи від емоцій, сипав до торби. Дідок заглядав до неї, трусив сивою, довгою бородою і казав:

— Малувато, малувато, дай, кавалере, ще.

У той час ми з батьком ходили до яселок.

Довга зала сиротинця, завіса, таємниця, тіснота, очікування.

Якісь дивні істоти у темно-синіх фартухах і білих шапках на голові, з нерухомими крилами.

Я боявся. Мене душили сльози.

— Не відходь, татусю.

— Не бійся.

Таємнича пані посадила мене у першому ряду. Не робіть цього, якщо дитина не хоче. Я волів би десь ізбоку, нехай і затуляли би, нехай би найтісніше і найгірше.

Безпорадно:

— Татусю!

— Сиди. Дурієш!

По дорозі я запитав, чи будуть Ірод і диявол.

— Побачиш.

Розпачлива ця дистанція дорослих. Не робіть дітям несподіванок, якщо вони не хочуть. Повинні знати, бути заздалегідь попереджені, чи стрілятимуть, чи напевно, коли і як. Адже треба приготуватися до довгої, далекої, небезпечної подорожі.

Вони дбають тільки про одне:

— Ходи, зроби пі-пі, бо там не можна.

А я тепер не маю часу, зрештою, не потребую. Не вмію про запас.

Я знав, що то буде якийсь більш важливий, устократ красивіший різдв'яний хлівець без дідка з торбою.

Краще, що без дідка.

Я вже казав. Повчальна година. Так. Той дідок. Не тільки він, але він у першому ряду.

Був ненаситний.

До його торби йшли спочатку байдужі батьківські срібняки, потім власні, тяжко назбирані мідяки. Навчений гірким, гірким і принизливим досвідом, я нагромаджував їх довго, звідки тільки міг. Жертвою часто ставав живий дідусь на вулиці; я думав:

«Не дам, сховаю для отого свого, з мішком у хлівці».

Мій дідок був ненаситний, а його торба — бездонною. Він був маленький, і торбинка його п'ятикратно менша від мого гаманця, а проте, поглинала, пожирала, останнє видушувала.

Я давав, докладав. Спробую ще раз, може, скаже нарешті, що досить.

«Татусю! Бабцю! Катажино, я віддам, позич! На пні продам урожай усього року».

Цікавість. Може, підгляну, як він зникає на хвилину за сценою і далі домагається й намовляє.

І острах. Сумне усвідомлення, що після дідка вже кінець, вже нічого.

Гірше: обтяжливий ритуал умивання перед сном, може, навіть риб'ячий жир?

У виняткові дні не слід обтяжувати дітей і мучити усім тим, що історія, знання, досвід слушно доручили виконувати щодня.

Адже відпустка.

Все зосередження, вся свобода, вся казка заплетена у тьмяність.

Дідок із хлівця на Медовій вулиці — як і розпачлива облога Варшави — навчив мене багато чому. Безнадійність оборони від нав'язливого прохання і нескінченність прагнень, яких не можна заспокоїти.

Зразу даєш охоче, потім без ентузіазму, з почуття обов'язку, потім з тривогою, потім за законами інерції, за звичкою і без участі серця, потім неохоче, гнівно, розпачливо.

А він хоче все твоє і тебе також.

У різдв'яному хлівці хапаюся за того дідка як за останню нитку, що пов'язує з чарівною казкою у житті, у чародійній містерії життя, з магією [...] святкових хвилювань.

Минуле — не повернеться. Сконало — поховане.

[...]

Гаряче бажання, неміч, численність, нікчемність.

Розповім, може, як годував горобців через сорок років по тому.

Не відмовляй, якщо дитина просить іще раз повторити казку, ще, ще і ще раз — ту саму.

Для деяких дітей, численніших, може, ніж ми собі гадаємо, вистава повинна складатися з одного, тільки багато разів повторюваного номера.

Один слухач — це часто численна і вдячна аудиторія. Не втратиш час.

Старі няні і мулярі — часто кращі педагоги, ніж дипломована психотехнічка.

Адже дорослі також волають «біс».

Біс!

Та сама, без кінця повторювана казка — це як соната, улюблений сонет, як скульптура, без котрої день стає безбарвним.

Знаю цілі галереї образів маніяків одного експоната.

Мій «Святий Іван» Мурільо[18] з Віденського музею і дві скульптури Риґєра[19]: «Ремесло» і «Мистецтво» у Кракові.

Перш ніж людина загрузне остаточно і погодиться з нехлюйством переживань... Захищається... Страждає... Соромиться, що інша і гірша, ніж натовп; а може, тільки болісно відчуває власну самотність і чужість у житті.

Хлівець без дідка. Не хлівець, а яселка,

Було погано, дуже погано.

Мама мала слушність, неохоче довіряючи дітей батьковій опіці; і слушно ми — сестра і я — тремом захвату та поривом радості вітали і згадували навіть найбільш форсовані, болісні, невдалі, з плачевними наслідками «приємності», які з предивною інтуїцією винаходив не надто врівноважений педагог — татусь.

Боляче тягав за вуха, незважаючи на найсуворіший осуд мами і бабці.

«Якщо дитина оглухне, то через тебе».

У залі було жарко до неможливості. Приготування затягнулися нескінченно. Шарудіння за завісою напружувало увагу поза будь-які припустимі для нервів межі. Лампи чаділи. Діти пхалися.

«Посунься! Забери руку! Відсунь ногу. Не лягай на мене».

Дзвінок. Вічність. Дзвінок. Такі почуття звідує під обстрілом льотчик , котрий, захищаючись, вистріляв уже все, але має ще виконати завдання, до того ж, найважливіше. Нема відступу і нема волі, бажання, думки про відступ.

Не думаю, щоб це було недоречне порівняння.

Почалося. Щось неповторне, єдине, остаточне.

Людей не пам'ятаю. Не знаю навіть, чи диявол був червоний, чи чорний. Радше чорний, мав хвоста і роги. Не лялька. Живий. Не перевдягнута дитина.

Перевдягнута дитина?

Подібним дитинним казкам можуть вірити тільки дорослі люди.

Сам король Ірод мовить до нього:

— Сатано!

І такого сміху, і таких стрибків, і такого справжнього хвоста, і такого «ні», і таких вил, і такого «ходи» я не бачив, не чув і сьогодні навіть не передчуваю, якщо навіть правда, що пекло є.

Все було автентичне.

Лампа гасне, цигарки, кашляють — це перешкоджає.

Вулиця Медова і Фрета. І на Фрета була школа Шмурли. Там різки давали. Теж автентичне. Але не до порівняння.

Четверта година.

Відслонив вікно, щоб не будити дітей.

Реґінка має *erythema nodozum**.

За немудрою, мабуть, сьогодні методою застосував саліцил 10,0 на 200,0 по ложці через кожних дві години, аж до шуму у вухах і жовтого бачення. Замість цього вона вчора двічі виблювала. Але вузли на ногах уже бліді, малі і неболючі.

Боюся у дітей усього, що споріднене з ревматизмом.

Саліцил — говорили у Парижі — і хто: Гутінель, Марфан, а найдивніше, що і Баґінський у Берліні.

Блювання — дрібниці. Але досить, щоби після нього не викликати повторно невезучого лікаря, оскільки, зрозуміло, скаже, що це ускладнення — через ліки.

Після яселок я мав гарячку всього два дні. Власне, тільки одну ніч. Температура, може, не була високою, але треба було продемонструвати гостро, щоби принаймні до весни мати змогу грізним «ні» — о жах — якщо батько принесе морозиво.

Я не впевнений, чи на зворотному шляху ми не заходили на морозиво або содову воду з льоду з ананасовим соком. Тоді ще не знали штучного льоду, а природний серед зими дістати легко. Тож ми могли прохолодитися після тієї пекельної спеки.

Пам'ятаю, що загубив шарф.

---

* erythema nodozum (*лат.*) — вузлувате почервоніння, ревматична висипка.

І пам’ятаю, що коли ще лежав у ліжку на третій день, батько наблизивсь до мене, а мама суворо скартала його:

— Маєш холодні руки. Не підходь!

Покірливо виходячи з кімнати, батько зиркнув на мене змовницьким поглядом.

Я відповів шифром шахраюватого підморгування, щось на зразок: «Добре є».

Гадаю, ми обидва відчували, що, зрештою, правлять не вони — мама, бабця, куховарка, сестра, служниці і панна Марія (гувернантка) — увесь той бабинець, але ми, чоловіки.

— Ми господарі дому. Поступаємося задля святого спокою.

Цікаво. У багаторічній, але не надто численній клієнтурі мене часто кликали батьки. Але завжди тільки раз.

Розповім іще про [...]

Зауваження, радше вказівка, для тих, хто через тридцять років укладатиме радіопрограми:

Дайте годину — по півгодини внукові і дідові (або батькові) на балачку під заголовком «Учорашній день» — «Мій учорашній день». Початок завжди такий самий:

«Вчора прокинувся о... годині. Встав... Одягнувся...»

Ті балачки вчитимуть, як дивитися, як по складах читати поточні події, як оминати і як підкреслювати, як переживати, як цінувати й нехтувати, атакувати і наступати — як жити.

Чому, власне, не жінки, чому не учитель і учень, чому не ремісник і його хлібодавець, службовець і його відвідувачі, адвокат і клієнти?

Це вимагає проб.

Закінчення.

Польська мова не має виразу: rodzina* — вітчизна то надто багато і важко. Чи тільки єврей, бо, може, і поляк також? — Може, не вітчизна, а хатка і садок?

Хіба селянин не любить вітчизни?

---

* Rodzina властиво: рóдина (*рос.*) — батьківщина.

Добре, що й перо вже доходить до кінця. Чекає на мене сьогодні сповнений працею день.

Пізніша дописка.

Уґоліно[20] — Данте. Вони уникають нещастя. Ляльковий вертеп... Якби жили, пізнали би слушність.

Були роки, коли тримав сублімат і пастилки морфію захованими у далекому куті шухляди. Брав їх тільки тоді, коли йшов на цвинтар до могили матері. Лише від початку війни постійно тримаю їх у кишені і цікаво, що їх залишили мені під час ревізії у в'язниці.

Немає огиднішої події (пригоди), як невдале самогубство. Такий план повинен дозріти цілковито, щоб виконання його дало абсолютну певність успіху.

Якщо мій план, продуманий до кінця, постійно відкладав, то через те, що завжди в останню мить з'являлася якась нова мрія, котрої не міг покинути без опрацювання. Були то немовби теми новел. Дав їм спільну назву «Дивні речі».

Отже:

Винайшов машину (опрацював дуже детальний, складний механізм). Щось на зразок мікроскопа. Шкала — сто. Якщо перекручу мікрометр на [дев'яносто дев'ять] — помирає все, що не має ані одного відсотка людяності. Праці було понад міру. Мусив визначити, скільки людей (живих істот) випадає з обігу за кожним разом, хто заступить їхнє місце і який вигляд матиме це очищення; попереднє, нове життя. Після року роздумів (зрозуміло, вночі) довів дистиляцію до половини. Люди стали вже напівтваринами, решта вимерла; наскільки детальними були мої передбачення доводить те, що себе я повністю виключив із цього своєрідного організму. Перекручуючи мікрометр мого «мікроскопа», я міг позбавити себе життя. Що тоді?

Визнаю з деяким зніяковінням, що до цієї теми і сьогодні повертаюся у важчі ночі. Ночі у в'язниці дали мені найцікавіші розділи повісті.

Цих мрій у моїй робітні було кільканадцять, на вибір.

Отже...

Знайшов магічне слово. Я — диктатор світу.

Засинав до того заклопотаний, що аж бунт виникав у мені.

«Чому я? Чого ви од мене хочете? Є молоді, розумніші, чистіші, більш відповідні для цієї місії.

Залиште мене дітям. Я не соціолог. Спартачу, скомпрометую і спробу, і себе».

Для відпочинку і відпруження перенісся до дитячого шпиталю. «Місцинка». Місто викидає мені дітей, наче мушельки, а я нічого — тільки добрий до них. Не питаю у них, звідки, ані як надовго, ані куди, з користю чи зі шкодою для людей.

«Старий доктор» дає цукерки, оповідає казки, відповідає на питання. Тихі, любі роки віддалік від ярмарку світу.

Часом книжка або відвідини колеги, і завжди якийсь один пацієнт протягом кількох років найбільше вимагає опіки.

Діти одужують, помирають — як і бува у шпиталі.

Не мудрував. Не старався поглибити тему, котра була відома мені аж до дна. Тож перших сім років був власне таким скромним місцевим лікарем у шпиталі. Протягом усієї решти років супроводжує мене прикре почуття, що я дезертир. Зрадив хвору дитину, медицину і шпиталь. Занесла мене фальшива амбіція: лікар і скульптор дитячої душі. Душі. Ні більше, ні менше.

(Ех, старий дурню, спаскудив собі життя і справу! Заслужена кара спіткала тебе. Пані Б [... ...] , істерична шльондра, ледащиця з ментальністю шпитальної посудниці, репрезентує цю важливу частину життя, а метрдотель П [...] халтурить у гігієні).

Задля цього з порожнім шлунком швендяв клініками трьох столиць Європи! Краще про це не говорити.

Не знаю, скільки вже нашкрябав цієї своєї автобіографії. Не маю відваги перечитати, що там за багаж. А загрожує мені те, що дедалі частіше траплятимуться повторення. А гірше те, що факти і переживання можуть бути, мусять бути і будуть розказані порізному — в деталях.

То нічого. То тільки доказ, що були важливі, глибоко пережиті моменти, до яких повертаюся.

І доказ, що спогади залежать від наших актуальних переживань. Згадуючи, ми несвідомо брешемо. Це ясно, і говорю це тільки для найпримітивнішого читача.

Частою мрією і проектом був виїзд до Китаю.

Це могло статися, навіть легко.

Бідна моя чотирирічна Іуо-Я з часів японської війни. Дав їй свій дарчий надпис польською мовою.

Терпеливо вчила нездібного учня по-китайському.

Звичайно, нехай будуть інститути східних мов. Звичайно, професори і лекції.

Але кожний мусить провести рік у такому східному селі і пройти вступний курс у чотирилітка.

По-німецькому мене вчила говорити Ерна — Вальтер і Фріда[21] були вже старшими, вже граматичними, книжними, підручниковими, шкільними.

Достоєвський каже, що всі наші мрії збуваються з плином літ, проте у настільки спотвореній формі, що ми їх не впізнаємо. Я впізнаю свою мрію з довоєнних років.

Не я до Китаю, а Китай приїхав до мене. Китайський голод, китайське поневіряння сиріт, китайський мор дітей.

Не хочу затримуватись на цій темі. Той, хто описує чужий біль, немовби обкрадає, жирує на нещасті, немовби йому замало того, що є.

Перші журналісти і службовці з Америки[22] не приховували, що звідали розчарування: не було аж так страшно. Шукали трупів, а в сиротинцях — скелетів.

Коли відвідували Дім Сиріт, хлопці бавилися у військо. Паперові кашкети і кийки.

— Як видно, війна їм не надокучила, — сказав несхвально...

Тепер це так. Але і апетити зросли, і нерви притупилися, щось урешті ворушиться — і на цій, і на тій вітрині крамниці, навіть іграшки і стільки цукерок — від десяти грошів до цілого злотого.

Я сам бачив на власні очі: малий вижебрав десять грошів і одразу купив цукерок.

— Не пишіть про це, колего, до вашої газети.

Читав: ні з чим не зживається людина легше, аніж із чужим нещастям.

Коли ми йшли через Остролуку до Східної Прусії, крамарка питала нас:

— Що з нами буде, панове офіцери? Бо ми цивільні — за що маємо страждати?

Ви — щось інше, ви йдете на певну смерть.

Один тільки раз їхав у Харбіні рикшою. Тепер, у Варшаві, довго опирався.

Рикша живе не більше трьох років, сильний — п'ять.

Я не хотів докладати до цього рук.

Тепер кажу:

— Їм треба дати заробити. Це краще, що сяду я, а не двоє тяжких мішечників, з клумаками на додаток.

Прикра мить, коли вибираю здоровіших, сильних (позаяк поспішаю). І даю на п'ятдесят грошів більше, ніж вимагають.

І тоді шляхетний, і тепер.

Коли, лежачи в одній кімнаті зі здоровими дітьми, запалював цигарку, то розумував:

«Дим — відхаркувальний засіб. Приношу їм користь».

Натхнення дають мені п'ять чарок спирту пів на пів з гарячою водою.

Після чого настає розкішне почуття втоми без болю, бо шрам не рахується, і «крутіння» ніг не рахується, і навіть біль очей та те, що пеком пече мошонка — не рахується.

Натхнення дає мені усвідомлення того, що ось лежу в ліжку і так аж до ранку. Отже, дванадцять годин нормальної праці легень, серця і думок.

Після дня праці.

На губах присмак квашеної капусти і часнику, і карамельки, яку для смаку кинув до чарки. Епікуреєць.

Ба! Дві чайні ложки гущі справжньої кави зі штучним медом.

Запахи: аміаку (сеча тепер швидко розкладається, а відро споліскую не кожного дня), запах часнику, карбіду і час від часу — моїх співмешканців.

Добре мені, тихо і безпечно. Цю тишу, либонь, може ще порушити візит пані Стефи з якоюсь новиною або темою для болісного обдумування і відчайдушного рішення.

А може, панна Естерка[23], — хтось плаче і не може заснути, бо зуб. Або Фалек по листа на завтра до того чи того сановника.

От, міль пролетіла, і вже гнів, внутрішній фермент. Блошиці, нові, спочатку рідкісні гості — і міль, останній ворог, скажімо, номер п'ять, це вже, до холери, тема на завтра. Хочу у цій нічній тиші (десята година) перебігти думкою сьогоднішній, як уже сказано — сповнений працею день.

A propos, горілка: остання півлітрова пляшка зі старого пайка; не повинен був відкривати її — тримав про чорний день. Але диявол не спить — капуста, часник, потреба заспокоєння і п'ятдесят грамів ліверної.

Так затишно і безпечно. Навіть безпечно — бо не передбачаю нічийого візиту ззовні. Запевне, може трапитись такий візит як пожежа, як наліт, як зривання тиньку над головою. Але саме визначення: почуття безпеки — доводить, що суб'єктивно визнаю себе мешканцем дуже глибокого тилу. Не зрозуміє цього той, хто не знає фронту.

Добре мені і хочеться писати довго, аж до останньої краплі чорнила у самописці. Скажімо, до першої, а потім цілісіньких шість годин відпочинку.

Хочеться навіть пожартувати.

«Супер», — сказав не зовсім тверезий міністр і не зовсім впору, бо тут і там по селах панував голодний тиф, а стовпчик туберкульозних смертей запаморочливо зростав.

Докучали йому потім політичні противники у незалежній пресі (зглянься, Боже).

«Супер», — кажу я, і хочеться мені бути веселим.

Веселий спогад:

Тепер п'ятдесят грамів так званих сардельок коштує вже один злотий і двадцять грошів, а тоді тільки вісімдесят грошів (хліб трохи дорожче).

Я сказав продавчині:

— Моя кохана пані, чи ці сардельки часом не з людського м'яса, бо як на конятину, то щось задешево?

А вона у відповідь:

— Не знаю, я там не була, коли їх робили.

Не захвилювалася, не посміхнулася до дотепного клієнта, не виказала знизуванням плечей, що жарт дещо привидно-упирський. Ні, тільки перестала краяти, очікуючи на моє рішення. Паскудний клієнт, паскудний жарт або підозра — справа, не варта дискусії.

День почався зважуванням. Травень дав великий спад. Минулі місяці поточного року непогані і травень усе ще не тривожний.

Але на нас очікують у кращому разі два місяці до нового врожаю. Це напевно. А обмеження у розпорядженнях властей і додаткові інтерпретації, внутрішнє зосередження — мають погіршити ситуацію.

Година суботнього зважування дітей — це година сильних емоцій.

Після сніданку шкільне засідання.

Сам сніданок — то теж праця. Ось, після мого грубого листа до сановника ми отримали відносно непоганий ковбасний заштрик, навіть шинку, навіть сто тістечок.

Ніби добре, бо хоч і небагато випадає «на ніс», але ефект був.

Потім навіть сюрприз у вигляді двохсот кіло картоплі.

Є відгомін листів. Але роздратування. Короткочасна, дипломатична перемога, легко здобута поступка не повинні будити оптимістичних надій і присипляти пильність.

Якось це спробую відбити — як йому запобігти? Звідки надійдуть хмари? Які й коли зберуться невидимі оми, вольти, на майбутній грім або вітер з пустелі?

Терзання: «Добре чи погано я зробив?» — понурий акомпанемент безтурботного снідання дітей.

Після сніданку, про всяк випадок, *a la fourchette* — клозет (про запас, отже, із зусиллям) і зібрання, а на ньому план школи влітку[24], відпустки і заміни.

Було би зручно так, як минулого року. Але заковика в тому, що багато змінилося, інакша спальня, більше дітей прибуло і вибуло, нові аванси, усе — що тут балакати — інакше. А хотілося би ще краще.

Після зборів газетка і судові постанови. Закралися надуживання. Не кожний хоче слухати цілу годину про те, хто добре, хто погано господарював, що додалося, що віднялося, що слід передбачити, що слід зробити. Для нових дітей газетка буде одкровенням.

Але старі знають, що хоч так, хоч сяк, а не довідаються про важливе й найважливіше для них. Його, властиво, не стосується, не слухає, тож якщо можна позбутися клопоту — чом би й ні?

Одразу після газетки, яка мучить мене — хтось розуміє і погоджується, і вміло не бачить того, що зручніше не помічати, коли не хочеться насильством, а не можна умовлянням — одразу після тієї газетки довша розмова з пані, котра сприяє прийняттю дитини — це ціла переправа, вимагає обережності, люб'язності і рішучості — збожеволіти можна. Але про це колись іншим разом. Бо гонг на обід.

Чим відрізняється цей суботній обід від інших — не вмію пояснити докладно, тож хочу також відкласти.

У сьогоднішньому плані маю тільки три адреси і три візити. На позір легко.

1. Відвідати симпатика після його хвороби.

2. Майже у сусідньому будинку — розмови про дріжджі для дітей.

3. Недалечко, привітання реемігрантів зі сходу, людей милих, зичливих, яким бажаю добра.

Ба-ба.

Перший візит — це продовження вранішніх дискусій про школу.

Не застав удома.

— Прошу передати запізнені поздоровлення. Я хотів раніше, але не міг.

Мучать думки — їх так багато.

Бо той старший пан, дивний і нетиповий як на вчителя загальної школи. Що знаю про нього? Ані одної довшої розмови, а може, взагалі жодної розмови протягом усього року.

Не було часу? Брешу. (Очі злипаються. Не можу. Справді не можу, прокинуся і закінчу.

Хвала тобі, прекрасна тишо ночі).

Не прокинувся, а вранці треба писати листи.

Продовження наступної ночі

Будь благословенний, спокою.

N. B. Минулої ночі розстріляно тільки сімох євреїв, т. зв. єврейських гестапівців. Що це має означати? Доцільніше не цікавитися.

Годинна лекція про дріжджі. Пивні чи пекарські, живі чи вбиті? Як довго мають лежати? Скільки разів на тиждень і скільки?

Вітамін B1. Вітамін B.

Потрібні будуть п'ять літрів на тиждень. Як? Через кого? Від кого?

Лекція про національну кухню під час третього візиту. Як у його дитинстві робили куґель і чулент*.

Вибух старечих спогадів. Повернулися з пекла [...] до варшавського раю.

І таке буває.

— Ви шмаркач і за своїм віком, і за доробком переживань. Ви нічого не знаєте. Ну, і той чулент.

Я неодноразово згадував у Києві варшавські фляки, котрі їв із плачем — через тугу за вітчизною.

Вислухав — підтакнув.

У брамі зачепив двірник.

— Рятуй, Всемогутній! Нехай не питають, нічого не просять, нехай не говорять.

Лежить на хіднику померлий хлопець. Три хлопці біля нього правлять шнурками, наче віжками. Певної миті поглянули на того, що лежить, відсунулися на кілька кроків, не перервали забави.

Кожний заможніший мусить підтримувати родину. Родина — це брати і сестри його та дружини, їхні брати, сестри, старі родичі, діти. Допомога — від п'яти до п'ятдесяти злотих — і так від світанку до пізнього вечора.

Якщо хтось помирає від голоду і знайде родину, котра визнає спорідненість та забезпечить дворазове харчування на день, він щасливий два-три дні, не більше, ніж тиждень — потім просить сорочку, взуття, людське помешкання, трохи вугілля, потім хоче лікувати — себе, дружину, дітей — врешті не хоче бути жебраком, вимагає роботи, хоче мати посаду.

Інакше й не може бути, але це збуджує такий гнів, знеохочення, страх, огиду, що добрий і вразливий чоловік стає ворогом родини, людей і самого себе.

— Я хотів би більше нічого не мати, щоби побачили, що не маю, щоби все це скінчилося.

---

* кугель, чулент — традиційні суботні страви єврейської кухні.

Розбитий ущент, повернувся з «обходу». Сім візитів, розмов, сходів, питань. Результати: п'ятдесят злотих і декларації на щомісячний внесок п'яти злотих. Можна утримати двісті людей.

Лягаю одягнений. Перший спекотний день. Не можу заснути, а о дев'ятій вечора т. зв. виховне засідання. Часом хтось вибухне на хвилину і вгамовується (не варто). Часом якесь несміле зауваження (так — тільки для вигляду).

Церемонія триває годину. Формальності дотримано; від дев'ятої до десятої години. Хай йому абищо, згущую барви.

Перед сном маю різні думки. Цього разу: що би я з'їв без примусу, навіть без відрази?

Я, котрий іще півроку тому не знав докладно, що мені смакує (періодами те, з чим пов'язувався якийсь спогад).

Отже, малина (сад тітки Магди), фляки (Київ), гречана каша (батько), нирки (Париж).

У Палестині кожну страву щедро кропив оцтом.

І ось тепер, як заспокійлива тема — щоб заснути:

Що би я з'їв?

Відповідь:

Шампанське вино з бісквітом і морозиво з червоним вином.

Про мій гастрономічний життєвий досвід свідчить те, що років зо двадцять не їв [морозива] , шампанське пив, може, тричі в житті, бісквіти лише в дитинстві під час хвороби.

Пробував:

А може, риба з татарським соусом?

Віденський шніцель?

Паштет — заєць з червоною капустою, малага?

Ні! Категоричне ні.

Чому?

Цікава річ: їда є працею, а я втомлений.

Бува, що прокидаючись уранці, думаю:

«Встати — це сісти у ліжку, потягнутися по кальсони, застібнути, якщо не на всі, то бодай на один ґудзик. Подужати сорочку. При вдяганні шкарпеток треба зігнутися. Підтяжки...»

Розумію Крилова, котрий весь чоловічий вік провів на канапі, маючи під канапою бібліотеку. Сягав рукою і читав, що втрапило до рук.

Розумію ту утриманку колеги, П. Не запалювала лампи, а читала в сутінках при воскових сірниках, які він їй з цією метою купував.

Кашляю. Це тяжка праця. Зійти з хідника на проїжджу частину, піднятися з неї на хідник. Штовхнув мене перехожий; я заточився і оперся об стіну.

І це не ослаблення. Досить легко підняв школяра, тридцять кіло живої ваги: неподатливої ваги. Не бракує сил, волі бракує. Наче кокаїніст. Думав навіть, чи це не через тютюн, сирі овочі або повітря, яким дихаємо. Бо не тільки зі мною так. Лунатики — морфіністи.

Те саме з пам'яттю.

Бува, що йду до когось у важливій справі. Затримуюся на сходах:

«Чого я, власне, до нього йду?» Довгий роздум і сповнене полегшенням: «Ага, вже знаю. (Кобринер[25] — допомога від хвороби, Гершафт[26] — підгодовування, Крамштик[27] — якість вугілля і його стосунок до кількості дерева)».

Те саме буває на засіданнях. Так легко рветься нитка дискусії. Хтось перерве якимсь зауваженням, і надовго змінюється тема.

Про що це ми, власне?

Часом скаже хтось:

— По-перше...

Даремно чекаю на: «По-друге».

Та ще й базікання.

Висновок:

Дитину слід прийняти.

Записано: «прийняти». Ми повинні перейти до наступної заяви. Ні, далі не одна, а три особи обґрунтовують висновок. Подеколи треба не раз переривати.

Дискусія «заносить» як погано керований автомобіль.

Мучить, дратує.

Досить уже!

Отож бо й воно: досить! Цього почуття не знає фронт. Фронт — це накази:

«Вперед десять кілометрів, п'ять у тил — постій — вирушення — нічліг тут». Кіннотник чи мотоцикліст — удень, уночі — на папірці олівцем подеколи короткий наказ. Треба виконати без балачок.

Село налічує п'ять неушкоджених халуп.

«Приготуватися до прийняття двохсот поранених, їх уже везуть». А ти роби, що хочеш.

Тут не так, тут інакше:
«Дуже прошу, буду вдячний. Будьте ласкаві, будьте люб’язні».
Можеш не зробити, зробити інакше, виторгувати.

Не вдався начальник. Бездумно утискає, кривдить, вимагає <без сенсу, у критичний момент зникає і залишає> без наказу. А без цього не можна.

Говорять про нього і думають, і снять. Інакше серед цивільних: можна сперечатися, доводити, сваритися, погрожувати.

Результат той самий.

Нудьга.

Нудьга фронту минуща. Хтось постукав до халупи, кінь заіржав на шосе. Буде новина. Може, до міста, може, сьогодні вночі у палаці, а може, на інший фронт, а може, найстрашніше — полон.

І ми, євреї, не знаємо тут і тепер, що принесе завтра. Але попри це — почуття безпеки. Отже, нудьга.

— Чи не волів би бути у битві під Харковом?

Ось, змахнув зневажливо газетярське дрантя і відповідаю:

— Волів би.

Хай навіть гірше, але інше.

Тому одні втікають у промисловість, інші в спекуляцію, у суспільні справи.

Вже день. Позіхаю. Ще один.

Цей зуб, що калічить язика — розпач. Пиляю його — і нічого. А може, то рак, а може, то вже кінець?

29 травня 1942, шоста година ранку, ліжко

Хочеш проконтролювати свою опірність розлютуванню — спробуй допомогти безпорадній.

Даєш їй у руку папір, вона має вручити — завтра — власноручно — докладна адреса і година. А вона загубила той папір або забула взяти, або не мала часу, або кур’єр порадив інакше. Піде завтра. Все одно. Зрештою, не знає, чи це буде добре. На кого залишить дитину, було прання, тільки дитяча сукенка.

— Не могла пані відкласти те прання на завтра?

— Жарко. Я обіцяла.

Їй прикро. Може, нічого з цього не вийде?

Перед війною усе це залагоджував чоловік.

— Може, я погано зробила, але ви не гнівайтеся.

Перевіряю матеріальний стан родини — принесла заяву про прийняття хлопця.

— Може спати тут. Тут чисто.

— Ви називаєте це чисто? Якби ви перед війною...

— Він міг би цілий день бути у нас.

— А якщо буде дощ?

— Я не вирішую. Я своє написав, а пані ухвалює, що робити.

— Пане докторе! Що то за дитина! Ось ви його запізнаєте. Ви будете шкодувати, що він у мене такий тільки один. Під час пологів мала п'ять лікарів.

Я не кажу: «Пані нерозумна».

Одного разу сказав це матері у шпиталі тридцять років тому[28].

Відповіла: «Якби я була багата, то була би розумна».

Іншій кажу:

— Навіть барон Ротшильд годує дитину лише п'ять разів.

— Його дитина все життя матиме достатньо їжі.

Кажу:

— Якби дитині був потрібний чай, Бог дав би пані в одну груд молоко, а в другу чай.

— Якби Господь Бог давав дітям те, що може дати і що потрібне дітям.

Кажу:

— Якщо пані мені не вірить, нехай сходить до іншого лікаря, котрому пані довіряє.

— Ви не ображайтеся, але як я можу довіряти людям, коли я часом уже й Господові Богу не довіряю.

Такий мовний зворот:

— Коли я вже відлупцювала його по дупі, аж увесь зробився наче вогонь, то мені так жаль його стало, що, за перепрошенням, почала плакати.

Цієї миті Семі приніс мені до ліжка лист: чи це добре?

«До Велебного Ксьондза Плебана[29] при Парафії Всіх Святих.

Люб'язно просимо Ш. Кс. Плебана про ласкавий дозвіл кількаразових відвідин саду біля костьолу по суботах у ранкові години, можливо, найраніші (6.30 — 10).

Тужимо за дещицею повітря і зелені. Душно у нас і тісно. Хочемо познайомитися і заприятелювати з природою.

Не будемо нищити посівів.

Палко прохаємо не відмовити нам.

Зиґмундек, Семі, Абрашка, Ханка, Арончик».

Скільки скарбів втрачає людина, яка вже не має терпеливості розмовляти з людьми поза інтересом, просто так, щоби пізнати їх.

Ця заява, котрою почався день, є доброю прикметою. Може, зберу сьогодні більше, ніж п'ятдесят злотих.

В ізоляторі сплять, їх тут семеро. Сеньйор — старий Азрилевіч[30] на чолі (*angina pectoris*)*, Ґеня (схоже, легені), Ханечка (пневмоторакс). На другому боці Монюсь, Реґінка, Мариля.

Ханка до Гені:

— Він все офірував їй. Він би їй віддав життя і все на світі. А та свиня його не кохала.

— Чому свиня? Хіба вона мусить кохати, якщо кохає він?

— Це залежить, як саме кохає. Якщо тільки трохи кохає, ну, то нехай собі. Але якщо хоче віддати життя і все-все?

— А хіба вона його просила?

— Тільки цього бракувало!

— Ну, власне.

— Я теж кажу.

— Ні, ти кажеш, що свиня.

— Ну, бо так.

— Не хочу більше розмовляти з тобою.

Посварилися.

Я радий і нерадий. Гніваюся, тішуся, непокоюсь, обурююся, прагну звідати і уникнути, бажаю добра, благаю про кару божу або людську. Кваліфікую: це добре, це погано.

---

* angina pectoris (лат.) — болісна ядуха.

Але все це теоретично. На замовлення. Пласко, сіро, звичаєво, професійно, наче крізь туман, невиразні почуття без виміру. Вони побіля мене, але в мені їх нема. Можу легко зректися їх, відстрочити, викреслити, відкликати, виміняти.

Гострий зуб калічить мені язика. Я свідок обурливої сцени: чую слова, котрі повинні мене струсонути. Не можу відкашляти мокротиння, давлюся, задихаюся.

Знизую плечима, мені це байдуже.

Млявість. Убогість почуттів, оте сповнене безмежної відмови єврейське: «Ну то й що? І що далі?».

Ну то й що, коли в мене болить язик, ну то й що, коли розстріляли? Вже знає, що мусить померти. І що далі? Адже хіба помирають більше, ніж один раз?

Подеколи щось зворушує мене, і я дивуюся, і немовби усвідомлюю або пригадую, що так, як оце тепер, може статися, було колись. Бачу, що інші так само.

Бува, що зустрічаємо когось, після багатьох років відсутності. У його зміненому лиці читаємо власну відмінність від того, що було і чим були ми.

А попри це час від часу...

Така сцена на вулиці:

Лежить біля хідника підліток, ще живий, а може, вже помер. І тут таки у трьох хлопців, котрі бавилися в коней, позаплутувалися шнурки, віжки. Радяться, пробують, непокояться — штурхають ногами того, хто лежить. Нарешті один з них каже:

— Відсуньмося, він тут заважає.

Відходять на кілька кроків і знову морочаться з віжками.

Або: перевіряю заяву про прийняття хлопця, напівсироти. Смоча, 57, помешкання 57. Дві порядні родини на грані вимирання.

— Не знаю, чи схоче він тепер піти до притулку. Добра дитина. Допоки мама не помре, йому буде шкода покинути її.

Хлопця нема вдома: вийшов «старатися».

Мати, напівлежачи на тапчані:

— Я не можу померти, допоки не влаштую його. Таке добре дитя: вдень каже, щоби не спала, тоді спатиму вночі. А вночі питає: чого стогнеш, що це тобі дасть, краще спи.

Наскільки візники сварливі, крикливі, злостиві, настільки рикші лагідні і тихі. Наче коні, наче воли.

На розі Сольної і Лешна бачу групу, що складається з обуреного рикші, роз'юшеної, перезавитої платинової блондинки, поліцая, нібито здивованого, розчарованого. За кілька кроків до сцени з огидою приглядається вишукана жінка. Чекає, чим закінчиться справа.

Знеохочений, поліцай каже:

— Нехай пані поступиться лайдакові.

Відходить лінивим кроком.

Рикша ставить риторичне питання:

— Якщо пані не хоче мені платити, то я, виявляється, лайдак?

Вона:

— Заплачу вам два злотих, але нехай пан відвезе мене до отієї брами.

— Але ж ви погодилися на три злотих — і до рогу Теплої.

Завертає, від'їжджає, ставить рикшу у чергу.

Питаю у засмученої, вишуканої пані:

— Ви не знаєте, що тут сталося?

— Знаю, я їхала разом із нею.

— Хто з них має рацію?

— Він. Але чому він воліє втратити два злотих, аніж проїхати ще сто кроків?

— Уперся.

— Так, я бачу.

Підходжу до рикші.

— Що тут сталося?

— Нічого. Втратив два злотих. Ну то й що? Біднішим від цього не стану, а лайдаком і так уже є.

Я був у трьох місцях і мусив розповісти про цей випадок трьом групам слухачів.

Не міг інакше. Мусив.

Колега чи двоє колег з Дзєльної, не без участі колежанки не з Дзєльної донесли на мене у Раду або Палату Здоров'я, що я приховую тиф. Нехтування кожним випадком тифу загрожує смертною карою.

Ну то й що?

Я був у Службі Здоров'я, усе якось владналося і усталилося на майбутнє. Написав два листи до двох служб. До однієї служби, що обіцяю і не дотримую обіцянки. До другої служби звернувся з

питанням, що заміряються зробити зі мною і з моєю новою посадою на Дзєльній.

Листи не були чемними. Ні, чемними вони не були. Але чи можна з легким серцем назвати мене лайдаком?

Знаю: колежанку звуть Б [... ...] не Бройгес-Холерова.

Але, якщо вона для мене *brojges**, а для медицини чумно-прокажено-холерна, і я тільки те одне, останнє написав, то чому я лайдак?

Чого від мене вимагають?

Крамарка, котрій покупниця висловила претензію, сказала:

— Пані моя, це не товар, ні це не крамниця, ані ви не клієнтка, ані я не крамарка, ані я вам не продаю, ані пані не платить, бо прецінь ці папірці не є грошима. Пані не витрачає, я не заробляю. Хто сьогодні ошукує і навіщо йому це? Просто, треба ж щось робити. Ну, ні?

Якби мені дали служебник, я би з горя відправив месу.

Але не міг би виголосити проповідь до овечок у пов'язках. Ковтав би речення, читаючи в їхніх очах питання:

«Ну то й що? Ну і що далі?»

Язик би мені заплутався на амінь.

Шліська, Панська, Мар'янська, Комітетова. Спогади — спогади — спогади.

Кожний дім, кожне подвір'я. Тут були мої піврубльові візити, переважно нічні.

За денні консультації у багатих на багатих вулицях я казав, щоб платили по три і п'ять рублів. Нахабство — стільки ж, як Андерс[31], більше за Крамштика, Бончкевіча[32]— професорські гонорари. Я, місцевий лікар, попихач, коптюх шпиталю Берсонів.

Такий грубий том спогадів.

Лікарі-євреї не мали християнської практики — тільки найвидатніші, мешканці головних вулиць. І навіть вони — гордо:

«Маю сьогодні візит до ревізора, до ресторатора, кур'єра банку, вчителя передгімназії на Новолипках, поштмейстера».

---

* brojges (*idиш*) — посваритися.

То було вже щось.

А до мене телефони, мало не щодня:

— Пане докторе, пані графиня Тарновска просить до телефону. Прокурор Судової Палати. Директорша Тиґайло. Меценат Маковський, Шишковський.

На огризку картки нотую адресу. Питаю:

— Чи не можна завтра? Після шпиталю, о першій. Легка температура? Можна дати яєчко.

Раз навіть було:

— Генеральша Ґільченко.

Щодо цього: [капі]тан Гоппер, телефон після кожного випорожнення дитини, часом два рази.

Такі були візити автора «*Дитини салону*», коли Ґольдшміт серед ночі йшов до підвалу на Шліську, 52, на горище Панської, 17.

Одного разу мене викликали Познанські до свого палацика в Уяздовських Алеях.

Обов'язково сьогодні. Пацієнт не знаходить собі місця.

— Три рублі, — каже доктор Юлек[33], відомий всій Варшаві. — Скупі.

Іду.

— Пане докторе, зачекайте хвилинку. Пошлю по хлопців.

— Вийшли?

— Недалеко. Бавляться у парку. Тим часом поп'ємо чаю.

— Я не маю часу чекати.

— Але доктор Юліан завжди... Що пише пан доктор тепер?

— На жаль, тільки рецепти.

Наступного дня:

— Бійтеся Бога, колего! — обурені. Вороги.

— Байдуже!

— Ну, ну.

Як місцевий, я отримував помешкання з додатками і двісті рублів на рік, чотирма частинами. Господарство провадила поштива Матуля за п'ятнадцять рублів.

За практику — сто рублів на місяць, за писання статей також якісь гроші.

Багато витрачав на візників.

— До Злотої берете візника? Двадцять копійок! Марнотратник!

Безкоштовно лікував дітей соціалістів, учителів, журналістів, молодих адвокатів, навіть лікарів — усе поступовці.

Бувало, що телефонував:

— Буду щойно увечері. Мушу викупатися і перевдягнутися, бо маємо тут багато скарлатини. Щоб не заразити вашого малого.

Малого!

То були світла́. А тіні...

Я оголосив:

— Позаяк старі лікарі неохоче утрудняють себе вночі і аж ніяк не з бідняками, — я, молодий лікар, мушу вночі бігти на допомогу.

Розумієте. Швидка допомога. А як же інакше? Бо що буде, коли дитина не дочекається ранку?

Фельдшери оголосили війну спільно з аптечними складами і двома ворожими аптеками.

Спільна думка, що божевільний. Небезпечний божевільний. Різниця у прогнозах: виліковний чи ні?

Раз приходить серед ночі жінка в хустці. Ллє дощ.

— До матері.

— Я тільки до дітей.

— Вона зійшла на дитячий розум. Я знаю, що ви не допоможете і навіщо мучитись. Але лікарі не хочуть видати свідоцтво про смерть. А до того ж мати. І так без лікаря.

— Іду.

— Я не знала, дуже перепрошую, що ви тільки дітей лікуєте. Мене прислав фельдшер Блюхарський. Єврейчик, але поштива людина. Каже: «Жіночко моя, мені ви мусили би заплатити рубля, бо це нічний візит. А у шпиталі є доктор, він піде задарма, ще й на ліки вам залишить».

Я вперся і підписував рецепти без де-ер, без доктора.

Казали:

— Не знаємо такого доктора. Мабуть, фельдшер.

— Але... доктор у шпиталі.

Отже:

«Ліки виписав д-р. NN.» — незаконні, нечесного роду ліки.

Я брав по двадцять копійок, бо в талмуді написано, що безкоштовний лікар не допомагає хворому.

Найчастіше розважали мене пацієнти. Потішні люди. Бувало, що вибивали з рівноваги.

Дзвінок серед ночі. Швидка допомога привозить попечену дитину.

— Що ви думаєте?

— Нічого не думаю. Рятунку нема.

— Це не звичайна дитина. Я купець. Маю дім. Можу заплатити.

— Прошу не кричати. Прошу вийти і не будити хворих.

— А що мені до того?

Разом із фельдшером узяли його попід руки — і на сходи. Ліжко з дитиною — на перший поверх, до амбулаторії.

— Ви маєте телефон, тож викликайте собі пів-Варшави професорів.

— Я вас пропишу у газетах, я відберу у вас диплом.

Ніч пропала.

Або так: шоста година ранку. Входжу до спальні.

— До дитини.

Заспаний після важкої ночі.

— Що з ним?

— Запалення після скарлатини.

— Хто його лікував?

— Різні.

— То й кличте різних.

— А якщо я хочу вас?

— А якщо я не хочу?

— Можу заплатити.

— Я вночі не ходжу.

— Шоста ранку — це ніч?

— Ніч.

— То ви не йдете?

— Не йду...

З галасом зачиняючи двері, кидає мені на прощання:

— Граф. Втратив три рублі.

Вона не торгуючись дала би двадцять п'ять копійок і три копійки «для сторожа». Хотіла покарати мене: не засну тепер, пальці гризтиму з досади.

Втратив три рублі.

Це мої рідні сторони. Панська, Шліська.

Покинув шпиталь задля Дому Сиріт. Відчуваю провину.

Раз виїхав примусово — війна.

Вдруге — на рік до Берліна.

Втрете — майже півроку, до Парижа.

По світло, по знання.

Тепер, коли вже знаю, що не знаю і чому не знаю, коли можу згідно з головним постулатом: «не шкодити хворому», випливаю на незнані води.

Шпиталь дав мені так багато, а я йому, невдячний, так мало. Огидне дезертирство.

Життя покарало.

Пішов учора дістати пожертву на Ґжибів, № 1. Останній дім перед муром. Учора тут убили єврейського поліцая — схоже, давав знаки контрабандистам.

— Це не місце для оптового складу, — пояснює сусід.

Крамниця зачинена.

— Люди бояться.

Вчора перед брамою помічник наглядача дому:

— Пан доктор не впізнає мене?

— Почекай... уже знаю. Шульц[34]!

— Пан упізнав.

— Ба! Занадто добре пам'ятаю тебе. Ходи, розкажеш.

Сідаємо на сходах перед костьолом.

Боже мій, Гжибів: власне тут у 1905 році підстрелили Собутку.

Сплелися два спогади. Отакої! Має вже сорок років. Нещодавно мав десять.

— Маю дитину. Може, зайдете до мене на капуснячок. Побачите його.

— Я втомився. Йду додому.

Балакаємо чверть, півгодини.

Обурені католики у пов'язках нишком кидають погляди. Знають мене.

Серед білого дня, на сходах костьолу — Корчак з контрабандистом. Мабуть, дітям там дуже погано. Але навіщо ж так явно, демонстративно і, як-не-як, безсоромно.

Провокація. Що подумає німець, коли побачить. Що тут балакати: євреї зухвалі, дражняться.

А Шульц звіряється:

— Вранці випиває чверть літра молока, з'їдає булку і двадцять грамів масла. То коштує.

— Навіщо це?

— Він повинен знати, що має батька.

— Лайдак?

— Не бракує. Мій син.

— А дружина?

— Першокласна жінка.

— Б'єтеся?

— Живемо разом уже п'ять років, то ще жодного разу не крикнув на неї.

— А пам'ятаєш?

Подмух усмішки.

— Часто думаю про Дім Сиріт. Часом бачу вас або пані Стефу уві сні.

— Чому стільки років не показувався?

— Як було мені добре, то не мав часу. А як було погано, то чого мав приходити брудний і обдертий?

— Лейбуся не зустрічаєш?

— Ні.

Допоміг підвестися. Поцілувалися щиро, сердечно.

Занадто чемний як на лайдака. А може, Дім Сиріт щось посіяв у ньому і щось підстриг? Я вважав, що він або багатий, або його вже нема.

— Спільник мій багатий.

— Допомагає тобі трохи?

— Кольку в бока.

*

Як швидко збігають ці години. Щойно була дванадцята, вже третя.

Мав гостя у ліжку.

Менделькові приснилося щось. Приніс його до свого ліжка. Погладив по личку і заснув.

Пищить. Незручно йому.

— Спиш?

— Я думав, що я у спальні.

Дивиться своїми чорними, мавп'ячими намистинками.

— Бо ти й був у спальні. Хочеш піти до свого ліжка?

— Я вам заважаю?

— Ляжеш з другого боку. Принесу тобі подушку.

— Добре.

— Я писатиму.

— Добре.

Теж онук. Наймолодший Надановський.

Якуб написав якусь поему про Мойсея. Якщо сьогодні не прочитаю, може образитись.

З задоволенням і смутком читаю щоденники, його і Монюся. Різні віком, так сильно відмінні інтелектом, тоном життя — почуттями подібні.

Люди однієї площини, спільного щабля.

Учора тут був сильний вітер і курява. Перехожі моргали і затуляли очі.

Зберіг такий момент з подорожі кораблем: на палубі стоїть мала дівчинка. На тлі сапфірового моря. Раптово війнув сильний вітер. Примружила очі, затулила руками. Але, цікава, подивилася — і, о диво! Уперше в житті чистий вітер. Не засипає очей. Двічі попробувала, перш ніж повірила і взялася руками за поручень.

А вітер колисав і чесав її волосся. Вражена, сміливо відкрила очі. Збентежено усміхнулася.

Є вітер без брудного пилу, але я про це не знав. Не знав, що на світі є чисте повітря. Тепер уже знаю.

Сказав мені хлопець, покидаючи Дім Сиріт:

— Якби не цей дім, я не знав би, <що на світі є чемні люди, котрі не крадуть. Не знав би>, що можна говорити правду. Не знав би, що на світі є справедливі закони.

План на цей тиждень.

Вранці на Дзєльну, 39. По дорозі до Кона[35].

Отримав повідомлення про сплату штрафу за мою справу. Кожного місяця по п'ятсот злотих. Лист, надісланий у середині березня, надійшов лише вчора. Отже, включно з сьогоднішнім днем (1, VI), я мусив би сплатити тисячу п'ятсот зл. У разі прострочення терміну — всю суму одразу, тобто три чи п'ять — не пам'ятаю — тисяч.

Йдеться про те, що книжечку ПКО прийняли на три тисячі. Я пропонував їм під час зізнання в Алеї Шуха. Запропонував це, коли запитали, чи може громада дати за мене викуп, щоб я вийшов із в'язниці.

— Не хочеш, щоб за тебе заплатила громада?

— Ні.

Саме тоді записали, що я маю в ПКО три тисячі злотих.

Сплинуло кілька тижнів, багатих на події.

Не писав, бо Генек[36] захворів, тож нібито не було кому переписувати мої нічні звіряння на машинці.

Цікаво, що я вірив, ніби так і було, хоча знав, що замість нього це могли робити кілька інших хлопців.

Було б цілком інакше, якби я постановив, що обов'язково щодня. Так, як під час війни «Як любити дитину» — написане на кількагодинних привалах. У Єзьорні навіть Валенти збунтувався.

— Чи варто на півгодини?

А потім у Києві теж обов'язково щодня.

А тепер закінчую зошит. Знову мотив, щоби не писати і сьогодні, хоча я ідеально виспався і випив чотири склянки міцної кави, щоправда, з гущі, але, як підозрюю, доповненої невживаною, меленою кавою[37].

Ошукався: не маю паперу. Буду читати «*Жака фаталіста*» Дідро.

Уперше, либонь, забув, що живу у десятому семилітті життя, 7 × 9 = 63.

Найбільш неспокійно очікував на 2 × 7. Може, саме тоді почув про це уперше.

Циганська сімка, сім днів у тижні. Чому не переможна десятка того часу — кількість пальців?

Пам'ятаю цікавість, з якою чекав, щоб годинник пробив дванадцяту годину ночі. Мала настати та зміна.

Було щось на кшталт скандалу з гермафродитизмом. Не певний, що саме тоді. Не знаю, чи побоювався, що можу прокинутися дівчинкою. Якби це сталося, постановив приховати цей факт за будь-яку ціну.

Ґепнер 7 × 10, я 7 × 9. Якщо переглядати життя, то сьомий рік дав почуття власної вартості. Я є. Важу. Означаю. Бачать мене. Можу. Буду.

Чотирнадцять літ. Розглядаюся. Помічаю. Бачу. У мене мали відкритися очі. Відкрилися. Перші думки про виховні реформи. Читаю. Перші тривоги і неспокої. Раз — подорожі і бурхливі пригоди, іншим разом тихе, родинне життя, приязнь-любов зі Стахом. Головна мрія з-поміж багатьох, з-поміж багатьох десятків: він ксьондз, я лікар у тому малому містечку. Думаю про любов, до тих пір тільки відчував, кохав. Від семи до чотирнадцяти років був постійно закоханий, щоразу в іншу дівчинку. Цікаво, що багатьох з них пам'ятаю. Дві сестри з ковзанки, кузинка Стаха, дід італієць, та у жалобі, Зося Кальгорн, Анелька, Іренка з Налечова — Стефця, для якої зривав квіти з клумби коло фонтану у Саському саду. Тут мала акробатка на линві, оплакував її тяжку долю. Кохав тиждень, місяць, часом по дві, по три. Одну хотів би мати за сестру, другу за дружину, за сестру дружини. Любов до Мані від чотирнадцятого року життя, у Ваврі, влітку, була складовою частиною того [...] почуттів, котрі заколисували або — навперемін — потрясали мене. Цікавий світ був уже не поза мною. Тепер він був у мені. Існую не для того, щоб мене кохали і захоплювалися, а для того, щоби я діяв і кохав. Не оточення повинне допомагати мені, а я маю обов'язок піклуватися про світ, про людину.

3 × 7. У сім років школа, у чотирнадцять — релігійна зрілість, у двадцять один — військо. Мені вже давно було тісно. Тоді зв'язувала школа. Тепер мені тісно взагалі. Хочу здобувати, завойовувати нові простори.

Може, ці думки навіяло мені 22 червня, коли після найдовшого дня у році починає щодня убувати три хвилини сонця. Непостережно і непомітно, але неодмінно по три і знову на три хвилини дня менше. Я співчував старості і смерті, тепер уже сам менше впевнений, починаю боятися за себе. Треба багато вибороти і зробити, щоби мати з чого витрачати.

Може, власне тоді дантист вириває мій перший постійний зуб, котрий більше не виросте. Мій бунт проти — не соціальних умов,

а проти закону природи — дозрів. Стань на коліно, прицілься, стріляй.

4 × 7. Потреба бути справним у своєму ділі, у власній окресленій робітні. Хочу вміти, знати, не помилятися, не блукати. Я повинен бути добрим лікарем. Формую власний зразок. Не хочу наслідувати визнані авторитети.

Було інакше, й сьогодні бувають хвилини, коли відчуваю себе юнаком, маю перед собою шмат життя, і мені варто планувати та розпочинати. У другому, а з певністю у третьому семилітті часом відчував себе таким старим, що все здавалося лише тим самим, що все вже було запізно, не варто. Насправді життя є вогнем: пригасає, хоча повно палива, раптом бурхне снопом іскор і ясним полум'ям, коли вже догорає, і згасає. Осінній день жаркий і свідомість того, що це вже останній морозний липневий ранок, винятковий.

5 × 7. На лотереї життя я виграв ставку. Мій номер уже вийшов із кола. Ставка — тільки те, що не програю у цьому розіграші. Оскільки не ризикну наново. Це добре: міг програти. Але втратив шанс головного виграшу, значного виграшу — шкода. Мені справедливо повернули те, що я вклав. Безпечно, але сіро — і жаль.

Самотність не болить. Ціную спогади. Шкільний колега — мила балачка при склянці чорної кави у випадковій затишній цукерень-ці, де ніхто не перешкодить. Не шукаю приятеля, бо знаю, що не знайду. Не прагну знати більше, ніж можна. Уклав з життям угоду: не будемо перешкоджати одне одному. Негарно впадати в око, зрештою, безрезультатно. Здається, у політиці це називається: ми розмежували сфери впливів. До цього місця і не більше, і не далі, і не вище. Ти і я.

6 × 7. А може? Вже чи ще час? Від цього багато залежить. Підсумуємо. Маєш, винен. Якби можна знати, скільки ще років, перш ніж настане край. Смерті у собі ще не відчуваю, але вже розмірковую над нею. Якщо кравець шиє мені нове вбрання, то не кажу: це вже останнє, але цей письмовий стіл і шафа переживуть мене напевно. Я порозумівся з долею і з собою. Знаю свою дрібну вартість і значення. Без вибриків і без несподіванок. Будуть суворіші і лагідніші зими, будуть дощові і спекотні літа. І милі холоди, і бурі, і куряви. Тож скажу: років десять, років п'ятнадцять не було такого граду, такої повені. Пам'ятаю подібну пожежу: був тоді молодий, мав тоді, зараз — уже студент чи ще учень?

7 × 7. Чим, властиво, є життя, чим є щастя? Аби не гірше, аби власне так, як тепер. Дві сімки зустрілися, ввічливо привіталися, раді, що власне так, і власне тут, і за таких обставин. Газета — тільки на позір бездумна література. А хоча б навіть. Без газети не можна. Є і передові статті, і уривок з роману, і некрологи, і звіти з театру та суду. Кіно — новий фільм. Новий роман. Дрібні випадки і дрібні оголошення. Все не так цікаве, як широкий вибір. Хтось потрапив під трамвай, хтось щось винайшов, у того вкрали шубу, тому п'ять років ув'язнення. Той хоче купити швейну або друкарську машинку, або продає піаніно, або шукає трьох кімнат з вигодами. Широке русло, сказав би, Вісли, що велично плине, десь так, як під Варшавою.

Моє місто, моя вулиця, моя крамниця, де постійно купую, мій кравець, а найголовніше — моє місце праці.

Аби не гірше. Бо якби можна було сказати сонцю: стань, то, мабуть, тепер. Є такий трактатик «Про найщасливіший період життя» — і хто би повірив, що Карамзіна[39]? Надокучив він нам у російській школі.

7 × 8 = 56. Як збігли ці роки. Власне збігли. Щойно вчора було 7х7. Нічого не додалося, нічого не віднялося. Яка велетенська різниця віку: сім і чотирнадцять, чотирнадцять і двадцять. А для мене той, хто 7 × 7 і той, що 7 × 8 — цілковиті однолітки.

Прошу мене добре зрозуміти. Адже нема двох однакових листків, ані крапельок, ані піщинок. У того більше лисини, а в того сивини. У того штучні зуби, у того тільки коронки. У того окуляри, той недочуває. Той більш кістлявий, а той товстун. Але я говорю про семиліття.

Знаю: життя можна розчленувати на п'ятиліття — можна було б, щоби це також узгоджувалося. Знаю: обставини. Багатства, бідність. Успіх, турботи. Знаю: війна, війни, катастрофи. Але й це відносно. Повідала мені попадя: «Розкапризувала мене війна, важко було потім призвичаюватися». Навіть сьогодні, ця, остання, розбещує багатьох. І немає, здається, людини, котра би не вважала, що нестача сил, здоров'я, енергії походить не з війни, а з його 7 × 8 і 7 × 9.

Які нестерпні сни! Вчорашньої ночі німці, я без пов'язки, у заборонений час на Празі. Прокидаюся. Знову сон. У потязі мене

переносять до купе, метр на метр, де вже є кілька євреїв. Сьогодні вночі знову померлі. Останки померлих дітей. Одне мертве у ночвах. Друге з обдертою шкірою, на столі у морзі, виразно дихає. Новий сон: я високо на хисткій драбині, а батько раз у раз пхає до вуст бабку, великий шмат, таку з глазур'ю і з родзинками, а те, що не вміщається у вустах, кладе, покришене, до кишені.

Прокидаюся спітнілий у найзагрозливішу мить. Чи не є смерть отаким пробудженням у той момент, [коли] здається, що вже нема виходу?

«Адже кожний може знайти ті п'ять хвилин, щоб померти», — читав десь.

Лютий. Десята особа ганить мене за рішення у справі цукерок і пряничків — впадаю у шал. Нема проблем, окрім пряничків!

Учора повернувся зі шпиталю хлопець після ампутації відмороженої ноги. Сенсація. Кожний вважає за обов'язок поінформувати мене. Докучлива бездумність — я це перетравлю. Але цей хлопець — герой дня?

Замало тут бачимо істерії.

*

Обманули два розумні, врівноважені, об'єктивні інформатори і порадники: вага і термометр.

Перестав їм вірити. І ці тут брешуть.

*

Говорять: перша група, друга група, місце A, місце B, місце C. Говорять: крило. (Крило ще не отримало сніданку). Говорять: місце U, місце I. На зміну група A хлопців, дівчат...

Випадок, якісь історичні рудименти чи бажання залякати і приголомшити прибульця?

Важко зорієнтуватися.

*

Є тут «чоловіки» — раз візкар, раз гонець, раз портьє або двірник. Є фізичні працівники, прислуга, служниці, виховательки — сьогодні з'явилась ще й гігієністка. Є завідуючі відділом або поверхом, коридорні, запевне і ключниці. У в'язниці це мало мене обходило, а тут заважає.

Важко зорієнтуватися.

*

Є ранкові, післяобідні, нічні, хворі, після хвороби, з гарячкою, жваві, ланкові, прикріплені, ходячі, звільнені.

Важко знати, хто, що.

*

Дивиться на мене сполоханим поглядом і відповідає: не знаю.

Ніби не працювала тут десять років, ніби вчора прибула. Ніби те, про що питаю, стосується полюса або екватора.

Не знає. Робить своє.

Єдиний рятунок: не втручатися і не знати, що робить стоголовий почет працівників.

*

Діти?

Не тільки діти, бо й тварини, і падло, і гній.

Спіймав себе на зловживанні: даю таким неповні ложки риб'ячого жиру. Вважаю, що на їхніх могилах виросте кропива, лопух, блекота, неїстівні овочі, не квіти, бо звідки.

Маю враження, що надсилають сюди покидьки — і дітей, і персоналу зі споріднених інституцій.

Видалений з Дому Сиріт недорозвинений, злостивий хижак опинився тут. Коли востаннє у його справу втрутився ще й німецький солдат, я сказав поліцаєві, що готовий узяти карабін і стати на варті, а він нехай керує Домом Сиріт, якщо Фуля має повернутися.

Мати помістила його сюди.

*

Персонал:
Сажотрус мусить бути засмальцьований.
Різник мусить бути закривавлений (хірург також).
Асенізатор смердить.
Кельнер мусить бути хитрим. Якщо не хитрий — горе йому.
Відчуваю себе засмальцьованим, закривавленим, смердючим.
Хитрий, позаяк живу — сплю, їм, подеколи навіть жартую.

*

Запросив на наради:
Брокмана[40]
Геллерову [41]
Пшедборського[42]
Ґантца-Кона[43]
Ліфшиця[44]
Майзнера[45]
Зандову[46].
Радьте: вапняна вода — добре. Що ще?

*

Після війни люди довго не зможуть дивитися одне одному в очі, щоб не вичитати питання: «Як це сталося, що ти живеш, уцілів? Що робив?».

*

Кохана Анко[47] ...
1. Візитів не роблю. Ходжу жебрати гроші, продукти, відомісті, пораду, вказівку. Якщо це називаєш візитами, то вони є тяжкою і принизливою працею. А треба блазнювати, бо люди не люблять понурих облич.
До Хмеляжа[48] ходжу часто. Підгодовують мене. Теж не візити. Я вважаю, що це добродійність, вони — що обмін послугами. Попри зичливий, лагідний і заспокійливий клімат, також мучить часто.

Відпочинок читання починає зраджувати. Загрозливий симптом. Одурів — і це мене вже не тривожить. Не хочу стати ідіотом.

2. П'ятсот зл. переслав. Якщо мені щось загрожує, то найменше з цього боку і в цій справі, її пильнує випробуваний і сильний приятель, досвідчений адвокат. Не роблю нічого без його схвалення.

3. У керівника Персонального Відділу[49] буду. Я не злегковажив справи, бо її не було. Що говорила, обіцяла, розпочинала пані Стефа — не знав, бо ніхто мені про це не говорив. Вшанував цю таємницю.

4. В моєму скромному розумінні я сповна виконую свої обов'язки. Не відмовляю, якщо можу. Я не зобов'язувався опікуватися Полікерами[50], тож закид неслушний.

26 червня [19]42

Перечитав. Насилу зрозумів. А читач?

Не диво, коли щоденник незрозумілий для читача. Хіба можна розуміти чужі спогади, стороннє життя?

Здається, ніби я сам без зусиль повинен знати, що пишу.

Ба! Хіба можна розуміти власні спогади?

*

Словацький залишив листи, писані до матері. Вони дають пластичний образ його переживань протягом кількох літ. Завдяки листам зберігся документ перетворення під впливом Товянського.

Я подумав:

«Може, писати цей щоденник у формі листів до сестри?»

Холодний, відсторонений, зарозумілий мій перший лист до неї. Це відповідь на її лист до мене.

І ось:

Коханий...

. . . .

Яке велике і болісне непорозуміння.

*

Пруст розтягнений і дріб’язковий?

О, ні.

Кожна година — це грубий зошит, це година читання.

Ну, так.

Мусиш читати цілий день, щоби сяк-так зрозуміти мій день. Тиждень за тиждень, рік за рік,

А ми хочемо протягом кількох годин, коштом кількох своїх годин пережити ціле довге життя.

Нема такого добра. Пізнаєш у невиразному скороченні, у недбалому ескізі — один епізод з тисячі, зі ста тисяч.

Пишу це в класі, під час уроку гебрейської.

Спадає мені на думку Заменгоф[51]. Наївний, зухвалий: хотів виправити помилку Бога або кару Бога. Хотів змішані мови знову поєднати в одну.

Дарма!

Ділити, ділити, ділити. Не єднати.

Що би люди робили?

Треба заповнити час, треба дати їм заняття, треба життю надати мету.

«Знає три мови».

«Вивчає мову».

«Знає п’ять мов».

Ось дві численні групи дітей зрікаються забави, легких книжок, розмов з ровесниками. Добровільне вивчення гебрейської мови.

Коли молодша група скінчила свою годину, один голосно здивувався:

— Вже? Вже година?

Так по-російському: «да», по-німецькому: «я», по-французькому: «уі», по-англійському: «йес», по-гебрейському: «кен». Не одне, а три життя заповниш.

ЧАСТИНА ДРУГА

Сьогодні понеділок. Від восьмої до дев'ятої бесіда з бурсою[52]. Зрештою, хто хоче, може бути присутнім. Аби тільки не заважав. Подали мені теми:

1. Емансипація жінок
2. Спадковість
3. Самотність
4. Наполеон
5. Що таке обов'язок
6. Про професію лікаря
7. Щоденник Ам'єля
8. Зі спогадів пана Доктора
9. Про Лондон
10. Про Менделя
11. Леонардо да Вінчі
12. Про Фабра
13. Почуття і розум
14. Геній і оточення (взаємний вплив)
15. Енциклопедисти
16. Як по-різному творили різні письменники
17. Національність — нація. Космополітизм
18. Симбіоз
19. Зло і злість
20. Свобода. Приділення і вільна воля.

Коли редагував «Малий Огляд»[53], тільки дві теми приваблювали молодь: комунізм (політика) і сексуальні питання.

Підлі, ганебні роки — нікчемні роки розкладу. Довоєнні, брехливі, лицемірні. Прокляті.

Не хотілося жити.

Болото. Смердюче болото.

Надійшла буря. Повітря очистилось. Подих став глибший. Кисню побільшало.

*

Дарую цю оповідкуШимонкові Якубовічу.[54]

З циклу
«Дивні історії»

Назвімо ту планету іменем Ро, а його назвімо професором, астрономом або як вам заманеться. І назвімо те місце на планеті робітнею. Те, де професор Зі провадив свої спостереження.

Назва інструменту нашою недосконалою мовою буде задовга: астро-психомікрометр, або дрібномір серед зоряних психічних порушень.

У перекладі на наші земні обсерваторії професор послуговувався телескопом, котрий бряжчанням давав зрозуміти, що діється тут і там у всесвіті, а може, цей складний інструмент подавав зображення на екран або записував поштовхи на зразок сейсмографа.

Це, зрештою, неістотне.

Істотне те, що вчений з планети Ро мав змогу регулювати психічну енергію і перетворювати теплове проміння на духовне, точніше кажучи — на моральне.

Ну, так. Якщо будемо називати моральністю гармонію відчуттів і рівновагу почуттів.

З'являється ще одне порівняння: радіоапаратура, котра транслює не спів і музику або воєнні повідомлення, але проміння духовного ладу. У житті зірок не тільки нашої сонячної системи.

Ладу і спокою.

Тож сидить заклопотаний професор Зі і думає:

«Ця неспокійна іскорка землі знову шумує. Безлад, неспокій, негативні почуття беруть гору, панують. Бідне, болісне, нечисте оте їхнє тамтешнє життя. Його невпорядкованість порушує плин часу і вражень».

Стрілка знову здригнулася. Лінія страждань підскочила вгору.

Раз, два, три, чотири, п'ять.

Астроном Зі зморщив чоло.

«Чи не урвати цю нерозумну забаву? Цю криваву забаву? Істоти, які мешкають на землі, мають кров. І сльози. І стогнуть, коли болить. Чи вони не хочуть бути щасливими? Чи блукають, не можуть знайти? Темно там у них, і вихор, курява засліплює».

Стрілка швидко занотовує усе нові поштовхи.

Помилково вжите залізо завдає кари. Але заразом керує, формує, готує дух до нових здобутків і втаємничень.

«На цій далекій іскорці є водні басейни. З убитих дерев побудували плавучі будинки, окували залізом. Які зусилля. Недисципліновані, недолугі, але здібні. Крил також іще не мають. Якими ж великими здаються їм висота польоту і простір океанів».

Бззз. Бззз.

І замість того, щоб радіти серцем, піснею, помноженим колективним зусиллям, замість того, щоби в'язати нитки, вони плачуть і розривають їх.

«Тож що маю вчинити? Вгамувати — це накинути шлях, до якого не дорослі, працю понад сили і мету, вищу за їхнє розуміння, на яке вони сьогодні спроможні. Саме так вони й чинять. Неволя, примус, насильство. Це все, що тривожить, ятрить і утискує».

Професор Зі зітхнув. Приплющив очі. Приклав вістря астропсих[ом]ікрометра до грудей і слухав.

А на землі точилася війна. Пожежі, згарища, побоїще. Людина, відповідальна за землю і її твори, не знає, або знає і розуміє тільки для себе.

Простір над планетою Ро був наповнений блакиттю, пахощами конвалій і солодкістю вина. Наче сніг, вирували окрилені почуття, підносячи пісню за піснею, лагідні, чисті.

Наша земля ще молода. А початок є болісним зусиллям.

*

Зі щоденників, котрі мені дають почитати.

Марсель пише: «Знайшов складаного ножика. Пожертвую для бідних 15 грошів. Так собі пообіцяв».

Шлома: «У домі сидить вдова і плаче. Може, старший син принесе щось від контрабандистів. Не знає, що жандарм застрелив її сина... А чи думаєте, що незабаром буде добре?».

Шимонко: «Мій батько воював за шматок хліба. Хоча батько був зайнятий цілий день, та проте любив мене».

(І два приголомшливі спогади).

Натик: «Шахи вигадав перський мудрець або король».

Мєтик: «Цей сидур*, який хочу оправити, є пам'яткою, бо він належав братові, що помер, а я отримав його на конфірмацію від брата з Палестини».

* сидур (гебр.) — молитовник

Леон: «Мені була потрібна скринька для різних пам'яток. Герш хотів продати політурну скриньку за 3 зл. 50». (Заплутана історія оборудки).

Шмулько: «Купив гвоздики за 20 гр. Завтра матиму великі видатки».

Абусь: «Коли сиджу трохи довше у клозеті, одразу говорять, що я самолюб. А я хочу, щоб мене любили». (Знаю цю проблему з ув'язнення).

Уклав клозетну таксу:

1. За те, що сходив по-маленькому, треба спіймати п'ять мух.

2. По-великому — другий клас (відро-табурет з прорізаним отвором) — десять мух.

3. Перший клас — унітаз — п'ятнадцять мух.

Один питає:

— Можна я потім заплачу мухами, бо мені дуже треба?

Другий:

— Роби вже собі, роби... я за тебе наловлю.

Одна муха, спіймана в ізоляторі, рахується за дві.

— А рахується, якщо втече прибита муха? ...

... Як є, то є. Але мух мало.

...Отак кільканадцять літ тому у Ґоцлавку дошкільнята виловили блощиць.

Добра воля громади — це могутність.

ЕВТАНАЗІЯ

Церква охопила своїм ритуалом народження, шлюб і смерть.

Ритуал у богослужінні зосередив усе духовне життя людини, побічно регулюючи навіть господарче життя своїх овечок.

Коли люди відкинули — чому, власне, так жорстко — дитинні, вже тісні і закороткі, наївні і неодноразово полатані вбрання — овечки — Церква розрослася шерегом інституцій.

Будівництво вже не тільки [для] обслуговування божих будинків. Першими, зрозуміло, Франція і Париж звели сучасну Вавилонську вежу. Має назву Ейфелевої вежі.

Будівлі шкіл і світських університетів, театрів, музеїв, концертних зал, крематоріїв, готелів, стадіонів — великі, прекрасні, гігієнічні, сучасні.

Уже лекція по радіо, не тільки проповідь, промова священика.

Бібліотеки, друкарні, книгарні, не тільки книга або сувій письма на вівтарі і кіоск з амулетами.

Лікар — могутня будівля медицини. Вже не молитва священика захищає від зарази.

Для граду і повені, пожежі і мору є каси хворих та страхові товариства.

Суспільна опіка там, де діяла вдовина лепта милостині.

Скульптура і малярство на полотні й на канві картинних галерей, не тільки на плафонах та стінах святинь.

Метеорологічні інститути замість богослужінь.

Шпиталь виріс із церкви.

Все в ній містилося і брало свій початок.

Ціни регулює біржа, а не площа перед святинею.

Міжнародні з'їзди вчених фахівців і численні часописи, а не листування та взаємні візити, дискусії і бенкети левітів*.

Дипломатія так само успішно, як і молитви, захищає від вибуху війни.

Карний, цивільний, торговий кодекси — це давній декалог і його численні коментарі.

В'язниці — то колишні монастирі. Вироки — закляття.

Дозріла, але не помудрішала і не стала більш лагідною сучасна людина.

У той час усе зосереджувалось у церкві, все піднесене, урочисте, розумне, прекрасне і гуманітарне, людське. Поза нею тільки тягловий скот, затюканий, заораний, безпорадний.

А преці́нь і сьогодні навіть білі вершини розвитку і знання оперли свої найважливіші справи на хрещеннях, таїнствах шлюбу і обрядах, пов'язаних з годиною скону для одних, успадкування для інших, що позоставали в живих.

Так, недавно, щойно вчора з'явилися на столі засідань як такі: популяція або регулювання народжень, дискусія про досконале подружжя і евтаназія.

Вбити зі співчуття має право той, хто любить і страждає — коли сам також не хоче залишатися в живих. Так буде через небагато років.

---

* левіт — у юдаїзмі член нижчої верстви священиків.

Блукає дивне прислів'я:

«За компанію і циган повісився».

Коли після повернення сестри з Парижа я пропонував їй спільне самогубство, ця думка або програма не були банкрутством. Навпаки. Мені бракувало місця на світі і в житті.

*Cui bono** цих іще кільканадцять літ? Вина, може, полягала в тому, що я більше не поновлював цієї пропозиції. Операція не здійснилася через відмінність переконань.

Коли у важкі години я зважував проект умертвіння, усипляння приречених на знищення немовлят і старих людей єврейського ґетто, то розумів це як вбивство стосовно хворих і слабких, як приховане вбивство щодо несвідомих.

Говорила мені доглядачка з притулку для хворих на рак, що вона завжди ставила біля ліжка хворих токсичну порцію ліків, одночасно напучуючи:

— Не брати більше, ніж ложку, бо це отрута. Ложка заспокоїть болі як ліки.

І протягом багатьох років пацієнт не спожив отруйної дози.

Якой вигляд матиме ця справа у майбутньому?

Установа, бо як інакше? Солідно розбудована установа. Велика зала, малі кімнати. Письмові столи. Юристи, лікарі, філософи, економічні радники, різні за віком і спеціальністю.

Відвідувач складає заяву. Кожний має право. Може, численні обмеження, щоб заяв не подавали легковажно або удавано, облудно, з метою отримання посади або обману власної родини.

Заява про смерть могла би виявитися спробою чинити тиск:

«Повернися до мене, кохана дружино, бо ось доказ, квитанція на подану заяву. Тату, дай грошей на веселе життя.

Якщо не видасте мені атестат зрілості, вас замучить сумління, отрую ваш спокій».

Отже:

Заява на папері певного типу. Грецькою, скажімо, або латинською мовою. До заяви потрібно додати список свідків. Може, штемпельна оплата. Може, чотирма квартальними внесками або трьома місячними, або семитижневими.

Заява мусить бути мотивована:

---

* Cui bono (*лат.*) — в ім'я чого, пощо.

«Не хочу жити, бо хвороба, бо фінансова катастрофа, бо знеохочення, пересичення, бо обманув батько, син, приятель.

Прошу здійснити процедуру протягом тижня, без зволікань».

Чи збирав хтось випадки і досвіди, зізнання, листи, щоденники, у таборах, в'язницях, від приречених, загрожених смертним вироком, у переддень тяжкої битви, на біржах і [в] гральних домах?

Заява прийнята. Формальності виконані. Розпочинається розгляд — на зразок судових.

Лікарське обстеження. Психологічна порада. Може, сповідь, може, психоаналіз.

Додаткові розмови зі свідками.

Усталення і зміни термінів.

Спеціалісти і експерти.

Відмова від припинення виконання прихильного рішення. Або пробна евтаназія. Адже трапляється, що людина, раз скуштувавши чару і розкошів самогубства, не поновлює спроб до глибокої старості.

Одне із втаємничень вільних каменярів полягає у спробі отакого невдалого стрибка у невідоме.

Місце виконання — це вже мій винахід — після випробувального терміну.

Або:

— Їдь туди і туди — там отримаєш жадану смерть.

— Отримаєш те, чого просиш, через десять днів, уранці, ввечері.

«Прохання до влади співпрацювати на суші, воді і [в] повітрі».

Має такий вигляд, ніби жартую. Ні.

Є питання, котрі наче криваве лахміття лежать упоперек хідника. Люди переходять на другий бік вулиці або відвертають голови, щоб не бачити їх.

Йдеться, однак, про питання, а не про жебрака, що конає з голоду, там не можна. Це не один, не сто убогих у тяжкий воєнний рік, а мільйони протягом століть.

Тут треба дивитись просто в очі.

*

Життя моє було важке, але цікаве. Власне, про таке просив Бога у молодості.

«Дай мені, Боже, життя тяжке, але прекрасне, багате, високе».

Коли довідався, що Словацький так само, було мені прикро, що це не мій винахід, що мав попередника.

У сімнадцять років почав навіть писати роман «*Самогубство*». Герой зненавидів життя з остраху перед божевіллям.

Я панічно боявся божевільні, до якої кілька разів направляли мого батька.

А отже, я — син божевільного. А отже, обтяжений спадково.

Кілька десятків років і донині ця думка мучить мене періодами.

Надто люблю своє божевілля, тож жахає мене думка, що хтось всупереч моїй волі пробуватиме лікувати мене.

Тут повинен написати: частина друга. Ні. Це все разом, тільки мова розтягнена. Але не вмію більш стисло.

15 липня [19]42

Тиждень перерви у писанні, котре, здається мені, цілковито непотрібне. Звідував це під час писання «*Як любити дитину*». Траплялося, що пишу на привалах, на лузі, під сосною, на пеньку. Все важливе і, якщо не запишу, забуду. Безповоротна втрата для людства. Траплялося, що перерва на місяць: пощо виглуплюватися? Те, що розумне, знає сотня людей. Настане відповідна пора — скажуть ті, хто запровадив у життя щось важливіше. Не Едісон зробив свої винаходи, вони висіли немовби на шнурі, немовби білизна сохла на сонці, а він тільки зняв їх зі шнура.

Так само Пастер, так само Песталоцці. Є — треба тільки висловити.

Таким є кожне питання.

І вже справа випадку, що не цей, а той перший вирушить у простір.

Я довго не міг зрозуміти, чим сьогоднішній сиротинець відрізняється від попередніх, від нашого попереднього.

Сиротинець — казарма. Знаю.

Сиротинець — в'язниця. Так.

Сиротинець — вулик, мурашник. Ні.

Дім Сиріт тепер — дім старих. Маю зараз в ізоляторі сім мешканців, з них троє нових. Вік пацієнтів від семи років до шістдесятирічного Азриля, котрий постогнує, сидячи на ліжку зі звішеними ногами, обпершись на поручень крісла.

Ранкові розмови дітей — наслідок вимірювання температури. Скільки жару в мене, скільки у тебе. Хто гірше почувається. Як хто провів ніч.

Санаторій для капризних, залюблених у свою хворобу багатих пансіонерів.

Леон уперше в житті знепритомнів. Досліджує тепер, що йому зашкодило.

Діти снують. Тільки епідерма нормальна. А під нею причаїлися втома, знеохочення, гнів, бунт, недовіра, жаль, туга.

Болісна серйозність їхніх щоденників. Відповідаючи на їхні зізнання, ділюся з ними як рівний з рівними. Наші спільні переживання — їхні і моє. Може, може більш водянисті, розведені водою, але поза тим — те саме.

Учора, під час підрахунку голосів персоналу із Дзєльної, я зрозумів суть їхньої солідарності.

Ненавидять один одного, але жодний не дозволить зачепити іншого.

«Не втручайся у наші справи. Ти чужий, ворог, а якщо навіть чимось і корисний для нас, то це тільки з вигляду і завдасть шкоди».

Померла найбільш самовіддана доглядачка: Віттлін. Туберкульоз.

Де важко — Віттлін. І в школі, і в ізоляторі. Розчиняється «сіль землі» — залишається гній.

Що виросте з цього?

«Важче добре прожити день, аніж написати книжку»[55].

Кожний день, не тільки вчорашній, це книжка — грубий зошит, розділ котрого вистачить на роки.

Як неправдоподібно довго живе людина.

Підрахунки Святого Письма не є нонсенсом: Мафусаїл справді жив близько тисячі років.

У перший тиждень останнього перебування в колонії у Ґоцлавку[56] — ніч 18 липня — внаслідок споживання хліба невідомого складу і випічки сталося колективне отруєння дітей і частини персоналу.

Понос. Кал вирував у нічних горщиках, на поверхні смолистої мазі утворювалися пухирі, котрі, лускаючи, виділяли солодкувато-гнилий сморід, що атакував не лише ніс, але вдирався до горла, очей, вух, мозку.

Тепер щось подібне, тільки блювота і випорожнення водянисті.

Протягом ночі хлопці втратили вісімдесят кіло, в середньому кіло на особу, дівчата — шістдесят кіло (дещо менше).

Травний тракт дітей працює під високим тиском. Небагато треба, щоб викликати катастрофу. Може, вакцина проти краснухи — п'ять днів тому, може, мелений перець, доданий за французьким рецептом до несвіжих яєць «паштету» у п'ятницю.

Наступного дня вага хлопців не поновила втрати жодного кілограма.

Акція допомоги тим, що блювали, стогнали від болю — відбувалася мало не навмання — вапняна вода (крейда для чищення зубів, стільки, скільки хто хотів і хто хотів), глечик за глечиком. Поза тим для декого наркотик [від] головного болю, врешті ощадно для персоналу — морфій. Один укол кофеїну з огляду на колапс у істеричного нового вихованця.

Його мати, вражена випаданням кишок, покритих виразками, не зважувалася померти, перш ніж влаштує дитину до інтернату. Хлопець не зважувався йти до інтернату, перш ніж помре мати. Врешті поступився. Мати благополучно померла, дитина має докори сумління, у хворобі наслідує материн взірець: стогне, кричить, що болить, потім, що задихається, потім, що йому жарко, врешті, що помирає від спраги.

— Води!

Ходжу по залі. Чи не стане істерія колективною? Таке може трапитися.

Перемогла довіра дітей до керівництва. Вірили, що їм нічого не загрожує, позаяк лікар спокійний.

Я не був надто спокійний. Але те, що накричав і пригрозив викинути на сходи непокірного пацієнта, свідчило, що стерничий упевнений у собі. Важливо: кричить, отже, нічого.

Наступного дня, тобто вчора — вистава. «*Пошта*»[57] Тагора[58]. Визнання публіки, потиск руки, усмішки, спроби зав'язати сердечну розмову. Після вистави пані голова відвідала дім і вирішила, що тут тісно, але геніальний Корчак наочно довів, що вміє і в мишачій норі вершити дива.

Тому іншим надано палаци.

Пригадалася мені помпа, з якою відкривали дошкільний заклад у робітничому будинку на Ґурчевській, за участю пані Мосціцької — тієї другої.

Які вони смішні.

Що би було, якби вчорашні актори почали продовжувати свої ролі сьогодні. Єжику здалося би, що він факір.

Хаїмкові — що він справді лікар.

Адкові — що він королівський бургомістр.

Може, темою для бесіди у середу з бурсаками послугували би — «ілюзії» — омани; їхня роль у житті людства...

Зараз іду на Дзєльну.

Того ж дня. Опівночі.

Якби сказав, що не написав жодного рядка у житті, коли мені не хотілося, це було би правдою. Але правдою було б і те, якби сказав, що все писав тільки під примусом.

Я був дитиною, котра «годинами може бавитися сама», дитиною, про яку «невідомо, чи вона вдома».

Цегляні кубики я отримав у шість років; перестав бавитися ними у чотирнадцять.

— Як тобі не соромно? Такий великий хлопець. Взявся би до чогось. Читай. А ти — кубики.

У п'ятнадцять років я потрапив у божевілля, шал читання. Світ зник з-перед моїх очей, існувала тільки книжка...

Багато говорив з людьми: з ровесниками і набагато старшими, дорослими. У Саському саду мав старезних співрозмовників. «Дивувалися» мені. Філософ.

Розмовляв тільки сам із собою.

Бо говорити і розмовляти — не одне й те саме... Зміна одягу і роздягання — це дві різні справи.

Роздягаюся, коли сам, і розмовляю, коли сам.

Чверть години тому закінчив свій монолог у присутності Геника Азрилевіча. І, мабуть, уперше в житті сказав собі рішуче:

— Маю розум дослідника, не винахідника. Досліджувати, щоб знати? Ні. Досліджувати, щоб знайти, досягнути дна? І це ні. Мабуть, досліджувати, щоб ставити усе нові й нові питання. Ставлю питання людям, немовлятам, старим, фактам, подіям, долям. Мене не захоплює амбіція відповіді, хочу перейти до інших питань — не обов'язково про те саме.

Мати казала:

— Цей хлопець не має амбіції, йому однаково, що він їсть, як одягнеться, чи бавитися з дитиною свого кола, а чи з дрібнотою. Не соромиться бавитися з малечею.

Я запитував у своїх кубиків, дітей, дорослих, чим вони є. Іграшок не псував, мені було байдуже, чому лежача лялька має заплющені очі. Не механізм, а суть речі — річ сама в собі.

Пишучи щоденник або життєпис, я зобов'язаний говорити, не розмовляти.

Повертаюся до евтаназії.

Родина самогубця.

Евтаназія на замовлення.

Божевільний, позбавлений власної волі — нездатний вирішувати сам.

Потрібен кодекс із тисячею статей, їх продиктує життя. Важлива *засада*: що можна, що треба?

На далекому острові, прекрасному, ласкавому, з казки, у прекрасному готелі, пансіонаті самогубець розігрує партію. Чи варто жити?

Скільки днів або тижнів вимагав рішення? Життя на зразок сьогоднішніх магнатів? Може, праця?

Готельне обслуговуванне. Чергування. Праця в саду. Термін перебування?

— Куди подівся?

— Виїхав.

На сусідній острів або на дно моря.

Чи сказати:

— Смертний вирок буде виконаний через місяць, навіть усупереч твоїй волі. Бо ти підписав згоду, контракт з організацією, угоду з швидкоплинним життям. Тим гірше, якщо шкодуєш, що передчасно.

Або ж смерть, визволення приходить уві сні, в келишку вина, у танці, під акомпанемент музики, раптова і несподівана.

«Хочу померти, бо кохаю».

«Прагну померти, бо ненавиджу».

«Заподійте мені смерть, бо я не вмію ні кохати, ані ненавидіти».

Все це існує, але в нерозумному, роз'ятреному, брудному безладі.

Смерть, заподіяна для зиску, за оплату, для зручності, для полегшання.

З проблемою смерті найтісніше пов'язується стерилізація, запобігання і переривання вагітності.

«У Варшаві ти можеш мати одну дитину, у малому місті — дві, у селі — три, на окраїні — четверо, у Сибіру — десятеро. Вибирай».

«Можна жити, але бездітно».

«Можна жити, але неодруженому».

«Господарюй сам, плати податок виключно за себе».

«Оце для тебе. Вибери одну з десяти, зі ста дівчат».

«Тобі можна мати двох самців. Дозволяємо три самки».

Радійте: скільки посад, картотек, бюро, установ!

Працює залізна машина, дає приміщення, речі домашнього вжитку, поживу, одяг. Від вас залежить лише організація.

Новий спосіб землеробства або тваринництва, або нові синтетичні продукти, або колонізація недосяжних сьогодні просторів — екватора і полюсів. Можна збільшити кількість мешканців землі до п'яти мільярдів.

Порозуміння з новою планетою. Колонізація Марса, може, Місяць прийме нових іммігрантів. Може, ще досконаліша комунікація з дуже далеким сусідом. Отже, десять мільярдів людей, подібних на мене і на тебе.

Вирішує Земля — хто, куди, скільки.

Теперішня війна — це наївна, але нещира стрілянина. А важливе — це велика мандрівка народів.

Програма Росії — змішувати і схрещувати. Німеччини — зосереджувати подібних до себе кольором шкіри і волосся, формою носа, вимірами черепа або таза.

Душа сьогодні нидіє в безробітті. Трагічні пошуки мисочки праці для лікарів і дантистів.

Забракло гландів для виривання і апендиксів для вирізання, і зубів для пломбування.

Що робити? Що робити?

Є: ацетонемія*. Є: *pyloriaspasmus***. Є: *angina pectoris*.

Що буде, коли виявимо, що туберкульоз не тільки виліковний, але його лікує один внутрівенний, м'язовий, підшкірний укол?

Сифіліс— препарат шістсот шість***. Сухоти — дві тисячі п'ятсот. Що робитимуть лікарі, медсестри?

<Що буде, коли алкоголь замінимо краплею газу? Машинка № 3. Ціна злотих> десять, гарантія на п'ятдесят років. Спосіб вживання на упаковці. Можна сплачувати частинами.

Достатнє харчування — дві пастилки іксбіону на день. Що робитимуть куховари, ресторани?

Есперанто? Одна газета для всіх народів і наріч. Що робитимуть лінгвісти, а передусім перекладачі і вчителі чужих мов?

Радіо — покращене. Найтонше вухо не відрізнить живої музики від мелодії «у пачці, в консерві».

Що буде, якщо вже сьогодні потрібні катастрофи, щоб дати працю і мету для одного тільки покоління?

Так не можна, милі мої. Бо буде застій, якого<не було, і задуха, якої ще ніхто не відчував, і знеохочення, якого> — аніхто ще не звідав.

Тема для новели.

Завтра розпочинається радіоконкурс року на майстра скрипкової гри, на ту або іншу симфонію чи дисфонію.

---

* ацетонемія — отруєння ацетоном.

** pyloriaspasmus (*лат.*) — спазм впуску.

*** франса — сифіліс; (препарат) шістсот шість — ліки від сифілісу, застосовувані з кінця XIX ст.

Світ біля гучномовців.

Олімпіада, якої ще не було.

Прихильники скрипаля з острова папуг живуть у трагічній непевності.

Остання ніч.

Фаворит провалився.

Заподіяли самогубство, не в змозі пережити поразку улюбленця.

Є новела Чехова[59].

Десятилітня няня хоче спати, тож душить крикливе немовля. Бідна няня не вміла інакше. Я знайшов спосіб. Не чую дратливого кашлю, нехтую виразно ворожою, провокаційною поведінкою старого кравця.

Не чую. Друга година ночі. Тиша. Лягаю спати — на п'ять годин. Вдень досплю решту.

Хотів би запровадити у писанні якийсь лад. Важко буде.

21 липня [19]42

Завтра мені виповниться шістдесят три або шістдесят чотири роки. Батько протягом двох років виробляв мою метрику. З цього приводу я пережив кілька тяжких хвилин. Мама називала це неприпустимою недбалістю: як адвокат, батько не повинен був зволікати зі справою метрики.

Звуся по дідові, а ім'я діда Герш (Гірш). Батько мав право назвати мене Генриком, бо сам отримав ім'я Юзеф. Інших дітей дідусь також поназивав християнськими іменами: Марія, Магдалина, Людвік, Якуб, Кароль. А проте вагався і зволікав.

Повинен був багато місця присвятити батькові[60]: я реалізую у своєму житті те, чого прагнув він, чого стільки років так болісно прагнув дідусь.

І мати. Але пізніше, колись. Я є і матір'ю, і батьком. Знаю і завдяки цьому багато розумію.

Прадід був склярем. Я радий: скло дає світло і тепло.

Тяжка це річ — народитися і навчитися жити. Мені залишається набагато легше завдання: померти. Після смерті знову може бути тяжко, але не думаю про це. Останній рік або місяць, або година.

Я хотів би помирати свідомо і притомно. Не знаю, що сказав би дітям на прощання. Прагнув би сказати багато і так, що вони мають цілковиту свободу вибору шляху.

Десята година. Постріли: раз, два, кілька, два, один, кілька. Може, то моє власне вікно погано затемнене?

Але не перериваю писання.

Навпаки: жвавішою (поодинокий постріл) стає думка.

22 липня [19]42

Все має свої межі, тільки зухвала безсоромність безмежна.

Власті розпорядилися очистити шпиталь на Ставках[61]. А головна пані має прийняти на Желязну тяжко хворих зі Ставок.

Що робити? Рішення швидке, дія енергійна.

Г [...] і К [...] мають сто сімдесят п'ять дітей, які видужують. Вирішили понад третину цих дітей розмістити у мене. Інтернатів понад п'ятнадцять, але наш знаходиться поблизу.

А те, що протягом півроку не було такого лайдацтва, якого не здійснили би стосовно хворих задля власної зручності, через упертість, або дурість, яка з сатанинською винахідливістю поборювала мій людський і легкий для втілення проект — це нічого...

За моєї відсутності у домі пані Е [...] дає згоду, а пані В [...] приступає до виконання безсоромного для їхніх і наших дітей, найвищою мірою шкідливого, кривдного завдання...

Плюнути і відійти. Віддавна та думка тисне. Більше — петля — свинець на ногах.

Знову вийшло непорозуміння. Але я надто змучений, щоби писати ширше.

Азрилевіч помер сьогодні вранці. О, яке тяжке життя, яка легка смерть!

27 липня [19]42

Вчорашня райдуга.

Чудесний великий місяць над табором блукачів.

Чому не можу заспокоїти нещасну, божевільну дільницю?

Тільки одне коротке повідомлення.

Власті могли би дозволити.

У найгіршому разі заборонити.

Такий прозорий план:

Декларуйте, вибирайте. Не даємо на вибір зручних доріг. Наразі треба відмовитися від бриджу, від пляжу, від смачних обідів, оплачених також кров'ю контрабандистів.

Вибирайте: або в дорогу, або праця на місці.

Якщо залишаєтеся, то мусите робити те, що буде потрібним для переселенців.

Наближається осінь, їм будуть потрібні одяг, взуття, білизна, знаряддя.

Хто хоче відбрехатися, того спіймаємо. Хто хоче відкупитися, охоче заберемо його біжутерію, валюту, все, що має вартість. А коли віддасть останнє, тільки б швидко, тоді знову запитаємо його:

«Тут чи там? І що, власне, що?».

Тільки б не пляж, не бридж і не мила дрімота після прочитаної газети.

Ти суспільний діяч? Прошу дуже. До певного часу можеш навіть вдавати, і ми будемо вдавати, ніби віримо. Взагалі віримо, допоки зручно, і в те, що нам зручне. Перепрошую: не зручне. Те, що міститься у плані.

Ми провадимо гігантську справу, її ім'я: війна. Ми працюємо планово, дисципліновано, методично. Ваші дрібні інтереси, амбіції, сентименти, капризи, претензії, жалі, апетити не стосуються нас.

Звичайно, мати, чоловік, дитина, старенька —звичні меблі, улюблена страва — все це миле, поштиве, зворушливе. Але наразі є важливіші справи. У вільний час ми повернемося і до цих речей.

Тим часом, щоб не затягувати справу, треба, може, трохи жорстко, болісно і без особливої, так би мовити, чіткості, елегантності і навіть докладності. Грубо тесане для поточного, термінового вжитку.

Адже ви самі зітхаєте, щоби це скінчилося. Ми теж. Тож не перешкоджайте нам.

Євреї на Схід. Тут уже нема торгів. Йдеться не про єврейську бабцю, а про те, де ти потрібніший — твої руки, думка, час, життя. Бабця то бабця. Треба було знайти якийсь пункт зачеплення, якийсь ключ, якесь гасло.

Не можеш на Схід — помреш. Тоді вибирай по-іншому. Мусиш сам і мусиш ризикнути. Бо ми прецінь для вигляду мусимо перешкоджати, погрожувати, переслідувати і неохоче карати.

Лізеш нав'язливо з новою пачкою грошей. Ми на це не маємо ні часу, ані охоти. Ми не граємося у війну, у війноньку, але нам наказано провадити її якомога швидше і ґрунтовніше, якомога ввічливіше.

Робота не є чистою, ні любою, ані пахучою. Тож мусимо бути поблажливі для тимчасово потрібних нам працівників.

Один любить горілку, другий дівчину, третій любить величатися, інший навпаки. Боїться і не довіряє собі.

Знаємо: помилки, вади. Але вони зголосилися вчасно, а ти філософував, відстрочував. Перепрошую, але потяг повинен курсувати за наказом, за планом, укладеним завчасно.

Оце залізничний шлях.

Тут італійці, французи, румуни, чехи, угорці. Там японці, китайці, навіть Соломонові острови, навіть людожери. Землероби, верховинці, міщани, інтелігенція.

Ми німці — йдеться не про вивіску, а про таксу, про призначення.

Ми — залізний коток або плуг, або серп. Тільки би з цього борошна був хліб. І буде, якщо не будете перешкоджати. Не будете заважати. Скіглити, нервувати, смердіти. Якщо навіть часом жаль вас, то все одно мусимо батогом, кийком або свинцем — бо мусить бути порядок.

Плакат.

«Хто зробить оце і оте — розстріл».

«Хто не зробить оцього і отого — розстріляємо».

Один сам напрошується. Самогубець? Важко сказати.

Один не боїться. Честь! Герой.

Ім'я буде сяяти, але — геть з дороги, якщо не можна інакше.

Третій боїться — синіє від страху, щомиті біжить до вбиральні, дурманить себе тютюном, алкоголем, жінкою, — а впертий хоче посвоєму. Що з таким робити?

Євреї мають заслуги. І здібності, і Мойсей, і Христос, і працьовитість, і Гайне, і стара раса, і поступ, і Спіноза, і дріжджі, і перші, і самовіддані. Все це правда. Але окрім євреїв також іще хтось і також щось іще.

Євреї важливі, але потім — зрозумійте — завтра. Звичайно, знаємо і пам'ятаємо. Важлива обставина, але не єдина.

Не винуватимо. Те саме було з поляком і те саме навіть тепер з Польщею і Палестиною, Мальтою і Март[інік]ою, і з високо-

поважним пролетарем, з відданою дружиною і сиротою, з мілітаризмом і капіталізмом. Але не все разом. Мусить бути якась послідовність і якісь пункти порядку денного.

Вам тяжко і нам нелегко. Тим більше, що без буфету, де певного часу можна було сховатися від обтяжливих дебатів.

Мусиш, брате, вислухати програмну промову Історії про нову сторінку.

Чому я збираю посуд?[62]

Знаю, що є багато незадоволених моїм збиранням посуду після їди. Здається, навіть чергові цього не люблять. Встигають, як-не-як. Достатньо їх. Якби їх було замало, можна додати ще одного або двох. Тож що це за дивацтво, що за впертість, а може, навіть бридке вдавання, ніби я такий працьовитий і демократ.

Ще гірше, що коли приходить хтось із важливою справою, я кажу, щоб він зачекав:

— Я тепер зайнятий.

Теж мені заняття: збирання супових мисок, ложок, тарілок.

А найгірше те, що я роблю це незграбно, заважаю роздавати добавки, штурхаю тих, що тісно сидять біля столів. Через мене вони не встигають вилизати миски або блюдечка. Хтось може навіть втратити добавку. Кілька разів щось падало з посуду, який я незграбно ніс. Якби це сталося з іншим, напевно би мав скандал і суд. Через це дивацтво одні почуваються немовби винними, що мені дозволяють таке, а інші почуваються винними, ніби визискують мене.

Аякже, хіба я сам не розумію або не бачу, як воно є? Як зрозуміти, чому я це роблю, коли ось зараз пишу, що знаю, бачу, розумію: замість допомагати, я перешкоджаю?

Дивна річ: відчуваю думки кожного, що я не повинен збирати посуд, але ніхто не запитав мене, чому я це роблю. Ніхто мене не запитав: «Чому ви це робите? Чому ви заважаєте?»

А ось моє пояснення:

Коли я збираю сам, то бачу тріснуті тарілки, бачу зігнуті ложки, подряпані блюдечка. Швидше звільняю для чергових столи для прибирання і стіл для крамнички. Бачу, як ті, що вже попоїли, трохи аристократично, а трохи по-хамському розкидають ложки, ножі, сільнички і кухлі, замість того, щоб поставити їх на місце. Часом зиркну, як роздають добавки, або побачу, хто біля кого сидить — і

подумаю собі про це і про те. Бо коли щось робити, то ніколи бездумно. Ця праця кельнера є і корисною для мене, і любою, і цікавою.

Але це неважливо. Важливим є щось цілком інше. Щось, про що багато разів уже говорив і писав, і з чим воюю вже тридцять років, відколи постав Дім Сиріт, воюю без надії на перемогу, без помітних наслідків, але боротьби цієї не можу і не хочу припиняти.

Воюю за те, щоб у Домі Сиріт не було роботи делікатної або грубої, розумної або дурної, чистої або брудної — роботи для паняночок і звичайної голоти. У Домі Сиріт не повинно бути працівників виключно фізичних і виключно розумових.

З обуренням і відразою дивляться у магістратському інтернаті на Дзєльній, як подаю руку прислужниці, і то навіть тоді, коли вона миє сходи і має мокрі руки. Але часто забуваю привітатися з доктором Гіршбрауном, не відповідав навіть на поклони доктора Майзнера і Балабана.

Шаную сумлінних працівників. Їхні руки для мене чисті і їхню думку ціную на вагу золота.

Прачку і сторожа запрошували на засідання на Крохмальній не тому, щоб зробити їм приємність, а для того, щоби як знавці порадили і допомогли там, де якась важка справа без їхньої участі отримала би параграф 3.

У тижневику років зо двадцять тому був такий жарт. Не жарт, а дотепне зауваження.

Якийсь Йосик, не пам’ятаю, котрий, бо їх було багато, не міг розв’язати рівняння, довго мучився, аж нарешті сказав:

— Не знаю, як зробити. Даю йому третій параграф.

Не кращий, ані розумніший той <хто працює в магазині, а не з візком. Не кращий, ані розумніший той, кому можна розпоряджатися. Я не кращий, ані розумніший через те, що> підписую посвідчення особи або квитки пожертв. Цю дурну працю значно старанніше і краще виконав би хтось із третього, навіть із другого відділу.

Грубіянка інкасаторка є для мене хамлюгою і нечемою. Пан Лейзор — прекрасний чоловік, хоча гребеться у нечистотах труб і каналів. Якби панна Наця чистила картоплю, була б для мене так само гідною поваги, як і тепер, коли друкує на машинці. І не моя вина, коли панну Ірку, санітарку, вже виручає у грубших

роботах Міра, а пані Ружа Штокман[64], котру також поважаю, час від часу хоча б задля відпочинку, помиє клозет або підлоги в кухні.

У рільництві це називається сівооборотом, у гігієні і лікарстві називається зміною клімату, а в церкві це називається актом покори. Папу називають святим отцем, сановники стають на коліна перед папою і цілують його пантофлі. І той самий папа щороку миє у церкві ноги дванадцятьом жебракам.

Євреї подекуди набундючились, і тому ними так погорджують. Вірю, що це зміниться, може, навіть незабаром. А тим часом не гнівайтеся, прошу, якщо збираю посуд або виливаю переповнені відра у вбиральні.

Той, хто каже: «Брудна робота, бо фізична», бреше. Гірше, коли облудник каже: «Жодна праця не завдає сорому», але сам вибирає тільки білу роботу, уникає т. зв. чорної роботи, бо вважає, що сам він повинен сторонитися чорної роботи.

1 серпня [1942]

Коли бадилля картоплі надто буяло, проїжджав по ньому коток і м’яв, щоби плід у землі мав час краще дозріти.

*

Чи читав Марк Аврелій притчі Соломона? Як заспокійливо діє його щоденник.

*

Ненавиджу, а може, тільки стараюся перемогти поодиноких осіб. Таких, як Г[...], або Ґ[...]. Не звинувачую німців: вони працюють, а радше планують логічно і ефективно, мусять гніватися, бо їм перешкоджають. По-дурному перешкоджають.

І я перешкоджаю. Вони навіть поблажливі. Тільки «ловлять» і наказують стояти на місці — не крутитися по вулицях, не заважати.

Роблять мені добро, бо плутаючись, можу отримати заблукану кулю. А так стою безпечно під муром і можу спокійно та уважно дивитися і думати — снувати думки.

Тож сную.

*

У Мишинцю залишився старий, сліпий єврей. Ішов з костуром серед возів, коней, козаків, гармат. Яка жорстокість — залишити сліпого старого.

— Вони хотіли забрати його, — каже Настя. — Він уперся, що не піде, бо хтось мусить пильнувати божницю.

Познайомився з Насткою, допомагаючи їй розшукувати відерце, котре забрав у неї солдат і мав повернути, але не повернув.

Я є сліпим євреєм і Насткою.

*

Так мені м'яко і тепло у ліжку. Буде дуже тяжко вставати. Але сьогодні субота — у суботу зважую дітей зранку, перед сніданням. Мабуть, уперше мені не цікаво, який буде результат тижня. Повинні би поправитися. Не знаю, чому вчора на обід видали сиру моркву.

*

Замість старого Азрилевіча маю молодого Юлька. Має водянку в боці. З іншого приводу, але є труднощі з диханням.

Ті самі постогнування, рухи, жести, жаль до мене, самолюбне і акторське бажання привернути до себе увагу; може, навіть тому, що не думаю про нього.

Сьогодні Юлько мав першу спокійну ніч за весь тиждень. Я теж.

*

Я теж. Від часу, коли день дає стільки ворожих і понурих вражень та переживань — цілковито припинилися сни.

Закон рівноваги.

День мучить, ніч заспокоює. Благополучний день, болісна ніч.

Про перину міг би написати монографію.

Селянин і перина.

Пролетар і перина.

*

Давно вже не благословляв світу. Цієї ночі спробував — і не вдалося.

Не знаю навіть, де помилився. Очищувальне дихання як таке вдалося. Але пальці залишилися слабкими, не струмувала крізь них енергія.

... Чи вірю в результат? Вірю, але не в мій. Індія! Свята Індія!

*

З дня на день змінюється обличчя дільниці.

1. Тюрма.

2. Зачумлені.

3. Токовище.

4. Дім божевільних.

5. Гральний дім. Монако. Ставка — життя.

*

Найважливіше те, що все це вже було.

Злидні, підвішені між тюрмою і шпиталем. Невільницька праця: продаж не тільки зусиль м'язів, а й гонору, честі дівчини.

Руйнація віри, родини, материнства.

Торгівля всіма духовними благами. Біржа, де котирують, скільки важить сумління. Курс змінний — як цибуля і життя сьогодні.

Діти живуть у постійній непевності, в страху. «Єврей тебе візьме». «Віддам тебе дідові». «Заберу у мішок».

Сирітство.

Старість, її приниження і моральний занепад.

Колись добре було заслужити на старість, заробити. Так само здоров'я. Тепер сили і роки життя купуються. Зараз лише негідник має шанс на сиве волосся.

Панна Естерка.

Панна Естерка не хоче жити ні легко, ані весело. Хоче жити гарно — хоче мати прекрасне життя.

Поставила з дітьми «*Пошту*» на це тимчасове прощання.

Якщо не повернеться сюди й тепер, то зустрінемося пізніше деінде. Я переконаний, що вона протягом цього часу так само служитиме іншим, як і тут, даючи добро та приносячи користь.

4 серпня [1942]

1

Полив квіти, бідні рослини сиротинця, рослини єврейського сиротинця. Спечена земля відітхнула.

До моєї праці приглядався вартовий. Чи його дратує, чи зворушує ця моя мирна діяльність о шостій ранку?

Стоїть і дивиться. Широко розставив ноги.

2

Намагання повернути Естерку марні. Я не був певний, чи в разі успіху прислужуся їй, чи зашкоджу і скривджу.

— Де пропала? — питає хтось.

Може, не вона, а ми пропали, бо залишаємося.

3

Написав до комісаріату, щоби вислали Адзя: недорозвинений і злісно недисциплінований. Не можемо наражати дім на небезпеку через якийсь його вибрик. Колективна відповідальність.

4

На Дзельну наразі відправляємо тонну вугілля — до Ружі Абрамович. Хтось питає, чи там безпечне місце для вугілля.

У відповідь — посмішка.

5

Похмурий ранок. П'ята з половиною година ранку.

Нібито нормальний початок дня. Кажу Ганні:

— Добрий день!

Відповідає здивованим поглядом.

Прошу:

— Посміхнися.

Є хворі, бліді, легенево хворі посмішки.

6

Ви пили, панове офіцери, ви пили багато і смачно, але ж пили за кров, танцюючи, побрязкували орденами, на віват ганьби, котрої, сліпі, не бачили, радше вдавали, що не бачите.

7

Моя участь у японській війні. Поразка — злигодні.

У європейській війні — поразка — злигодні.

У світовій війні...

Не знаю, як почувається і ким почувається солдат переможної армії.

8

Часописи, з якими я співробітничав, зачиняли, закривали — банкрутували?[65]

Зруйнований, видавець позбавив себе життя[66].

І все це не через те, що я єврей, а тому, що народився на Сході.

Сумною втіхою могло би бути те, що й пишному Заходові зараз погано.

Могло би бути, але не є. Не бажаю зла нікому. Не вмію. Не знаю, як це робиться.

9

Отче наш, що є на небесах.

Цю молитву вирізьбили голод і неволя.

Хліба нашого.

Хліба.

Адже те, що переживаю, вже було. Було.

Спродували речі домашнього вжитку, одяг — за літр керосину, кіло каші — за чарку горілки.

Коли юний поляк зичливо питав у комендатурі поліції, як я видобувся з блокади — я запитав, чи не міг би він зробити «хоч щось» у справі Естерки.

— Зрозуміло, що ні.

Я відповів поквапливо:

— Дякую на доброму слові.

Ця подяка — безкровне дитя убогості і приниження.

10

Поливаю квіти. Моя лисина у вікні — така добра ціль.

Має карабін. Чому стоїть і спокійно дивиться?

Не має наказу.

А може, цивільним він був учителем на селі, може, регентом, підмітальником вулиць у Лейпцігу, кельнером у Кьольні?

Що би зробив, якби я кивнув йому головою? Приязно помахав рукою?

Може, він навіть не знає, що є так, як є?

Міг приїхати щойно вчора, здалека...

Примітки

Як любити дитину

[1] *Минуло п'ятнадцять років* — Корчак писав «Дитину в сім'ї» під час Першої світової війни, перебуваючи на фронті (можливо, почав писати навіть трохи раніше), отже датою, від якої він вираховує «п'ятнадцять років» є найвірогідніше 1914 рік, беручи до уваги дату появи другого видання тетралогії (1929 р.).

[2] «*Ангеллі*» — символічна поема Юліуша Словацького на тему «страждання, що веде до визволення», що з'явилася 1837 року під час подорожі поета на Близький Схід.

[3] *Фунт* (нім. Pfund, з лат. pondo) — одиниця ваги, що вживається в багатьох країнах, раніше вживалася й у Польщі, залежно від традиції фунт коливається від 350 до 560 грамів (новопольський фунт мав біля 405,5 г).

[4] *Миля* (ст.-герм.-нім., з латин. Mille [passum]) — тисяча [кроків] — одиниця довжини, різна в різних країнах; англійська миля — 1609 м, миля польська — 7146 м; з 1819 року географічна миля — 8534,51 м — (1\15 градуса). Подані Корчаком величини не збігаються з жодними з перелічених. Насправді діаметр Землі має біля 12700 км, а відстань від Землі до Сонця — 149,6 млн. км.

[5] Біблійна алюзія: «Бо ти є порох, — і повернешся в порох» (Буття, 3, 19).

[6] *Це спільна дитина — матері й батька, дідів та прадідів* — Корчак завжди цікавився питанням та загадкою культурної безперервності поколінь, безперервності «роду». Життя одиниці формує час, в якому вона народжується, територія та умови, в яких вона діє, але, можливо, важливішим є питання її родової спадщини. Чому несподівано серед поколінь з'являються визначні та заслужені люди? Проблема безперервності роду піднімалася Корчаком ще раніше — наприклад, в таких невеличких статтях, як «Генії» (Бесіда), 1901 рік, — «Чительня для вшисткіх», №23, або «Після смерті» (Фантазія), там же №25. У бесіді «Генії» він писав: «...кожна родина через повільне удосконалення прагне створити генія, який є, начебто виквітом зусиль цілого народу... Я вірю, що кожна родина працює над створенням геніальної людини, що кожний із членів вкладає свою духовну частку в його створення, для якого накопичували свої заощадження наші пра-пра-діди...».

[7] Неповна цитата з новели Стефана Жеромського «Забуття». Після слів «...знову починає бити крилами і стрибає, ошаліла, смішна, біля ніг хлопчика,» йде таке: «ніби першою зі свого роду

зрозуміла потребу самовбивства.» Далі за текстом. (Стефан Жеромський. Оповідання. — Варшава, 1903.— С.100-101).

[8] *Євгеніка* (від гр. eugenes — добре народжений, доброго походження, родовитий) — система поглядів і базована на ній політика в галузі народонаселення, що проголошує можливість поліпшення генетичних рис людини через створення умов, що зберігають і розвивають позитивні властивості й обмежують можливості успадкування негативних рис. Засновником євгеніки вважається англійський лікар-природознавець Френсіс Гелтон (1822—1911). Корчак надавав великого значення проблемам євгеніки. У 1921 році в своїй лекції «Весна і дитина» він із жалем говорив: «Потрібно перестати спльовувати дітей направо і наліво, залежно від випадку чи примхи, треба перестати легковажно їх плодити, треба врешті почати народжувати їх. Треба думати про них перш, ніж вони народяться. Треба почати творити їх».

[9] *Немає виховання без участі дитини* — одна з кардинальних засад педагогіки реформаторського руху XX ст., т. зв. «нового виховання», яку Корчак цілковито поділяв і реалізував у теорії та практиці виховання; наприклад, як це було в Будинку Сиріт, допускаючи дітей до повного та рівноправного співгосподарювання.

[10] *Дослідження інтелекту та психотехнічні досліди* — це був час розповсюдження тестів, запитань і відповідей за спеціальними таблицями, завдань для дослідження та вимірювання інтелекту, а також дослідження та розпізнавання здібностей. Однією з перших і дуже популярних шкал виміру інтелекту була шкала Біне-Термана: започаткована 1905 року французькими психологами Альфредом Біне (1857—1911) та Теодором Сімоном (нар. 1875), звана шкала інтелекту, удосконалена 1916 року американським психологом, професором Стенфордського університету Льюїсом Терманом (1877—1956). Пізніше нею широко користувалися в Польщі.

[11] Сьогодні це амбулаторія при лікарні, поліклініка. Свій досвід роботи в такій «амбулаторії» Корчак подав у «Лікарняних картинках», що являють собою цикл оповідань, в яких зображено тяжке життя дітей та умови, що до цього призводять. Опубліковані у м.Вільно в журналі «Вєдза» («Знання»; 1908—1909 рр.)

[12] Медичні терміни захворювань ротової порожнини: стоматит, грибок, гнійничковий стоматит, гінгівіт.

[13] Йдеться про значення та потребу стеження за приростом ваги тіла немовлят для правильної оцінки їхнього розвитку. У другому листі з циклу «Враження з Берліна» («Критика Лекарска», 1907, №№ 11—12. — С.165) Корчак писав: «Не знаючи ваги, не можна виховати дитину, навіть годувати її грудьми. Тільки вага дозволяє

кількісно та якісно індивідуалізувати годування, що дається немовляті... Це безперечні істини, але скількох же вони вимагають пояснень, доповнень, уточнень».

[14] Корчак відійшов від безпосередньої лікарської клінічної та амбулаторної практики (в Лікарні для Дітей ім. подр. Берсанів та Бауманів) в основному з того часу, коли прийняв на себе керівництво Будинком Сиріт на вулиці Крохмальній, 92 в Варшаві (7 жовтня 1912 року). В «Щоденнику» (1942 р.), який писався у гетто, чекаючи разом і з дітьми Будинку Сиріт на найгірше, він із самоіронією пригадує: «Перші сім років я був [...] скромним дільничним лікарем у лікарні. Всю решту років мене не залишає прикре відчуття, що я став дезертиром. Я зрадив хвору дитину, медицину й лікарню. Мене підхопила фальшиве чистолюбство: лікар і скульптор дитячої душі. Душі. Ані менше, ані більше[...] Заради цього я швендявся по клініках трьох європейських столиць!» Втім, «розлучення» Корчака з медициною так і не відбулося. Адже він лікував дітей Будинку Сиріт і Нашого Дому, лікував дітей своїх друзів і завжди цікавився новими досягненнями в медицині.

[15] *Станіслав Каменський* (1860—1913) — варшавський педіатр, починаючи з 1900 року ординатор Варшавського Виховного Будинку ім. кн. Бодуена (для підкинутих дітей).

[16] *Юзеф Полікарп Брудзінський* (1874—1917) — педіатр і невролог; один із засновників, професорів і перший ректор (з 1915 р.) відродженого Варшавського Університету.

[17] Хвороба, що характеризується недостатньою функцією щитовидної залози через нестачу вапна в крові. На тлі різноманітних хвороб вона проявляється сильними судомними спазмами верхніх кінцівок, часом гортані, що поєднуються з корчами і втратою свідомості.

[18] *Рахіт* (гр. rhбsis — хребет, латин. phachitis — викривлення хребта) — хвороба дітей, що характеризується порушенням фосфорно-калієвого обміну в організмі, зумовлена нестачею в організмі вітаміну $Д_3$.

[19] Першим метод запобіжного щеплення проти віспи у 1796 році застосував англійський лікар Едвард Дженнер (1749—1823). Вже 1899 року в клініці ім. подр. Берсонів та Бауманів у Варшаві були безкоштовно проведені щеплення всім дітям незалежно від віросповідання. Запровадження обов'язкового загального щеплення проти віспи (в Польщі з 1919 р.) ефективно запобігало поширенню епідемії.

[20] Емульсійний розчин, що збуджує центри дихання та кровообігу.

[21] *Еретик* (гр. erthismos — збудник, не плутати з «єретиком»). У психіатрії еретичний тип означає тип людини, якій притаманна підвищена нервово-психічна збудливість і відсутність гальмування в мисленні, яка діє імпульсивно.

[22] З нім. Sдugling (saugen — давати смоктати, годувати грудьми) — дослівно: смоктун. Твердження Корчака не має під собою достатнього підґрунтя, оскільки польське слово o s e s e k вже міститься в «Словнику польської мови» Самуеля Богуміла Лінди (з посиланням м.ін. на джерело XVII ст.).

[23] Цей фрагмент, так само, як деякі інші уривки «Дитини в сім'ї», приводить на думку раннє оповідання Корчака під назвою «Бобо», яке було опубліковано 1914 року разом із «Феральним тижнем» і «Сповіддю метелика» як спільний текст під загальною назвою «Бобо». Бобо — дослідження розвитку психіки немовлят.

[24] Тут цей вираз вживається в застарілому значенні: «невпинно на когось дивитись», «вдивлятися».

[25] «Після цього, отже внаслідок цього» (лат.) Помилка мислення, що полягає в тому, що проста наступність подій сприймається як зв'язок причина-наслідок.

[26] Популярний казковий мотив. Один з героїв Корчака також мріє про чарівний килим: «Хочу мати шапку-невидимку і семимильні чоботи. І килим, і торбинку, і каблучку, і курку, що несе золоті яйця» («Кайтусь Чарівник», 1934 р.)

[27] «Вона припускається мовних помилок, які слід занотовувати й оприлюднювати» — Корчака завжди захоплювало мовлення малої дитини: найперші спроби белькотання, своєрідність мовних сполучень, застосування правил граматики, стилістичних зворотів і т. ін. Це виявлялося в його творах, див. напр. розповідь Віктора в другому розділі «Виховних моментів». Зацікавлення початковим періодом і розвитком дитячого мовлення особливо поширилося наприкінці XIX — на початку XX сторіччя завдяки активним психологічним дослідженням періоду дитинства. Торував шлях систематичним спостереженням за дитинством і за дитячим мовленням німецький фізіолог та психолог Вільгельм Прейер (1841—1897), створивши ґрунтовну працю «Die Seele des Kindes. Beobachtungen uber die geistige Entwicklung des Menschen in der ersten Lebensjahren» (1882). Майже негайно три розділи цієї книги переклав польською, додавши просторий вступ, Адольф Диґасінський, який надрукував їх під назвою «Погляд на генезу людської душі» в «Рочніку Педагогічному» за 1888—1889 рр.

[28] Дрібна монета.

[29] Тут Корчак вживає застаріле слово «нота» замість «оцінка».

[30] Лат. Велика Хартія вольності — власне, Magna Charta Libertatum, один із найголовніших англійських статутів, виданий 1215 року королем Іваном Безземельним, що визнавав особливі права баронів; вважається підставою громадянських свобод в Англії. Такою Дитячою Хартією можна вважати брошуру Корчака «Право дитини на повагу» (1929 рік).

[31] У статті Корчака «Двічі по два — чотири. Як виховувати дітей» («Праца Школьна», 1927, №4) в десятому параграфі, названому «Бог дав, Бог узяв», знаходимо м. ін. такі міркування на цю тему: це є «формулою відмови, потіхи, яка дає цілковите зречення [...] власної відповідальності за свої вчинки», «сила, яка керує світом, відповідно до волі та незбагненних вироків дає та забирає [...]», «якщо насправді життя, доля дитини не залежить від волі і добрих намірів батьків, ми мусили б зректися не тільки виховання, а й будь-якої турботи за дитину [...]», що «донедавна плодіння дітей і поховання їх було чи не єдиним обов'язком і врізноманітненням життя [...]», «маленькі дитячі труни ще до недавнього часу були єдиною поезією убогого життя». Корчак закінчує свої міркування таким твердженням: «Сьогодні інше гасло: розважливо народжувати й берегти від смерті».

[32] *Клодін* — головна героїня автобіографічного циклу Сідоні Габріель Колет (1873-1954), видатної французької письменниці. Вона публікувала цей цикл у 1900—1903 роках під псевдонімом Анрі-Готьє Вілар а: — Віллі. Цикл складається з чотирьох повістей: «Клодін у школі» (польське видання 1905 р.), «Клодін у Парижі» (польське видання 1907р.), «Клодін у шлюбі» (польське видання 1920 р.), «Клодін іде» (польське видання 1958 р.). Цитований фрагмент взято з повісті «Клодін у Парижі». Клодін на початку XX сторіччя стала своєрідним новим типом молодої дівчини, що справив уплив на літературні образи героїв, на суспільні уявлення про молодь, на моду, театр тощо. Вона втілювала природну любов до життя, чутливість до смаку і краси. Вона бунтувала проти обмежень у спілкуванні з природою, а також проти обмежень свободи в інтернатському та громадському житі. «Дивачка» та «запальна дівчина», як її охрестили в шкільному товаристві, перевищує його жвавістю почуттів, розумом, здібностями та природною чутливістю у спілкуванні й розумінні людей.

[33] Органічна сполука йоду, жовта кристалічна субстанція з характерним запахом, до недавнього часу застосовувалася як антибактеріальний засіб. Тут Корчак критикує надмірну дбалість про «гігієнічний» вигляд і лад у дитячій кімнаті, що обмежує свободу й гальмує спонтанну активність дитини.

[34] Від англ. «розвідувати, досліджувати». Система суспільного та морального виховання дівчат і хлопців, а також молодіжний рух, започаткований генералом Робертом Стівенсоном Баден-Пауелом (1857—1941) у Великобританії і поширений потім у багатьох країнах. Заняття скаутів: тренування, ігри на місцевості, табори, набуття навичок спостереження, фізична праця, набуття багатьох «практичних умінь» (ремісничих, господарчих, спортивних, наукових) виховували самостійність, вміння знаходити вихід у складних ситуаціях, спостережливість і т. д. Спільне життя і спільна діяльність у загонах і дружинах сприяли виробленню почуття товариської та громадської солідарності. Класичним підручником скаутінгу є робота Роберта Баден-Пауела «Скаутінг для хлопців» (1908 р.).

[35] *Диспепсія* (лат. dispepsia intestinalis) — порушення процесів засвоєння поживних речовин у шлунково-кишковому тракті, що супроводжується розладом його функцій.

[36] На думку Корчака це — один із помилкових поглядів на дитину: дитина не «буде», а «є» людиною в кожній фазі свого розвитку і ми повинні створювати умови для людського життя у повному розумінні цього слова — кожної миті, виходячи із сил та можливостей дитини. «Діти не тільки будуть, а й уже є людьми, так, людьми, а не ляльками; можна звертатися до їхнього розуму, і ми почуємо відповідь, звернімося до їхнього серця, вони відчують нас. Діти — це люди, в їхній душі є початки усіх тих думок і почуттів, які ми маємо. Отже, розвиваючи ці нахили, слід обережно керувати їхнім зростанням.» Так Корчак сформулював своїє життєві принципи вже 1899 року в статті «Розвиток ідеї любові до ближнього у XIX сторіччі» («Чительня для Вшисткіх», 1899, №52).

[37] Загальне навчання було запроваджене в Польщі Декретом від 7 лютого 1919 року «Про обов'язкове навчання в школах». Корчак підтвердив знаменність цього факту м. ін. в статті «Є школа» («Рочнік Педагогічни», 1921, т. І), домагаючись більш ґрунтовних, але водночас обережних шкільних реформ.

[38] Трохи раніше в статті «Про школу на селі» («Школа і Жичє», додаток до «Нашего Пшегльонду», 1926, №232) Корчак постулював організацію на селі — на зразок подібних закордонних — шкіл-інтернатів, що працюють з дітьми за методами, які спонукають їх до активності та діяльності.

[39] 1901 року в статті «Крізь життя» («Чительня для Вшисткіх», 1901, №24) Корчак писав про мрії кількох підлітків, що вони зроблять у житті: в промисловості, сільському господарстві, медицині, які побудують міста-фабрики-сади тощо. Про міста-сади

він писав: « чудові будівлі, чисті та здорові, ясні та веселі, що потопають в зелені дерев [...] в самих заводських будівлях [...] гарні рослини у величезних посудинах, які підживлюються штучно [...], прекрасні театри, читальні, бібліотеки та сади [...] кожний робітник має володіти своїм будиночком з невеличким садом [...], за будинками мали бути ліс та річка. Школи розташовано було в лісі...»

[40] Цитата з оповідання Станіслава Віткевича «Ендрек Чайка» з книжки «З Татр» (Львів, 1907). В цілому ж образ, змальований Корчаком, точно не відповідає тексту Віткевича.

[41] *Футуризм* — авангардний напрямок в мистецтві та літературі початку ХХ сторіччя. Футуризм радикально порвав з традиціями реалізму, не визнавав жодних усталених мистецьких канонів, узвичаєнь, шаблонів і навичок форми та змісту; мистецтво мало вивести шанувальника живопису або читача з «безсилля» та стереотипності; натомість футуризм захоплювався новітньою технікою, динамізмом та експансивною силою новочасної цивілізації і промислового життя, а також переворотом у поглядах на життя.

[42] Герой казки про Аладіна та його чарівну лампу, що належить до циклу «Казки тисячі й однієї ночі»; дух з магічної лампи здійснював будь-які бажання.

[43] Від лат. aemulatio — суперництво, змагання (з лат.)

[44] *Хворий на екзему* — висип, запальне захворювання, що виникає переважно як алергійна реакція на дію різних зовнішніх та внутрішніх факторів.

[45] Власний виховний досвід участі в роботі літніх таборів — ще 1904, 1907 та 1908 року — Корчак описав м.ін. у циклі «Михайлівка. Колонія для єврейський дітей» (З нотаток наглядача). — «Ізраеліта» — 1904 р.— №№41-45 і 47-53, а також у книжках «Мошки, Йоськи та Срулі» (1910) і «Юзьки, Яськи та Франеки» (1911). — Започаткував дитячі табори священик Вальтер Біон з Цюріха ще 1876 року.

[46] *Пуд* — російська міра ваги, що дорівнює 40 фунтам, або 16,38 кг.

[47] Інфекційне захворювання людини, інша назва «сухоти».

[48] Упаковки товару. Тут перен.: «тягар».

[49] *Прогенерація* (від латин. «progignere» — плодити, створювати) — походження; те, що походить від народження, є спадковим.

[50] Цитата з роману французького романіста, публіциста і критика Октава Мірбо (1850—1917) «Князь Юлій».

[51] *Станіслав Бжозовський* (1878—1911) автор відомої та впливової літературно-критичної праці «Легенда Молодої Польщі» (1909), яка,

критикуючи польську інтелектуальну культуру, польську модерністську літературу та мистецтво, закидала їм суспільний та ідейний конформізм, а також естетське декадентство. Коли 1906 року розпочалася кампанія проти Бжозовського, Корчак виступив із відкритим листом протесту («Пшегльонд Сполечни», 1906, №38), а в 1909 році — під час суду честі над Бжозовським, якого підозрювали у співпраці з «охранкою», серед матерілів захисту були між іншими представлені покази Корчака щодо Чеслава Левандовського, засновника народного університету в 1904—1905 рр., який насправді був провокатором і якому партія винесла смертний вирок. Суд не довів провини Бжозовського, проте й не виніс жодного рішення. Справа ця, власне, й досі залишається остаточно не закінченою.

[52] Як лікар, Корчак завжди приділяв велику увагу фізичному розвитку дитини, систематичному вимірюванню зросту та ваги тіла. Пишучи в гетто 1942 року «Подання (До Персонального Бюро Єврейської Ради)», він зокрема зазначає: «зважуючи та обмірюючи дітей щотижня впродовж чверті сторіччя, я зібрав безцінну колекцію графіків — криві зросту дітей шкільного віку та в період дозрівання» (Януш Корчак, «Вибрані твори». Варшава, 1978 Т 4) Все це було знищено під час війни.

[53] Корчак саме так трактував дитячі заклади і домагався того, щоб їх трактували зокрема як клініки обсервації і лікарської та педагогічної діагностики умов і чинників розвитку дитини. У 1913 році в промові «До відкриття Будинку Сиріт» він говорив: «Будинок Сиріт, як будинок праці і школа життя, може досліджувати цінність дитини як працівника, щоб визначити діапазон та межі цієї праці [...] Реформа інтернату [...] є реформуванням стін, а не духу. А дух інтернату — поганий. Коли сто років тому було засновано перші дитячі лікарні, наслідки цієї справи були настільки сумні , що їх хотілося за чинити, геть відмовитися від них. Але було подвоєно чуйність, була простежено сутність зла, зреформовано, вони існують і приносять користь. Слід розкрити, що саме отруює атмосферу інтернату, чому дитина в сім ʼї розвивається успішніше, краще. Це завдання не тільки наукового, а й величезного суспільного значення».

[54] *Жан-Мартен Шарко* (1825-1893) — всесвітньо відомий французький учений, невролог-клініцист, професор паризького університету, м.ін. дослідник артритів, хвороб похилого віку, афазій різного роду, епілепсії, істерії, різних ступенів та форм гіпнотичного сну. У лікуванні м. ін використовував сугестію та гіпноз.

[55] *Релева* (від фр. Releve — «зміна») — мається на увазі зміна раціону.

[56] Проблему дитячого сну Корчак розвинув у статті «Сон», яка була надрукована в журналі «Опєка над Дзєтскєм» (1924 р., №6); до неї було додано схеми засинання дітей, що стали результатом авторських спостережень. Корчак згадує про цей у «Пам'ятнику»: «У мене є тридцять чотири зошити нотаток... Хочу написати товсту книгу про ніч в сирітському будинку і взагалі про сон дітей».

[57] У всій творчості Корчака виголошується майже класовий підхід до боротьби за права дитини, цього «малорослого народу». Уже в статті «Розвиток ідеї любові до ближнього в XIX сторіччі» Корчак писав: «Імена Песталоцці, Фробля та Спенсера є не менш яскравими, ніж імена найвидатніших винахідників XIX сторіччя. Вони відкрили більше, ніж незнані сили природи, вони відкрили незвідану половину людства — дітей». У доповіді «Весна та дитина» Корчак казав: «Дитина волає про звільнення, дитина закликає на допомогу. Дитина зненавиділа своє дитинство — вона задихається в ньому [...] Діти й молодь становлять третину людства, на дитинство припадає третина життя. Діти не ще тільки будуть, а вже є людьми. Від плодів та багатств землі їм належить третина — і за законом, а не з милості. Плоди, що ми маємо від третини всіх перемог людської думки, належать їм».

[58] Корчак відвідував Париж в 1909 або 1910 році.

[59] Нім. privet — туалет, клозет.

[60] Слойд (від швед. sloghd — спритний, вправний в пальцях) — ручна праця; перша упорядкована система шкільного навчання ручній праці, яку запровадив 1866 року в Фінляндії Уно Сігнаюс (1810—1888), і спопуляризував шведський міжнародний семінар слойду під керівництвом Оттона Саломона (1849—1907). Слойд швидко розповсюдився в школах Європи. На теренах Польщі вперше був запроваджений на Галичині в 1885—1886 рр.

[61] Корчак бачив необхідність запровадження спеціальної архітектури, будівництва, меблів і т.п., пристосованих до фаз і потреб розвитку дитини. У статті «Те і се про дітей», опублікованій 1937 року на івриті в ізраїльському журналі «Мібіфнім» в перекладі Дова Садана (Берла Штока), Корчак м.ін. писав, що коли він розмірковував про те, яким чином слід будувати виховний заклад для дітей, то перш за все звернув увагу на три речі: 1) поблизу будинку, призначеного для проживання 130 дітей, потрібно звести кілька маленьких будиночків для тих, хто не хоче, або не може жити в колективі, кого життя в колективі мучить, хто хоче відпочівати самотньо; 2) у головному будинку також мають бути особливі кімнати: а) вмебльована кімната з іграшками та книжками, б)

абсолютно порожня кімната; перша потрібна неспокійній дитині, яка заважає решті, друга — дитині, в якої трапляються напади скандальної поведінки; 3) бажано, щоб у будинку дитини, особливо це стосується будинків для маленьких дітей, не було дверей, передпокоїв, коридорів та інших бічних закутків.

[62] Ці слова Корчака стосуються шкільних статутів Наполеона, які впроваджували повну державну монополію в царині виховання, що до початку революції належала Церкві; державній владі підпорядковувалися навіть духовні семінарії; організація середніх шкіл — ліцеїв — брала за взірець організацію військових частин, так, наприклад, всі заняття розпочиналися й закінчувалися під звуки барабану.

[63] Застар. — працівник управління маєтком, службовець в конторі, чиновник.

[64] Від фр. patron — «шеф, господар, опікун», тут: покровитель; працедавець, керівник.

[65] *Консоль* — пристінний столик; також частина архітектурної конструкції що є за опорою карнизу, скульптури, балкону.

[66] Латин. pugillares — портмоне.

[67] *Палант* (від італ. palla — м'яч, куля) — спортивна гра. Гравці підбивають кийками (т.зв. палантами) твердий палантовий м'ячик (т.зв. ланку), тут: кийок до гри.

[68] *Концесія* (латин. «дозвіл, угода»). Тут — поступка.

[69] Леон Ригер, гімназійний товарищ, а потім друг Корчака, у своїх спогадах «Януш Корчак в молоді роки» пише, що якось під час канікул зустрів Корчака в Саському Парку, коли той «сидів на лавочці, приглядався до групи маленьких дітей, які під наглядом матусь або просто служниць віддавалися своїм жовторотим забавам». Коли Ригер запитав у приятеля, що він тут робить, Корчак відповів: «Саме тут я починаю свої дослідження. Приглядаюся до цих діток і намагаюся [...] ставити діагнози [...] Наприклад, кожна дитина бавиться по-своєму. Я хочу знати, чому. Знаю, що пошуки відповіді на це питання займуть багато років мого життя. Хто зна... Може, все життя... А, може, я її взагалі не знайду. Але чим більше спостережень тим ближче підійду до істини...»

[70] Тут Корчак вживає слово марка замість сучасного сполонізованого «znaczek posztowy».

[71] Заст. від франц. cahier — «зошит».

[72] «Кожен, хто трохи знає сільських дітей, — писав Л. Толстой, — помітив, що вони не звикли і не зносять будь-яких пестощів — ніжних слів, поглажувань тощо» («Яснополянська школа в листопаді та грудні»).

[73] У першій чверті XX ст. розвивалися так звана педологія і педологічні дослідження. Педологія була експериментальною наукою про фізичний та психічний розвиток дітей і молоді; вона робила наголос на біологічній та соціальній обумовленості, згідно з теорією двох чинників, на яких вона ґрунтувалася. Сьогодні педологічна проблематика розглядається психологією розвитку та виховання. Корчак сам не раз зараховував себе до педологів. Наприклад, в анкеті «для первинного зголошення лікарських кадрів», розповсюдженій на вимогу окупаційної німецької влади 20 вересня 1940 року Корчак записав, що за спеціальністю він є «педологом-педіатром» (*Fragebogen zur erstmaligen Meldung der Heilberufe*).

[74] Фінікійці були семітським народом, який від другої половини III тисячоліття до н.е. мешкав біля підніжжя гори Ліван, на східному узбережжі Середземного моря (міста Тир, Сидон та ін.). Вони винайшли т.зв. склярську пищаль, трубочку для видування скляних виробів, що спричинило розвиток склярства. Фінікійське мистецтво славилося м.ін. виробами зі скла (звідси походить поняття «фінікійське — тобто мистецьке — скло»).

[75] У дитинстві Корчак пережив поховання власної канарки і перепитії, щоб поставити хрестика на могилі птаха. Відлуння цього переживання ми бачимо м.ін. в романі «Король Матіуш на безлюдному острові», у сцені, коли Матіуш після смерті й поховання улюбленої канарки має сумніви щодо того, «чи можна поставити хрестик, чи це не дозволяється.» Ще раз у похилих літах переживання, пов'язані з цим фактом раннього дитинства відгукнулися в його «Щоденнику», ці переживання торкалися проблем його віри та національності.

[76] Сувій Тори (івр. tora — дороговказ, повчання, закон) — сувій із текстом перших п'яти книг Старого Заповіту, який зберігається в синагогах; закон, що виводиться з П'ятикнижжя.

[77] Перша частина циклу «Як любити дитину» з'явилася під час першої світової війни, в якій Корчак брав участь як військовий лікар, мобілізований ще 1914 року; впродовж 1914—1917 рр. він був молодшим ординатором дивізійного лазарету.

[78] Ортофренія (від грецьк. orthos — «прямий, справедливий, правильний» і phren «діафрагма, душа, свідомість, розум, почуття, воля») — галузь лікарської педагогіки, що вивчає різноманітні фізичні та психічні відхилення від норми; термін вживається здебільшого в Італії.

[79] Оксидація (від фр. oxigene «кисень») — доокисення.

[80] Зігмунд Фройд (1856—1939) — австрійський психіатр і невропатолог, засновник психоаналізу та психоаналітичного методуліку-

вання істерії та психозів. Психоаналіз стверджує, що причиною невротичних розладів є психічні ураження і придушення сексуальних переживань, які несвідомо з'являються вже в ранньому дитинстві. Витіснені зі свідомості, вони не зникають зовсім, а, існуючи в підсвідомості, спричиняють різноманітні комплекси, фобії та психози. Корчак мав скептичне ставлення до психоаналізу, проте в листі до Юзефа Арнона, одного зі своїх друзів, він писав: «Вважаю Фройда небезпечним мономаном, але кожний, хто завдяки йому зрозумів підсвідомість, незнані глибини власного духу і погодився з непізнавальністю їх — багато йому завдячує».

[81] Від середньов. лат. arendo — здаю в найми, наймаю.

[82] Цитата з відомої повісті російського письменника Олександра Купріна (1870—1938) «Яма». У 1910 році її переклав польською А.Повойчик.

[83] *Цезари Єлента* (1861—1935) — літературний критик і мистецтвознавець, письменник, пов'язаний із середовищем радикальної варшавської інтелігенції, людина широких уподобань, залишив багату творчу спадщину. Встановити джерело цитованого уривку не вдалося.

[84] Йдеться про героя славетного роману Данієля Дефо (1660—1731) «Життя та дивовижні пригоди Робінзона Крузо» (1719). Найбільшою популярністю користується переклад Владислава Людвіка Анчиця, що так само з'явився в скороченій версії і під тією ж назвою у 1868 р., саме ця книжка до двадцятих років XX ст. перевидавалася більше десяти разів.

[85] Таку думку Корчак висловлює в багатьох своїх творах («Славі», «Сповіді метелика» та ін.). 1930 року в «Правилах життя» Корчак м. ін. напише: «[...] мрії є позитивними і важливими. Не відразу людина знає, до чого вона повинна приготуватися. Буває по-різному, з десяти мрій одна створює програму життя. Яка різниця між мрією та програмою? Мрія є відпочинком, приємністю, вона не накладає жодних обов'язків [...] Вона доросте до програми, яка є серйозною, суворою, чіткою. Вона вимагає й зобов'язує. Програма — це як обіцянка, як присяга на прапорі життя».

[86] У романі Корчака «Слава» (1913) один із героїв саме так реалізує свою дитячу мрію.

[87] *Еміль Золя* (1840—1902), французький письменник, представник натуралізму. У романі «Творчість» *(L'Oeuvre)*, в польському перекладі роман вийшов під назвою *Dzielo* (пер. Александра Цалієрова, Варшава, 1886) змальовано паризьке середовище художників-імпресіоністів, тут показується особиста

драма кожного з великих митців: трагічна боротьба за повну реалізацію свого мистецького бачення у витворі .

[88] *Ерос* — міфологічне божество кохання, символ чистої, високої любові; несвідомий потяг; Венера, Венус — богиня кохання, втілює сексуальний потяг.

[89] Застар. — базікаєте.

[90] У цих іронічно-жартівливих словах відлунюють перші рядки популярного в XIX сторітті вірша поета-засланця та вигнанця Кароля Балінського (1817—1864): «О! І я колись був фарисом! Та чи знаєте ви, що означає фарис?» Фарис у арабів — почесне звання вершника, яке означає приблизно те саме, що в середніх віках означало слово «лицар»; у романтиків фарис уособлював собою ідею прагнення до абсолютної свободи й самотності; це саме так напр. у «Фарисі» Адама Міцкевича та в «Думі про Вацлава Жевуського» Юліуша Словацького.

[91] *Петер Пауль Рубенс* (1577—1640) — великий фламандський художник.

[92] *Homo rapax* — людина хижа, homo vulgaris — людина звичайна, homo sapiens — людина розумна.

[93] Див. виноску 8.

[94] Закон Менделя описує правила процесу успадкування; Йохан Ґреґор Мендель (1822—1884), чеський природознавець, створив теоретичні засади сучасної генетики (науки про спадковість).

[95] Див. виноску 73.

[96] Опотерапія (від гр. слів opos — «сік», та therapea — «лікування») — лікування рідкими екстрактами з тваринних тканин та органів; мікседемат (від лат. mixeodema) — набряк слизової (при недостатності гормону щитовидної залози); тиреоїдин — гормон щитовидної залози.

[97] *Секреція* (лат. secretio) — виділення.

[98] Відповідаючи на анкету газети «Пшегльонд Вєчорни» під назвою «Хто буде піклуватися про дитину, покинуту на розтерзання недолі та злочину»? («Пшегльонд Вєчорни», 1927, №267), Корчак писав: «Я дотримуюся тієї думки, що суди для неповнолітніх без відповідних приміщень для затриманих та організованої опіки не є достатнім середовищем для запобігання злочинності дітей. Умовляння судді, скеровані до малолітнього злочинця і не підтримані систематичним виховним впливом не мають наслідків.

[99] Корчак звертається до кодексу товариського суду Будинку Сиріт. Параграфи, нижчі від 100, знімали звинувачення або постановляли, що «суд справи не розглядав» («так, ніби справи не було»), або, вбачаючи слід провини, пробачав та «зобов'язував, щоб

звинувачений намагався цього більше не робити». В параграфі сотому говорилося, що «Суд, не пробачаючи, стверджує, що А вчинив те, в чому його звинувачують». Не оголошуючи догани і без гніву Суд «вважав параграф 100 найменшим покаранням, включаючи його до діаграми судових вироків». У певний період Корчака в Будинку Сиріт називали «Сотнею», оскільки в справі перед судом він отримав параграф 100.

[100] Див. виноску 30.

[101] *Марія Фальська* (1877—1944) керувала виховним закладом «Наш Дім» і близько співпрацювала з Корчаком. У Нашому Домі також знайшла застосування корчаківська виховна система. Вона була описана в книзі Марії Роговської-Фальської «Виховний заклад «Наш Дім». Марія (Марина) Фальська (Роговська) народилася в селі Чаплін Білостоцького повіту 7 лютого 1877 року в збіднілій поміщицькій родині. Отримала гарну «домашню освіту». З дитинства їй була притаманна жага до знань та наполегливість у самоосвіті. У великій родині найближчі стосунки єднали її зі старшим братом Броніславом, прихильником соціалізму, діячем в галузі культури та робітничої освіти. Він керував самоосвітою сестри і, певно, найбільше вплинув на формування її світогляду. У 1895 році Марія Роговська приїхала до Лодзі. На кінець 90-х років вона була членом Польської Соціалістичної Партії (ППС), товаришувала з Марією Кошутською (Вірою Костровою) та працювала в заснованій братом бібліотеці в Лодзі, що містилася на вулиці Анджея, 5. Ця бібліотека була осередком різних освітньо-культурних починань. У партійній роботі Роговська була відома під псевдонімом Гільда. 1900 року разом з Марією Кошутською її було заарештовано в лодзькій друкарні «Роботніка». Після кількох місяців ув'язнення її було засуджено на три роки заслання до Вологди. Після повернення вона зайнялася партійною роботою у Варшаві, виступаючи за програму лівого крила ППС. Працювала у робітничих районах у читальнях Варшавського Товариства Доброчинності, а потім Товариства Бібліотек м. ст. Варшави, викладала в школі Товариства Польської Культури, що зосереджувала молоді прогресивні педагогічні сили, викладала в школі для медсестер у Влохах під Варшавою і т.д. У 1905 та в наступні роки її було кілька разів заарештовано. 1910 року виїхала за кордон. У Лондоні вийшла заміж за доктора Леона Фальського (1867—1912), прогресивного лікаря і громадського діяча. Коли закінчився період примусового перебування за кордоном, вони повернулися на батьківщину й тимчасово оселилися у Воложині, що в Литві. Тут Фальський став жертвою епідемії висипного тифу. Після смерті

чоловіка Марина Фальська разом із дочкою Ганечкою — через Варшаву — виїхала до однієї зі своїх сестер на Україну. Коли там спалахнула епідемія скарлатини, вона відвезла дочку до Москви під опіку другої сестри, однак невдовзі — в 1914 році — дитина там померла. Початок війни застав Марію Фальську в Києві, де вона працювала в інтернаті, керованому «Шкільною Колискою» — Виховному Будинку на вулиці Боговутівській для 60 польських хлопчиків, евакуйованих з Варшави. Тут вона вперше зустрілася з Янушем Корчаком. У 1915 році, коли Корчак, отримавши відпустку від військової служби на фронті, прибув до Києва, він заснував в інтернаті на Боговутівській дитяче самоврядування, товариський суд, газету, майстерні для хлопчиків і т.д. Відтоді почалася їхня дружба та багаторічна педагогічна співпраця, спочатку в Києві, а потім у Варшаві. До Варшави Марина Фальська повернулася разом із групою вихованців. Дітей передали у сім'ї. У Міністерстві Віросповідань і Народної Освіти Фальська зайняла посаду інспектора виховних закладів, але, не погоджуючись із їхнім жахливим станом, і не в змозі зробити щось для його покращення, йде у відставку. Тимчасово працювала в притулку для бездомних дітей «Кола польок», піднісши його до рівня справжнього центру опіки та виховання. На початку 1919 року притулок було зліквідовано. Але восени того ж року під егідою Центральної Комісії Професійних Спілок від імені відділу Опіки над Дитиною ППС, було створено сирітський будинок для дітей робітників у Прушкові під Варшавою, він мав назву Виховний заклад «Наш Дім». Фальська стала його керівником. Так розпочався новий етап роботи, який до кінця заповнив її життя. Разом із Корчаком, який від самого початку співпрацював із Фальською в організації та керівництві «Нашого Дому» (паралельно з роботою в «Будинку Сиріт»), вона на громадських засадах створила прогресивний центр опіки та виховання. Виховна система спиралася на розуміння, відчуття та повагу до психіки та потреб дитини, формуванні самостійності мислення та діяльності, відповідальності в роботі, самоврядним життям колективу (самоврядування та товариський суд) і т.д. На початку двадцятих років виникло Товариство «Наш Дім», метою якого була організація матеріальної допомоги для закладу. У середині двадцятих років, коли Товариство почало діяти під протекторатом дружини маршалка Пілсудського Александри, напрямок його діяльності зазнав змін. 1928 року заклад перемістився на Білянські Поля у Варшаві до новозведеного, спеціально спроектованого будинку, участь у проектуванні якого брав також Януш Корчак. Кількість вихованців збільшилась до ста осіб. Тут було

організовано дошкільний заклад і бурса для молоді, яка готувала до педагогічної діяльності. Про організацію та систему виховання Закладу розповідає вже згаданий вище «інформаційний нарис» Марії Роговської-Фальської «Виховний Заклад «Наш Дім», який водночас є важливим джерелом для ознайомлення з виховною ситемою Корчака. Незалежно від цього Фальська записувала «спогади дітей» і вела «Щоденники Нашого Дому» (на жаль, вони не збереглися), в яких висловлювала свої погляди на виховання. У 1936 році Фальська і Корчак через різницю в поглядах на деякі проблеми виховання віддаляються одне від одного (точний привід такого охолодження в стосунках досі залишається нез'ясованим). «Наш Дім» — всупереч трудноцам — зумів пережити роки гітлерівської окупації, ставши навіть притулком для інших дітей і дітей єврейського походження. 7 вересня 1944 року, коли від окупаційної влади надійшов наказ евакуації «Нашого Дому», Фальська раптово помирає. Зараз у будинку закладу — Дім Дитини №1 ім. Марини Фальської «Наш Дім».

[102] На жаль, майже всі ці документи загинули або були знищені під час Другої світової війни; доступними є ті документи й матеріали з «Будинку Сиріт» та «Нашого Дому», які — фрагментарно — були опубліковані, переважно в різних газетах та звітах. Вибірково та фрагментарно вони публікувалися в збірці «Педагогічна думка Януша Корчака. Нові джерела». Упорядкування Марії Фальковської. — Варшава, 1983.

[103] Інтернати мають давню історичну традицію. Самий термін «інтернат» (від лат. internus — внутрішній) змінював своє значення та сферу застосування. Сьогодні слово «інтернат» означає шкільний заклад для учнів, які отримують освіту поза місцем свого постійного проживання. Діти в інтернаті мають приміщення, утримання, опіку та допомогу в навчанні. Етимологічно та історично термін «інтернат» був найрозповсюдженішою назвою для закритих виховних закладів, сирітських притулків та будинків повної виховної опіки. До нас цей термін прийшов із Франції. Саме в такому значенні його вживали ще на початку двадцятого сторіччя. Пізніше під цей термін долучилися також бурси, пансіони, учнівські «станції», будинки опіки, сирітські притулки і т.п.

[104] Думка Русо звучить так: «Все добре, що виходить з рук творця буття, все вироджується в руках людини». «Еміль або про виховання» — найважливіший педагогічний трактат Ж.-Ж. Русо (1712—1778), видатного французького мислителя епохи Просвітництва. Русо пропагував природне, індивідуальне виховання, вільне від деморалізуючих — на його думку — впливів цивілізації. Теза, що

людина є доброю за своєю природою, а її моральна деградація спричинена розвитком цивілізації, має не стільки наукове обґрунтування, скільки висловлює просвітницьку віру у всепереможну силу виховання. Саме тому Русо визнавав головною метою виховання формування особистості, що усвідомлює свою свободу, самостійність, а також моральну та інтелектуальну незалежність.

[105] *Жозеф Габріель Прево* (1793—1875), французький філантроп, 1853 року заснував притулок в містечку Семпюі. Проте справжній розвиток цього закладу розпочинається тільки з 1880 року, коли його директором став Поль Робен (1837—1912), діяч французького робітничого руху, педагог і прибічник «інтегрального виховання» — виховання світського, що базується на гармонійному розвитку фізичних та психічних можливостей дитини. Робен відкинув модель релігійного й авторитарного виховання. Внаслідок кампанії реакційних та клерикальних кіл він змушений був у 1894 році залишити заклад, який після його відставки практично перестав існувати.

[106] Див. прим. 53.

[107] Від нім. слова Feldwebel — старший сержант.

[108] Тут — вихователь.

[109] *Гуаяколь* — знезаражувальний та відхаркувальний засіб; міститься в смолі гуаяви.

[110] Тут Корчак має на увазі психоаналіз, теорію Зиґмунда Фройда — див. прим. 80.

[111] Йдеться про «Лист Песталоцці до друга про його перебуванні в Станц». Йоганн Генріх Песталоцці (1746—1827) був визначним швейцарським педагогом і мислителем. Його назвали «батьком народної школи», його можна також визнати батьком сучасної опікунської педагогіки. У грудні 1798 року здійснилося багаторічне прагнення Песталоцці, повернення до виховної роботи (до того — в 1774—1780 рр. він керував виховним закладом для бідних дітей в Нейгофі). Песталоцці було запрошено на посаду керівника закладу для сиріт в Станц, що в кантоні Унтервальден. Цей заклад було створено для полегшення трагічної ситуації народу мешканців кантону Унтервальден після бунту проти реформ Директорату Гельвеції. Песталоцці — незважаючи на величезні труднощі — працював там з ентузіазмом і вірив у можливість здійснення виховної місії. Засади своїх педагогічних поглядів він виклав у листі до друга, Гайнріха Ґеснера. Лист призначався для публікації. Невідомо з яких причин цього не сталося. Вперше цей лист побачив світ 1807 року в журналі «Вохеншріфт фюр Меншенбільдунґ», який редагував Ян Нідерер. Яким перекладом користувався Корчак і чи

звертався він до перекладу, наводячи цитату з цього листа, встановити не вдалося. Переклади до двадцятих років XX ст. невідомі, тож можна припустити, що це власний переклад Корчака. Корчака й Песталоцці об'єднує не тільки те, що обидва вони були великими вихователями дітей бідності та злиднів, дітей осиротілих і покинутих, яких у своїх закладах вони прагнули не лише забезпечити шматком хліба й дахом над головою, але й створити умови для якомога повнішого людського розвитку вихованців. Перш за все Корчака об'єднує з Песталоцці ідейна спорідненість: вони бачили в кожній дитині людину й людське, а також прагнули виховати в ній «людину». У «промові» «Про ідею елементарного навчання» (1809 рік) Песталоцці м.ін. скаже: «Навіть якщо це особа якнайбідніша і найнезначніша, якщо її здібності найбільш обмежені й недосконалі, вихователь ставиться до неї, як до уособлення людства». Справжній вихователь «бачить у кожній дитині ту у саму людську гідність і шляхетність» і до характеру кожного вихованця «ставиться з сердечною турботою». Внаслідок цього «він сам стає шляхетніший завдяки шляхетності свого заняття, і, виховуючи інших, розвивається сам і підноситься на вершини справжнього пізнання та справжнього життя». Схожим було педагогічне кредо автора циклу «Як любити дитину». Не випадково в світовій літературі Корчака називали «сучасним Песталоцці».

[112] *Циркуляр* (від лат. circularis — круговий) — письмове розпорядження директивного характеру, яке надсилають підвідомчим установам або підлеглим службовим особам.

[113] Одна з головних течій елліністичної та римської філософії, заснована в кінці четвертого ст. до н.е. Найважливіше місце в стоїцизмі посідала розробка міцної та розумної основи морального життя, яку стоїки вбачали в подоланні пристрастей, «силі духу», що виявляється в покірності своїй долі. У переносному значенні — стійкість, твердість у життєвих незгодах. Особливою популярністю впродовж століть користувалися «Роздуми» імператора-стоїка Марка Авреля (121—180). Корчак перебував під впливом його «Роздумів». У «Щоденнику», написаному в гетто, він записує: «Цікаво, чи читав Марк Аврелій притчі Соломона? Як заспокійливо діє його книга».

[114] Лат. «з кафедри» — у переносному сенсі: авторитарно, не допускаючи дискусій.

[115] Корчак не раз розмірковував про те, яку мету повинен він накреслювати собі щодо виховання дітей в інтернаті, коли у світі панує homo rapax, людина хижа і жорстока. У спогадах вихованців та бурсаків Будинку Сиріт багато разів піднімається

тема, кого і як виховував Корчак — непристосованих до життя «ідеалістів», чи людей, що «можуть дати собі раду в житті»? Чому він не цікавився життям вихованців після того, як вони виходили із закладу? Чому він стримано ставився до їхньої революційної діяльності (найчастіше в комуністичній партії), як і взагалі до всіх політичних партій, і чому він не хотів конспірації для Будинку Сиріт? Одним словом, йому неодноразово робили закиди, що його виховання було «відірваним від життя», було «оазисом» в світі, де панували «вовчі пазури та закони», які — хоч-не хоч — вдиралися й до закладу.

[116] Корчак повернувся з війни в червні 1918 року після майже чотирьох років відсутності в «Будинку Сиріт».

[117] *Гідропатія, гідротерапія* — зовнішнє застосування води з лікувальною та профілактичною метою. Інша назва — водолікування.

[118] *Бром* — від гр.слова «бромос», тобто сморід — хімічний елемент; червонувато-бура рідина з різким запахом. У медицині застосовується, зокрема, як заспокійливий засіб.

[119] Див. прим. 86.

[120] *Джон Локк* (1632—1704) — англійський філософ, представник генетичного емпіризму, твердив, що людський розум є чистою дошкою (tabula rasa), яку тільки досвід заповнює змістом. Він був прибічником ліберальної конституційної держави, що базується на засадах толерантності та на системі законів, які б її гарантували; від законів громадянин має право очікувати охорони життя, особистої свободи та власності. Погляди Локка започаткували розвиток філософії доби Просвітництва. Вираз Корчака («Локк називає кмітливість мавпою розуму») відсилає до праці Локка «Some Thoughts Concerning Education» (1693), яка є педагогічним трактатом про виховання світлого та морального джентльмена — громадянина розділеного на стани англійського суспільства. Вислів Корчака стосується наступного місця роботи Локка: «...хитрість, будучи мавп'ячим наслідуванням розуму, настільки далека від нього, наскільки ця відстань взагалі може бути можливою, подібно до того як мавпа, завдяки своїй схожості на людину,проте позбавлена того, що істотно б наближало її до людини., є через це потворніша... Хитрість є тільки брак розуму».

[121] Корчак залишив лікарню, де працював сім років з перервами, у 1912 році, коли 7 жовтня того року почав керувати Будинком Сиріт. Див. прим. 14.

[122] Корчак перебував в Берліні, куди приїхав «за світлом і знаннями», майже рік, з вересня 1907 до літа 1908 року. Про те, що

він там вивчав, чиї лекції слухав, які виховні заклади та клініки відвідував, він написав у своїх «Враженнях з Берліна», репортажах, опублікованих у журналі «Критика Лекарска» 1907 рік, №№ 10, 11 і 12. Див. також «Діти тривоги» («Dzieci troski»), публікація у 18-му номері журналу «Сполеченьство» за 1909 рік. У Парижі Корчак провів півроку: з квітня по вересень 1909 або 1910 року. У «Повідомленні» (До Персонального Бюро Єврейської Ради) від 9 лютого 1942 року він напише: «Додаткову підготовку отримував в клініках Берліна (впродовж року) і Парижа (півроку)»

[123] «Великий синтез дитини — ось про що я мріяв» — уже в «Сповіді метелика» (1914 рік), повісті у формі щоденника хлопчика в період дозрівання, герой Корчака каже: «Я хочу написати великий курс «Дитина», для написання якого я ретельно збиратиму матеріал з себе самого і своїх товаришів. Я вже обміркував питання...» Великим синтезом дитини можна вважати саме цикл Корчака «Як любити дитину».

[124] Натяк на беззастережну віру медиків у вплив застосування препаратів миш'яку (триокис арсену), як засобів, що «підсилюють» послаблений організм, а також в удавану допомогу ортопедичних пристроїв, які буцімто протидіють неправильній поставі дітей та підлітків. При застосуванні цих засобів не бралося до уваги те, що існують коливання в процесі розвитку та зростання дитини.

[125] *Казуїстика* — від лат. casus «випадок». «Підтримати казуїстикою» в цьому випадку означає «підтримати прикладами аналізу випадків»; у польській лікарняній практиці — передбачення, хід думки, що спирається на спостереження за окремими типовими випадками на противагу нашому розумінню цього слова як хитромудрого обґрунтування сумнівних засновків..

[126] Див. прим. 52. Корчак завжди відчував внутрішню потребу наукової роботи й тому м. ін. трактував виховні заклади як своєрідні клініки оспостереженняї та наукові психологічні й педагогічні лабораторії.

[127] *Progenere* (*фр.*) — передчасно розвинений.

[128] У 1901—1902 роках з'явилися — використовуючи громадські фонди — осередки таборів Вільгельмувка (для польських дітей) та Міхалувка (для єврейських дітей). В організованих тут таборах улітку 1904, 1907 і 1908 років Корчак набував цінного досвіду виховної роботи з великою кількістю дітей.

[129] Походження цієї цитати встановити не вдалося. Можливо, це «автоцитата»? Даний епіграф ніби провіщає майбутні сумніви автора, які м.ін. знайдуть своє відображення 1938 року в радіобесіді «Самотність старості» («Антена» 1938, №17).

[130] Від нім. Packkammer — тобто сховище, склад.

[131] Корчак займався репетиторством з п'ятого класу гімназії, особливо відтоді, як обставини життя родини різко погіршилися по смерті батька, який помер 1896 року після тривалої психічної хвороби. Його батько, Юзеф Гольдшмідт (1846—1896), був адвокатом.

[132] Корчак був учнем Празької Гімназії (рік заснування 1885) найвірогідніше в 1890—1898 роках. Тоді вона містилася в орендованому будинку на розі Брукової та Намісниковської вулиць, що на Празі. Про гімназичні роки Корчака можна більш докладно прочитати в книзі «Календар життя, діяльності та творчості Януша Корчака» Марії Фальковської, виданій у Вашаві 1989 року.

[133] Шкільний педель, — від нім. Pedell, що в свою чергу походить від середньовічного латинського терміну bedellus — возний; інспектор — заступник директора з виховної роботи.

[134] Циркуль (лат.circulus — коло, округ) — в підросійській частині Польщі поліцейський округ, околоток; тут — комісаріат поліції.

[135] Перша повість Корчака мала назву «Діти вулиці» (1901). Тема «дітей вулиці» та дитячих злиднів була постійною в його творчості.

[136] Спроби заснування таких дитячих клубів, що називалися сетльментами (від англійського слова settlement — табір, осідок, пансіон) беруть початок в Англії. Такі спроби робив на початку XX сторіччя і пізніше, на початку існування радянської держави, російський педагог і реформатор виховання Станіслав Шацький (1878—1934). Можливо, Корчак має тут на увазі книжку «Дети — работники будущего» під редакцією І.І. Горбунова-Посадова, яка з'явилася в Москві 1908 року у видавництві «Библиотека Свободного Воспитания». У ній було вміщено й дослідження Шацького під тією ж назвою, що й вся книжка та інші статті його співробіт. І Шацький, і його співробітники описували життя дітей і досвід роботи з дітьми в таборі у Щолкові та в московському клубі «Сетльмент» у 1905—1906 роках.

[137] Від французького dix — десять; монета в десять грошей.

[138] *Кліпа* — хлопчача гра, в якій довшим кийком підбивається коротка, застругана на кінцях, паличка (т.зв. кліпа).

[139] *Praxis pauperum* (гр. praxis — діяльність, робота, лат. pauper — бідний, вбогий) — лікарська практика серед бідноти; praxis aurea (лат. aureus — золото) — практика, що приносить доходи.

[140] Від лат. pediculosis — вошивість.

[141] *Ендемічна* (гр. endemos — місцевий) — притаманна певній місцевості.

[142] *Жан Анрі Фабр* (1823—1915) — видатний французький ентомолог; вивчав і майстерно описував звички та інстинкти комах. Ці дослідження він представив в своїх есеях «Ентомологічні спогади. Нариси про інстинкти та звички комах» (Souvenirs entomologique. Etudes sur l'instinct et les moeurs des insectes), що були видані в Парижі у дев'яти томах (1887—1891 pp.). Фабр намагався застосовувати в сучасній йому біології новітні методи досліджень, впроваджуючи в ентомології експериментальний метод. Фрагменти його «Ентомологічних спогадів» перекладались на польську мову, починаючи з 1916 року.

[143] Дім Сиріт з'явився завдяки ініціативі Товариства «Допомога Сиротам», його статут було затверджено 29 грудня 1907 року. Метою діяльності Товариства було охоплення всебічною опікою осиротілих єврейських дітей у Варшаві. Фінансову основу становили добровільні внески, заповіти, легати і дарунки натурою представників заможних верств єврейської громади та різноманітних доброчинних організацій.

У перший рік діяльності Товариство охопило своєю опікою сорок дітей з притулку, що містився в будинку №5 по вулиці Дикій, і розмістило їх в приміщенні в Гродзіску; пізніше дітей (кількість їх зростала) перевели до більшого, теж арендованого, приміщення на вулиці Францисканській, 2 у Варшаві. Корчак був членом Товариства з 1908 і членом Правління Товариства з 1909 року.

В 1910 році Товариство — за сприяння Корчака — приймає рішення про будівництво власного будинку для сиріт. Отримавши солідну суму, 12 травня того ж року було придбано земельну ділянку по вулиці Крохмальній, 92. Локалізація цієї ділянки відповідала вимогам Товариства, зважаючи на розташування, озеленення території, чисте повітря.

14 червня 1911 року відбулися закладини, а вже 7 жовтня 1912 року до ще недобудованої споруди в'їхали діти з вул. Францисканської, 2 та з літього табору в містечку Лапігрош. Директором Дому Сиріт став Генрик Гольдшмідт (Януш Корчак), а його заступницею (головною вихователькою) Стефанія Вільчинська. Обоє виконували свої обов'язки без матеріальної винагороди.

У творі «Дім Сиріт» Корчак описав засади та форми організації життя дитячої громади на підставі свого досвіду 1912—1914 та 1918—1920 років, які збереглися без принципових змін до кінця існування Дому, з часом вони лише збагачувалися й модифікувалися. Свідченням цього є м. ін. «Записки» та «Звіти» Товариства «Допомога Сиротам» упродовж 1910—1938 pp.

[144] У будинку №92 по вулиці Крохмальній на першому поверсі була розташована велика рекреаційна зала, яка служила також їдальнею. На рівні другого поверху проходила галерея. Дві великі спальні містилися на третьому поверсі: перша — для п'ятдесятьох хлопчиків, друга — для п'ятдесятьох шістьох дівчаток. Спальні було розділено маленькою кімнатою з вікнами, що виходили в спальні. Кімнатка була призначена для нічного чергового вихователя. Корчак займав кімнату в мансарді, Вільчинська — на третьому поверсі. Після переїзду Дому Сиріт до гетто в 1940 році і після війни в 1947—1957 роках будинок №92 на Крохмальній вулиці використовувався різними закладами. Коли керівні органи освіти прийняли в 1957 році постанову про відновлення діяльності колишнього Дому Сиріт, перетворивши його на Державний Дім Дитини ім. Януша Корчака, споруду було перебудовано згідно з бажанням Корчака: великі спальні замінили на маленькі кімнати.

[145] *Філантропія* — від грецького philantropia — людинолюбство, доброчинність, допомога нужденним. Корчак — хоча й сам був змушений користуватися громадською філантропією — з молодих років мав критичне ставлення до будь-якої філантропічної діяльності. Станіслав Бжозовський так писав про ставлення Корчака до філантропії: «Альтруїзм, милосердя він зненавидив саме за те, що вони є сентиментальною охороною і виправданням ситості, табличкою з написом про приналежність до того чи іншого товариства боротьби з жебрацтвом, що гарантує спокійне та здорове травлення в патріархальному домашньому закутку».

[146] У «Записках Товариства «Допомога Сиротам» за 1913 рік» (Варшава, 1914 р.) читаємо: «Прийняття дітей у Дім Сиріт відбувалося таким чином: щоденно в Канцелярії Товариства (Крохмальна, 92) з 10 до 11 години ранку приймаються подання, які доповнюються опитуваннями для уніфікації даних про родини кандидатів.

Через півроку після перевірки подань, усіх кандидатів, викликаних водночас, перевіряють щодо здоров'я, розумових здібностей, рівня бідності та занедбаності — і розподіляють на три категорії: ті, хто заслуговує бути прийнятим у першу, другу й у третю чергу. Після цього пані з Наглядової Комісії Дому Сиріт — по дві — знову відвідували сім'ї, й на засіданні приймалася резолюція. Ми не приймали дітей хоча й бідних, однак таких, що мають достатню опіку; не приймали калік, хворих, недорозвинених, а прийнявши через недогляд — виключали.

Діючи таким чином, ми виходимо з положення, що Дім Сиріт має брати під опіку сиріт здорових фізично (хоча й із поганою

спадковістю, слабих, недогодованих), розумово та морально. Тобто ми вкладаємо капітал праці та матеріальних коштів туди, звідки чекаємо отримати максимум суспільної користі.

Всі діти, призначені до прийому, додатково оглядаються лікаремдерматологом , а в деяких випадках — окулістом. Після чого внесені до списку прийнятих діти по черзі, по мірі виникнення вакансій, потрапляють у Дім Сиріт на постійне перебування або на півінтернат, тобто на денний час — з 8 години 30 хвилин ранку до 8 години 30 хвилин вечора».

[147] *Панна Стефанія* — Стефанія Вільчинська (1886—1942) офіційно була «головною вихователькою» Дому Сиріт, заступником Корчака (в двадцяті роки — «управителькою Дому Сиріт і Бурси»). Вона народилася 26 травня 1886 року в Варшаві в заможній родині, в цьому місті вона закінчила гімназію. У 1906—1908 рр. вона вивчала природничі науки в університеті міста Льєж. Починаючи з 1909 року працювала в притулку на Францисканській, 2, зорганізованому й утримуваному Товариством «Допомога Сиротам». Саме тут вона познайомилася з Корчаком. Разом із ним 7 жовтня 1912 року почала працювати в Домі Сиріт на вулиці Крохмальній, 92, залишивши батьківську домівку, вона постійно мешкала в Домі Сиріт. Разом із Корчаком вона також керувала Домом і творчо реалізувала педагогічні концепції та засади системи виховання свого товариша й колеги. Вона була добрим духом-охоронцем і організатором порядку та «ладу дрібниць», який панував у Домі Сиріт. Завдяки її організаторському таланту, Дім функціонував як точний організм. У роки Першої світової війни, коли Корчак як лікар був мобілізований на фронт, вона самостійно керувала Домом, долаючи усі матеріальні та виховавчі труднощі, епідемії (в Домі Сиріт не померла жодна дитина) тощо. Коли 1933 року Корчак переїхав з Дому Сиріт і приходив туди тільки два рази на тиждень (по п'ятницях та суботах) як радник — цілковита відповідальність за Дім і дітей знову лягає на неї. З 1926 року вона також співпрацювала з «Малим Пшеглъондом», ведучи на його шпальтах так званий «Маленький куточок». Жвавий зв'язок вона підтримувала з вихованцями, які вже залишили Дім Сиріт, до своїх листів до них додаючи опрацьвані нею «Комюніке» про те, що чути в Домі Сиріт і що відбувається з іншими вихованцями та бурсаками. Коли в другій половині тридцятих років Дім Сиріт працював як добре змащений механізм і Вільчинська відчула, що менш необхідна в ньому, вона виїхала з Дому і з вересня 1937 року — впродовж шести місяців — виконувала роботу референта, інспектора та опікуна сиротинців (інтернатів) в Раді Педагогічної єврейської організації ЦЕНТОС

(Центр Товариств Опіки над Сиротами). У тридцяті роки Вільчинська чотири рази відвідувала Палестину, цікавлячись вихованням дітей в кібуцах і навіть маючи намір там оселитись. Найдовшим періодом, коли вона перебувала в Палестині, був час від березня 1938 до травня 1939 року. Вона повернулася до Польщі, щоб розділити долю дітей і Корчака під час війни. У гетто вона так само виявилася незамінним організатором та вихователем Дому Сиріт у найважчий період його існування. Загинула разом з Корчаком і дітьми в таборі знищення Треблінка.

[148] У вже цитованих «Записках Товариства «Допомога Сиротам» у Варшаві за 1913 рік» читаємо: «Управління Гміни Старозаповітних, ласкаво надавши нам допомогу, винайняло чотири шкільних приміщення разом із правом користуватися гардеробом, рекреаційною залою, ваннами для двох шкіл (класів) на два відділення, для хлопчиків і дівчаток. Таким чином 60 вихованців Дому Сиріт мають безкоштовне навчання, і що найважливіше, завдяки перебуванню дітей з міста, не сиріт, наш Дім не має характеру закритого інтернату, відірваного від зовнішнього життя». Ця школа діяла в Домі Сиріт ще в 1920 році. Мрії Корчака про власну школу в Домі Сиріт не могли здійснитися за тогочасних умов.

[149] Тижневик «В слоньцу» у 1922 році (№№ 15,16) надрукував статтю про нотаріальну книгу в Нашому Домі, де також застосовувався методичні прийоми Корчака. Один з вихованців пише: «У Нашому Домі запроваджено так звану нотаріальну книгу, в якій записується, хто кому що позичив, хто з ким зробив обмін, хто кому що продав... Нотаріальні книга мала своїм завданням стежити за тим, щоб при обмінах, позичаннях, продажу одні не збагачувалися коштом інших...».

[150] Крамничка містилася в маленькій кімнаті на першому поверсі поруч з рекреаційною залою. Вона працювала щодня в певні години. Діти безкоштовно отримували в ній шкільне приладдя. Означена кімнатка служила Корчаку також і місцем розмов з окремими дітьми. Там же він приймав застави дітей.

[151] Праця становила невіддільний елемент виховної системи Корчака, була істотним чинником самоуправління та самовиховання дітей, ясна річ, праця добре зорганізована й розподілена, праця корисна та серйозна. Прикладом такої праці в Домі Сиріт була система чергувань, про що йтиметься далі. Свою «школу життя» Корчак хотів бачити як школу дитячої праці (див. утопічний роман «Школа життя»: «Пшегльонд Сполечни», 1907 р.). Ідея виховання через працю і для праці стала на той час «духом епохи». «Євангелією

праці» проголошував позитивізм; було засновано чимало різновидів шкіл дитячої діяльності та праці (Arbeitsschule). Наскільки велике значення мало для Корчака пізнання дитячої праці через особисту участь у ній вихователя, м. ін. засвідчує той факт, що одну з останніх статей, написаних в гетто («Чому я збираю посуд»), він присвятив саме цьому питанню. Він вмістив її до газетки Дому Сиріт і повторив у «Щоденнику».

[152] Праця дітей у Домі Сиріт виявлялася м. ін. й у виконанні роботи під час різноманітних чергувань. Еквівалентом певних чергувань були одиниці праці. Одиниця дорівнювала півгодинному зусиллю. Кількість одиниць потрібних для виконання кожного чергування встановлювалася угодою з Радою самоврядування. За відповідну кількість одиниць праці дитина отримувала пам'ятну листівку, а за кілька таких листівок — звання «працівника» або «корисного працівника».

У «Записках Товариства «Допомога Сиротам» у Варшаві за 1913 рік» читаємо: «Двірник, кухарка та праля — це весь службовий персонал триповерхового будинку з двома школами. Перетворення ста дітей на сто працівників, з яких кожна дитина — залежно від віку, сили, якості та ступеня спроможності та бажання — має обов'язок співпрацювати в спільному гнізді — незмірно складне завдання, яке було успішно розв'язане завдяки Головній вихователці Дому Сиріт панні Стефінії Вільчинській. Це найважливіша і найцікавіша галузь нашого внутрішнього життя».

[153] Див. попередню примітку. Кошти на оплату чергувань, очевидно, бралися з фонду самоврядування вихованців, який сягав 0,5% бюджету Дому Сиріт.

[154] У Статті III «Статуту Будинку Сиріт від 1931 року. (25 років діяльності Товариства «Допомога Сиротам» 1908—1933. (Варшава 1933 р.) говорилося: «Новачок Дому Сиріт отримує опікуна серед вихованців. Опіка триває три місяці. На бажання обох сторін вона може бути подовжена або скорочена. Опікуни зголошуються добровільно на загальних зборах вихованців. Опікунами хлопчиків є хлопчики, опікунами дівчаток — дівчатка. Загальні збори голосують, хто з кандидатів заслуговує на те, аби стати опікуном новачка, щоб інформувати його, радити йому і в разі потреби захищати. Опікун записує в зошиті найважливіші випадки з життя новачка. На закінчення опікун виписує помічені погані та гарні риси нової дитини. Конфлікти між новачком та його опікуном вирішує товариський суд».

[155]Див. також: «Не обіцяйте (майже справжній щоденник)», підпис К. — «Наш Пшегльонд», 1927 рік, №98, дод. «Мали Пшегльонд»

1927, №27. Півроку пані (вчителька) обіцяла класу «чудову екскурсію»: в січні — до Закопаного, Кракова та Велички, в лютому — тільки до Кракова, в березні — до Плоцька і Казімежа, в квітні — тільки до Казімежа, в травні — до Млотина, в червні — прогулянку до парку Скаришевського, поки не настали канікули. З обіцянок нічого не вийшло.

[156] Газета була прикметною рисою виховних закладів, в яких працював Корчак; газетки існували в літніх таборах (у Михалівці та Вільгельмівці), де був Корчак, вони існували — як тижневики — в Домі Сиріт і в Нашому Домі; деякі статті (тексти) з «Тижневика Будинку Сиріт» публікувалися в журналі «В слоньцу» (з 1913 року); в 1926—1930 рр. Корчак разом з дітьми редагував «Мали Пшегльонд», додаток до видання «Наш Пшегльонд». Усі газети заповнювали своїми статтями та справами діти, проте й Кочак систематично писав для них статті. Про значення, організацію та роботу учнівської газети Корчак розповів в брошурі «Про шкільну газету» (1921 рік).

[157] Товариський суд був, безумовно, новаторським, проте й дискусійним «наріжним каменем» корчаківської виховної системи. В уже цитованому «Статуті Дому Сиріт» (1931 р.) про товариський суд говориться таке: стаття VI пункт B: «Недоліки та конфлікти дітей і персоналу регулює Товариський Суд. Вироки присуджуються за Кодексом Суду. Існує десять параграфів щодо засудження. Найвищий параграф передбачає виключення». Пункт C: «Діти повинні коритися законам, а не персоналу. Персонал повинен знати ці закони та додержуватися їх. Усі пільги та виняткові поступки можна отримати виключно через подання до Органу Самоврядування.» Стаття VI, пункт A: «Засідання Товариського Суду відбуваються щотижня. П'ятеро суддів обираються серед дітей. Справи особливої ваги передаються до Судової Ради, до складу якої входить вихователь та четверо вихованців».

Проти концепції дитячих судів виступала, зокрема, Стефанія Семполовська. Зате захищала інституцію товариського суду, вбачаючи в ньому величезну виховну цінність, Марія Роговська-Фальська. У вже цитованому нарисі «Виховний заклад «Наш Дім» вона м. ін. писала: «Кодекс (товариського суду) подає готові формули: якщо пробачити — то чому. Якщо винен — то в якій мірі [...]. Щомісяця подається інформація: хто скільки мав справ, скільки разів про кого записано, сума параграфів засудження, графік справ та сума параграфів кожного. [...] Судовий матеріал — як стосовно життя в цілому, так і стосовно конкретної дитини — є для вихователя — невичерпним, бездонним (оскільки доба має тільки

24 години, місяць — 30 днів, та й рік є також коротким) джерелом пошуку причин, намагань зробити висновки, джерелом запитань».

[158] Такою «декларацією» був «Статут Дому Сиріт», такою «декларацією» можна вважати роботу Корчака «Право дитини на повагу» — див. прим. 30.

[159] Впродовж існування Дому Сиріт (1912—1942) було лише кілька таких вироків.

[160] (лат.) «Так хочу, так наказую», тобто: нехай сповниться моя воля.

[161] *Сингалези* — народ, що населяє південно-західну та центральну частину Цейлону.

Діти Біблії. Мойсей

«Мойсей» — єдиний реалізований твір з усього задуму циклу про дітей Біблії. Оригінальний авторський текст твору не зберігся, відомий лише його переклад на іврит (український переклад виконано за зворотнім перекладом на польську Єви Свідерської).

Фрагменти Книг Буття, Вихід, Левит, Числа і Повторення Закону наводяться в перекладі Івана Огієнка (Британське і Закордонне Біблійне Товариство, Лондон, 1962).

На самоті з Богом

Твір Корчака у незвичайному жанрі «молитов» вийшов першодруком наприкінці 1921 року (на титулі, як було заведено у видавничій практиці, позначено наступний, 1922 рік). Задум твору, присвяченого батькам, коментатори пов’язують із смертю матері Януша Корчака, яка сталась внаслідок важкого тифу; біль втрати посилювалась почуттям провини, оскільки, на переконання Корчака мати підхопила тиф від нього, хворого лікаря інфекційного шпиталю. «Молитви» — власне, «внутрішні монологи», в яких звертання до Бога перетворюється на засіб поглибленого самопізнання.

Сенат шаленців

За визнанням Корчака, він ще під час Першої світової війни обмірковував задум «Сатанинської комедії» як певного відповідника «Небожественній комедії» Зигмунта Красиньского,

улюбленого свого драматурга. З цього задуму згодом виник «Сенат шаленців» (1931). Змістом твору стали «образи шаленців (не божевільних) у ставленні до Бога, світу і життя». Назва «Сенат шаленців» — посилання на вірш Поля Верлена з циклу «Sagesse» («Мудрість»). Найважливішу свою «дитячу» тему Корчак в цьому творі реалізує обережно, дещо приховано, побоюючись відстороненої реакції читача-глядача. Прем'єра «Сенату шаленців» відбулася 1 жовтня 1931 року у варшавському театрі «Атенеум».

Щоденник

За повідомленням Ігоря Неверлого, Корчак почав писати «Щоденник» у 1940 р., потім перервав писання. Від травня 1942 до серпня писав уже систематично. Машинопис «Щоденника» був переданий Ігореві Неверлому після вивезення мешканців Дому Сиріт до Треблінки. Цей документ, переданий Марині Фальській, замурував у будівлі Нашого Дому на Белянах Владислав Ціхош. Після війни той таки працівник Нашого Дому видобув захований примірник «Щоденника». Ігор Неверли, після повернення до країни з концентраційних таборів, повторно отримав текст.

Готуючи текст «Щоденника» до друку, видавці брали за основу машинопис, переданий до Корчаківського Архіву Ігорем Неверлим (з приміткою, що він отримав цей примірник від Марії Подвисоцької). Між текстом «Щоденника», переданим до Архіву, і текстом, надрукованим у «Зібранні творів», Варшава, 1958, т, IV, існують певні розбіжності. Прагнучи опублікувати найбільш повну версію «Щоденника», видавці у кількох місцях доповнили машинопис із Архіву за текстом, виданим у 1958 р.

[1] «*Людина, яка без міри...*» — цитата з пісні Франциска Карпінського «Коли ранні встають зорі».

[2] *Фелік* — Фелікс Ґжиб, колишній вихованець Дому Сиріт, близький співробітник Корчака (прим. Ігоря Неверлого).

[3] *Песталоцці Анрі* (1746—1827) — великий швейцарський педагог-демократ, один з засновників дидактики початкової освіти. *Фабр Жан Анрі* (1823—1915) — французький вчений ентомолог і письменник, автор підручників і багатьох науково-популярних книжок з природничої тематики.

[4] *Кропоткін Петро* (1842 — 1921) — російський мислитель, політичний діяч, географ; творець і теоретик комуністичного анархізму.

[5] *Мультатулі* — властиво Деккер Едуард Дувес (1820 — 1887) — голландський письменник, автор відомого роману «Макс Хавелаар, або Ост-Индські кофейні акціони», який викриває колоніальну систему у Голландській Індії.

[6] *Семполовська Стефанія* (1870 — 1944) — видатна суспільна і освітня діячка, організаторка таємного освітнього руху за російського загарбання, протягом багатьох років самовіддана опікунка політичних в'язнів, письменниця. Корчак зустрівся з нею на зламі XIX і XX ст. З того часу підтримували постійні контакти, також у період окупації, коли Семполовська організувала допомогу для дітей у ґетто.

[7] Ґодлевский — схоже, Корчак мав на увазі Стефана Ґодлевского (1853 — 1939), правого публіциста.

[8] *Мощенська-Жепецька Іза* (1864 — 1941) — публіцистка, освітня і суспільна діячка. У період революції 1905 р. боролася за прогресивну польську школу; була перекладачкою відомої книжки Елен Кей «Століття дитини». У міжвоєнний період перейшла на праві позиції.

[9] *Написав про нього статтю до «Спеціальної Педагогіки»* — найімовірніше, Корчак має на увазі статтю «Злочинні діти у дошкільному віці», надруковану у «Спеціальній Школі».

[10] *Пані Марія* — Марія Ґжеґожевська (1888 — 1967), видатний педагог і психолог. У 1922 р. організувала Державний Інститут Спеціальної Педагогіки і була його директором до кінця життя. Організувала також Державний Інститут Учителів, яким керувала у 1930—1935 роках. Корчак протягом багатьох років співпрацював з Гжегожевською; публікував статті у редагованій нею «Спеціальній Школі», викладав у ДІСП і ДІУ. Приятелював з Ґжеґожевською аж до останнього періоду життя, ще в ґетто підтримував з нею постійний контакт.

[11] *Адлер Альфред* (1870—1937) — австрійський психіатр і психолог, учень З.Фройда, зосновник т. зв. «індивідуальної психології».

[12] *Реґіна* — одна з колишніх вихованок Дому Сиріт, забрана зі шпиталю на Чистому після ампутації стопи. Вродлива, інтелігентна, надзвичайно музична. Відвідувала консерваторію. Послана до Відня з метою припасування протезу, вийшла заміж, подружжя виїжджає до Америки, де згодом стає дуже багатим. Надсилає складки, пожертви, підтримує постійний контакт з Домом Сиріт (прим. Ігоря Неверлого).

[13] *Альберт* — один з вихованців (прим. Ігоря Неверлого).

[14] «*Світ є переміною...*» — цитата з вірша «Кредо» Казімєжа Пшерви-Тетмаєра. Повністю цитата звучить так: «Бо хода людства не є чимось іншим, Як тільки переміною зла, вічно тривалою».

[15] *Пашкевіч Людвік Антоні* (1897 — 1961) — лікар, анатомофізіолог, автор численних праць із царини патологічної анатомії, професор Варшавського університету.

[16] *Знайшов відповідь у «Термітах»* — «Наше тіло є [...] колонією шістдесяти трильйонів клітин» (М. Метерлінк, «Життя мурашок»).

[17] *Грубешів, якого я ніколи не бачив* — дід Корчака, Гірш Ґольдшміт, був лікарем у Грубешові. У цьому місті народився батько Корчака.

[18] *Мурільо Бартоломе Естебан* (1618 — 1682) — іспанський художник, автор жанрових і релігійних картин. Корчак називає картину, яка знаходиться у Віденському Музеї Мистецтва; на ній Іван Хреститель зображений як дитина з баранчиком. Проте, на думку істориків мистецтва, цей твір належить не пензлеві Мурільо, а запевне одному з його учнів.

[19] *Риґер Теодор* (1841 — 1913) — скульптор, творець багатьох алегоричних і декоративних скульптур, автор пам’ятника Міцкевічу у Кракові; дядько (по батькові) Леона Риґєра (1875—1948), шкільного колеги і приятеля Корчака.

[20] *Уґоліно делла Ґерардеска* (бл. 1220 — 1289) — італійський магнат, звинувачений у державній зраді, загинув разом з синами, вкинутий до вежі. Данте Аліґ’єрі зобразив його як одного із засуджених у перший частині «Божественної Комедії».

[21] *Єрна — Вальтер і Фріда* — про цю родину Корчак пише у статті «Загальне навчання».

[22] *Перші журналісти і службовці з Америки* — Корчак, правдоподібно, згадує візит американських гостей зразу після Першої світової війни, про яку писав у статті «Весна і дитина»: «Пам’ятаю перший візит перших американських гостей до притулку. Якраз у цей час хлопці, озброєні кийками, у паперових касках, бавилися у військо. Подив, певне зніяковіння, навіть — розчарування» («Гігієна і Виховання»).

[23] *Естерка* — йдеться про вихователька Естеру Віноґроновну, студентку природничого відділу Варшавського університету. Художньо обдарована у царині танцю, мріяла колись про балет, від якого потім відмовилася, вважаючи, що така маленька і дрібна, вона має незначні шанси пробитися на сцені; її дуже любили діти; окрім нормальної опікунської праці займалася у Домі Сиріт справами танцювальної групи. Допомагала також Корчакові у його щоденних перев’язках та лікарських процедурах. У перші дні

ліквідації ґетто її схопили на вулиці. Втручання Корчака, який намагався визволити її з транспорту, було безрезультатним (прим. Ігоря Неверлого).

[24] *План школи влітку* — школи для єврейських дітей у Варшаві були зачинені у грудні 1939 р. Відчинені у жовтні 1941 р., прийняли заледве 7 тис. з-поміж 40 тис. дітей, які підлягали шкільному навчанню. Як у всій окупованій країні, так і в ґетто розвивався рух таємного навчання, серед іншого у шкільництві початкових класів. За повідомленням Йони Боцян, Корчак організував тимчасову школу у Домі Сиріт. Викладання в ній велося нетрадиційним методом. Корчак опрацював картки, призначені для самостійної роботи, укладені в проблемні ряди і пристосовані до потреб різних вікових груп. Запрошені гості — представники різних професій — провадили бесіди. У рамках художнього виховання готувалися лялькові вистави, концерти. Ця багата художня і освітня діяльність мала захищати дітей від деморалізуючого впливу вулиці.

[25] *Кобринер Едвард* (1880 — 1943) — суспільний і економічний діяч; член правління Товариства Опіки над Сиротами. У ґетто був керівником секції у Закладі Постачання Єврейської Ради, пізніше — директором Кооперативного Банку (автономної інституції при Єврейській Раді).

[26] *Гершафт Адам* (*Абрагам*, 1886 — 1942) — художник, графік і літератор. Був працівником Закладу Постачання Єврейської Ради.

[27] *Крамштик Роман* (1885 — 1942) — художник, у своїй творчості звертався до постімпресіонізму. Постійно мешкаючи у Парижі, у 1939 р. приїхав до Польщі. В роки окупації малював бідняків варшавського ґетто. Був працівником Єврейської Ради.

[28] *Одного разу сказав це матері* ... — пор. «Шпитальні картинки» Януша Корчака.

[29] *До Велебного Ксьондза Плебана* ... — мова про ксьондза Марселя Ґодлевского (1865 — 1945), відомого католицького суспільного діяча. У міжвоєнний період проголошував антисемітські погляди, під час Другої світової війни добровільно залишився на території ґетто, щоб допомагати євреям.

[30] *Старий Азрилевіч* — батько працівниці Дому Сиріт Ружі Азрилевіч-Штокман.

[31] *Андерс Людвік* (1854 — 1920) — варшавський педіатр, автор численних наукових праць; співзасновник Польського Педіатричного Товариства.

[32] *Бончкевіч Ян* (1862 — 1932) — педіатр, автор праць із царини лікування дифтериту у дітей.

[33] *Доктор Юлек* — мова про доктора Юліана Крамштика.

[34] *Шульц* — Шульц, дитя вулиці, недисциплінований і тяжкий для оточення хлопець. Маючи нахил до цього різновиду важких дітей, Корчак присвячував їм багато часу і уваги. Кінець кінцем, після виходу з Дому Сиріт, Шульц «тримався на рівні», не потрапляючи у конфлікт з законом. Одружився, був добрим чоловіком і батьком. На той час утримував родину завдяки контрабанді товарів у ґетто (прим. Ігоря Неверлого).

[35] *Кон* — схоже, йдеться тут про доктора Мечислава Кона, котрий був керівником відділу здоров'я Єврейської Ради. В міру своїх можливостей допомагав Корчакові, постачаючи йому в Дім Сиріт мило, ліки тощо.

[36] *Генек* — Генрик Азрилевіч, колишній вихованець Дому Сиріт, брат Ружі Азрилевіч-Штокман, працював у канцелярії Дому сиріт.

[37] *Доповненої невживаною, меленою кавою* — Корчак просив у друзів кавової гущі («пити справжню у час війни — говорив — це розкіш»). Друзі для вигляду заливали справжню каву водою і як «гущу» посилали до Дому Сиріт (прим, Ігоря Неверлого).

[38] *Ґепнер Адам* (Абрам, 1872 — 1943) — відомий суспільний діяч і філантроп, член Товариства «Допомога для Сиріт». Як керівник Закладу Постачання у ґетто, допомагав численним інституціям опіки над дітьми.

[39] *Карамзін Ніколай* (1766 — 1826) — російський письменник і історик, автор «Історії держави російської», за якою викладали історію у гімназіях під час російського загарбання.

[40] *Брокман Генрик* (1886 — 1975) — педіатр, професор Варшавського університету. Після війни голова Наукової Ради Інституту Матері і Дитини,

[41] *Брод-Геллерова Анна* (1888 — 1943) — педіатр, організатор перебудови Шпиталю для Дітей ім. Берсонів і Бауманів. У 1930 — 1942 роках була головним лікарем цього шпиталю. Загинула разом з персоналом і дітьми під час повстання у ґетто.

[42] *Пшедборекі Ян* (1885 — 1942) — педіатр; у ґетто працював у сиротинці на вул. Вольнощ 14.

[43] *Ґантц-Радванськi Тадеуш* (1879 — 1972) — педіатр. Як працівник відділу здоров'я Єврейської Ради у ґетто займався епідеміологією. Після війни був один з організаторів варшавських лікарень.

[44] *Ліфшиц Ізидор* (Ісаак, 1881 — 1944) — педіатр, у міжвоєнний період керівник дитячої частини пологового відділу у шпиталі на Чистому.

[45] *Майзнер Мар'ян* (Мойсей) (1895 — 1942) — педіатр, директор Головного Дому Захистку для підкинутих дітей (під час війни перенесеного з вул. Лешно 127 на Дзельну 39).

[46] *Зандова Наталя* (1883 — 1941) — невролог, працювала у шпиталі на Чистому; перед війною організувала колонію для єврейських дітей.

[47] *Кохана Анко* — лист адресований сестрі Корчака, Анні Ґольдшміт.

[48] *До Хмеляжа* — Хмеляж, приятель Корчака і багаторічний опікун Дому Сиріт. Після праці у сиротинці Корчак не раз відвідував цю родину (прим. Ігоря Неверлого). Стелла Еліасберґ згадує: Корчак «час від часу дозволяв приятелям запрошувати його на обід <...> серед інших, родина Хмеляжа, яка мешкала на вул. Дзєльній, тактовно зваблювала Доктора і примушувала з'їсти поживний обід (всі вони загинули, закатовані німцями)» (Корчаківський Архів).

[49] *У керівника Персонального Відділу* — керівником Персонального Відділу Єврейської Ради був на той час Натан Ґродзінські (? — 1943).

[50] *Я не зобов'язувався опікуватися Полікерами* — не вдалося встановити більш точні дані про цю родину.

[51] *Заменгоф Людвік* (1859 — 1917) — лікар, творець міжнародної мови есперанто. У десяту річницю смерті Заменгофа Корчак писав: «Запізнений спогад про Заменгофа, на могилі котрого редактор «Малого Огляду» провів не одну гарну хвилину. У Варшаві дві такі могили: Заменгофа на Ґусій і Вацлава Налковського на Повонзках». У період навчання Корчак приятелював з сином Заменгофа — Генриком, на той час студентом медицини і співробітником «Колючок».

[52] *Бесіда з бурсою* — бурса діяла у Домі Сиріт у 1923—1937 роках, у Нашому Домі — у 1930-1935 роках. В анонсі бурси Нашого Дому її завдання формулювалося так: бурса призначена для тих, «хто прагне поєднати теоретичну підготовку з виховною практикою, безпосередньою участю у житті і праці серед дітей. (...) Взамін за помешкання і утримання Наш Дім вимагає трьох годин денної праці. Мешканець бурси одразу бере дієву участь у житті закладу». Бурсаки заміняли платний персонал закладів, як педагогічний, так і адміністративно-господарчий. Забезпечуючи повне утримання, бурса одночасно робила можливим навчання для незаможної молоді. Корчак і в ґетто продовжував цю форму праці.

[53] Коли редагував «Малий Огляд» — йдеться про часопис для дітей і молоді, заснований Корчаком у жовтні 1926 р. Часопис з'явився як тижневий додаток до «Нашого огляду». Найбільш прикметною рисою «Малого Огляду» було те, що його справді редагували діти і молодь, їхні листи, статті постійних кореспондентів

та інтерв'ю, які брали малі репортери, становили головний пресовий матеріал. Корчак надавав великої ваги контактам із читачами. Однією з найцікавіших форм були редакційні конференції — перша відбулася у 1927 р. Вкорінилися також четвергові зустрічі у редакції на вул. Новолипки, 7. У 1930 р. редакцію очолив Ігор Неверли, секретар і приятель Корчака (він видавав часопис до вибуху війни).

[54] *Якубовіч Шимонко* — один з останніх наймолодших вихованців Корчака, милий, розумний хлопець, найбільш вдячний слухач його казок і оповідей (прим. Ігоря Неверлого).

[55] *Важче добре прожити день...* — цитата з: Адам Міцкевич. Думки і зауваження з творів Якоба Беме, Анґелуса Сілезіуса і Сен-Мартена.

[56] «Діти з варшавських інтернатів (з Дому Сиріт на вул. Крохмальній, 92, з інтернату CENTOS для малих дітей на вул. Гранічней, 10, з інтернату CENTOS для дівчат на вул. Мильній 18, а також із Головного Дому Захистку) у червні були послані на село, до «Ружоньки» (колонія Дому Сиріт на вул. Крохмальній, 92), де перебувають під турботливою опікою д-ра Януша Корчака» (Інформації про діяльність CENTOS у червні 1940, Архів ZIH).

[57] «Пошта» — остання вистава у Домі Сиріт (18.VII. 1942). «Пошту» Рабіндраната Таґора, котра була заборонена гітлерівською цензурою, вибрав Корчак, а зрежисувала вихователька Естера Віноґроновна. Зворушлива драма індійського хлопця, який помирає, була особливо трагічною в атмосфері гинучого ґетто. Ігор Неверли пише: «Коли після вистави Корчака запитали, чому він вибрав саме цей твір, той сказав, що кінець кінцем треба цьому навчитися — спокійно приймати ангела смерті».

[58] *Таґор Рабіндранат* (1861 — 1941) — індійський поет і філософ, а також композитор і художник. Автор багатьох збірників поезії, новел, романів і драм. Лауреат Нобелівської премії.

[59] *Новела Чехова* — Корчак має на увазі новелу «Спати хочеться».

[60] *Повинен був багато місця присвятити батькові* — батько Корчака, Юзеф Ґольдшміт (1846 — 1896), адвокат, був людиною з суспільними, науковими і літературними зацікавленнями.

[61] Власті розпорядилися очистити шпиталь на Ставках — 22.VII.1942, першого дня акції ліквідації у варшавському ґетто. Гітлерівці назначили збірним пунктом на транспортування до Треблінки площу на перехресті вулиць Ставки і Низької Umschlagplatz, котра перед тим слугувала вантажним майданчиком Закладу Постачання Єврейської Ради.

[62] «*Чому я збираю посуд?*» — це остання стаття Корчака, вміщена у газетці Дому Сиріт.

[63] Параграф 3 — Кодексу Товариського Суду Дому Сиріт проголошував: «Суд не знає, як було насправді, тож відмовляється судити цю справу».

[64] *Штокман-Азрилевіч Ружа* — колишня вихованка, багаторічна інтендантка Дому Сиріт, пішла на смерть разом із п'ятилітньою донечкою Ромцею і братом, Генриком Азрилевічем.

[65] Внаслідок царських репресій було зачинено «Glos». а пізніше й його видозміни. Схожа доля спіткала соціалістичні часописи.

[66] *Видавець позбавив себе життя* — йдеться про Якуба Мортковіча (1873 — 1931), книготорговця, видавця більшості творів Корчака, Берента, Домбровської, виключного видавця творів Жеромського.

Українське гуманітарне видавництво
ДУХ І ЛІТЕРА

пропонує кращі зразки світової класики
у галузях філософії, історії, правознавства,
соціології, політології, літературознавства та
мистецтвознавства

Йоанна Ольчак-Ронікер. ***Януш Корчак. Сторінками біографії.*** Переклад з польської Андрія Павлишина
Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. – 496 с.

Йоанна Ольчак-Ронікер, спираючись на план автобіографії, вміщений у *Щоденнику* Януша Корчака, відтворює історію життя Доктора, вплітаючи її в оповідь про долю та вибір польських євреїв. На сторінках книги постає юнак, який шукає власний шлях, молодий лікар, не чужий громадської посвяти, педагог, що проголошує новаторські теорії, письменник, багатолітній керівник Будинку Сиріт для єврейських дітей, співробітник Нашого Дому – інтернату для польських дітей. Корчак не підтримував жодну політичну партію та не сповідував жодної ідеології. Впродовж усього життя він був твердо переконаний, що можна бути водночас євреєм і поляком. Незадовго до смерті Януш Корчак написав: «Не бажаю зла нікому. Не вмію. Не знаю, як це робиться».

Януш Корчак. ***Право на повагу*.**
К.: ДУХ І ЛІТЕРА. – 2012. – 304 с.

До збірки «Право на повагу» ввійшли вибрані твори видатного польського письменника-гуманіста, лікаря і педагога Януша Корчака (1878–1942). Різні за жанрами та стилями, написані в різні

роки ці твори об'єднує любов до дитини, тонке розуміння дитячої психології. Януш Корчак закликає дорослих бачити в кожній дитині, насамперед, гідну поваги Людину. Для широкого загалу читачів.

Єврейська цивілізація. Оксфордський підручник з юдаїки (у 2-х тт.) За ред. Мартіна Ґудмена. У 2-х тт. Пер. з англ.

К.: Дух і літера; Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2012. – 560 с. + 554 с.

Книга «Єврейська цивілізація. Оксфордський підручник з юдаїки» є перекладом The Oxford Handbook of Jewish Studies. Це – унікальне для української гуманітаристики видання, у якому представлено історію науки про єврейство від її зародження до сьогодення. Перед читачем відкривається весь обшир «єврейської цивілізації»: історія громад у різних регіонах (мусульманські країни, християнський Захід, Центрально-Східна Європа та ін.) та за різних часів (талмудичний період, Середньовіччя, модерна доба, новітні часи). Книга знайомить з історією єврейських мов, розмаїттям літератури, єврейським містицизмом, теологією, бібліїстикою. У виданні представлено статті з історії єврейського мистецтва, кіно та музики, соціології, демографії, ґендерних студій та інших дисциплін, які об'єднує юдаїка. Видання адресовано викладачам та студентам гуманітарних факультетів, а також усім, хто цікавиться єврейськими історією та культурою.

Ярослав Пелікан Кому ж належить Біблія? Історія Святого Письма крізь століття

Пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2011. – 392 с.

Біблія від самого свого виникнення є полем битви стількох вір, вчень, світоглядів, сект, партій тощо, що мимоволі постає питання: чи взагалі можливо подивитись на неї неупереджено, виважено, тверезо? Всесвітньо відомий історик християнства і

богослов Ярослав Пелікан у цій книзі обдаровує розсудливого читача – і віруючого, і невіруючого – саме такою можливістю. Союз наукової точності з блискучою ерудицією чи не у всіх галузях культури робить цей популярний вступ до Біблії неперевершено цікавим і легким (особливо завдяки чудовому стилю викладу) екскурсом у всі головні питання світового біблієзнавства, малює шлях Святого Письма до різних народів і культур від часу його формування до сьогодення. Багатовимірна і багатолика «Книга книг» постає «дивним новим світом», що продовжує дивувати, захоплювати, надихати все нові покоління, незалежно від їхньої віри і світогляду. Книга адресована всім зацікавленим Біблією, особливо у її зв’язку з історією і культурою людства.

Валентин Сильвестров Дочекатися музики. Лекції – бесіди. За матеріалами зустрічей, організованих Сергієм Пілютиковим.
К.: Дух і літера, 2011. – 376 с., з DVD.

Ця книга – зустріч зі світом музики й думки Валентина Сильвестрова, одного з тих композиторів, які визначили тенденції розвитку світової музики рубежу століть. В основу книги покладені публічні виступи композитора на зустрічах, організованих у Києві у 2007-му році. Валентин Сильвестров розповідає про твори, які він створював упродовж понад сорока років, а також відповідає на різноманітні, іноді провокаційні питання ведучих і слухачів. Книга зацікавить як музикантів-професіоналів, так і всіх, залюблених у класичну музику. До видання додається компакт-диск із записами основних творів композитора.

З питань замовлення та придбання літератури звертатися за адресою:
ВИДАВНИЦТВО «ДУХ І ЛІТЕРА»
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
вул. Волоська, 8/5, кімн. 210,
Київ 70, Україна, 04070
Тел./факс: +38(044) 425-60-20
Сайт: http://duh-i-litera.com
E-mail: litera@ukma.kiev.ua
Надаємо послуги: «Книга – поштою»

Друк та палітурні роботи:

МаЙСтЕР
КНИГ

м. Київ, вул. Виборзька 84,
тел. (044) 458 0935
e-mail: info@masterknyg.com.ua
Свідоцтво про реєстрацію ДК № 3861 від 18.08.2010 р.